

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1981

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1981

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
KNUD FANØ
H. P. JENSEN

Tryk: P. J. Schmidt, Vojens
ISSN 0106-4452

Indhold

Arkivar <i>Lars N. Henningsen</i> : Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698–1847. En studie i dyrtids- og hungerår og krisepolitik	side	5– 56
Fhv. landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i> : Pastor J. N. Nissens erindringer og breve fra et ophold i Angel 1852–64	–	57–123
Professor, dr. phil. <i>Troels Fink</i> : Politisk nyorientering og nationale organisationsproblemer umiddelbart efter genforeningen i 1920	–	125–155
Lic. phil. <i>Carsten R. Mogensen</i> : Forbudet mod den tysksprogede danske presse i Sydslesvig 1923–1924	–	157–192
Fhv. direktør <i>Poul Andersen</i> : Dagbogsnotater fra det sidste krigsår 1944–45	–	143–230

Anmeldelser

H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne. (ved fhv. direktør <i>Poul Andersen</i>)	–	231–234
Johannes Brix: Lægevirke i Sønderjylland før 1864 (ved embedslæge <i>Tage Grodum</i>)	–	234–238
Anders Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år 1880–1980 (ved arkivar <i>Dorrit Andersen</i>)	–	238–239
Kim Salomon: Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920–33 (ved bibliotekslektor <i>Johann Runge</i>)	–	239–243
1930–1980. 50 Jahre Deutsches Gymnasium in Nord Schleswig (ved lektor <i>Knud A. Rasmussen</i>)	–	244–247
Egernførde bys historie (ved adjunkt <i>Henrik Fangel</i>)	–	247–252
Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Karl Dietrich Erdmann (ved redaktør, cand. mag. <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	–	252–253
Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvigholstenismen indtil 1850 (ved bibliotekslektor <i>Johann Runge</i>)	–	253–255
Hans J. Muusmann: Stavedskov, Ejstrup, Kragelund (ved redaktør <i>Eskild Bram</i>)	–	256–258

Bognyt

(ved arkivar <i>Lars N. Henningsen</i> , redaktør <i>Anders Ture Lindstrøm</i> , rektor <i>Knud Fanø</i>)	–	259–267
--	---	---------

Noter og nyt

Nekrologer

- Tage Holm 1911–1981, Anders Andersen 1889–1981, Kurt Hector 1909–1981, Gottlieb Japsen 1908–1981..... - 268–276

Arkiver, samlinger og institutioner

- Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, 1980 – Historiske Samlinger for Sønderjylland 1980 – Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Institut for grænse­landsforskning - 277–280

Museer

- Haderslev Museum – Aabenraa Museum – Museet på Sønderborg slot – Tønder Museum – Sønderjyllands Kunstmuseum – Midt­ sønderjyllands Museum – Kunstmuseet Holmen - 281–294

Lokalhistoriske foreninger, samlinger og arkiver

- Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS) – Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup – Historisk Forening for Vis herred, Bov Museum – Historisk Forening for Gråsten by og egn – Rettelse og tilføjelse til Sønderjyske Årbøger 1980 – Rettelse ved L. S. Ravn - 294–297

Historisk Samfund for Sønderjylland

- Jubilæumspris for sønderjyske levnedsløb - 297–298
Amtskredsens arbejde - 298–301
Årsberetning 1980–81 ved *Poul Andersen* - 301–305
Regnskab 1980 ved *Hugo Lildholt* - 306
Tillæg til medlemslister - 307–309
Æresmedlemmerne - 309

Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698–1847

En studie i dyrtids- og hungerår og krisepolitik

Af *Lars N. Henningsen*

Indledning

Føde, klæder og varme er menneskets mest fundamentale behov. Ingen kan undvære disse livsfornødenheder, og den enkeltes vilkår er i høj grad afhængige af, på hvilke betingelser han kan erhverve sig det nødvendige. Prisen, som skal betales for de nødvendige forbrugsvarer, er afgørende for levestandarden, og priser varierede i tidligere tider langt kraftigere end i dag. Svingningerne var ofte forårsaget af ydre forhold, især svingende høst-udbytte, som mennesker ikke var herre over.

Ikke mindst kornpriserne kunne variere kraftigt, og det påvirkede i datidens primitive landbrugssamfund levestandarden langt kraftigere end i vore dages industrisamfund. I vore dage beslaglægger udgiften til fødevarer kun en ret beskeden brøkdel eller ca. 15% af en gennemsnitsfamilies budget, og kun ca. 4% af en husstands samlede udgifter anvendes til indkøb af brød. Forædlede animalske næringsmidler vejer tungest. En sådan forbrugssammensætning er udtryk for en høj levestandard – jo mindre del af forbruget, som optages af levnedsmidler, des højere levestandard.¹ Den høje levestandard er resultatet af århundreders udvikling. I slutningen af 18. århundrede må levnedsmidler skønnes at have beslaglagt mindst 70% af en arbejderfamilies udgifter, og heraf udgjorde vegetabiliske produkter (korn) langt hovedparten eller ca. 45% af samtlige udgifter.² Selv en beskeden stigning i kornpriserne kunne da få vidtrækkende følger. Ofte var lønningerne for de fattigere befolkningsgrupper så ringe, at de selv ved gennemsnitspriser næppe kunne skaffe det nødvendige til livets oprettholdelse. Og i bedste fald lagde stigninger hurtigt beslag på den jævne mands fulde købekraft og betød dermed et katastrofalt fald i afsætningen af håndværks- og industriprodukter med depression til følge.

Prisforskydningerne var langt kraftigere og mere bratte, end vi kender det i dag, og årsagen hertil må søges i landbrugets ringe produktivitet. Der var kun beskedne reserver at tære på. Ikke afsætningskriser, men forsyningskriser, vanskeligheder med at skaffe tilstrækkelig mange og tilstrækkelig billige levnedsmidler, var det påtrængende problem. Det gennemsnitlige høstover-

skud var beskedent, og høstudbyttet kunne let svinge mindst 25%, alt efter hvordan vejret artede sig. Kornmangel og stigende priser, ja sult, hungersnød og stigende dødelighed blev derfor ofte følgen af svigtende høst, og transportmidlerne tillod kun i begrænset udstrækning transport af en massevare som korn fra områder med overskud til områder præget af mangel. Først ved midten af 1800-årene var landbrugsproduktionen i Europa så rigelig, at man ikke længere behøvede at frygte hungersnød. En stadig voksende kartoffelavl, transportmidler, som tillod import af billigt korn fra oversøiske lande, og et stigende foldudbytte muliggjorde denne gunstige udvikling.³

Op til 1846–47 aftegner der sig derimod den ene krise efter den anden med prisstigninger, mangel og stigende dødelighed. Årsager og forløb kunne være forskellige, men kriserne satte normalt deres spor i hele Europa. Nogle eksempler vil vise det. I begyndelsen af 1570'erne gik en vældig prisstigning over Europa, fulgt af nød i byerne, som skulle købe varerne, men af rigdom på landet. I 1637/38 rådede hungersnød over hele Tyskland, og i 1690'erne var det atter galt. I 1709 blev en fugtig sommer fulgt af en frygtelig hård vinter – prisstigninger, mangel og hungersnød herskede overalt, og i Frankrig faldt befolkningen, som i 1700 var på 19 mill., til omkring 17 mill. Prisstigning og højere dødelighed gentog sig i 1758–59, og i 1770–72 herskede misvækst, prisstigning og hunger over hele Europa. I land efter land greb man til udførselsforbud, i Preussen blev der anlagt kornmagasiner. I 1785–86 gentog det sig, og hungeroptøjer begyndte at blive mere almindelige. I 1786 og 1788 blev høsten i Frankrig den ringest tænkelige, og sociale vanskeligheder var med til at fremtvinge den store revolution. Resten af århundredet var opfyldt af gentagne »hungerår«, ofte fulgt af uroligheder i den jævne befolkning.

Den sidste alvorlige krise kom i 1845–47, hvor en katastrofal kartoffelmisvækst decimerede den afgrøde, man havde lært at skatte siden prisstigningen i slutningen af 18. århundrede. Værst gik det i Irland, hvor underernæring og sygdom halverede befolkningen.⁴

I århundrederne op til 1847 ser man således gang på gang det samme tema spillet igennem i Europas historie. Et sammentræf af uheldige ydre forhold skabte mangel og dyrtid med alvorlige sociale følger. Over for disse forhold var alle klasser så at sige i samme båd, underlagt naturens omskiftelser.

Men vi kan ikke standse ved denne konstatering. Menneskene var nemlig ikke blot passive ofre for ydre omskiftelser. De påvirkede selv udviklingen. Over for de udefra kommende svingninger var forskellige klassers interesser ikke altid sammenfaldende. Forbrugeren ønskede lave priser, producenten høje, og købmanden, som levede af at omsætte varerne, så en interesse i at

påvirke udviklingen til egen fordel. Han kunne f.eks. spekulere i stigende kornpriser, kunne udnytte en mangelsituation, og hvis der f.eks. var særlig høje priser på eksportmarkedet, kunne han gøre sit til at blotte hjemmemarkedet for varer med yderligere prisstigning til følge. Derved forværrede han de vanskeligheder, som naturen skabte. Det betyder, at det ikke er tilstrækkeligt at se på naturens luner og høstudbyttet, når man vil belyse prissvingningerne. Spekulanternes rolle må samtidig tages i betragtning, og staten, som også havde interesser at varetage, påvirkede ligeledes til forskellig tid udviklingen i forskellig retning.

En betragtning af prissvingningerne og deres følgevirkninger er derfor vigtig for at forstå grundlæggende træk og modsætninger i fortidens (og nutidens) samfund. I normale gennemsnitsår kom disse træk ikke så klart til syne – men i krisear, præget af særlige pludselige prisstigninger, står de lysende klart for iagttageren.

I det følgende vil vi da følge prissvingningerne i udvalgte år i Sønderjyllands historie, og så vidt et begrænset kildemateriale tillader det dristigt vove at få klarhed over nogle fundamentale, men vanskelige spørgsmål: Hvad forårsagede prissvingningerne? Var det misvækst eller kornspekulation? Hvordan påvirkedes de forskellige befolkningsgrupper af prissvingningerne? Hvordan reagerede de over for svingningerne? Hvordan forholdt lokale øvrigheder og staten sig til de skiftende konjunkturer?

Vi vil se, at uheldige klimatiske omstændigheder fra tid til anden skabte misvækst, mangel og prisstigninger. Men handelsspekulation, ofte som en forløber for eller følge af krigsbevægelser, greb afgørende ind i prisforløbet. Spørgsmålet er da: var det i det enkelte tilfælde misvækst eller købmænds spekulationer i markedet, som skabte den katastrofale mangel og dyrtid, som forbrugerne måtte lide under?

Samtidig vil vi prøve at klargøre, hvordan staten fra krise til krise reagerede forskelligt på de krav om indgreb, som fulgte de akutte prisstigninger. Fra første færd anerkendte staten – og de lokale øvrigheder – det som sin opgave at sikre befolkningen de nødvendige fornødenheder til rimelige priser. Man ønskede prisstabilitet og tilstrækkelige forsyninger, og det nødvendiggjorde indgreb – ikke mindst eksportforbud i mangelår. En sådan politik var dog ikke altid i overensstemmelse med landbrugets, producenterne eller de handlendes interesser. Fra 1735 gik man derfor i kongeriget Danmark over til en landbrugsvenlig toldpolitik, med forbud mod kornimport og fri eksport – en politik som i krisear kunne forværre pris- og forsyningsvanskelighederne. I særlig vanskelige år måtte man da også bryde med dette princip og indføre eksportstop og importtilladelser. Endelig voksede fra 1788 frem en liberal, frihandelsvenlig politik, som afviste indgreb

i handelens frie løb. Det skulle få afgørende betydning i perioder præget af forsyningsvanskeligheder. Hvordan statens rolle skiftede i takt med disse forskellige synspunkter, vil vi også søge belyst i det følgende.

Kilderne

Et stort emne med mange facetter søges her skildret over et langt tidsrum for på den måde at illustrere en udviklingslinje. Det betyder, at ikke alle mulige kildetyper og aspekter har kunnet inddrages. Krisernes demografiske følger, tal for høstudbytte, import og eksport og amtsregnskabernes vidnesbyrd er ikke søgt fremdraget. I stedet er en vidt spredt korrespondance i lokale og centrale arkiver udnyttet. Samtidens beretninger og vurderinger af forholdene får her mæle, mens det talmæssige grundlag for vurderingerne kun er inddraget, når det gælder prisforløbet. Ud over ufuldstændighed præges kilderne også af nogen skævhed. Det er forbrugerinteresserne, ikke producenter og handlende, det er kort sagt de klagende parter, som taler gennem kilderne. Men forhåbentlig er det trods disse mangler alligevel lykkedes på forsvarlig måde at pege på væsentlige og holdbare udviklingslinjer.

1698–99

Problemer vedrørende kornforsyning, prissvingninger og spekulationsopkøb har eksisteret til enhver tid. Vi møder dem, så snart kilderne i 16. årh. begynder at tale. Et par eksempler: I 1543–44 måtte korneksport forbydes og import organiseres på grund af dyrtid og mangel; i 1570'erne hører vi gentagne gange om misvækst, kornmangel og spekulationsopkøb af korn; i slutningen af 1590'erne tordnede sognepræsten i Hellevad-Egvad Niels Heldvad mod købmænd, storbønder og møllere, som udnyttede dyrtiden til egen fordel,⁵ og i 1675 høres om lignende problemer.⁶

Først i 1698–99 begynder de lokale kilder dog at flyde mere rigeligt, og her tager vi da vort udgangspunkt. Fra første færd ses, hvordan de alvorligste problemer opstod som følge af et samspil mellem naturens omskiftelser og menneskers indgriben. Vi vil også se, at forholdene i Sønderjylland til enhver tid var en brik i en almen europæisk sammenhæng.

Årene 1698 og 1699 hørte i hele Europa til de værste misvækstår i det 17. århundrede. Kulde i foråret 1698 truede vintersæden, og stærk regn ødelagde årets høst i Østeuropa, Europas kornkammer. Priserne galopperede opad om vinteren 1698/99, og land efter land greb til kornspærring for at beskytte hjemmemarkedet. Rundt om kom det til hungeroptøjer, der blev oprettet kornmagasiner, og sørget for billigt korn til ubemidlede.⁷

I Sønderjylland viste de første problemer sig i foråret 1698. I februar blev der klaget over en kraftig udførsel af tørv. Prisen steg, og i Tønning og Frederiksstad var tørv næsten ikke til at skaffe. Derfor forbød den gottorpske hertug d. 19. februar al udførsel af tørv.⁸

Høsten førte ikke til et prisfald. Den slog fejl, og kornmarkedet blev stramt. Tilførslen fra Danzig, Preussen og Livland ophørte på grund af udførselsforbud, og kraftig udførsel fra Sønderjylland og stort forbrug i brændevinsbrændingen skabte mangel og prisstigning på hjemmemarkedet. Klagerne lød højlydt, og d. 17. september forbød hertugen derfor al brændevinsbrænding. Samtidig skulle de lokale øvrigheder forhindre, at der blev udført så meget korn fra det enkelte amt, at de hjemlige behov ikke kunne opfyldes.⁹ I kongeriget blev udførsel af rug og hvede, også til hertugdømmerne, forbudt samme dag for at modvirke dyrtid,¹⁰ og tre uger senere fulgte kongen hertugens eksempel med et tilsvarende forbud mod brændevinsbrænding og udførsel fra de kongelige områder af Sønderjylland.¹¹

Standsningen af kornudførslen fra kongeriget øgede forsyningsproblemerne i hertugdømmerne, især i byerne. Flensborg klagede over stor mangel, ikke mindst på grund af brændevinsbrændernes forbrug og fremhævede, at man ikke kunne klare sig uden den normale tilførsel fra kongeriget. Derfor dispenserede Frederik 4. d. 1. november fra udførselsforbudet og tillod, at de kongelige byer Flensborg, Haderslev og Sønderborg kunne importere 500 td. rug og 500 td. hvede fra Lolland og Falster.¹²

På landet kneb det at skaffe den nødvendige sæderug, og undersætter i Haderslev amt fik derfor tilladelse til at indføre sæderug fra Fyn.¹³

I Sønderborg amt tyngedes bønderne så stærkt af dyrtiden, at amtsforvalter Samlandt måtte vise overbærenhed ved inddrivelsen af de kongelige skatter.¹⁴

Endnu et bevis på mangelsituationen møder vi i Sønderborg, hvor de menige borgere som led i kampen mod det rådende købmandsoligarki krævede, at udskibningen blev standset, og at de store kornhandlere skulle holde korn tilbage i et slags magasin til salg for billig pris til de mindre-bemidlede.¹⁵ Her antydes et motiv, som vi vil se spillet igennem gang på gang gennem de næste 150 år: modsætningen mellem kornhandlerne og producenterne, som ønskede den størst mulige og mest givtige eksport, og den menige forbruger, som led under høje priser og stærk eksport.

Modsætningen kan illustreres med mange eksempler. Bønderne i vigtige kornproduktionsområder som Sydditmarsken, Krempe- og Wilstermarsken ønskede naturligt nok fri udførsel og anførte, at de ikke kunne sælge overskudsproduktionen på hjemmemarkedet. Følgen for dem blev svigtende

indtægter og dermed forringet mulighed for at betale de kongelige skatter. Regeringen var her i en klemme, og i 1698 tillod den derfor, at byg kunne udføres fra marsken, når blot byerne på forhånd blev sikret de nødvendige tilførsler.¹⁶

Det følgende år 1699 ser vi mønstret gentaget. Fra fastelavn 1698 til fastelavn 1699 fordobledes rugprisen i Bramstedt i Holsten fra 7 mk. 10 skl. til 14 mk. 10 skl. pr. td.¹⁷ I juni måned tydede meget tynde rugmarker på en dårlig høst, og priserne var fortsat uhørt høje. Tilførsler fra Østersøen ophørte, og udførslen kunne ikke hindres. Flensborg klagede over, at fremmede købmænd købte rug op i landsbyerne og førte det til vestkysten med det resultat, at mangelen øgedes, og at rug på knap en måned steg fra 12–13 skl. pr. skæppe til 20–24 skl. Bagere og brændevinsbrændere kom i en alvorlig knibe, og magistraten frygtede virkelig nød, hvis udførslen vedblev og den manglende tilførsel af rug til byen fortsatte.¹⁸ Også fra Haderslev lød der i sept. klager over rugmangel og nogen tid efter klagede Frederiksstad på samme måde over svigtende tilførsel og en prisstigning, som truede de fattiges, for ikke at tale om brygges og brænderes eksistens.¹⁹ Flere steder måtte almuen tage til takke med brød af byg og boghvede blandet med hør og lyngfrø.²⁰

De mange klager over mangel og prisstigning fremkaldte en forlængelse af udførselsforbuddet fra såvel kongens som hertugens side, ja der måtte end ikke føres korn fra et amt til et andet. Hensigten var ikke mindst at lette korntilførslen til byerne.²¹

Men da udførsel fra Danmark til Sønderjylland også var forbudt, hjalp det ikke meget. Flensborg klagede gang på gang over, at der ikke var tilførsel at få fra landet og ikke fra Østersøen, og at byen, bryggerne og befolkningen i almindelighed blev sat i en håbløs situation, såfremt der ikke kom korn fra kongeriget.²² Oven i købet forlød det stadig, at udførsel hemmeligt fortsatte trods forbud.

Dette var forbrugernes stemme. Fra marsken blev regeringen atter bestormet med klager over, at bønderne ikke kunne komme af med kornet. Marskbønderne hævdede, at byerne ventede med at købe i håb om prisfald, og at de søgte at presse landmandens priser ned. Derved kom statens skatteindtægter i fare. Regeringen lod sig påvirke og pålagde følgelig byerne at fremme de nødvendige indkøb, men det skulle ske i hertugdømmerne; fra Danmark skulle de ikke vente at få adgang til billige indkøb.²³

Konkluderende må fremhæves, at årene 1698–99 har været præget af betydelige vanskeligheder med hensyn til kornforsyningen. Høsten slog fejl to år i træk, og sammen med standsning af forsyninger fra udlandet og illegal eksport til givtige priser skabte det alvorlige mangelforhold i byerne, og vel

også for nogle på landet. Midlerne herimod var eksportforbud, men regeringen søgte samtidig at tage skyldigt hensyn til producenternes interesser. Desuden møder vi de første eksempler på, at man indførte særlige kreditordninger til sikring af bøndernes indkøb af manglende sædekorn.²⁴ Det dårlige høstudbytte var hovedproblemet, men i baggrunden lurede den stærke efterspørgsel fra udlandet som en spore for købmændene til illegal eksport, en eksport som var en alvorlig trussel mod den hjemlige forbruger.

1708–1710

I de følgende år fra 1701 til 1707 faldt priserne til ro i et meget lavt leje som udtryk for en gunstig forsyningssituation. Men de gode tider for forbrugerne fik en ende. Årene 1708–10 blev hjemstøgt af så mange ubehageligheder, at de blev husket gennem generationer. Sommeren 1708 blev kold og fugtig, og efteråret var præget af kraftige regnskyl. Vinteren blev ekstrem hård. Lissabons havn blev lukket af isen, i Venezia frøs kanalerne til, Provences olivenskove blev ødelagt, man kunne køre i slæde på isen fra København til Bornholm og fra København til Haderslev i karosse med 4-spand. I Åstrup præstegård frøs vin, brændevin og spiritus til is. Den hårde vinter skabte overalt misvækst og dyrtid i 1709. En stribe af korneksportforbud blev indført, kornmagasiner oprettedes, og eksempelvis steg priserne i England med 200%. Især Frankrig, som samtidig var indviklet i Den spanske Arvefølgekrig, blev hårdt ramt. De allierede stoppede som led i krigsførelsen alle tilførsler, og en katastrofal hungersnød bredte sig. Ludvig 14. søgte overalt at opkøbe korn for at lindre nøden, og kornhandlere kunne sælge alt, hvad de kunne skrabe sammen til dobbelt så høj pris som året før. Dødeligheden steg til uanede højder.²⁵

I Danmark steg priserne brat, vintersæden blev ødelagt, såsæd blev en mangelvare, og mange fattige i Jylland døde af hunger og tørst.²⁶

Hvordan klarede Sønderjylland sig gennem denne krisetid? Allerede sidst på året 1708 var problemerne akutte rundt om. Krigsforholdene stimulerede sandsynligvis en betydelig kornudførsel, og i Sønderborg følte mangelen hårdt hen mod jul 1708. Til skade for den menige mand blev korn købt op og for vindings skyld holdt tilbage. Priserne steg, og det gik ud over småfolk. Guvernøren Ernst August truede ved juletid kornhandlerne med straf, hvis de ikke sørgede for at borgerne fik korn, der ikke var for dyrt. Borgmester og råd bekendtgjorde samtidig, at man ville hjælpe indbyggere, som forgæves havde søgt at købe korn hos kornhandlere, til det nødvendige korn. Kornhandlerne fik pålæg om ikke at nægte salg til nogen betalingsdygtig kunde.²⁴

I 1709, efter den ekstremt hårde kulde i januar og februar måned, tog vanskelighederne til. I Amsterdam kunne korn sælges til den dobbelte pris af året før, og i Slesvig og Holsten fik kornudførsel og brændevinsbrænding priserne til at stige. Mangelen tog til. I Åbenrå måtte magistraten udstede nye regler for bagernes brødbagning,²⁸ og i maj og juni måned lod både hertugen på Gottorp og den danske konge brændevinsbrænding og korneksport forbyde. Brændevinsbrænderne blev tvunget til at aflevere deres grej på rådhusene. Kongen bestemte endvidere, at korn ikke måtte udføres fra de kongelige dele af hertugdømmerne til de gottorpske, »fordi dyrtid og mangel kunne forårsages derved«.²⁹

En kort overgang i eftersommeren syntes det, som om det værste var drevet over, og der blev atter i begrænset omfang åbnet for kornudførsel, men i oktober steg priserne atter, da det blev klart, at høsten var slået fejl; særlige indgreb blev nødvendige for at sørge for de ubemidlede. D. 5. okt. 1709 greb hertug Christian August på Gottorp da til et bemærkelsesværdigt middel. For at komme undersåtterne og især de fattige til hjælp befalede han byerne i sit hertugdømme, altså bl.a. Åbenrå og Tønder, at indrette kornmagasiner. På byernes bekostning skulle rug og byg til i alt et års forbrug indkøbes, og de borgere, som havde oplagsrum, var forpligtet til at opbevare dette sikkerhedslager. Kornopkøbet kunne evt. finansieres ved lån hos de mere velhavende borgere. Forrådet skulle fordeles til befolkningen i forhold til deres økonomiske kår. De velhavende kunne købe til indkøbsprisen, mellemklassen til moderat pris, og de helt ubemidlede skulle have korn gratis.³⁰ På denne måde søgte statsmagten at modvirke følgerne for de fattige af alt for voldsomme prisstigninger, og den pålagde den enkelte bykommune at sørge for sine egne fattige. I samme ånd havde den gottorpske regering allerede d. 6. nov. 1708 pålagt magistraten i Åbenrå at udarbejde en plan for forsørgelsen af byens fattige.³¹

På landet var der også vanskeligheder. I Åbenrå amt var der misvækst og mangel på rug til brød. Mange måtte bruge byg og boghvede i stedet, og Hellevad mølle klagede over den ringe omsætning.³² Fra Tønder amt beretter pastor Niels Ewald i sin kirkebog om året 1709: »I dette år har der også været en sådan misvækst på den kære rug, at sæderug i almindelighed kostede 7–8 rdl., ligesom 1599. Nogle fik 10 rdl., nogle mere, nogle mindre. Dog blev derfor på de fleste steder meget land ikke tilsået. Denne misvækst har ikke alle steder været lige slem, men har ramt nogle sogne og landsbyer mere end andre, ja har i nogle landsbyer ramt nogle agre mere end andre. Jeg for min person kan ikke nok takke Gud for hans rige velsignelse på mine agre mod de andres.«

Som antydet skabte den dårlige rughøst mangel på sæderug, og en

mangelfuld såning indebar risiko for endnu en dårlig høst. Det var et faretruende perspektiv. Derfor pålagde regeringen kort efter høstens afslutning samtlige amtmænd at drage omsorg for, at markerne blev tilsået og sørge for kredit til de bønder, som havde brug for at låne sæderug.³³

Selv om kilderne er sparsomme, er der herefter næppe tvivl om, at årene 1708–09 var kritiske – kulde og regn skabte misvækst og dyrtid, og krigsforhold, priskekspllosion og mangel i især Holland og Frankrig stimulerede udførslen, med øgede vanskeligheder herhjemme til følge. Øvrigheden greb ind og erkendte en forpligtelse til at regulere. Den indførte forbud mod eksport og brændevinsbrænding, og krævede oprettelse af kornmagasiner. Først i 1711 faldt priserne atter til et rimeligt leje.

1740–41

Efter de voldsomme prisstigninger 1708–10 gik priskurven ind i et faldende forløb indtil slutningen af 1730'erne. Afsætningen svigtede, og landbrugerne led under den ringere indtjening, mens forbrugerne til gengæld havde gavn af prisfaldet.

I årene 1740–41 blev den nedadgående bevægelse brat afbrudt. Samspil af en lang række uheldige faktorer gjorde disse år til de værste kriseår siden 1709. De første varsler om begyndende vanskeligheder viste sig i januar-februar måned 1740. D. 29. januar om aftenen så pastor Monrad i Åstrup et stort lys på himmelen. Det gik fra nord til syd og varslede stærk frost. I ind- og udland sprang termometrene af kulde, mange mennesker spadserede over isen fra Sjælland til Skåne. Kulden blev 8–9° værre end i 1709.³⁴ Nød og elendighed bredte sig. Transporten gik i stå, folk hundefrøs med enormt stigende brændselspriser, tiggeriet tog til. Priserne steg, og kornmangel begyndte at vise sig, men det skyldtes ikke i første række kulden. I udlandet var der opræk til krig. Siden oktober 1739 var England og Spanien i krig, spændingen mellem Sverige og Rusland tog til, og forholdet mellem England og Frankrig tilspidsedes.³⁵ Krig i Europa var på trapperne, og til krigsforberedelserne hørte opkøb af korn.

I Frederiksstad, Tønning og andre vestkysthavne indfandt der sig kommissærer fra hollandske og engelske kornopkøbere, og deres fangarme nåede vidt omkring. Det var de vældige opkøb, som fik prisen til at stige. Særlig slemt ville det blive, når udskibningen for alvor satte i gang ved åbent vand hen på foråret. Mangel og tårnhøje priser på hjemmemarkedet ville blive følgen, ja, hvis kulden medførte misvækst måtte man måske frygte regulær hungersnød.

De øverste regeringskollegier var klar over faren for dyrtid og kornmangel.

Noget måtte gøres, og et udførselsforbud var det mest nærliggende middel. Et sådant indgreb var man imidlertid ikke begejstret for. Siden 1735 var monarkiets told- og handelspolitik baseret på forbud mod indførsel af korn og fri udførsel. Derved ville man beskytte det hjemlige landbrug og skaffe eksportindtægter. Indførselsforbudet gjaldt dog ikke hertugdømmerne, som derfor i mangelsituationer havde lettere ved at få forsyninger udefra end kongeriget. Den fri eksport var imidlertid overalt et fastslået princip, og regeringen standsede nødig udførslen, som gav landbruget indtægter og dermed mulighed for at betale de offentlige skatter.

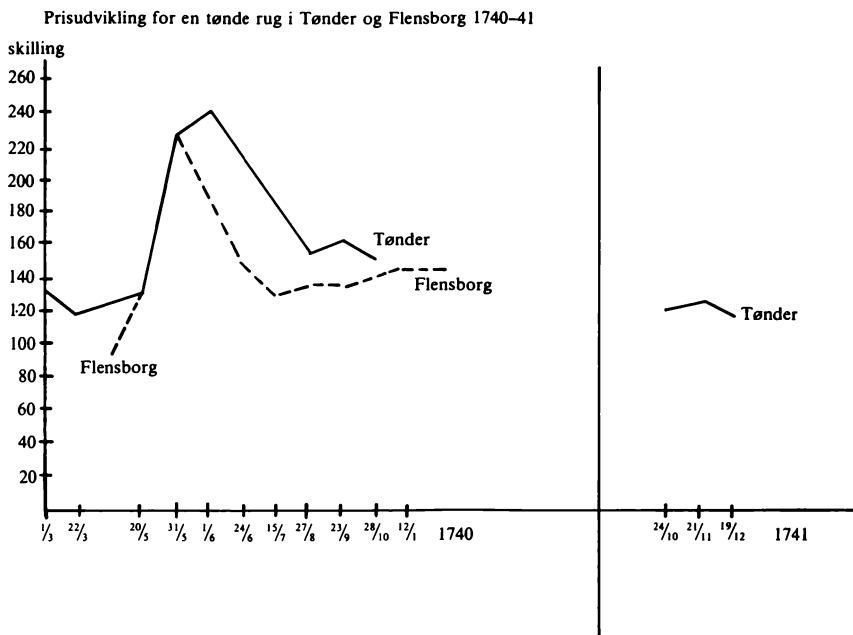
Myndighederne valgte derfor en henholdende politik over for kravet om eksportstop. De lokale økonomi- og kommercekollegier blev d. 15. marts anmodet om en udtalelse, og d. 14. marts bad statholderen magistraterne i byerne meddele, hvorvidt de mente, at kornet havde lidt skade under frosten, om dyrtid var i vente, og om et udførselsforbud ville blive påkrævet af hensyn til almenheden.³⁶

Af svarene fremgik, at sneen endnu hen mod 1. april lå på de lavere jorder, og at frosten ikke havde sluppet sit greb. Endnu var det for tidligt at bedømme, om sæden havde taget skade. En prisstigning regnede de fleste dog med, om end magistraterne i Tønder og Flensborg endnu var ubekymrede. I Flensborg skønnede man, at tilførsel ville holde prisen i skak.³⁷

Håbet om tilførsler var dog næppe særlig realistisk. Tværtimod optrådte Preussen nu som kornopkøber i bl. a. Rusland, Livland og Polen, og denne efterspørgsel for at fylde de preussiske kornmagasiner kunne næppe undgå at påvirke Danmark.

Det var derfor naturligt, at mange myndigheder i Sønderjylland med frygten for en prisstigning forbandt ønsket om et udførselsforbud. Magistraten i Haderslev var mest udførlig i sin motivering: »Hvad en eventuel dyrtid angår, så kunne en sådan snarere opstå på grund af den stærke udførsel af rug og malt end på grund af en misvækst, som det endnu står tilbage at mærke, idet prisen på rug her allerede er steget over 6 mk., og samme ikke som normalt bringes til markedet i byen og altså næsten ikke er til at få for penge, hvilket ene og alene den stærke udførsel af samme til Tønder og videre, til udlandet, når havet atter bliver farbart, forårsager.«³⁸ Det synes her klart, at prisstigningen og den begyndende mangel ikke skyldtes misvækst eller den hårde vinter, men derimod kornspekulation, og at den kornforbrugende købstad havde andre interesser end landbrugerne og kornhandlerne.

På dette tidlige tidspunkt af året, hvor vintersæden (især rug) knap var kommet op, og man altså ikke kunne se, om kulden havde skadet sæden, ønskede regeringen ikke at træffe en afgørelse. Sagen blev udsat og først d. 27.

Prisudviklingen for en tønde rug i Tønder og Flensborg i 1740–41. Prisstigningen begyndte så småt i marts, eksploderede med utrolig hast gennem maj måned og kulminerede først i juni 1740. Årsagen må især søges i enorme udenlandske kornopkøb, som tømte de hjemlige lagre og skabte mangel og nød. Efter at udførslen var forbudt d. 3. juni faldt priserne atter, men først i efteråret 1741 fandt de igen et roligt leje. Kurven bygger på indberetninger fra Tønder og Flensborg til Rentekammeret (kommercekollegiet), som i 1740 og i alle senere kriseår krævede oplysninger om prisudviklingen til brug for fastlæggelsen af eventuelle regeringsindgreb. Kilde: Flensborg byarkiv 303,2 og LA Åb Tønder byarkiv relationsprot. 1740.

april anmodede kongen atter de lokale økonomi- og kommercekollegier om at ytre sig om sædens vækst, om prisudviklingen og udførsels omfang.³⁹ Svarene indløb i slutningen af maj og åbenbarede en katastrofal udvikling. De bange anelser hos nogle tidligere på året viste sig berettigede. Kornet tegnede jævnt godt, men alligevel galopperede priserne. I Flensborg tog udførslen pludselig til hen mod midten af maj. Rugprisen steg fra 5–6 mk. pr. td. d. 7. maj til 14–15 mk. d. 31. maj. Magistraten indførte af hensyn til de fattige fast pris på alle kornarter og pålagde købmændene at sælge til denne pris.⁴⁰

Sådanne bånd på købmændene i Flensborg har næppe været helt uden grund, og i det fremmede havde de ikke det bedste ry på sig. Magistraten i Kristianssand i Norge hævdede f.eks. d. 16. juni 1740, at flensborgerne overalt i Danmark opkøbte alt det korn de kunne få, og at de danske selv bragte korn i store kvantiteter til Amsterdam.⁴¹

I Tønder steg prisen for en tønde rug fra lidt over 8 mk. d. 20. maj til 15 mk. d. 1. juni, og overalt viste mangelen sig nu for alvor. Fra Løgumkloster meddelte amtsforvalter Martensen d. 27. maj, at korn ikke var til at få for penge. Flere frygtede for at skulle dø af sult, da korn var næsten umuligt at få i Tønder eller andetsteds. Martensen fandt frygten begrundet, »thi hvad der endnu måtte findes af korn i landet, befinder sig hos nogle få folk, som har opkøbt det på ågervis og ikke sælger, før de mærker at prisen har toppet. Derfor er det nødvendigt at de kongelige magasiner åbnes for de fattige.« Udslibning gjorde også sit til miseren.⁴²

Det dystre billede fra Løgumkloster bekræftes fra Åbenrå og Tønder. Den stærke kulde i foråret havde medført et langt større foderforbrug end normalt, og bønderne måtte nu til byerne for at købe. Opkøbere havde imidlertid støvsuget Jylland og Slesvig og lod store ladninger udskibe til Holland og Hamborg fra Husum, Frederiksstad, Tønning og Okholm i Bredsted mellem Tønder og Husum. Fra Tønder blev kongen bestormet med den ene bøn efter den anden om at hindre udslibningen og udstede et generelt udførselsforbud, og fra Åbenrå skrev byens kommercekollegium: »Hvor meget allerede nu især ringe og fattige folk må lide derunder og hvilke andre jammerlige følger som kunne opstå, hvis ikke der træffes hurtige forholdsregler mod al fortsat blottelse af landet for korn, må kommercekollegiet (i Kbh.) selv vurdere«.⁴³

De alarmerende tilstande herskede i hele Jylland, måske især i Vestjylland. Fra Ribe klagede amtmand C. C. Gabel således d. 30. og 31. maj 1740 over kraftig kornudførsel fra Ribe stifts vestsider til Holland og Hamborg. Købmændenes griskhed tyngede hårdt på fattigfolk, og »der høres allerede lamentation hos almuen, at de ikke kan få rug for penge, dels fordi købmændene haver opkøbt, hvis [hvad] de kunne falholde for at føre det ud af landet, og dels fordi adskillige, som venter dyrtid, ikke vil sælge noget af det de haver, førend prisen endnu bliver højere.«⁴⁴

Kornmangelen synes at have været katastrofal. Kravet om et udførselsforbud var massivt, og regeringen måtte handle. D. 3. juni 1740 blev al kornudførsel og brændevinsbrænding forbudt ved en trykt forordning, og det skulle overvåges, at ingen af »ukristelig vindesye« holdt forråd tilbage og derved øgede mangelen. Der var herved taget parti for den almindelige forbruger mod spekulanterne, og princippet om fri udførsel var fraveget. Men indgrebet kom sent, og mangelen var ikke dermed afhjulpet. Yderligere indgreb var nødvendige for at sikre undersåtterne det nødvendige brød – og sædekorn. Atter valgte regeringen imidlertid at gå forsigtigt frem. Den lod alle lokale øvrigheder spørge om den lokale forsyningssituation og om forslag til afhjælpning af nøden.⁴⁵

Indberetningerne viste, at forrådene var meget beskedne, om end de nok kunne ernære befolkningen indtil høsten. Magistraten i Haderslev klagede over mangel og forbød egenhændigt udførsel fra byen og salg til amtet. I Tønder og omegn var mangelen måske større, og bystyret lod indforskrive 750 td. rug til billig overladelse til de fattige.⁴⁶ Hverken Åbenrå amt eller by var blotet for kornforråd og indførsel hjalp på vanskelighederne. Problemet lå snarere i forrådets ulige fordeling. Nogle få kunne klare sig til næste høst, som tegnede godt, men mange manglede forråd og kunne ikke betale den høje pris. Amtsforvalter Martensen i Løgumkloster mente som tidligere, at størstedelen af kornet lå hos dem »som på ågervis har opkøbt alt korn som var at få. Men disse folk vil holde inde med salg indtil der ikke er noget at få hos andre, så de der mangler korn er nødt til at betale dem alt hvad de forlanger.« Over for disse ågerkarle var skrappe midler nødvendige. Martensen foreslog maksimalpris og salgsvang, og for at få kornhandlerne og storbønder til at sælge af kornforrådene ønskede han, at gæld for indkøbt korn skulle have prioritet forud for anden gæld. Endelig ønskede han, at de kongelige magasiner skulle forstrække de trængende med korn – dette ville også automatisk tvinge kornhandlerne til at sætte prisen ned.⁴⁷ Amtmanden i Åbenrå tilsluttede sig i det store og hele Martensens mening – foreslog maksimalpris, at folk med overskud *skulle* sælge til denne pris, evt. på kredit, og at de kongelige magasiner skulle forstrække med korn indtil høst. Ønsket om salg fra de kongelige magsiner lød også hyppigt fra byerne i Holsten.

Så langt ville statsmagten dog ikke gå. D. 18. juni vedtog rentekammeret for at fremme salget til de trængende, at såfremt de købte på kredit, så skulle sælgerens tilgodehavende have forrang i tilfælde af konkurs. Yderligere fritog man d. 2. juli korn for importtold og licent.⁴⁹

Noget hjalp dette. Eksempelvis »blev af kongens tilladelse indført til Haderslev 600 td. magasinrug, hvoraf enhver efter nødtørft fik, at låne til på andet år, da det blev betalt med en sk. (skæppe?) abod (?) på tønden og 1 mk. til fragt.«⁵⁰ På den måde søgte man at sikre den livsnødvendige såsæd. Mere radikale midler afvistes. Magistraten i Haderslev fik at høre, at dens udførselsforbud var ulovligt. Den måtte i stedet skaffe korn fra nabobyerne. Over for amtmanden i Åbenrå blev ideen om maksimalpris og tvangssalg imødegået med den bemærkelsesværdige indvending, at en fast pris og tvangssalg var betænkeligt, så længe der var andre udveje, »især da der i køb og salg bør bevares en uindskrænket frihed.« Dog godkendte statholderen den prisfastsættelse og regulering af kornsalget, som var sket i Flensborg og bad magistraten fortsætte dermed »til bedste for de ringe borgere og indbyggere.«⁵¹

Med forbud mod udførsel og brændevinsbrænding, toldfri kornimport og

kreditbegunstigelser søgte regeringen at løse befolkningens problemer. Faktisk faldt priserne, og i august kostede en tønde rug i Tønder ca. 10–11 mk. mod 15 i slutningen af maj, og i Flensborg lidt over 8 mk. Og høsten nærmede sig. Med iver indkrævede regeringen stadig oplysninger om kornets udvikling, og hver uge skulle de lokale øvrigheder indberette om prisudviklingen. Udviklingen forekom gunstig, og regeringen greb chancen. D. 13. aug. blev brændevinsbrænding atter tilladt, og efter en temmelig god høst, især af rug, blev kornudførslen d. 17. sept. givet fri.

Men regeringens iver i den fri udførsels tjeneste viste sig overilet. Flere forhold antydede en kommende mangel. Boghvedehøsten var ringe og medførte et større forbrug af rug til grød; under mangelen i forsommeren havde mange måttet låne brødkorn på den kommende høst. Lånene skulle nu betales tilbage. Det gjorde på forhånd indhug i høsten.⁵² Nu kom udførslen til. Fra Haderslev klagede borgerskabet over, at korn atter i mængde blev udført fra amtet til Tønder, Husum, Åbenrå og Flensborg, at der kom for ringe forsyninger til byen, og at mangel og prisstigninger truede.⁵³ Også fra Flensborg hed det, at kornet på vestkysten blev bragt til Hamborg m. m., og at det korn som normalt blev indført til Danmark, nu på grund af den vedvarende krig blev ført til England, Holland, Frankrig og Spanien. De alarmerende meldinger virkede, og d. 24. okt. 1740 måtte al eksport af korn atter forbydes. Herefter fulgte regeringen opmærksomt udviklingen. Hver uge, senere månedligt skulle der indberettes om kornprisen og senere om forrådet.

Denne opmærksomhed var berettiget. Hård vinter, stor eksport, eksport-stop ved Østersøen skabte problemer først på året 1741, og først efter en tilfredsstillende høst og faldende priser i 1741 gav man d. 4. sept. 1741 på ny eksporten fri. Dermed var 1740–41-krisen afsluttet.

Disse år afslører bemærkelsesværdige træk om tidens samfund. Voldssomme prissvingninger kunne gøre eksistensen næsten umulig for måske hovedparten af befolkningen. Naturens luner var med til at fremkalde vanskelighederne, men de var ikke den afgørende faktor. Man får således ikke den fulde forklaring, når man læser i sandemand Anders Petersens optegnelser, »at det var i samme år (1740) en meget hård vinter og forår, ved vinter tid galt 1 skæppe rug 11 a 12 skl., men som foråret blev så hårdt, gik 1 skæppe på 1 mark og hen i sommeren på 1/2 rdl.«⁵⁰ Tværtimod var det udenlandske opkøb som led i krigsforberedelser, som forårsagede krisen. Eksport, kornhandlers kneb og vindesyge var hovedsynderne.⁵⁵

Disse fænomener delte befolkningen i klasser med helt forskellige interesser. Småfolk på land og i by, forbrugerne og byernes øvrigheder, tordnede over opkøbernes og de handlendes griskhed, som drev prisen i vejret. De

handlende og producenterne krævede fri handel og søgte at bagatellisere problemerne. Et særligt veltalende udtryk for disse interesser får vi fra de kornproducerende marskegne. Fra Nord- og Sydditmarsken og fra Krempe- og Wilster-marsken søgte man gang på gang om fri udførsel. Udførselsforbudet trykkede nemlig priserne og hindrede bønderne i at erhverve den salgsindtægt, hvormed de skulle betale de kongelige skatter. Særlig markant var holdningen i Krempe- og Wilster-marsken, hvor et forslag fra amtmanden om at indkøbe et større parti rug, som kunne sælges billigt, til de fattige blev afslået. Man foretrak en anelig salgspris, og fra Krempe-marsken fremhæves, at en for lav kornpris var uønsket, da den gjorde daglejerne krævende. De blev svære at få fat på, skulle bevæges med gode ord og henfaldt ved salg af korn på kredit til dovenskab. Ved en høj pris var det lettere at holde dem i tømme og samtidig blev salgsindtægterne, bøndernes livsgrundlag, bedre.⁵⁶

Disse synspunkter var dog ikke regeringens. Den var ganske vist af hensyn til landbrugets rentabilitet og skatteevne utilbøjelig til at hindre korneksporten, men blev dyrtiden og mangelen akut, accepterede den alligevel, at der måtte gribes ind til forbrugernes og byernes gavn med eksportstop, stop for brændevinsbrænding og leverancer fra de kongelige magasiner. Særlig vigtigt var det at sikre landbruget den sæderug, som var grundlaget for næste års høst, og derfor indførtes regler til lettelse af bøndernes indkøb af brød- og sæderug. Regeringen var altså villig til at bøde på kornspekulationens virkninger, men det skete tøvende af hensyn til handelsbalancen og landbrugets skatteevne.

1756–59

I 1756 trak uvejrsskyer atter op over Europa. I 1755 slog høsten fejl i flere lande, og i juni 1755 udbrød der fjendtligheder mellem England og Frankrig. Over for den truende krigsfare indgik de skandinaviske lande i juli 1756 et væbnet neutralitetsforbund. I august trængte Frederik II ind i Sachsen og indledte dermed den preussiske syvårskrig.

Allerede ved midsommertid mærkedes følgevirkningerne i Danmark. I Flensborg svigtede tilførslerne af levnedsmidler og brændsel fra indlandet. Varerne blev tilsyneladende opkøbt hos bønderne inden de kom til marked i byen, og følgen blev prisstigning og mangel for den lille forbruger. For at sikre varer til alle, også de mindre kapitalstærke, kundgjorde magistraten derfor d. 18. juni, at der ikke måtte købes direkte hos bønderne. Varerne skulle føres til marked i byen, og her måtte ingen købe mere, end han selv kunne bruge. Kapitalstærke købere skulle altså ikke have lov til at hamstre.

Akut var situationen dog langtfra, idet byen på denne tid fik store tilførsler af korn såvel fra Østersøen som fra Holland og Hamborg.⁵⁷

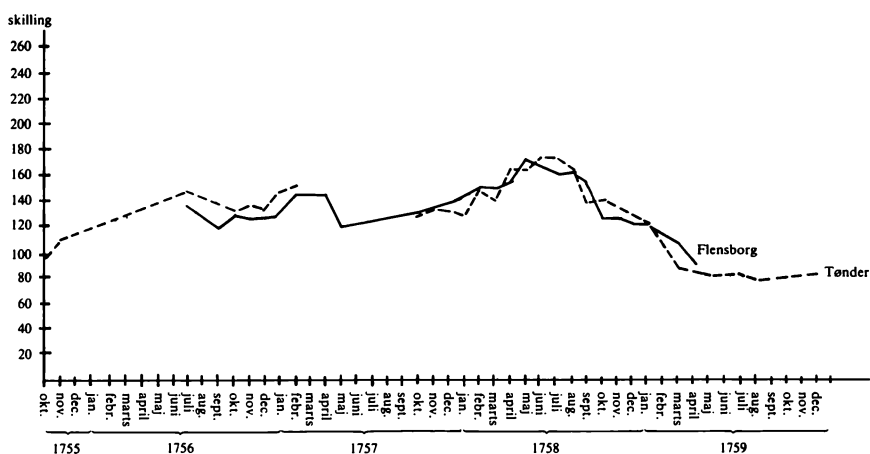
Priserne steg overalt, ikke blot i Flensborg. Sandemand Anders Petersen i Ørsted skrev: »1 sk. rug koster først i året (1756) 10 a 11 skl., en sk. byg 8 skl. en sk. boget [boghvede] 5 a 6 skl. Men hen midt i sommeren koster 1 sk. rug over 1 mark. En sk. boget 12 skl. og var end da trang at få det samme.«⁵⁸

Regeringsmyndighederne fulgte atter nøje udviklingens gang og lod forespørge, om prisstigningen af hensyn til de fattige krævede et forbud mod brændevinsbrænding eller andre indgreb. Svarene viser, at problemer var under opsejling. I Haderslev var rug i juni måned næsten slet ikke til at få for penge, hverken for det almindelige borgerskab eller de indkvarterede soldater, og man bad om at måtte få billigt korn fra de kongelige magasiner.⁵⁸ Noget lignende var forholdet i Tønder.⁵⁹

Om årsagen til prisstigningerne herskede der på denne tid nogen uklarhed. Korn blev næppe eksporteret i større mængder, og tilførslerne var ikke ubetydelige. Men det forlød, at mange holdt deres korn tilbage i håb om lukrativ afsætning til de krigsførende magter, og at dette pressede prisen op.⁶⁰

Det var først i efteråret, at udførsel begyndte at påvirke forsynings- og prissituationen. Man kunne have ventet, at høsten fik priserne til at falde. Men det gik modsat. Dels blev høsten nemlig ret dårlig, og dels blev

Prisudvikling for en tønde rug i Tønder og Flensborg 1755-1759

Prisudviklingen for en tønde rug i Flensborg og Tønder 1755-59. Omend kurverne er mangelfulde viser de et karakteristisk forløb. Indtil juli 1756 var priserne opadgående bl.a. på grund af spekulationsopkøb, og den påfølgende middelmådige høst betød kun et kort prifsald. Ny prisstigning fulgte, og det er karakteristisk, at priserne normalt toppede i forår og forsommer inden høsten. Kilde: LA Åb Tønder byarkiv, relationsprotokoller og Flensborg byarkiv nr. 303.2.

kornhandelen grebet af spekulation. Ved Østersøen blev korneksport forbudt, og Preussen optrådte som opkøber. Fra Hamborg og Holland blev efterspørgslen efter korn i Vestslesvig stærk, og samtidig blev tilførsel fra Danmark hindret af forbud. Dette skabte naturligt mangel og prisstigning i hertugdømmerne. Men i øvrigt ramte prisstigningen hele Europa, forårsaget af dårlig høst og krigsspekulation.

Nogle detaljer vil vise forløbet. Allerede d. 1. sept. kunne magistraten i Flensborg meddele, at kornhandelen var grebet af spekulation. Preussen havde forbudt korneksport og købte op i udlandet og prisen steg.⁶¹ I den følgende tid lød der næsten enslydende beklagelser fra alle egne af hertugdømmerne.

Prisen i Hamborg steg og steg, og opkøbere fra Holland og Hamborg udskibede mængder af korn fra vestkysten med prisstigning og mangel til følge. Kravet om at standse denne eksport til gavn for forbrugerne lød højt fra f. eks. Flensborg, Itzehoe og grevskabet Rantzau, og magistraten i Tønder fremhævede, at det ville have de uheldigste følger, hvis ikke opkøbene i by og på land blev begrænset. Og den fortsatte: »Navnlig da det nu er kun altfor tydeligt, hvor stor den vindesygge er, som besjæler de fleste købmænd, eftersom næsten enhver søger at lukrere på de betragtelige kornpriser i Hamborg. Og som disse folk alene vil befordre deres privatinteresser endog på bekostning af deres forpligtelser over for almenvællet, således må et godt styre, når publikum skades derved, ikke tage hensyn hertil, men må sætte sig ud over det.« Derfor bad også Tønder om forbud mod korneksport og udskibning til bl. a. Hamborg.⁶²

Sådan talte øvrigheden i et kornforbrugende bysamfund. Den modsatte holdning kom til orde i Sydditmarsken. Da sognefogeder og fuldmægtige her så, at det trak op til et udførselsforbud, lagde de deres stemme i vægtskålen for at hindre det.⁶³

Magistraten i Sønderborg fremhævede derimod i oktober 1756, at den høje pris gjorde kornindførsel fra Danmark nødvendig, ligesom korneksporten fra hertugdømmerne måtte forbydes, da man ellers måtte frygte mangel på levnedsmidler.⁶⁴

De alvorlige klager gjorde indtryk. D. 13. oktober skred den storfyrstelige regering ind mod eksporten, som i »uhæmmet profitbegær« fik priserne til at stige. Regeringen i København udstedte tilsvarende d. 25. okt. forbud mod korneksport fra Slesvig,⁶⁵ og toldforvalterne ilede af sted for at beslaglægge kornskibe på vej mod markederne i Vesteuropa. Samtidig blev det forbudt i »ukristelig vindesygge« at holde korn tilbage. Disse bestemmelser blev naturligt nok hilset med tilfredshed af byernes øvrigheder og forbrugerne, men med kulde af de handlende.

Forbudet løste dog ikke alle vanskeligheder, og det dæmpede kun i ringe grad prisstigningen. I kongeriget havde korneksport været forbudt siden 29. maj 1756, og det øgede mangelen i Slesvig, som normalt aftog en del korn fra Jylland og øerne. Desuden forlød det, at kornhandlere og bønder stadig holdt korn tilbage i håb om, at handelen inden længe atter blev frigivet med stigende priser til følge.⁶⁶ Samtidig var efterspørgslen fra de krigsførende lande fortsat stærk, og det forlød, at ulovlig udførsel trods forbudet gik i svang. Det holdt alt sammen priserne oppe. Så meget mere væsentligt var derfor udførselsforbudet, og magistraten i Flensborg betragtede det da også som det eneste værn mod mangel og dyrtid. Hvis udførslen atter blev tilladt, ville hele forrådet blive opkøbt af de krigsførende magter.

I Sønderborg klagede man over, at bønderne hellere udskibede kornet direkte frem for at føre det til byen, med prisstigning til følge. Af hensyn til de ubemidlede blev det også nødvendigt for magistraten at gribe ind mod bagerne, som bagte undervægtige brød af dårligt mel og mod bønderne, som sagdes at bringe »forfalsket« korn til marked.⁶⁷

Der var altså grund til bekymring, og i 1758 toppede priserne. Udførselsforbudet måtte derfor opretholdes, om end det ikke synes at være blevet overholdt,⁶⁸ og såvel Tønder som Åbenrå magistrater bad om at måtte forbyde brændevinsbrænding til gavn for fattigfolk.⁶⁹ Regeringen lod sig løbende underrette om kornpriser og forråd, og endelig efter høsten i 1758 bevægede priserne sig atter ned i et moderat leje. Langt om længe kunne man da d. 16. juni 1759 atter give udførslen fri.

Overskuer man nu disse år fra 1756–59 må det vel atter konstateres, at prisstigninger og mangel ikke var et resultat af blot det hjemlige høstudbytte. Dette virkede snarere sammen med udefra kommende påvirkninger, dårlig høst i udlandet, krigsforhold og opkøb. Sammenfald af disse uheldige faktorer var afgørende for vanskelighedernes omfang, og atter måtte staten gå på akkord med sit finansielt betingede ønske om fri eksport.

1762

I 1762 stod man atter over for en kornkrise med krav om ekstraordinære foranstaltninger. Årsagen var igen prisstigninger. Ved udgangen af 1760 svingede prisen for en tønne rug omkring 5 mark, men op mod jul 1761 var prisen i Tønder steget til 7 mk. 10–12 skl. (2 rdl. 26–28 skl.). Bager-, skrædder-, skomager- og smedelavene klagede over de trykkende priser, og magistraten var i vildrede. Den vidste ikke, om dyrtiden skyldtes bønders og kornkøbmænds spekulation eller en kraftig udførsel.⁷⁰

Snart fandt regeringen det imidlertid begrundet at gribe ind, og hertil kan

Vorzeiger dieses *Michael Dürrweber*⁴¹
 verlangt gegen Baare Bezahlung aus dem hiesigen
 Königl. Magazin *Vier Tonnen Roggen*, welche
ihw von dem Herrn Canzley-Rath Hammerich
 können verabsolget werden. Flensburg *1763*
1763
4 Tonnen Roggen. *Nicolas Brandt*
Laz. p. t. Lammert
Laz. p. t. Lammert

»Kornbillet« fra Flensborg 1763. Mod aflevering af »billetten« i det kongelige kornmagasin kunne ihændehaveren købe 4 td. rug til moderat pris (Flensborg byarkiv nr. 845).

de kritiske udenrigspolitiske forhold have bidraget. Allerede i 1761 trak det op til krig, og bønderne blev pålagt ekstra leverancer til hæren. D. 5. jan. 1762 døde kejserinde Elisabeth af Rusland, og Danmark-Norges dødsfjende, gottorperen Karl Peter Ulrich besteg den russiske trone under navnet Peter III.

Straks blev der truffet krigsforberedelser, og måske kan et patent af 16. febr. 1762 betragtes som led heri. Al kornudførsel fra Slesvig og Holsten blev forbudt, og forråd af rug og havre skulle mod betaling afleveres til de kongelige magasiner.⁶⁵ Herefter blev det overalt kundgjort, at alle rug- og havreforråd, altså alt med undtagelse af det nødvendige brød- og sædekorn, var beslaglagt og skulle indgå i de kongelige magasiner. Forrådene viste sig dog beskedne. For Haderslev by hed det, at der intet var til overs, og at man tværtimod ventede rug-tilførsel fra Riga.⁷¹ I Løgumkloster amt var der hos de største producenter (præster, møllere, større forpagtere) et forråd på 335 td. rug og i Åbenrå amt 679 td. rug, men der var ikke taget hensyn til husmænds og indersters forbrug. Især i Løgumkloster amt klagede disse allerede over, at korn næsten ikke var til at få for penge, og derfor foreslog amtmanden, at magasinerne skulle sælge brødkorn til de fattige. Kun på den måde kunne

stor nød forhindres. Åbenrå Slots- og Nymølle og Rundemølle i Løjt sogn havde heller ikke noget at afgive. De solgte nemlig hver lørdag korn til de fattige, og de havde ikke kunnet klare efterspørgslen.⁷²

De ret ensartede indberetninger om beskedne forråd fik d. 17. april rentekammeret til at ophæve bestemmelsen om beslaglæggelse, hvorefter kornet atter frit kunne afsættes indenlands, og d. 4. aug. 1762 tillod man igen korneksporten.⁶⁵

Helt var priserne dog ikke faldet til ro. Alarmerende meldinger om prisstigninger fik derfor rentekammeret til d. 23. nov. 1762 at tillade, at der blev solgt korn til de fattige fra de kongelige magasiner. Formålet var at dæmpe prisstigningerne. I Flensborg fik magasinet lov til at afgive 3.000 td., og magistraten lod fremstille billetter, som gav ret til at få udleveret 1–4 td. rug mod en betaling af 2 rdl. 24 skl. Denne ordning blev praktiseret til april 1763.⁷³

Alt i alt var 1762 et kriseår, og det på mange måder. Høsten slog fejl flere gange først i 1760'erne, og krigstruslen svævede over landet. De udenrigs-politiske forhold har næppe heller denne gang været uden indflydelse på den hjemlige udvikling; staten måtte gribe ind med eksportforbud og salg fra magasinerne for at lette den akutte mangel.

1770–1772

De følgende år blev mere normale, men uheld kunne altid indtræde. Om året 1768 berettede sandemand Anders Petersen i Ørsted: »Dette års rug var så såre ringe, at det var ynkelig at se, vi aulede vel 22 trav efter 6 tønder sæd, der af fik vi ikkun 4½ td. af al vores auling, der var mange trav som ikke gav a trav ½ skip og mange slet intet. Af samme 4½ tønde, såede vi 4 td., havde altså ikkun 4 skip til husholdning til et år, der til købte vi 3 td. a td. 10 mk. af det rug som kom fra Dantzig, vi brugte mere end halvdelen bygmel stedse i brødet det hele år, vi avlede 20 trav byg som gav 16 td. i alt, hvilket var vores eneste føde.«

I 1769, det følgende år, blev høsten kun mådelig, priserne steg, og fra Ørsted læser vi, at »fattigdom forøges meget over alt, af fæsygdommen, og af kornets misvækst i disse åringer.«⁵⁰

Endnu værre blev det i årene 1770–72, som i Europas historie er blevet kendt under betegnelsen »Hungerårene«. Misvækst hærgede, kornmangel, dyrtid og stigende dødelighed spores i land efter land. Mange måtte slå ind på en ny afgrøde, kartofler, og ikke få i Tyskland måtte tage til takke med rødder og grøntsager. Europas kornkammer ved Østersøen, Polen, Pommern og Mecklenburg, blev hårdt ramt af misvæksten. I Preussen blev der indrettet

kornmagasiner, priserne blev reguleret af staten, udførsel blev forbudt, og det offentlige købte korn op i ind- og udland til gavn for befolkningen.⁷⁴

Krisen gik heller ikke uden om Danmark i disse år, Struensees magtperiode. I 1770 blev sommeren kold, våd og ufrugtbar, især i høstens tid, kornet slog fejl, og blev mange steder vådt og slet indbjerget. Følgen var dyrtid, og da vinteren 1770/71 blev barsk, hørtes overalt klager over høje kornpriser, almindelig fattigdom og fødevarerangel, og det var svært at få tilførsler fra udlandet.⁷⁵ I København klagede magistraten over kornmangel, og bad om udførselsforbud. D. 3. nov. 1770 blev ønsket efterkommet, og det blev også forbudt at brænde brændevin af rug. Struensee-regeringen viste sig mere villig til at tillade kornimport end de mere merkantilistiske forgængere.⁷⁶

I oktober måned 1770 blev vanskelighederne for alvor mærkbare i Sønderjylland. Høsten havde været ret ringe, og til yderligere forværring af situationen skete der nu store opkøb fra udlandet, hvor misvækst var åbenbar. Allerede d. 6. okt. 1770 udtalte amtmanden i Åbenrå over for rentekammeret, at der skete store opkøb fra Preussen, hvor man anlagde kornmagasiner. Amtmanden ville gerne unde folk at sælge korn til de udenlandske opkøbere og derved bringe penge til landet. Men den uindskrænkede kornudførsel ville snart skabe dyrtid og mangel. Derfor foreslog han, at undersåtterne skulle forpligtes til at holde et vist kvantum korn tilbage, og at udførslen, når hjemmemarkedet således var sikret, i øvrigt skulle være fri.⁷⁷ I Tønder klagede de deputerede ligeledes kort efter over en hyppig udskibning af korn og bad om udførselsforbud.⁷⁸

Foruroliget over prisstigningen indkaldte såvel rentekammeret som statholderen derpå oplysninger om forrådene af korn. Rapporterne fremhævede overalt de stigende priser og det beskedne forråd. Fra Åbenrå by klagede magistraten især over, at de normale kornleverandører i udlandet havde forbudt udførsel og i stedet optrådte som opkøbere i Danmark. Udførslen var stærk, og der gik rygter om, at mange producenter havde aftalt salg til udenlandske opkøbere.⁷⁹ Fra Haderslev fremhævede magistraten, at rughøsten havde været meget ringe, i Tønder mente man, at høsten ikke havde været som i gode år,⁸⁰ og fra Løgumkloster meddelte amtsforvalter Lucas, at der intet var tilbage af forrige års afgrøde. Af høsten 1770 ville der kun blive meget lidt tilbage, når det nødvendige forbrug indtil næste høst gik fra, ja nogle ville ikke kunne klare sig så længe med det indhøstede.⁸¹ Fra Als og Sundeved hed det samstemmende, at rug- og boghvedehøsten ikke var faldet godt ud, og at mange bønder delvis manglede det nødvendige forråd til husholdningen.⁸²

I Ørsted skrev sandemand Anders Petersen: »... vores auling var (1770)

utilstrækkelig dels af misvækst, og dels at vi ved landeriets deling var udkommen af den ordentlige sæd. . . . Kornet er nu i nogle år misvokset her i landet og fæsygdommen vedvarer, så er her ud af kommen så stor fattigdom over alt i landet, at der i mands minde ey er erfaret slig trang som nu er.«⁵⁰ Også fra Holsten, f. eks. Pløn, berettes, at høsten 1770 var slået fejl.⁸³

Situationen efter den dårlige høst var så alvorlig, at regeringen måtte tage hensyn til de stærke ønsker. Under indtryk af prisstigning og frygten for kornmangel blev udførsel forbudt d. 5. nov. 1770,⁶⁵ men priserne faldt ikke af den grund. Det gjaldt om yderligere at begrænse efterspørgslen på det livsnødvendige brødkorn. Regeringen bestemte følgende d. 11. febr. 1771 »til det almindelige og især de fattige af vore kære og tro undersåtters, deres bedste« at forbyde al brændevinsbrænding af rug.⁶⁵

Forordningen var sikkert tiltrængt, og har nok vakt glæde i Tønder, hvor de deputerede og byens fattige i det tidlige forår klagede højlydt over den usædvanlige dyrtid og de fattiges nød, ikke mindst forårsaget af bønders ulovlige opkøb og indskibning af korn til eksport.⁸⁴

Også på anden måde søgte regeringen at sikre det nødvendige kornforråd. D. 5. nov. 1770 havde man bestemt, at bønderne skulle opbevare den udskrevne magasinrug i natura – derved var man sikker på, at der blev holdt et forråd tilbage til en mangelsituation. Hen på foråret 1771 viste mangelen sig da også i mange bøndergårde med fornyet styrke. Til regeringen indløb fra mange egne klager over, at bønderne manglede det nødvendige korn til husholdningen, og d. 17. april 1771 tillod man derfor bønderne at inddrage den reserverede magasinrug til eget brug – dog naturligvis mod betaling til staten.⁸⁵

Denne lempelse var sikkert berettiget, for en lang vinter øgede vanskelighederne. Man læser, at folk d. 13. april 1771 gik »på isen fra Kegnæs til Als, og den 4. maj lå der megen sne bag gærderne og megen is i havet, så at søfolkene ingensteds kunne komme«. ⁸⁶

Trods de høje priser og mangelen var regeringen imidlertid ikke glad for udførselsforbudet, som berøvede landet de eftertragede eksportindtægter. Det var et middel, som man kun ville anvende i en helt akut nødsituation, og så kortvarigt som muligt. Så snart vandene blev åbne efter vinteren, og indførsel altså blev teoretisk mulig, ophævede man derfor i maj 1771 forbudet.⁶⁵ Forbrugerne var naturligvis utilfredse, ikke mindst da høsten atter slog fejl i 1771 og tilførslerne udeblev på grund af misvækst og udførselsstop i udlandet. Amtmanden i Åbenrå kunne i november 1771 fremhæve, at en fugtig, middelmådig og sen høst og beskedne muligheder for tilførsel fra østersølandene truede med at skabe forsyningsproblemer for de fattige. Det fugtige efterår vanskeliggjorde også såningen, og han frygtede, at

brødkorn til foråret ville blive meget dyrt og næppe til at få for penge. For at hindre udførsel af rug foreslog han derfor, at undersåtterne skulle pålægges at holde dobbelt så meget magasinrug tilbage som normalt.⁸⁷ For Åbenrå amt gjaldt iøvrigt, at høsten af rug, havre og byg de fleste steder kun havde været middelmådig, og at kun boghveden var faldet godt ud.⁸⁸

Fra Ørsted berettes (1771) tilsvarende, at »kornet blev meget dyre . . . Da alt landet nu næsten er nedsynket i armod, så forefalder mange konkurser. Gårdene koster ikkun lidet, de fattiges tal er utallig som betler, mange lider hunger, den ene kan ey hjælpe den anden, mange giver dem til stjælen og røven, så mand næppe er sikker for tyverier, ja usædvanlig ildebrand erfares, så at fornemmes mange selv med forsæt afbrænder hus og hjem.«⁵⁰

Her males i drastiske farver, og i byerne lyder det også ilde. Flensborg magistrat bad p.g.a. ringe tilførsel udefra gentagne gange om et udførselsforbud, og fandt det for at modvirke mangel og dyrtid nødvendigt af hensyn til de fattige at indkøbe 200 td. rug. Kornet blev lagt hen til salg i små portioner for indkøbsprisen.⁸⁹

I Åbenrå frygtede magistraten ligeledes, at de høje kornpriser ved en stærk udførsel ville stige endnu mere, og i foråret 1772 skabe mangel. Af hensyn til de fattige tilrådede man derfor et forbud mod korneksport.⁹⁰

Regeringen var imidlertid på dette tidspunkt, efter Struensees fald, ikke lydhør. Den overhørte klagerne, og priserne forblev i et højt leje. Man nøjedes med også for året 1772 at kræve opbevaring af magasinrug i natura, for derpå i april 1772 at give den fri til forbrug, fordi mange atter manglede det nødvendigeste til husholdning og udsæd.⁹¹ Dette viser endnu engang, at mangelen og dyrtiden vedblev i første del af 1772. I september 1772 hører vi f.eks. fra Flensborg klager over, at kornmangel og dyrtid havde været slemme lige indtil høsten 1772, og at kraftig udførsel fra vestkysten til Holland berøvede hjemmemarkedet et forråd, som på grund af eksportstop ved Østersøen ikke kunne skaffes fra anden side.⁹² I Ørsted var kornet på samme tid dyrt og næppe til at få for penge.⁵⁰

Det værste var dog overstået. Høsten 1772 blev rimelig god, priserne begyndte at falde, og da udbyttet steg yderligere næste år, forstummede klagerne lidt efter lidt. Prisfaldet illustreres i Chresten Chrestensen Kaads dagbog fra Hørup sogn, hvor det hedder: »I februar (1773) kostede kornet rug 20 skl., byg 19 skl., havre 10 skl., tade (boghvede) 6 skl., men i september kun det halve.«⁸⁶

Sammenfattende må man konkludere, at årene 1770–72 har været præget af en meget alvorlig kornmangel og deraf følgende dyrtid. Årsagen må i første række søges i flere på hinanden følgende dårlige høstudbytter. Men den kraftige efterspørgsel fra udlandet, som også var ramt af misvækst og mangel,

og den deraf følgende kornspekulation har, kombineret med svigtende tilførsler fra Østersøområdet, været en medvirkende årsag. Regeringen erkendte vanskelighederne, forbød eksporten, men kun for en tid; man ville ikke i længden stoppe den korneksport, som nok virkede fordyrende, men også skaffede eksportindtægter.

1780'erne

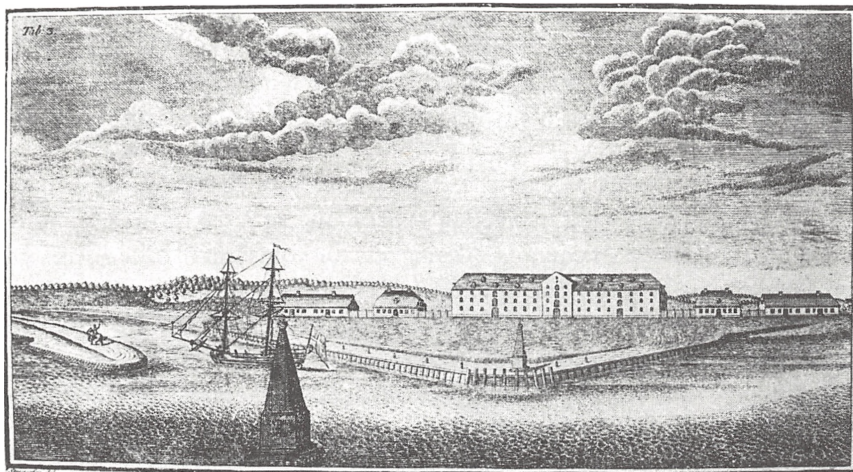
De besværlige år omkring 1770 blev afløst af en tid med overflod af korn og lave priser sidst i 1770'erne. Dermed ophørte al tale om forsyningsproblemer. Samtidig vendte regeringen i forstærket grad tilbage til den traditionelle beskyttelsespolitik og ønskede på enhver måde at hindre pengestrømmen til udlandet.⁷⁶ Som udtryk for denne holdning forbød man nu import af rug til hertugdømmerne (1777 17/3, 1777 1/12, 1778 14/12 til 1782 11/11).

Hidtil havde et sådant importforbud kun været gældende i kongeriget (siden 1735), mens hertugdømmerne havde kunnet indføre korn, til gavn for forsyningen i mangelperioder. I kriseår havde befolkningens bønsskrifter derfor hidtil kun talt om eksportforbud – nu gjorde importstoppet problemerne værre i kriseår. Det viste sig omkring 1780.

Allerede i 1779 steg priserne efter en middelmådig høst året før, og de fortsatte med at stige i 1780 efter tørke og en dårlig høst. Derfor bad byer som Altona, Flensborg og Sønderborg først på året 1781 om tilladelse til at måtte indføre rug – for at hjælpe de fattige, hindre hungersnød og dæmpe priserne.⁹³ Flensborg fremhævede særligt, at prisstigningen også kunne skyldes krigsuro i udlandet, som øgede efterspørgslen fra magasinerne og dermed skabte mulighed for en lukrativ eksport, med mangel på hjemmemarkedet til følge.

Regeringen fulgte som følge af klagerne nøje høstudbyttet, men først efter megen regn og en temmelig dårlig høst i 1782⁵⁰ fandt man anledning til at tillade import fra 11. nov. 1782. Det viser, at mangelen må have været betydelig i 1782, og det var ikke kun kornmangel, som plagede den jævne befolkning. Også smørret blev knapt og dyrt. I Åbenrå klagede håndværkerne i september 1782 over, at smør blev opkøbt på landet, at det steg i pris og næppe var til at få fat på. Magistraten var enig med klagerne og ønskede at tvinge bønder, som kom til byen, til at sælge på torvet til den menige forbruger i stedet for til opkøbere. Få dage efter søgte tømrere og andre jævne håndværkere at tvinge en skipper til at sælge dem noget smør, som skulle til København, og det kom til demonstrationer i protest mod smørmangelen.⁹⁵

Trods disse vanskeligheder var det dog kun nødtvunget regeringen havde tilladt kornimport. Men de følelige vanskeligheder vejede tungt, og da høsten

Ejderkanalens østlige munding ved Holtenaa. I baggrunden det store kanalpakhuis, som havde pendanter i Rendsborg og Tønning. En fuldrigger er på vej ind i kanalen, måske ladet med korn fra Danmark eller Østersølandene. En stor del af korneksporten fra Østersøen (byer som Rostock, Memel, Wolgast, Königsberg, Wismar osv.) og Danmark til Hamborg, Bremen, Amsterdam og andre handelscentre i det kornforbrugende Vesteuropa gik gennem Ejderkanalen. I modsat retning gik varer som sukker, frugt, tobak, kaffe og stykgods. Kobberstik 1784, gengivet efter Aage Rasch: Ejderkanalen, 1978.

i de følgende år gang på gang blev dårlig og priserne var høje, måtte tilladelsen til indførsel flere gange forlænges efter indtrængende opfordringer fra lokale øvrigheder.

Det gavnede dog ikke meget. Vinteren 1783–84 blev usædvanlig streng, og nogle steder måtte man på grund af fodermangel bruge stråtagene som foder for husdyrene.⁹⁶ Priserne steg fortsat indtil udgangen af juli 1784,⁹⁷ og i Åbenrå kom det til uroligheder fra skibstømmermændenes og laugenes side, omend der ikke kan siges noget nærmere om arten.⁹⁸

På landet var det flere steder i 1784 svært at skaffe sædekorn,⁹⁹ priserne lå højt, ikke blot her hjemme, men også i Norge og England, og i Tønder klagede laugene i 1786 over ulovligt opkøb af levnedsmidler.¹⁰⁰

En bedre høst 1787 bragte ikke lavere priser, og atter så de lokale øvrigheder den værste trussel og en væsentlig årsag til problemerne i korneksporten. I 1787 løb rygterne om store udenlandske rugopkøb på grund af dårlig høst i Østersølandene. Det forlød også, at hollænderne og andre fremmede havde købt store mængder korn i monarkiet. Magistraten i Flensborg talte i den anledning menigmands sag og bad om udførselsforbud for at lette den foregående tids hårde nød. Fra Rendsborg lød det samtidig, at

der indløb ordrer på tusinder af tønder rug til høj pris fra bl.a. Ostende. Også boghveden blev opkøbt, og magistraten frygtede trods en god høst for dyrtid, hvis der ikke kom et udførselsforbud.¹⁰¹ Altså endnu et eksempel på mangel og dyrtid ikke kun p.g.a. misvækst, men også som følge af spekulationsopkøb.

Sammenfattende må 1780'erne karakteriseres som et årti præget af flere dårlige høstudbytter med mangel og prisstigning til følge. For første gang hører vi nu om, at den menige befolkning selv tog voldsomt til orde og næsten med magt søgte at forhindre, at handelsmænd berøvede dem de sparsomme levnedsmidler. Regeringen søgte i princippet at fastholde importforbud og fri eksport, men måtte gang på gang bøje sig under mangelsituationens krav. Den tidligere så kraftige regulering af kornhandelen var under afvikling, som vi vil se det i det følgende afsnit.

1789–90

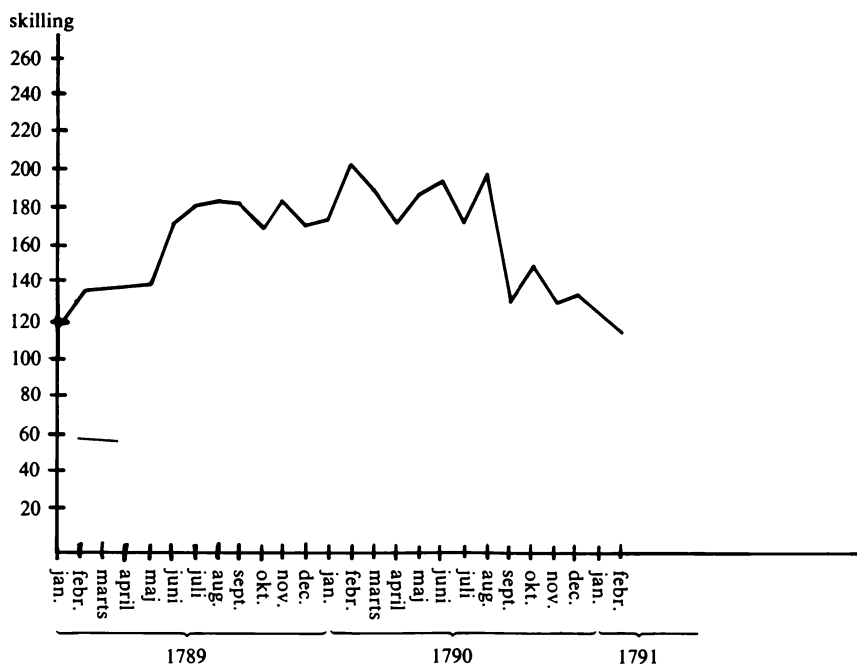
Årene 1789–90 hører til de sorte i levevilkårenes historie. 1789-høsten var god,¹⁰² men alligevel lå priserne ekstremt højt. Det skyldtes atter stærk efterspørgsel fra udlandet og stop for tilførslerne fra Østersølandene, som var ramt af dårlig høst og udførselsforbud. I Frankrig var høsten slået katastrofalt fejl i 1788, og kornmangel og dyrtid bredte sig i 1789. Den franske minister Necker lod opkøbe korn i alle Nord- og Østersøhavne, og det drev priserne i vejret.¹⁰³ I kongeriget næsten fordobledes kornprisen fra 1788 til 1789.

Også i Sønderjylland steg priserne trods frugtbarhed i 1789, »hvorover de fattiges tal, så vel som deres trang, er bleven kiendtlig større«, som det hedder fra Schackenborg.¹⁰⁴ Derfor lød kravet om eksportstop gang på gang. Det var nemlig opkøbene og eksporten, som trods den gode høst skabte prisstigningen. Magistraten i Flensborg anførte således i november 1789, at høsten havde været god, men alligevel truede dyrtid og mangel. Årsagen var klar: »Alt er hemmeligt og i stilhed opkøbt for hamburgsk og hollandsk regning, delvis før høsten, og af hamburgske købmænd opkøbes der stadig til høj pris.«¹⁰⁵

Sådanne ønsker om eksportstop var imidlertid ikke velsete af regeringen. Netop på dette tidspunkt var liberale handelsprincipper kommet til magten, og i 1788 var en generelt fri kornhandel lovfæstet, uhæmmet af ind- og udførselsbegrænsninger.¹⁰⁶ Man ønskede færrest mulige bånd på handelen. Stillet over for ønsker om et eksportstop for at dæmpe prisernes himmelflugt udtalte regeringen, at landbrugseksporten var livsnerven i hertugdømmernes

økonomi. Enhver begunstiggelse af udførslen af landbrugets produktionsoverskud var til gavn for landet, ethvert indgreb i handelens frie løb burde undgås, når høsten var god.¹⁰⁷ Kun når det stod *helt* klart, at prisstigningen skyldtes udførsel, og at en alvorlig mangel *faktisk* truede, kunne man gribe til et så alvorligt middel som at standse den indbringende eksport. Ud fra denne landbrugsvenlige holdning valgte regeringen at se tiden an. Man forklarede prisstigningen med valutaproblemer og afslog ved udgangen af 1789 ønsker om udførselsforbud, et forbud »som i sig selv ville have en ugunstig indflydelse på statsbalancen.«¹⁰⁸ Med andre ord: Den begyndende liberalistiske handelspolitik gav ikke megen hjælp under prisstigninger, ja den var et dårligere værn end tidligere tiders handelsrestriktioner. Det syntes, som om kornspekulanterne nu fik frie udfoldelsesmuligheder.

Prisudviklingen for en tønde rug i Tønder 1789–1791

Prisudviklingen for en tønde rug i Tønder fra 1789 til 1791. Den kraftige prisstigning i sommeren 1789 skyldtes påvirkning af mangelen og dyrtiden i udlandet og kraftige opkøb. Den gode høst fik ikke prisen til at falde, og da der ikke blev grebet ind mod eksporten, kulminerede prisstigningen i januar og februar 1790. Resultatet var hungeroptøjer i adskillige byer og sogne. Kilde: LA Åb Tønder byarkiv, relationsprotokoller.

Over for denne passivitet mistede befolkningen tålmodigheden. Det skete først på Tønder-kanten, hvor mange jordløse husmænd og inderster så priserne stige samtidig med, at udførslen fortsatte. D. 13. febr. 1790 indfandt nogle hundreder jordløse sig hos greven på Schackenborg og forlangte udførslen af korn forbudt. De fortsatte til Tønder, hvor hen mod 1000 mand atter krævede eksporten standset. Regeringen nedsatte en undersøgelseskommission, og af frygt for uroligheder forbød den faktisk udførslen af rug, men kun for Tønder-egnen, og allerede d. 22/9 1790 blev forbudet atter hævet.¹⁰⁹

Også på østkysten var kornudførslen stærk, til skade for den menige forbruger. I februar 1790 klagede borgerne i Sønderborg over, at det vrimlede med fremmede og hjemlige opkøbere på landet. Nyligt havde flensborgske købmænd i Nørreherred opkøbt en hel ladning rug og afskibet den til Flensborg, og en skipper fra Kegnæs lå klar med en ladning til samme by.¹¹⁰

I Åbenrå by fandt forbrugernes frygt for det daglige brød dramatisk udtryk lige som på vestkysten. I december 1789 havde magistraten forgæves bedt om udførselsforbud, og snart tilspidsedes situationen. Først på året 1790 indgav samtlige laug en ansøgning om eksportstop, og magistraten støttede atter tanken: prisen var steget, fra Flensborg, Tønder og Vestkysten blev al rug og andet korn opkøbt, og denne stærke udførsel truede med at skabe mangel, så meget mere som import fra Østersøen næppe kunne ventes.¹¹¹

Da regeringen tilsyneladende vendte det døve øre til, tog de nødstedte sagen i egen hånd. Om formiddagen d. 10. marts mødte repræsentanter for borgerskabet op hos amtmanden på Brundlund for at klage over stigende priser og kormangel og krævede, at købmand Hans Kopperholt blev forhindret i at udskibe en ladning rug, han havde liggende på reden. Næsten hele håndværkerstanden og det menige borgerskab stod bag klagerne, og om eftermiddagen mødte hele 60 mand op for at understrege kravets alvor.¹¹²

Disse optrin viser klart modsætningerne – forbrugerne kontra eksportørerne – og disse modsætninger var ingenlunde begrænset til Åbenrå, Sønderborg og Tønder-egnen. I Flensborg amt klagede kådnerne i Grumtofte over udførslen og bad om et eksportstop. I Skærbæk i Haderslev amt var det 12 inderster, til hvis klage amtmand Rüdiger erkendte, at prisen på rug var steget til 4–4 rdl. 16 skl. pr. td., og næppe var til at få fat på for den pris. Hertil udtalte statholderen, at den kraftige udførsel let kunne skabe mangel, og at et eksportstop derfor var berettiget. Men regeringen fastholdt sin uvilje mod indgreb i handelens frie løb. Eksportindtægterne måtte ikke røres, og i stedet tillod man, at der af militærets kornforråd kunne leveres korn til trængende byer.¹¹³

At foråret 1790 var præget af dyrtid og kornkrise, ikke med rod i misvækst,

Vestergade 14 i Tønder, nu Handelsbankens hus, er opført 1793–94 af korn-, vin- og tobaksgrosserer Hans Jensen Angel, død 1799. Angel tjente gode penge på korneksporten og blev derfor i kriseår skydeskive for den oprørte befolknings uvilje. Under den kraftige udførsel og prisstigning i februar 1790 samledes henved 1000 af de utilfredse i Tønder og krævede udførslen stoppet. De angreb bl.a. Angel for at ville eksportere en ladning korn til Bordeaux til betaling af en ladning vin. For at dæmpe uroen fik amtmænd Bertouch Angel til at undlade eksporten og i stedet tilbyde de utilfredse kornet til moderat pris. Demonstranterne fandt den dog for høj, og Angel har næppe heller lidt tab. Hans smukke ejendom med den pragtfulde Louis Seize dør viser, at købmandens økonomi var særdeles velkonsolideret. (Historiske Samlinger for Sønderjylland).

men i spekulation og eksport, påvirket af udenrigspolitiske forhold og kornmangel i udlandet, er der herefter næppe tvivl om. Og i denne nødsituation fandt forbrugerne ikke megen støtte. Den begyndende liberalisme, som tjente producenternes og de handlendes krav, kom let på tværs af forbrugernes interesser. Liberalismen var nu knæsat af regeringen. Få år senere, i 1795, kom disse frihandelstanker imidlertid atter på en hård prøve, en så hård prøve, at regeringen måtte gå på akkord.

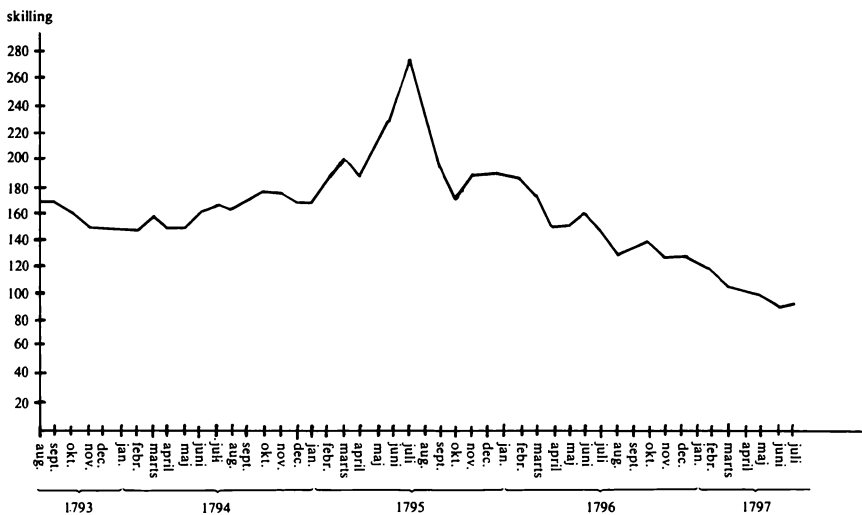
Det er også bemærkelsesværdigt, at underklassen, på hvem byrderne hvilede hårdst, nu søgte at tage retten i egen hånd. Den passivitet, som ses før 1780'erne, og den begyndende protest, som mærkes i 1782 og 1784, blev i 1789–90 afløst af åben handling.

1795–96

Året 1795 blev kritisk over hele Europa. Høsten i 1794 mislykkedes i mange lande, og dyrtid og mangel blev resultatet. Regeringerne greb til udførselsforbud, og i by og på land måtte der indtil høsten 1795 sørges for brødduddeling til ubemidlede.¹¹⁴

I Sønderjylland hørte høsten i 1794 ikke til de dårlige, men stod dog ikke mål med efterspørgslen. De sædvanlige tilførsler fra Østersøen og Hannover udeblev, og fra Holland, som var ribbet for korn af franskmændene, skete der store opkøb i udlandet. Det måtte selvfølgelig påvirke kornmarkedet i Slesvig og Holsten, hvortil mange mennesker tilmed var flygtet for krigsuro og

Prisudviklingen for en tønde rug i Tønder 1793–1797

Prisudviklingen for en tønde rug i Tønder fra 1793 til 1797. Den kraftige prisstigning i foråret 1795 skyldtes især opkøb, og udførselsforbudet af 6. marts 1795 skabte kun en kortvarig afbrydelse i priserens himmelflugt. I juni og juli 1795 toppede krisen, og netop på dette tidspunkt prægede hungeruro byer som Flensborg, Sønderborg og Haderslev. Den gode høst i 1795 fik priserne til at falde, men især i Holsten varede vanskelighederne ved. Kilde: LA Åb Tønder byarkiv relationsprotokoller.

revolution. Følgen var øget forbrug, mangel og prisstigninger. I det tidlige forår 1795 bad flere byer i Holsten, som var mest udsat for de fremmede opkøb (Altona, Kiel og Rendsborg), om udførselsforbud.¹¹⁵ Regeringen kom i et dilemma. Hvordan skulle man stille sig til sådanne ønsker, som brød med den frihandelspolitik, som var knæsat siden 1788?

Udviklingen gav svaret. Korneksporten tog et foruroligende omfang. Priserne steg til højder, som faldt tungt for alle arbejdsfolk, og som truede med at skabe mangel. Problemerkernes vægt tvang regeringen til at tage parti for den ubemidlede forbruger. Når udførslen i den grad truede med at skabe mangel, »var det rådeligt at indskrænke den enkeltes frihed af hensyn til det almenes vel«, og den forbød derfor d. 6. marts 1795 al kornudførsel indtil 1. september og indførte samtidig bestemmelser til begunstiggelse af importen. Også kartofler var indbefattet i forbudet, et bevis på denne afgrødes nyvundne betydning.

Alligevel fortsatte prisstigningerne, og de divergerende interesser måtte nødvendigvis støde sammen. I Tønder frygtede de deputerede og samtlige laug først i marts dyrtid og kornmangel og bad om modforholdsregler. Kornhandlerne protesterede: de bagatelliserede klagen som et ubetimeligt (utidigt) spektakel (Lärmblassen) og fremhævede, at den frie kornhandel ikke burde forstyrres. Magistraten, som skulle se på hele byens fælles interesse, vidste noget andet. Den fremhævede, at bønder og borgere på provision købte korn op til Husum, og at udsendinge fra nær og fjern samlede korn med henblik på udskibning fra Højer, Ballum, Emmerlev, ladepladsen Sydvesthjørne i Emmelsbøl sogn og Feddershof i Dagebøl kog. Mangel og prisstigning måtte blive følgen, og derfor måtte man undtagelsesvis bryde med den frie kornhandel. Eller med magistratens egne ord: »Vi er enige med kornhandlerne i at den frie kornhandel i reglen ikke bør forstyrres. Men når rugen udføres så stærkt, at priserne stiger, bør der her ske en undtagelse. Ganske vist drager kornhandelen penge til landet, men den beriger dog især kun dem, som driver denne handel, og tallet af dem, som vinder ved den stærke udførsel kan ikke sammenlignes med antallet af de undersætter, for hvem det slet ikke kan være ligegyldigt, om de skal købe de uundværlige livsfor nødenheder til en rimelig eller en overdrevent dyr pris. Selv om kornhandelen drager millioner til fra udlandet, er den fordærvelig, når den lægger et tryk på de uformuende, som altid er flest, og som kan bære den ringeste byrde, dvs. når den medfører mangel eller urimelig fordyrelse af brødkornet. Thi for den uformuende, som må ernære sin ofte talrige familie udelukkende ved sine hænder arbejde, er en overordentlig prisstigning på brødkorn det samme som fuldstændig mangel, fordi hans arbejde ikke kaster nok af sig til at han kan købe det enormt dyre brødkorn, og han har ingen

kredit så han foreløbig uden penge kan erhverve denne uundværlige livsfornödenhed.«¹¹⁶

Skildringen opridser modsætninger, som snart slog ud i lys lue. I maj måned lod 300–500 digearbejdere ved Okholm i Bredsted amt fire skibe, som skulle sejle til Altona, gennemsøge, idet de troede, at de var ladet med rug til eksport. De tvang en kornhandler til at sælge over 100 tønder for 4 rdl. pr. td.¹¹⁷

Priserne fortsatte med at stige, og amtmanden i Tønder måtte købe rug op af hensyn til digearbejderne.¹¹⁸ Regeringen blev bestormet med meddelelser om, at rug blev opkøbt og lagt på lager i den tro, at udførslen atter ville blive tilladt, og at der skete ulovlig udførsel via Altona.¹¹⁹ For at hindre denne udførsel blev byfoged Kröger i Altona antaget til hver nat at lade Elben patruljere, så ingen kunne slippe bort med kornladninger.¹²⁰

Magistraten i Sønderborg harcellerede allerede i marts over, at fremmede rejste rundt på Sydals for at købe op og eksportere, og den krævede, at lagrene blev konfiskeret og solgt i småportioner i Sønderborg.¹²¹ Fra Løgumkloster berettede amtsforvalter Lucas i begyndelsen af juni, at opkøb selv hos de større bønder, som normalt havde et overskud til salg, havde decimeret forrådet, så der næppe var tilstrækkeligt til husholdningen.¹²²

I Flensborg forlød det i begyndelsen af juni, at de sidste 2000 td. da blev afskibet fra Sønderborg til Altona, og at alle forråd i Jylland var opkøbt af kornhandlere.¹²³ Det var foruroligende. Mangelen tog til, priserne steg, og det gærede i befolkningen. Magistraten anede uråd, og anmodede tidligt d. 1. juni om, at militærgarnisonen måtte blive i byen. Frygten var berettiget, og pludselig kom det ventede udbrud af utilfredshed.

Skibstømmerne og daglejerne krævede samme dag brød i stedet for penge, og samlede sig i protest mod de høje priser. Magistraten havde allerede tidligere gennem kornopkøb søgt at modarbejde de store prisstigninger. Nu tvang »oprørerne« nogle købmænd til at sælge til lavere pris. Magistraten lod som modtræk garnisonen trække op, og det beroligede for en tid gemytterne. Samtidig fandt man det dog nødvendigt at bede om yderligere militærforstærkning.

Dagen efter, d. 2. juni, lod magistraten på opfordring af statholderen og i betragtning af det utilstrækkelige kornforråd bekendtgøre, at ingen købmand måtte sælge til fremmede af sit forråd, men at det skulle overlades

For at berolige de ophidsede gemytter, som af frygt for hungersnød truede med åbent oprør, måtte magistraten i Flensborg d. 2. juni 1795 udstede denne plakate, som bl.a. påbød kornhandlerne at sælge korn til småfolk til fast pris (RA Statholderskabet pk. 7.2).

W l a c k.

Da nach untersuchter Sache sich ergeben, daß hieselbst nicht einmal so viel Brodtkorn vorhanden, als zur eignen Consumption der hiesigen Einwohner bis zum 1sten September dieses Jahrs erforderlich ist; so wird auf beschällige höchste Verfügung aus der Statthalterschaft vom 1sten dieses Hiemittels obrigkeitlich bekannt gemacht, und einem jeden Kornhändler anbefohlen, an keine Auswärtige von seinem Kornvorrath zu verkaufen, sondern davon nach 24 Schilling das Schip, insbesondere an die mit Hände-Arbeit sich nähernde Einwohner, Handwerker, Tagelöhner und dergleichen, hieselbst zu überlassen. Auch ist zum Behuf des Brandweinbrennens kein Mofken zu verkaufen. Alles bey schwerer Strafe und Ahndung.

Publicatum Flensburg, den 2ten Juni 1795.

Bürgermeistere und Rath
hieselbst.

Plakat.

Denen Land-Einwohnern wird hiemittelst bekannt gemacht, daß sie mit ihren Viktualien, sowol Korn- als fetten Waaren, Butter, Speß, Eiern und dergleichen, wie es Namen haben möge, sicher zur Stadt kommen können, und daselbst unter obrigkeitlichem und bürgerlichem Schutz, so wie bisher, nach der Polizey billig behandelt, und ihnen keine Preise gesetzt werden sollen.

Flensburg, den 4ten Juni 1795.

Von Obrigkeit und Stadtwegen.

H. v. d. Pahlen,
Stadtssekretair.

Uroen blandt den jævne bybefolkning i Flensborg skræmte i juni 1795 bønderne i omegnen bort fra markedet af frygt for at blive udsat for overlast og pristryk. For at lokke dem til byen med de livsnødvendige forsyninger udsendte øvrigheden derfor d. 4. juni denne forsikring om beskyttelse (RA Statholderskabet pk. 7.2).

byens egne børn, især de ubemidlede, for 24 skl. pr. skp. Rug måtte heller ikke sælges til brændevinsbrænding. Plakaten gjorde god virkning, og tilsyneladende lod folk sig berolige.

Dog kun kort. Den 4. juni så øvrigheden sig i »den mest påtrængende fare«, idet »antallet af oprørere er utrolig stort«. Uroen var udsprunget af den katastrofale kornmangel. Folks krav om maksimalpris og den spændte

situation skræmte tilmed bønderne fra byen, så det d. 4. juni blev nødvendigt at udsende en plakat til bønderne om, at de ikke ville blive udsat for faste priser eller uroligheder ved at komme til byen. Næsten panikslagen mente magistraten det også samme dag nødvendigt at bede om størst mulig militærforstærkning. Ufortøvet sendte statholderen et betydeligt militærkorps til byen, og det lykkedes at skabe ro. Et efterspil fik sagen også, idet der blev foretaget arrestationer og 10 personer blev idømt straffe på 1–8 års fængsel.¹²⁴

Episoden viser situationens alvor og den illustrerer modsætningen mellem forbruger og købmandsstand. At befolkningens desperation var berettiget, ses når man betragter priskurven side 34.

Fra Flensborg bredte rygtet om »hungeropløbet« sig til Sønderborgegnen. I Hørup sogn gik synsmændene d. 3. juni 1795 »omkring hos hver mand for at optegne hvor meget korn de havde i forråd for at afværge en muelig trang.«⁸⁶

I Sønderborg by satte kornkrisen dybere spor. Her havde magistraten tidligere henstillet til købmændene at sælge korn til moderat pris og at tage særligt hensyn til de fattige, efter eget sigende med noget held. Pris- og forsyningssituationen var dog fortsat kritisk, og da en skipper fra Arnæs d. 6. juni havde indskibet 180 td. rug for at sejle til København, blev det for meget for den ubemidlede forbruger. 60 tømrere fra skibsværfterne samlede sig i protest på skibbroen, hvorfra de gik til den fungerende borgmesters hus. Fire talsmænd gav her udtryk for frygt for mangel og dyrtid.

Opløbet var jo en truende manifestation af utilfredsheden, som gjorde bystyret bange. Men det lykkedes at ride stormen af. Borgmesteren erklærede at ville hjælpe, hvis forsamlingen spredtes roligt. Det lod skibstømmerne sig nøje med, og til gengæld fik magistraten i den kommende tid købmændene til at love at holde et kornforråd i beredskab indtil næste høst samt at sælge til fattige for moderat pris.¹²⁵

Også i Haderslev kom det på samme tid til tumultagtige optrin på grund af de høje kornpriser.¹²⁶ Dette kunne sammen med urolighederne på vestkysten, i Flensborg og i Sønderborg ikke undgå at gøre indtryk på myndighederne. De indkrævede oplysninger om de lokale kornforråd og indskærpede udførselsforbudet. D. 17. juni opfordrede statholderen magistraterne til at organisere salg af billig rug til fattige og ubemidlede håndværkere og daglejere.¹²⁷

Ideen blev praktiseret rundt omkring. I Tønder lod magistraten opkøbe 100 td. rug på byens regning med henblik på videre salg i småportioner til fattige og ubemidlede håndværkere og daglejere for 12 mk. pr. tønne, 2 mk. 6. skl. under dagspris. Men det var vanskeligt at skaffe de 100 td. Trods det at

to deputerede rejste rundt i amtet, havde de efter nogen tid kun skaffet 45 td., og de opdagede f.eks., at en købmand Cosmus fra Husum i Ravsted havde købt næsten 60 td. rug til oplagring indtil udførsel atter blev tilladt. Via amtet opnåede man, at rugen blev lagt under arrest og udførsel forhindret. Samtidig forbød man kornhandlerne at sælge til fremmede, og de fik pålæg om at bringe korn indkøbt på landet til salg på det offentlige marked i Tønder.¹²⁸

I Åbenrå besluttede magistraten ligeledes efter nogen tøven at indkøbe rug på byens regning for at begrænse prisstigningen og hindre mangel på brødkorn. D. 3. juli bekendtgjorde man, at indbyggerne, som indtil høst ikke kunne få korn på anden måde, kunne henvende sig hver torsdag til købmand Jacob Frederik Bjørnsen. Den følgende lørdag ville de derpå få leveret rugmel til en moderat pris af 32 skl. pr. skæppe. Udgifterne ved denne hjælpeforanstaltning blev dækket af byens kasse.¹²⁹

Indtil slutningen af juli måned fortsatte kornpriserne med at stige. Man mente det skyldtes, at købmænd og bønder fortsat købte korn op eller holdt det tilbage, med andre ord spekulerede i en snarlig genåbning af den fri udførsel. Også den standsede udførsel fra Østersølandene gjorde sig gældende. Regeringen måtte derfor d. 3. juli forlænge forbudet indtil d. 1. dec.⁶⁵

Mod al forventning lettede det kun lidt på problemerne, og heller ikke en meget stor høst bedrede situationen. Klagerne fortsatte, særlig grelt fra Holsten, og forbruger og producent kappedes om at vinde regeringens gunst. Landbrugsinteresserne, især i Nord- og Sydditmarsken, fremhævede, at eksport hentede valuta til landet og stimulerede til produktionsforøgelse, mens forbud svækkede bøndernes indtjening og skatteevne. Frihandel kombineret med kornmagasiner til sikring af de fattiges kornbehov var langt at foretrække.¹³⁰ Fra byerne lød tonerne helt anderledes, og alt tyder på at vanskelighederne i Holsten, under påvirkning af kornaftageren Hamborgs nærhed, faktisk var særlig alvorlige. Flækken Ütersen fremhævede, at kornspærringen i udlandet, sammen med krigsforholdene, Hamborgs nærhed og troen på, at eksport ville blive tilladt efter 1. dec., fik rige købmænd til at købe korn op »for i udlandet at nyde det rige udbytte af deres spekulationer omend på bekostning af udtærede og udhungrede medmennesker«. Virkningen af disse spekulationer blev særlig alvorlig, da mange bønder efter gode indtægter de foregående år undlod at sælge deres høst og i stedet lagde kornet på lager i håb om endnu højere priser. Fra magistraten i Plön lød ligeledes kravet om forlængelse af udførselsforbudet. Allerede nu kunne arbejdsfolk, selv når de havde arbejde, ikke ernære kone og børn, og langt mindre skaffe brændsel og varme. Bystyret kunne ikke få sine skatter og fattigdom med røveri og tyveri blev følgen. Fra Glückstadt klagede en kopist Detlevs i oktober over, at kornkøbmænd opkøbte korn til uhyrlige priser. De solgte

nødig igen, og da kun med stor fortjeneste. Brændsel og kød blev udskibet i stor mængde, og den gode høst var det således kun købmænd og bønder, som drog fordel af.¹³¹

Såvel statholderen og lokalregeringen i Glückstadt som rentekammeret i København lod sig overbevise. Statholderen udtalte d. 11. juli: I tidligere tider var det misvækst, som skabte dyrtid, og befolkningen havde derfor roligt bøjet sig under åget. Men nu var det handelsspekulationer, som var synderen. Og han fortsatte: »Når fordyrelse af en livsfornødenhed, som er høstet i overflod i landet, opstår alene p.g.a. købmænds handelsspekulationer, og den fattige undersåt ser sig udsat for en vilkårlig behandling fra sin bemidlede medborger, hvis velstand han som regel må misunde, så anser han sig for berettiget til højlydt misfornøjelse og hvem kan på forhånd beregne følgerne deraf?«¹³¹ Fra Glückstadt udtrykte regeringen ligeledes d. 9. okt. folkets opfattelse, nemlig at dyrtiden og dens beklagelige følger alene skyldtes nogle få handelsmænds vindesyge. Høsten havde været stor, og forrådet var betydeligt, men det vældige opkøb skabte alligevel priser som i misvækstår. Kollegiet var overbevist om, »at der under kongens lykkelige og viise regering ikke tænkes på indre uro, med mindre hunger og mangel under denne uhorste dyrtid skulle fremkalde overilede, men derved farlige skridt fra de nødlidende. Det er netop dette som ifølge gentagne rygter må frygtes fra denne klasses side, og det ville især ytre sig mod de få handelsfolk, som vinder så overordentligt derved.«¹³¹ Rentekammeret i København bakkede lokalregeringen op og foreslog udførselsforbud: »Alle de fordele som den fri kornhandel kan give en handelsnation, den mængde af klingende mønt, som kan drages til landet og den derved øgede erhvervsflid, kan over for frygten for en virkelig mangel og en altfor stor dyrtid og de sørgelige følger deraf ikke komme i betragtning.« Kun nogle få købmænd og godsejere ville vinde ved en fri handel, byborgerne og alle fattige ville tabe derved. Hvor hårdt det end var at berøve landmanden den fri afsætning af overskudsproduktionen, så fandt rentekammeret det dog billigt at beskytte forbrugerne mod dyrtid og hindre, at nogle trods overflod måtte lide hunger. Kollegiet måtte derfor foreslå et udførselsforbud på ubestemt tid.¹³² Kongen fulgte indstillingen d. 4. nov.; det viser, hvor skræmt regeringen var over situationen, og at frygten for uroligheder, ja revolution, var reel i hele administrationen. Derfor måtte man bryde med frihandelsprincipperne.

Beslutningen af 4. nov. medførte dog ikke straks lavere priser, og modsætningerne fortsatte. Rentekammeret udtalte d. 6. febr. 1796, at ønsket om forbudets ophævelse var enstemmigt hos dem, som ikke mente at kunne sælge overskuddet af deres gode høst dyrt nok, og hos spekulerende kornhandlere, som søgte at berige sig under de nærværende konjunkturer.

Derimod ønskedes forbudet bevaret og overholdt af dem, som måtte købe korn, og som sukkede under de dyre priser. Kollegiet var ikke i tvivl om, at landmanden fik en så stor gevinst af priserne, at der ikke var nogensomhelst grund til at ophæve forbudet. Tværtimod skulle vindesyge spekulanter kneb modarbejdes på bedste vis.¹³³

Trods alt bedredes forholdene, og d. 20. maj 1796 fandt man det atter forsvarligt at ophæve forbudet af 4. nov. 1795. Den værste krise var overstået. Den var skabt ikke af misvækst, men af for stor eksport og kornspekulation og havde vist, at regeringen i en nødsituation trods frihandelsideologien indså en regulerings nødvendighed og havde den brede befolknings bedste for øje. Men det må antages, at denne ansvarsbevidsthed snarere var fremtvunget af frygt for uroligheder i underklassen end af ideelle motiver. Det var erfaringen fra den franske revolution, som spøjte i underbevidstheden.

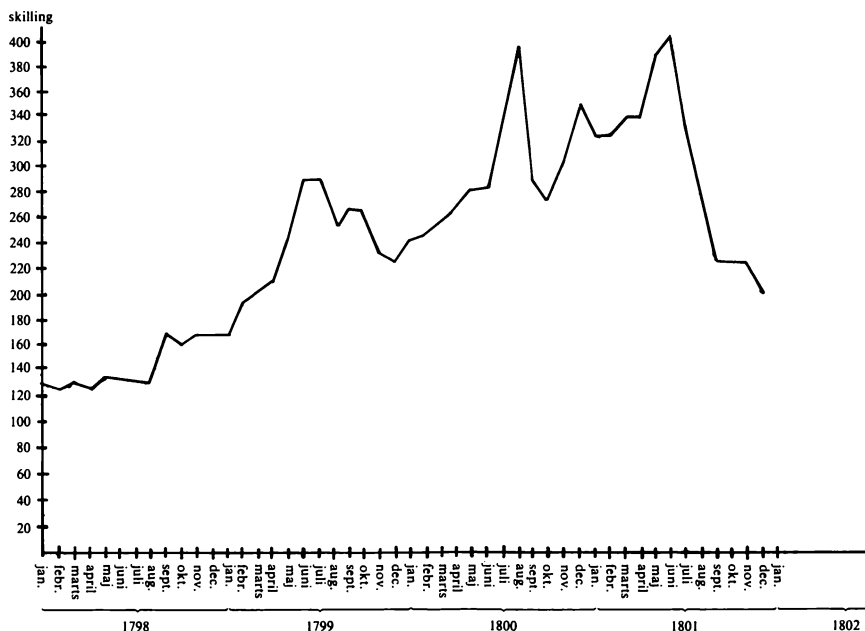
1799–1801

De følgende år var kornpriserne betydeligt lavere, og udførslen derfor frigivet. Men i Flensborg turde man dog efter uroen i 1795 ikke risikere noget. Både i 1796 og 1797 indkøbte byen korn for at hindre uro, og det blev solgt ved offentlig auktion. I 1798 og 1799 lod man for at være sikker på tilstrækkelige forråd borgerne forpligte sig til at gemme et vist kvantum korn, som om nødvendigt skulle sælges til dagspris efter magistratens ordre.¹³⁴

Men så kom året 1799. Vinteren 1798–99 var hård og store snemængder hindrede gennem lange tider færdsel og næring.¹³⁵ Den følgende sommer 1799 var kold og fugtig, og høsten blev sen og under middel. Priserne steg, forrådet af korn var beskedent, og tilførslerne svigtede på grund af udførselsforbud i Rusland og ved Østersøen. Samtidig optrådte England som storopkøber af korn, og meget korn blev eksporteret til Hamborg og videre vestpå. Byer som Glückstadt og Rendsborg frygtede for forsyningerne og bad derfor om et udførselsforbud.¹³⁶ Da også vinteren 1799–1800 blev hård, sommeren næsten udeblev og høsten mislykkedes, forværredes forholdene, og prisernes bratte stigning fortsatte. Bondeskipperen Søren N. Rasch fra Ho sogn ved Blåvandshuk berettede i sine optegnelser: »På sine steder (stod) sæden ude midt i okt. (1799), vintersæden nedsølet i jorden og foranledigede det næste års slette høst på rug og hvede især og høje priser, så landet ej kunne forsyne sig selv, men måtte hente udenrigs fra, der forårsagede dyre tider.«¹³⁷

Fra den modsatte kyst, fra Hørup på Als, læser man i nogle optegnelser: »Til den tid (1800) var priserne: 1 pd. smør 8½ skl., og en skæppe rug 2 mk. 4 skl. som er 18 mk for tøndnen, men kort derefter købte Jørgen Paradis i

Prisudviklingen for en tønde rug i Tønder 1798–1802

Prisudviklingen for en tønde rug i Tønder 1798–1802. Manglende tilførsler fra udlandet og stærke opkøb skabte i 1799 prisstigningen, og høsten betød kun en vis stagnation. Priskurven fortsatte opad mod kulminationen i august 1800, da udførslen blev forbudt. Først den gode høst i 1801 fik endeligt prisen til at falde. I øvrigt ligger de højeste priser i tiden lige før den nye høst, et typisk forløb. Kilde: LA Ab Tønder bys relationsprotokoller.

Majbøl 1 tønde rug i Sønderborg hos Chr. Karberg for 22 mk., en meget høj pris.⁸⁶

Prisstigningen og krigen i udlandet foruroligede regeringen, i Norge var kornmangelen akut, og d. 1. aug. 1800 blev kornudførsel forbudt.⁶⁵ Samtidig forbød man brændevinsbrænding af rug.¹³⁸

Forbudet i sig selv klarede dog ikke problemet. Magistraten i Flensborg lod anlægge et kornmagasin for at sikre indbyggerne mod hungersnød.¹³⁹ I Åbenrå organiserede byen kommunalt salg af rug,¹⁴⁰ og i nov. fik de høje priser nogle til at frygte brødmangel, ja hungersnød for håndværkere, daglejere og gamle og fattige. En konferensråd v. Zülów tilbød at øge sin skattebetaling for at byen kunne få råd til at formidle billigt kornsalg,¹⁴⁰ og under ledelse af pastor Nissen foretog man husindsamling og uddeling af suppe til fattige.¹⁴¹

Forbudet mod rugeksport betød et vist prisfald, men mangelen fortsatte, dels på grund af svigtende tilførsel, dels på grund af ulovlig udførsel, og fordi

bønderne i spekulationsøjemed holdt kornet tilbage. På Tønder-kanten fandt forbrugernes nød markant udtryk. Høsten havde været så ringe, at ikke blot husmænd og andre, men også bønderne måtte frygte for husholdnings- og sædekorn. Modsætningen til en af storproducenterne, Bendix Holst på Trøjborg, tilspidsedes i de små hjem, og i dec. 1800 blev sedler af følgende indhold hængt op på dørene i Tønder amt og enklavesognene:

Gode Venner allesammen.

Efterdi I samt og vi lider stor Nød og Mangel paa Korn, Smør samt meer, det skeer af den Aarsag, at di forbandede Mennesker, som køber det meget Korn at feede deres Stude med samt og at skibe det, Udskiben angaar die store Korn Puger i Tønder og andre adskillige meere, og di, som fede deres Stude dermed, er navnlig Cancellie Raad Holst paa Troyborg, Hr. Detlefsen i Ballum samt og adskillige Bønder i Ballum Sogn, hvilke foraarsager den forskrækelig dyre Tid, og om det skal saa beholde denne Fortgang, saa bliver i det nye Aar aldrig en Skippe tilkiøbs, derfor maa forfindes Raad, før det bliver for silde, ellers maae vi alle med hinanden ynkelig omkomme af Hunger og Nød. Det er det, at disse grove Bloodhunde tragter efter, derfor gjøre eder reede allesammen ingen undtagne, som er istand til at udrage noget Gewærd ligegodt hvad heller det er Flint, Økse eller Stav og mødde ved Trøjborg præcis den 5. December 1800. Vester-Jylland . . .

Tilsiges alle samtlige Kaadner og Lejefolk, at møde ved Trøjborg alle Mandfolk, ingen understaar sig at blive hjemme heller ikke at komme barhaandet, men beruste sig dog ikke at skade nogen Mands Liv, men sine fede Stude og Bygninger og det den 5te Septbr. (!) fra Nabo til anden i Sønder og Nør-Sejersleff. Cito licto at besørge.

På samme måde klagede kådnere og inderster i Hjerpsted sogn over de store bønders studedefning, hvorved kornpriserne blev drevet i vejret. De ønskede indgreb mod spekulationshandel og ønskede anlagt kornmagasiner, hvorfra der kunne udleveres korn i en dyrtid.¹⁴²

Disse eksempler fra Tønder-egnen bekræfter den århundredgamle problematik, men en ny tid havde gjort de klagende mere velformulerede og dristige.

Det beskedne prisfald som ledsagede udførselsforbudet af 1. august hjalp ikke meget, for i stedet kastede opkøberne sig over kartofler og fedtstoffer, især smør. Smørprisen tredobledes, og fronterne blev på ny markeret. Priserne ramte især byerne, og fra en hel række magistrater (Ûtersen, Heide, Burg, Itzehoe, Glückstadt, Plön, Oldesloe, Krempe) hævdede sig kraftige anklager mod landmænd og opkøbere: bønderne havde tjent fedt på de gode

priser, og var blevet rige på byernes bekostning. De havde nu råd til at holde varerne tilbage, og smør blev eksporteret så vildt, at der nu snart kun var det tørre brød tilbage for småfolk i byerne. Brændevinsbrænderne derimod bad om at måtte fortsætte deres næring, uden hvilken f.eks. daglejere ville miste den drik, som sammen med det tørre brød i disse dyrtider næsten var det eneste, som kunne gengive dem kræfter efter arbejde. Det store kvæghold blev også umuligt, når brændingen lå stille, til skade for forsyningen med mælk og kød. De kornproducerende egne ved vestkysten (Pellworm, Før) bad om at måtte udføre korn. Men regeringen stod fast på forbrugernes side og indskærpede d. 21. okt. 1800, at der ikke kunne lempes på forbudene; så længe priserne var så høje kunne der ikke gives indrømmelser, og alle embedsmænd fik pålæg om at forhindre, at vindesyge spekulanter omgik forbudene.¹⁴³

Denne standhaftighed var berettiget, for få dage efter kunne amtmand v. Schmettau i Åbenrå takke for bestemmelsen og tilføje, at smørret var steget på grund af opkøb og udførsel, til skade for småfolk, for hvem brød og fedtstof var et uundværligt næringsmiddel. Amtmand v. Bertouch i Tønder bekræftede samtidig, at ulovligt opkøb og udførsel faktisk gik i svang i Tønder og ved vestkysten.¹⁴⁴ Det var derfor berettiget, at kartoffeludførsel blev forbudt d. 7. nov. og opkøb af smør d. 5. dec.

Frygten rundt om i byerne kunne dog ikke forsvinde blot på grund af regeringens velvilje. I Flensborg sendte man derfor for at forebygge hungersnød et skib til Wismar for at hente rug til brødkorn.¹⁴⁵ I Åbenrå var deputeretkollegiet på samme tid bange for kornmangel, og foreslog d. 3. dec. 1800, at byen fik del i magasinkornet, for at sikre de trængende mod den truende hungersnød. Magistraten fandt forslaget berettiget og bad om at få overladt 371 td. Men rentekammeret afviste ideen.¹⁴⁶

Eksemplerne viser, hvor trykkende mangelen og de høje priser følte, og afslører samtidig, at udførselsforbudet af 1. aug. 1800 ikke for alvor havde hjulpet bybefolkningen. Så alvorlig fandt statholderen situationen, at han i dec. 1800 foreslog, at hver plov jord mod betaling skulle pålægges at levere 1–2 td. rug, som mod betaling skulle overlades byerne til salg blandt småfolk.¹⁴⁷

Gennem forår og sommer 1801 vedblev korn og smør at være mangelvarer. Stadig blev producenter og købmænd anklaget for ulovligt opkøb og for at holde varerne tilbage i tro på snarlig og lukrativ tilladelse til udførsel. Enkelte gange fik de utilfredse forbrugere deres vilje. I Åbenrå hed det sig i august 1801, at købmand Jacob Peter Holm købte smør op for at udføre det, og den menige mand så heri årsagen til de høje priser. Byfogeden lånte øre til anklagerne og konfiskerede »på nogle gamle koners råd« smør i Holms hus.

Købmandens klage over beslaglæggelsen nyttede intet, da kongen senere på året godkendte det skete.¹⁴⁸

Men så kom høsten. Den blev overordentlig frugtbar. Nu faldt priserne, også fordi der atter var fred i udlandet og det blev muligt at få tilførsler fra Østersøen. Derfor kunne regeringen d. 7. april 1802 tillade eksporten. Først nu kom frihandelstanken atter til udfoldelse.

Der kan herefter konkluderes, at 1799–1801 var præget af næsten uafbrudte »næringsssorger« for den menige forbruger. Mangelen og de høje priser skyldtes i nogen grad gentagne dårlige høstudbytter. Men dette kan ikke alene forklare vanskelighederne. Af lige så afgørende betydning har det været, at tilførslerne fra udlandet standsede, og at opkøb og kraftig eksport var med til at tømme hjemmemarkedet og presse priserne op. Også i disse år rørte befolkningen på sig i utilfredshed, og mange lokale øvrigheder måtte foranstalte ekstraordinær hjælp. Regeringen var på sin side nødsaget til at forbyde eksporten og således støtte forbrugeren mod de handlendes profitbegær.

1845–1847

Fra århundredskiftet vil vi springe frem til 1845. Vi vil forbigå dyrtidsproblemerne i 1805, under Napoleonskrigen og i årene op til 1818, ligesom uåret 1819 og hungerårene omkring 1830. Sidstnævnte er behandlet i Sønderjysk Månedsskrift 1980. Men der er grund til at fremhæve, at frihandelstanker og liberale økonomiske ideer i denne periode vandt indpas i borgerskab og regeringskredse, så de i perioden 1830–48 var blevet den herskende opfattelse. Uvilje mod regeringsindgreb og ønsket om at afhjælpe de værste problemer ad frivillighedens vej var nu god latin.

Da den sidste alvorlige hungerkrise indtraf i 1845–47, blev der derfor lejlighed til at demonstrere, hvordan man tacklede problemerne i en tid, hvor frihandel var et uantastet dogme.

I flere årtier havde kartofler udgjort en central del af menigmands ernæring, og krisen begyndte med en alvorlig kartoffelsygdom i 1845 og 1846. Kornhøsten i 1845 var rimelig god, men kartoffelmisvæksten pressede priserne op. Rentekammeret sendte en udstykningskommissær Prehn rundt i Sønderjylland for at undersøge sygdommens omfang, og generaltoldkammeret og kommercekollegiet indhentede de lokale øvrighedsers udtalelse om de fornødne forholdsregler.¹⁴⁹

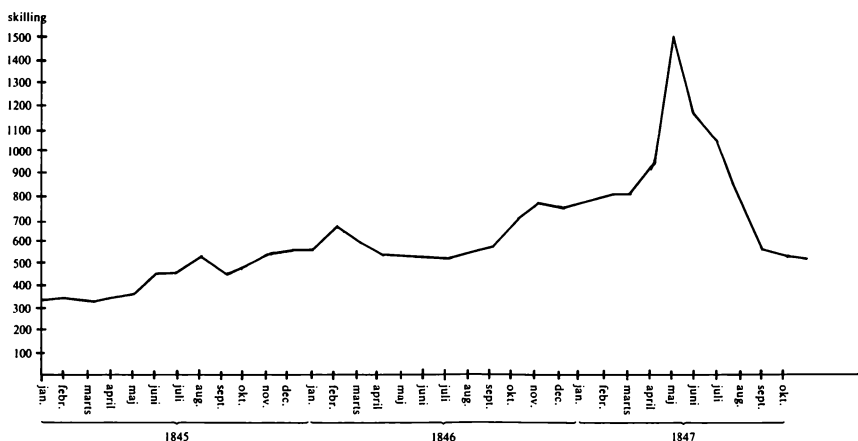
Stemningen talte mod eksportforbud, og der blev ikke grebet ind. Bladet Dannevirke priste regeringen for derved at tillade landbruget en kærkommen gevinst og mente, at også de fattige havde gavn af de høje priser. For jo højere

priser jo mere »gives der for den arbejdende klasse at fortjene«. Alligevel kunne man nære frygt for de ubemidlede ernæring, men dette søgte man at klare ved rundt om i sognene at opfordre bønderne til at holde korn tilbage, som i påkommende tilfælde kunne sælges til moderat pris.

Det følgende år forværredes tilstanden. Atter ødelagdes kartoffelhøsten af sygdom, og ovenikøbet blev høsten temmelig ringe. Priserne steg. Noget måtte gøres, og som tidligere i denne liberalismens tid valgte regeringen at appellere til det frivillige initiativ. D. 20. okt. 1846 udtalte regeringen på Gottorp: »Efter tidligere erfaringer er aftaler mellem private, som påtager sig opkøb af korn og andre frugter, for at sælge dem for moderat pris til private, særlig virksomme«. Derfor opfordrede den øvrighederne til at virke for dannelse af sådanne foreninger.¹⁵⁰ Yderligere ophævedes indførselstolden for kornvarer d. 9. dec. Alligevel steg priserne. I Flensborg kostede rug i sept. 14 mk., i dec. 17 mk., og talrige steder måtte frivillige foreninger i den hårde vinter sørge for billigt korn, således i Flensborg.¹⁵¹ I mange sogne blev der ligeledes foranstaltet frivillige subscriptionser af korn blandt bønderne.

Langt værre blev det i foråret 1847 indtil april og maj, da krisen kulminerede. Priserne tordnede i vejret. Chresten Chrestensen Kaad i Majbøl skrev i januar 1847: »Vinteren er overmåde simpel, ingen betydelig sne, fryser

Prisudviklingen for en tønde rug i Tønder 1845–1847

Prisudviklingen for en tønde rug i Tønder 1845–47. Krisen toppede i forår og forsommer 1847, da de hjemlige lagre var tømt, bl.a. på grund af en kraftig eksport. Med indførsel fra Østersølandene i juni faldt priserne straks, og den gode høst i 1847 gjorde en ende på krisen. Kilde: LA Åb Tønder byarkiv, relationsprotokoller.

kun lidet og tiden går således godt hen for de fattige i den overmåde dyre tid, thi kornpriserne er høje. Rugen koster 16 mk. 8 skl . . . « I maj var rugprisen sammesteds 27 mk.⁸⁶ I Flensborg steg en tønde rug fra 14 mk. i sept. 1846 til ca. 22 mk. i juni 1847, da kulminationen var overstået.¹⁵¹ På Løjt var prisen først på året 1846 13 mk., men i april 1847 lå den på 26 mk.¹⁵²

Nøden og kornmangelen blev grænseløs. Korn blev eksporteret i betydeligt omfang, men frihandelen blev alligevel fastholdt som et ukrænkligt princip. Regeringen nøjedes med at fritage kornimporten for *alle* afgifter, men måtte erkende, at dette ikke var nok, da »den arbejdende klasse for øjeblikket i almindelighed befinde sig i en mere eller mindre trængende stilling«. For at hjælpe denne befolkningsgruppe valgte man ved resolution af 14. april 1847 at eftergive de mest trængende 47.000 rbdlr. i ekstraskatten.¹⁵³ Skattelettelsen skulle fordeles på de mest trængende blandt dem, som ikke nød fast understøttelse af fattiggasserne.

Hvor frygtsomt man i øvrigt holdt sig til frivillige initiativer viser et eksempel fra kongeriget. Et amtsråd havde under hensyntagen til den kraftige udførsel, mangel og dyrtid foreslået, at sogneforstanderskaberne blev opfordret til ved ligning på sogneboerne at sikre det nødvendige kornforråd. Hertil svarede kancelliet, at lovgrundlaget for en sådan ligning manglede, »hvorimod det måtte overlades til den private velgørenhed at tilvejebringe« de nødvendige forsyninger. De »frivillige sammenskud« var at foretrække.¹⁵⁴

Den almindelige opinion var ligeledes modstander af indgreb – trods den åbenbare nød. D. 10. april refererede Dannevirke således klager over, at »handelsstanden opkøber og udfører landets kornforråd så nær, at der snart vil indtræde almindelig mangel«. Mange mente, at det var en stor synd, at udførslen og prisstigningen ikke blev hindret af regeringen, »der med ligegyldighed ser på en sådan dyrtid og ikke griber til det rette middel til at afhjælpe den fattige og mellemklassens nød«. Det var den voldsomme udførsel, som trods kornrigdom skabte nøden. Over for disse traditionelle betragtninger, som vi i det foregående har fulgt gennem et helt århundrede, og som tidligere havde fundet gehør hos regeringen, havde Dannevirke kun foragt til overs. At hindre eksport var vold mod ejendomsretten, var konfiskation af en velfortjent gevinst. Udførslen var en livsåre, som øgede landets velstand og var der optræk til mangel i en egn, kunne man med fordel hente billigere korn fra Østersøen. Den frie uhindrede handel ville altid ordre alt til det bedste. En moralsk lære kunne man også drage: »Bondestandens stigende velvære er, trods de højeste brødpriiser, en borgen for, at ingen som ved dygtighed gider gjort sig uundværlig eller idetmindste aldeles brugbar i samfundet, behøver at lide sult«. Det var bondens eksport, som holdt landet

oppe, og kun ladhed og sorgløshed, som fik en bestemt folkeklasse til at kræve forstyrrende indgreb i landets livsåre, produktudførelsen.¹⁵⁵

Dannevirke udtrykker her den nye liberalistiske ideologi, den sejrende tankegang over for traditionel reguleringspolitik, og udtrykker også modsætningen mellem producent- og forbrugerinteresser.

Samme modsætning mellem styring og liberalisme kom lysende klart frem i en sag fra juni 1847, da krisen netop var overvundet. En købmand Jens Petersen fra Flensborg havde købt en gård ved Hejls, hvorfra han drev storopkøb og udskibning af korn. Hans handel gav egnen mulighed for en bekvem og givtig afsætning af produkterne, men fik også priserne til at stige. Nu bad Petersen om formel tilladelse til at drive korn- og træhandel en gros i Hejlsminde. Sagen gik til udtalelse hos forskellige myndigheder. Brødre- menigheden i Christiansfeld talte mod projektet, idet der var afsætnings- muligheder nok i Haderslev, Kolding og Christiansfeld, og virksomheden skadede Christiansfeld. Men især var den øgede afsætning til skade for de fattige på grund af prisstigningen. Noget lignende blev anført af Tyrstrup herredsfogderi, Haderslev amt og by. Sidstnævnte fandt, at opkøbene var »en slags grusomhed« mod småfolk på landet og mod byerne. Loven forbød imidlertid ikke Petersens virksomhed, idet kornhandel var helt fri. Over for de lokale øvrigheders »gammeldags« opfattelse talte regeringen på Gottorp frihedens sag. De gamle lovregler om handel på landet var ikke længere gyldige, og til brødre menighedens betragtninger udtalte den: »Når en lettelse i afsætningen af landets produkter, midlerne til en fri konkurrence i opkøb og salg, fremstilles som skadelige for det almene, så bør der ikke tages hensyn til sådanne mod enhver sund handelspolitik stridende opfattelser«. Resultatet blev da også, at Petersen fik sin koncession.¹⁵⁶

Regeringen gik altså på dette tidspunkt ind for storhandelens anskuelser, og alt imens havde opkøb og udskibning i foråret 1847 skabt en hidtil uset prisexplosion. I vinter og forår var Tyskland blevet ganske blottet for korn, og i april 1847 opkøbte Hamborg derfor korn i Danmark til skyhøje priser. D. 7. maj måtte Dannevirke indrømme, at nu var landets sidste kornreserver på vej bort »ført af hvide sejl over bølgernes rygge«. Priserne var blevet »unaturlige«, havde hævet sig over »rimeligheden«. Rundt om i kongeriget kom det til uroligheder på grund af brødmangel, og først i maj fandt kongen det nødvendigt at give byerne en kontantstøtte til opkøb af levnedsmidler i de næste fem måneder.¹⁵⁷

I Flensborg købte byen kartofler og rug til de fattige, som ikke fik understøttelse, og private hjælpeforeninger sørgede for mel, kartofler og tørv, dels gratis dels billigt til de fattige. Dog udtalte Flensborg magistrat sig mod indgreb i den fri handel.¹⁵⁷ I Åbenrå sørgede en understøttelseskommis-

sion bestående af borgmester Schow, senator Jørgen Bruhn og tre deputerede for, at ubemidlede kunne hente korn hos købmændene til nedsat pris.¹⁵⁸ Desuden blev det for at hindre opkøb og eksport forbudt at købe korn op på landet uden om markedet.¹⁵⁹ I Haderslev synes mangelen ikke at have været så slem, idet bønderne hele tiden havde indfundet sig på torvet med deres varer.¹⁶⁰ I Løgumkloster arbejdede en kommission i vinteren 1846/47 og i foråret 1847 med fordeling af frivillige gaver,¹⁶¹ men hverken dette eller kongens skattelettelse kunne hindre, at småfolk blev sat tilbage, fordi de var nødt til at sælge indbo og optage lån, og dermed blev berøvet alle fremtidige hjælpemidler. I Løjt blev bønderne i vinteren 1845/46, da prisen for en tønde rug var 13 mk. opfordret til at levere rug til de fattige til 10 mk. pr. td. og den indsamlede mængde korn viste sig mere end tilstrækkelig. Fra efteråret 1846 til april 1847, da priserne fortsatte opad, tegnede bønderne sig atter for at levere rug til nedsat pris, men nu forslog kornet ikke, og sognet måtte selv købe korn. Hele 100 personer benyttede sig af hjælpen. Derefter blev mangelen værre og værre, og først i april 1847 kunne man end ikke få det korn som var bestilt i Åbenrå.¹⁶² I sin nød sendte man da en mand til Flensborg for at få korn.

Situationen var desperat, men så ved midten af juni 1847 lettede det. Kornskibe fra Rusland ankom til Flensborg. Blandt de heldige købmænd var E. G. Boysen i Flensborg. Han havde om vinteren købt rug i Petersborg til 14 mk. Nu ankom ladningen, og 1000 td. deraf kunne han sælge til 20–22 mk., resten på 500 td. købte byen for 18 mk. pr. td. til fordeling blandt fattige. »Ein schöner Avance«, noterede Boysen i sin regnskabsbog.¹⁵¹

Med de udenlandske forsyninger i midten af juni 1847 lettede mangelen lidt efter lidt, omend priserne kun faldt langsomt. I Løjt måtte man således indsamle 306 mk. 3 skl., som blev brugt til at nedsætte rugprisen til 20 mk. pr. tønde indtil høsten.¹⁶² Men endelig kom høsten 1847, og den blev en velsignelse. Sjældent var den så rig, og dermed var den alvorligste nød overstået, og priserne faldt hurtigt.

Nøden havde man denne gang – tro mod de liberalistiske tanker – søgt at klare uden indgreb. Frivillige initiativer og skattelettelser var de anerkendte midler. Derfor kunne Kollegialtidende i sin bekendtgørelse om høstgudstjeneste udtale: »Vi vil, at undersåtterne tilkendegives Vor tilfredshed med den omsorg, der på en så agtværdig måde er vist de trængende under dyrtiden og med det under samme i det hele udviste rosværdige forhold, hvormed de har svaret til vore forventninger.«¹⁶³

Skal man sammenfatte oplysningerne om kriseåret 1847, må det konstateres, at den helt usædvanlige prisstigning i første halvdel af 1847 og den deraf følgende mangel og nød næppe kan forklares blot med den dårlige høst i

1846. Mangel i udlandet og kraftig efterspørgsel øgede derimod presset på hjemmemarkedet. Markedet blev grebet af spekulation, og frihandelsideologien gav krisen frit løb hen mod kulminationen i april-maj måned. Udenrigshandelen var altså en afgørende faktor for den hjemlige udvikling. Uden frihandelsideologien og den voldsomme kornspekulation og eksport havde krisen næppe toppet, som den gjorde.

Spekulanterne, ikke mindst i Hamborg, var altså med til at skabe krisen. Men ikke alle kom godt fra det. Da prisen faldt efter høsten i 1847, skete det brat. På Københavns børs faldt rugprisen således fra 28 kr. pr. td. i maj 1847 til 10 kr. pr. td. et halvt år efter. Et så enormt fald ramte kornhandlerne hårdt, og fallitter bredte sig i Hamborg, der i stor udstrækning havde deltaget i spekulationerne.¹⁶⁴ Alt har sin pris!

Slutord

Årene 1845–47 danner epoke. Også senere, således allerede i 1853, træffer man dyrtid som følge af spekulationsopkøb og krigsuro. Men egentlige levnedsmiddel- og mangelkriser blev sjældnere. Et forbedret høstudbytte og bedre transportmuligheder, herunder oversøisk import, fik i den følgende periode en stærkt regulerende virkning på levnedsmiddelpriserne, så man undgik de mest katastrofale prissvingninger.

Derfor kan vi nu sammenfattende se tilbage over det forudgående halvandet hundrede år. Til enhver tid var høstudbyttet afgørende for prisudviklingen, og kriseårene 1698–99, 1709–10, 1770–72, 1799–1800, 1829–30 og 1845–47 havde alle udgangspunkt i dårlige høstudbytter. Men høstudbyttet giver alligevel ikke en udtømmende forklaring.

Sønderjylland var led i en større sammenhæng, påvirket af høstudbyttet, krigsforhold og efterspørgsel i udlandet. I 1740, 1790 og 1795, delvis også i 1847, synes en altfor kraftig efterspørgsel fra udlandet, hvor misvækst, mangel og dyrtid rådede, at give forklaringen på problemerne her hjemme. Og selv i år, hvor høsten her hjemme klart svigtede, blev vanskelighederne øget af, at tilførslerne fra udlandet standsede, samtidig med at eksporten blev animeret af endnu højere priser på eksport – end på hjemmemarkedet. Det er endelig påfaldende, at flere af kornkriserne falder sammen med opkøb i forbindelse med krige eller krigsforberedelser. Det gælder 1740, 1756–58, 1762 og i 1790'erne.

Udenrigshandelen rummer altså et væsentligt element til forståelse af kriseårenes forløb. Kornhandlerne blev derved nøglefigurer i dramaet. De søgte til enhver tid at skaffe sig den mest givtige afsætning, og de veg ikke tilbage for at blotte hjemmemarkedet for varer, enten ved oplagring eller

eksport. Deres interesser faldt et langt stykke sammen med bøndernes, for hvem det gjaldt om at sælge produkterne dyrest muligt.

Modsatte interesser blev fremført af forbrugerne, især byerne, som kom i klemme under de høje priser. Byernes angreb på »kornågeren« mundede derfor oftest ud i krav om en kraftig regulering af handelen, eksportstop og hensyntagen til hjemmemarkedet. Forbrugernes interesser var vel altid de samme, men deres protest skiftede karakter. Indtil 1770'erne hører vi intet om, at de selv i handling søgte at påvirke udviklingen. Tilsyneladende fandt de sig roligt i de ydre omstændigheder. Men fra 1780'erne får de selv stemme. Da hører vi gentagne gange om uroligheder, udsprunget af frygt for det daglige brød. Almuen tog nu sig selv til rette. Disse år danner derfor epoke i udviklingen hen mod et »demokratisk« samfund.

Regeringen var i en vanskelig stilling over for kornproblemerne. Den skulle på én gang sørge for rimelige vilkår for byerhvervene og forbrugerne her. Men den skulle også skaffe gode eksportindtægter og øge bøndernes mulighed for takket være gode priser at betale skatterne. Op til 1770'erne tog regeringen hyppigst ud fra gammel tradition de ubemidlede undersåtters parti, og indførte derfor eksportstop og markedsregulering. Derefter vandt frihandelstanker frem, og man forsøgte at fastholde en fri eksport samtidig med, at man søgte at afbøde dens uheldige virkninger ved regler om oplagring af et vist forråd i magasinerne. I 1790'erne måtte man, vel af frygt for uro i befolkningen, trods alle frihandelstanker, indføre en stærk regulering. Men det var kun et skridt på vejen mod den endelige liberalisering. I 1830'erne og 1840'erne fulgte man de løse tøjlers politik og prøvede at afbøde følgevirkningerne ved frivillige initiativer.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Dansk socialhistorie bd. 7, 1980, s. 217.
2. Dansk socialhistorie bd. 4, 1979, s. 206f.
Aubin u. Zorn: Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte bd. 1, 1971, s. 525.
3. Aubin u. Zorn op. cit. s. 406. Fontana Economic History of Europe bd. 3, 1973, s. 89 og 177 og 453ff.
4. Milward and Saul: The Economic Development of Continental Europe, 1973, s. 42. Aubin u. Zorn, op. cit. s. 411, 630, 405ff. Fontana Economic History of Europe bd. 3, 1973, s. 86.
5. L. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg, 1939, s. 198. De Hansborgske Registranter I, 1943, s. 202, 230. H. V. Gregersen: Toldsted ved Hærvejen, 1978, s. 78ff.
6. LA Sch Abt 7 nr. 3296.
7. Acta Borussica bd. 1, 1896, s. 106, 428, 433. bd. II, s. 132ff.
8. LA Sch Abt 7 nr. 3300.

9. LA Åb trykte frdn. 1698 17/9.
10. RA Rtk. 2212.12 1698 17/9.
11. Had. rådstue XIX E 2.
12. Flensborg byark. 303,1.
13. RA Rtk. ty. afd. assignmentskontor brev bog 1698 8/10.
14. *ibid.* brev bog 1699 3/1.
15. Sønderborg bys historie bd. 1, 1960, s. 117.
16. RA Rtk. 2212.12 1698 15/11.
17. Schleswig Holsteinische Provinzialberichte 1789, 3. hft. s. 224f.
18. Flensborg byarkiv 303,1 1699 9/9.
19. LA Sch Abt 7 nr. 3300, 1699 okt.
20. F. V. Mansa: Bidrag til Folkesygdommens og Sundhedspleiens Historie i Danmark, 1873, s. 498.
21. RA Rtk. 2212.13 1699 19/8 og 19/9, jvfr. QuFGSH bd. 26 s. 96.
22. Flensborg byarkiv nr. 303,1.
23. RA Rtk. 2212.14 1699 10/10.
24. RA Rtk. 2212.12 1698 4/10.
25. J. A. Fridericia: Det syttende og attende aarhundredes historie, 3. udg., 1966, s. 292. Verdenshistoriens Hvornår skete det 2, 1960, s. 483. Acta Borussica bd. 2, 1901, s. 171ff. Milward and Saul: The Economic Development of continental Europe, 1973 s. 42. QuFGSH bd. 35 s. 68 note 255.
26. Edv. Holm: Danmark-Norges indre historie 1660–1720, bd. 2, 1886, s. 275f.
27. Sønderborg bys historie bd. 1, 1960, s. 131 og LA Åb Sønderborg byark, nr. 125 1708 24/12.
28. LA Åb Åb byark. nr. 80.
29. Qu FGSH bd. 26 s. 96 og bd. 35 s. 62.
30. LA Åb Åb byark. 77 I og Tønder byark. nr. 126.
31. LA Åb Åb byark. repertorium 1697–1768.
32. Morten Kamphövener: Møllens røst, 1944, s. 46.
33. RA Rtk. ty afd. ekspeditionsprot. 1709 14/10.
34. LA Åb Åstrup kirkebog.
35. Edv. Holm: Danmark-Norges historie 1720–1814, bd. 2, 1894, s. 123–143.
36. RA Komm. koll. ordre og missiveprot. 1739–41, 1740 15/3. LA Åb Åb byark. 77 II. Tønder byark. nr. 353. Åb amtsarkiv afl. fra Kiel C II 1 nr. 113. Had rådstue relationsprot. 1740 14/3. Jvfr. QuFGSH bd. 26 s. 97ff.
37. Flensborg byark nr. 303,1.
38. Had. rådstue relationsprot. 1740 14/3.
39. RA komm. koll. ordre- og missiveprot. 1739–41, 1740 3/5. LA Åb Åb byark. 77 II 1740 3/5.
40. Flensborg byark. 303,2.
41. Jens Holmgaard i Historie, ny rk. XII 1977–78 s. 345.
42. LA Åb Løgumkloster amtsarkiv afl. fra Kiel C V 1 nr. 59.
43. LA Åb Åb byark. 155.1, 1740 31/5. Tønder byark. 353 og relationsprot. 1740 1/6.
44. Jens Holmgaard i Historie Ny rk. XII 1977–78 s. 342.
45. LA Åb Åb amt afl. fra Kiel C II 1 nr. 113 1740 7/6.
46. Had. rådstue relationsprot. 1740 15/6 og 8/6. LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1740 10/6 og 21/6.
47. LA Åb Løgumkloster amtsarkiv afl. fra Kiel C V 1 nr. 59, 1740 20/6.
48. LA Åb Åb amt relationsprot. 1740 22/6. RA Statholderen 16,5.
49. LA Åb Åb amt Verfüngungsprot. 1738–40, 1740 23/6. Nordborg amt afl. fra Kiel C III 5,483.

50. LA Åb H. Lausten-Thomsens privatark. A. Petersen Sandemand, optegnelser 1740.
51. RA Komm. koll. 215. Ordre- og missiveprot. 1739–41, 1740 21/6 (om Had.). LA Åb Åb amt afl. fra Kiel C II 1 nr. 113, 1740 28/6. Flensborg byark. 303,2.
52. LA Åb Løgumkloster amt afl. fra Kiel C V 1 nr. 59, 1740 23/9.
53. Had. rådstue relationsprot. 1740 27/10.
54. Flensborg byark. 303,2 1740 22/10.
55. Til en lign. vurdering er Jens Holmgaard nået i Historie Ny rk. XII, 1977–78 s. 358f.
56. LA Sch Abt. 66 nr. 4939.
57. Flensborg byark. 845, 1756 18/6 og 20/6 samt 303,2.
58. Had. rådstue relationsprot. 1756 18/6, 20/6 og 3/7.
59. LA Åb Tønder byark relationsprot. 1756 9/7.
60. Flensborg byark. 845 1756 20/6.
61. *ibid.* 1756 1/9 og 9/9.
62. LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1756 okt.
63. RA Komm. koll. ty. sekr. jr. 1756 nr. 234.
64. LA Åb Sønderborg byark. 125, 1756 15/10.
65. Trykte plakater og frdn.
66. Had. rådstue relationsprot. 1756 30/10 og LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1757 23/6.
67. LA Åb Sønderborg byark. 125, 1757 26/1.
68. RA Rtk. ty. assignationskontor jr. nr. C 1589, 1757 13/6.
69. LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1758 25/4. Åb byark. 77 II 1758 20/5.
70. LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1761 3/12.
71. Had. rådstue XIX E 2 1762 30/3.
72. LA Åb Åb amt afl. fra Kiel C II 1 nr. 113, 1762 7/4.
73. Flensborg byark. 845 1762 23/11.
74. Aubin u. Zorn op cit. s. 524 og 630. The Fontana Economic History of Europe bd. 3, 1973, s. 86. Wilh. Abel: Agrarkrisen u. Agrarkonjunkturen, 1966, s. 24. Wilh. Abel: Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland, Göttingen 1972, s. 46ff. Anneliese Staff: Die Hungerkrise 1771–1773 in Deutschland im zeitgenössischen Urteil, Staatsexamensarbeit Kiel 1980.
75. Edv. Holm: Danmark-Norges Historie 1720–1814, IV 2, 1902, s. 64ff. LA Åb degn i Østerløgum Jørgen Hansens optegnelser.
76. Aage Rasch: Dansk toldpolitik 1760–1797, 1955, s. 120 og 134.
77. LA Åb Åb amt afl. fra Kiel C II 1 nr. 113, 1770 6/10.
78. LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1770 24/10.
79. LA Åb Åb byark. 77 II, 1770 4/11.
80. Had. rådstue XIX E 2, 1770 10/11. LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1770 9/11.
81. LA Åb Løgumkloster amt C V 1 nr. 59, 1770 10/11.
82. LA Åb Sønderborg byark. 125, 1770 11/11.
83. RA Rtk. ty. forest. 1771/15.
84. LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1771 29/3.
85. RA Rtk. ty. forest. 1771/63.
86. LA Åb privatark. 429: Chr. Chrestensen Kaads dagbog.
87. LA Åb Åb amt afl. fra Kiel C II 1 nr. 113, 1771 13/11.
88. *ibid.* 1771 17/10.
89. Flensborg byark. 845, 1771 25/12.
90. LA Åb Åb byark. 77 II, 1771 6/11.
91. RA Rtk. ty. forest. 1771/161 og 1772/69.
92. Flensborg byark. 303,3, 1772 30/9.
93. RA generaltoldkam. forest. ty. 1780/46. Komm. koll. ty. sekr. jr. 1781/13–14 og 36.
94. Flensborg byark. 303,4 1781 30/1.

95. Joh. Hvidtfeldt i SJy Årb 1945 s. 130f og LA Åb Åb amt C II 1 nr. 163, 1782 28/9.
96. RA Rtk. ty. forest. 1784/167 og 170 og som note 86.
97. LA Åb Tønder byark. nr. 93.
98. LA Åb Åb byark. repertorium 1769–1800, 1784 nr. 1.
99. RA Rtk. ty. forest. 1784/167, 1784 10/8.
100. LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1786 25/4.
101. LA Sch Abt. 66 nr. 2120, 1787 7/9 og 8/9.
102. LA Åb Svenstrup kirkekrønike s. 240.
103. Acta Borussica I, 1896, s. 128 og IV 1931, s. 173f.
104. LA Åb Schackenborg godsarkiv Breve 1783–90, 1790 22/1.
105. Flensborg byark. 303,4 1789 7/11.
106. Aage Rasch: Dansk toldpolitik 1760–1797, 1955, s. 243.
107. LA Sch Abt 66 nr. 2120 1787 18/9 og 26/9.
108. LA Åb Åb byark. 77 II 1789 4/11 og 12/12.
109. Johan Hvidtfeldt i SJy Årb 1945 s. 133ff og LA Åb Tønder byark. indk. breve 1790 22/9.
Ludwig Andresen i Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern, 1943, s. 111ff.
110. LA Åb Sønderborg byark. 125, 1790 19/2.
111. LA Åb Åb byark. 77 II 1790 15/2 og RA Rtk. ty. forest. 1790/40.
112. LA Åb Åb amt afl. fra Kiel C II 1 nr. 164 og SJy Årb 1945 s. 137 og 1956 s. 209ff.
113. RA Rtk. ty. forest. 1790/40, 1790 9/3.
114. Ashton: Economic Fluctuations in England 1700–1800, s. 170. Acta Borussica bd. IV, 1931, s. 183ff.
115. RA Rtk. ty. forest. 1795/33.
116. LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1795 14/3.
117. SJy Årb 1945 s. 142.
118. LA Åb Tønder byark. 141, 1795 13/6.
119. LA Åb Tønder byark. 141, 1795 11/4, 30/5, 2/6. LA Sch Abt. 66 nr. 2120 1795 19/5.
120. RA generaltoldkam. ty. forest. 1795/13.
121. LA Åb Sønderborg amtsark. Kopibog over breve til overordnede 1795 1/8.
122. LA Åb Åb amt rtk.-sag 1795/250, 1795 3/6.
123. Flensborg byark. 303,5 1795 3/6.
124. Flensborg byark. 845. RA Statholderen 7,2 og SJy Årb 1945 s. 142f.
125. LA Åb Sønderborg byark. 125, 1795 22/6.
126. SJy Årb 1945 s. 143.
127. LA Åb Åb byark. 77 II.
128. LA Åb Tønder byark. relationsprot. 1795 20/6, 30/6, 6/7. Nr. 141 1795 6/7.
129. LA Åb Åb byark. 77 II 1795 3/7.
130. RA Generaltoldkam. ty. forest. 1795/9.
131. LA Sch Abt 66 nr. 2120.
132. RA Rtk. ty. forest. 1795/206.
133. LA Åb Åb amt rtk.-sag 1796/273.
134. Flensborg byark. 845.
135. f.eks. LA Åb privatark. 196, J. C. Friis' dagbog 1799.
136. LA Sch Abt. 66 nr. 1963, 1799 juni og sept.
137. En dansk bondeskipperes historie, udg. af Historisk Samf. for Ribe amt 1977, s. 16.
138. LA Sch Abt 66 nr. 1963, 1800 1/8 og 30/7.
139. SJy Arb 1945 s. 145.
140. LA Åb Åb byark. 77 II.
141. Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841, 1978 s. 135.
142. SJy Årb. 1945 s. 146f.
143. LA Sch Abt 66 nr. 1963.

144. *ibid.* 1800 25/10 og 28/10.
145. Flensborg byark. 845 1800 17/11.
146. LA Åb Åb byark. 77 II.
147. LA Sch Abt 66 nr. 1963 1800 6/12 og 20/12.
148. LA Åb Åb byark. 81.
149. Dannevirke. 1845 29/10, 17/12. Frdn. 1845 17/10. LA Åb Had. vesteramtsstue C I I nr. 470 1845 18/10.
150. Flensborg byark. 845.
151. LA Åb privatarkiv acc. nr. 1141, 1846 dec. QuFGSH bd. 26 s. 123.
152. LA Åb Åb amtsark. 1848 XV 8, 1847 8/11.
153. Dannevirke. 1847 28/4 og LA Åb Åb amtsark. 1848 XI 14 1847 22/4.
154. Kollegialtid. 1847 s. 278.
155. Dannevirke. 1847 10/4.
156. RA TKIA D 79 IV.
157. Flensborg byark. 845, 1847 8/5.
158. LA Åb Åb byark. 251b.
159. LA Åb Åb amtsark. 1847 III 46, 1847 12/5.
160. Dannevirke. 1847 16/6.
161. LA Åb Åb amtsark. 1848 XI 14, 1847 15/11.
162. LA Åb Åb amtsark. 1848 XV 8, 1847 8/11.
163. Dannevirke. 1847 15/9.
164. V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik, bd. 3, 1878, s. 471.

Pastor J. H. Nissens erindringer og breve fra et ophold i Angel 1852–64

Ved *Peter Kr. Iversen*

I Indledning

Johan Henrik Nissen blev født i Sorø den 24. februar 1820 som søn af akademigartner Hans Ditlev Nissen og Agathe Marie, født Reeberg. Han blev student fra akademiet 1837 sammen med bl. a. den såvel i erindringer som breve omtalte auditor i Flensborg, M. A. Monrad. Fra sine gymnasieår kendte han også om end flygtigt, den lidt ældre A. Regenburg, som samtidig med, at Nissen 1837 blev student, tog den såkaldte »anden eksamen« på Sorø, der havde samme værdi som den filosofiske prøve ved Københavns Universitet. Nissen studerede derefter teologi i København og blev cand. teol. med første karakter i januar 1844. Som så mange andre unge teologer dengang begyndte han som huslærer. Han kom til Humble på Langeland, hvor han i tre år underviste to af provst Plesners sønner og hvor han »uden dog ligefrem at have nogen forretning ved præsteembedet på forskellig måde lærte en landmenigheds forhold at kende«. Den yngste af de to provstesønner fulgte ham 1847 til Odense Katedralskole, hvor han blev konstitueret adjunkt og efter et års forløb, 1848, fastansat. Han kom til at undervise i religion i alle klasser og underkastede sig hos den fynske biskop prøverne i at katekisere, d. v. s. undervise i religion og i at prædike, – prøver, som han begge bestod med første karakter. Som forberedelse til en senere præstegerning prædikede han på Odense fattiggård og i Skt. Hans kirke.

Nissen var derfor velkvalificeret til et præstembede, da han d. 27. august 1851 skrev til departementschef A. Regenburg og spurgte, om han kunne få et embede som præst ved en dansktalende menighed i Sønderjylland. Han var interesseret i Halk, som var vakant, men han kom dog, som det vil ses af erindringerne og brevene i stedet til det sprogblandede sogn Hyrup i Angel, hvor han var præst 1852–59, og derfra til nabosognet Husby, hvor han virkede til sin afsættelse den 15. marts 1864. Allerede den 6. maj samme år fik han imidlertid embede i Føns på Vestfyn, og dette embede ombyttede han 1875 med Vissenbjerg, hvor han blev pensioneret 1890. Han døde d. 20. maj 1904 i en alder af 84 år. I hans ægteskab med Cathrine Sophie Hedvig Døllner, der var født d. 20. juni 1819 som datter af stiftsgartner Carl Fr.

J. H. Nissen.

Nissen

(Fot. af G. P. Jacobsen, Odense, Vissenbjerg præstegård)

Døllner og hustru Hedvig Marie, f. Møller, voksede der en stor børneflokk op. Ved bortrejsen fra Husby var der seks børn i live.

Erindringerne fra Hyrup og Husby i årene 1852–64 er – som Nissen oplyser i sit forord – nedskrevet i hans 80. år, altså 35–45 år efter Angler-opholdet. Det kan derfor ej heller næppe undre, at oplevelserne fra de for ham så begivenhedsrige år er kommet til at stå i et ganske særligt skær, og det er derfor heller ikke uinteressant at sammenligne erindringerne med hans samtidige breve til departementschef A. Regenburg. Nok så meget som erindringerne afspejler disse breve dagligdagens ofte noget trivielle og til tider lidt ubehagelige arbejder, men dog også med opmuntrende glimt af arbejdet for danskhedens sag. Nissen var helhjertet tilhænger af Regenburgs sprogpolitik, og han hørte til dennes kreds af håndplukkede Sorø-studerende, der som præster eller på andet embedsplan var med til at gennemføre den politik, som en senere tid har lidt svært ved at vurdere positivt.

Erindringerne er dateret 27. april 1899, men er her gengivet efter en afskrift, der må være omtrent samtidig. Denne afskrift blev i september 1975 indlånt til landsarkivet i Åbenrå fra apoteker N-O. Arndal, Højer, til kopiering og senere afleveredes en maskinskrevet transkription af manuskriptet foretaget af fhv. rektor Aksel Arndal, men allerede forinden var manuskriptet ved min foranstaltning blevet renskrevet på maskine og konfereret med henblik på udgivelse. Erindringerne er så levende fortalt, at de for mig syntes velegnede til udgivelse i Sønderjyske Årbøger.

Under mit arbejde med klargøringen og kommenteringen af manuskriptet var det nærliggende for mig at medtage de breve fra J. H. Nissen til departementschef A. Regenburg, der ligger i dennes arkiv i Rigsarkivet og som så levende supplerer erindringerne. Sikkert vil der også i lokale embedsarkiver kunne findes breve og indberetninger fra Nissen, men det ville i denne forbindelse føre for vidt at medtage dem her. I forvejen er brevene til Regenburg af et anseligt omfang, og ved gengivelsen her er da også mindre væsentlige afsnit, mest af mere privat karakter udeladt eller gengivet i kort refererende form. Dette fremgår af teksten, hvor referaterne er sat med kursiv.

Ved transkriptionen af erindringer og breve er fulgt ensartede retningslinier. Den afskrift, hvorefter erindringerne er gengivet, og som må hidrøre fra omkring århundredskiftet, er næppe helt nøjagtig, idet udsagnsord snart er bøjet i flertal, snart ikke. Både for erindringer og breve gælder ved nærværende udgivelse, at de i det hele og store er gengivet bogstavret. I navneord er der dog anvendt små begyndelsesbogstaver og aa er erstattet med å-tegn. Endvidere er tegnsætningen og bøjningen af udsagnsord normaliseret.

II Erindringer

Den efterfølgende fortælling over mine oplevelser 1852–64 i Slesvig er først nedskrevne 35 år efter. Jeg går nu i mit 80de år, og som naturligt er, er min hukommelse i mange måder svækket ikke så lidt. Men erindringerne for hine år er friske og levende, dels gjorde de dages hændelser – især fra februar og marts 1864 – et mægtigt indtryk på mig; dels er i årenes løb meget af dem bleven mundtlig fortalt, og dels er minderne atter og atter dukkede op og år efter år opfriskede, så at hvad her fortælles, hverken er et udsmykket fantasi-foster eller i nogen måde forvansket, men fuldt og rent sandheden tro. Tidsangivelsernes nøjagtighed støtter sig derfor på notater i almanakken.

Fortællingen har ingen almindelig interesse, men er kun skreven til oplysning om de tider for børn og børnebørn, slægt og venner.

Motto:

Vel dig, som gik med ham i livets trængsler.

For dig går dødens port på lette hængsler!

Vel mig en stav jeg kan af korset skære.

Da går jeg let, hvor vejene er svære.

(Salme nr. 788, Chr. Richardt)

Min kaldelse til præst i Hyrup

I efteråret 1851 blev der af en skolekammerat (auditør Monrad)¹ i Flensborg mig meddelt, at jeg ville kunne få ansættelse som præst i de blandede distrikter i Flensborg Provsti. Jeg var den gang adjunkt i Odense og kunne, skønt e. 8 års kandidat med laud, endnu ikke i nogle år vente ansættelse i kongeriget. Tilbudet var da indbydende, men inden jeg bestemte mig til at modtage det, måtte jeg først kende sprogforholdene i Angeln; jeg rejste da til Flensborg; det viste sig, at der var 2 embeder, Kværn og Hyrup, det første 2 mil, Hyrup 1 mil sønden for Flensborg, som jeg kunne vælge imellem. Oberst Fuhrmann² lå da i Flensborg, og han, som havde befordring til sin rådighed, kørte da med mig til Hyrup, et lille sogn bestående af 3 byer, liggende i en linie på et højedrag; vi kørte igennem alle 3 byer; hvor vi traf mennesker på eller i husene ved vejen, standsede vi, og Fuhrmann førte ordet, tiltalende dem alle på dansk og fik ligeledes alle vegne svar på dansk; det var selvfølgelig mig en glædelig overraskelse, og mine betænkeligheder ved ifølge sprogreskriptet, der da blev indført, at komme til at prædike dansk hveranden søndag i en menighed, der hidtil kun havde haft tysk til kirke- og skolesprog, var derved væsentlig overvundne.³

Jeg vendte da tilbage til Flensborg, fortalte Regensburg,⁴ under hvem

Departementschef Th. A. J.
Regenburg, foto 1859.

departement kirke- og skolesager sorterede, at jeg med egne øren havde forvisset mig om, at hyrupperne var dansktalende, og at for så vidt valget mellem Kværn og Hyrup stod til mig, foretrak jeg Hyrup, skønt ringere i indtægter. Jeg rejste da tilbage til Odense med den forvisning, at jeg ville blive kaldet til Hyrup, og juleaften 1851 kom udnævnelsen til mig – »en skøn julegave«.

I februar afgang jeg fra Odense; inden afrejsen gjorde skolens lærere afskedsgilde for mig. Arden⁵ havde skrevet sangen; alle skolens klasser – jeg havde undervist i religion i dem alle – gav mig en smuk erindringsgave; øverste klasse – Kalkars bibel, de andre forskellige stykker sølvtøj; sukker-skålen med det hvide glas, flødekande, jordbærskje etc., som alt naturligvis er i behold og fremdeles må bevares i familiens eje.

Søndag sexagesima – 15. februar 1852, blev jeg ordineret i Flensborg med 2 andre af provst Aschenfeldt⁶ i Nicolai kirke, hvor jeg for første gang prædikede på tysk – efter sigende uden anstød – og næste søndag indsat i Hyrup kirke. Et par dage forinden kørte jeg med Jacob Hansen⁷ 2den præst i Grumtofte til Hyrup for at se kirken, min formand Back⁸ var da endnu i

*Provst C. C. J. Asschenfeldt.
(Dansk Centralbibliotek for
Sydslesvig).*

præstegården; ham ønskede jeg ikke at stå ansigt til ansigt med, han var slesvigholstener, men som en hyrupper sagde, en gammel snu karl, der havde vogtet sig for at underskrive noget oprørsdokument og derfor gik af med pension og tog bolig i nabosognet Husby; vi kørte da lige op til kirken, fik nøglen til den hos skolelæreren; da vi var kommet ind på kirkegården, kom en ældre, stor bonde os i møde, der taltale os med de ord: »God daw! en af dem er vistnok vor nye præst«. Da jeg så gav mig tilkende, udbød han: »Så vær velkommen,« og gav mig et kraftigt håndtryk. Hans gård lå lige op til kirkegården; han hed Gregers Nissen, var dansksindet tilgavn, som hans nærmeste naboer, og den stadigste kirkegænger, forsømte aldrig nogen gudstjeneste, hvad enten den var tysk eller dansk, og en trofast ven af os i alle de år, også efter at jeg var flyttet til Husby, hvor han ikke kunne begribe, at »jeg ville søge hen og være blandt de tyskere.«

Så snart som muligt efter min indsættelse kom »moder« med vor Agathe til Hyrup til en tarvelig lille præstegård, halvdøre til indgang fra gården og ud til haven, 6 tildels umalede værelser; men den var smukt beliggende på

Hyrup kirke. (Dansk Centralbibliotek for Sydsvens)

højdedraget, med et vænge adskilt fra kirken, der var lille, med et højt slankt spir, omgivet af høje smukke træer. Den lå midt i sognet, der med sine 3 byer

kun havde c. 600 indbyggere. Kirken, der ligesom præstegården, ejedes af menigheden og altså vedligeholdtes af den, blev i et af mine første embedsår restaureret med ikke ringe udgift, nymalet og bænkerne fornyede. Hver familie havde sine bestemte pladser i kirken; disse gav anledning til nogen strid i menigheden dels dermed, at kådnerne ø: husmændene ikke var fornøjede med, at gårdmændene ikke ville afstå nogle af deres pladser nede i kirken til dem, men kun gav afkald på deres pladser på pulpituret til afbenyttelse af kådnerne. Ved hensigtsmæssig forandring af siddepladserne på pulpituret og ved, at jeg også gav 3 pladser nede i kirken mod 3 pladser på pulpituret, og at min kone stadig tog plads på pulpituret, forsonedes kådnerne, og klagerne forstummede. Efter kirkens restauration kom præstegården; ved forskellige forandringer af værelserne blev lejligheden betydelig forbedret og forskønnet, og senere blev der bygget en ny lade. I det hele levede vi der i om end ikke fede, så gode og lykkelige år der. Det langt overvejende antal af beboerne var dansksindede og alle de indfødte dansktalende på enkelte undtagelser nær, som var blevne så fortysskede, at de nødvendig ville tale dansk; vort omgangssprog var altså så at sige udelukkende dansk, kun med et par tyske præstesønner og en for resten flink holstener, der boede der, talte jeg tysk. Var det vel ikke efter de flestes ønske, at der blev indført dansk skolesprog – dog med nogle tyske undervisningstimer – og blandet kirkesprog – dog således at alle kirkelige handlinger udførtes på det sprog vedkommende ønskede, erfarede de snart, at det faldt børnene meget lettere at blive underviste på dansk, og at de, der ville, også godt kunne forstå en dansk prædiken. Forholdet var således langt tåleligere og bedre end i de sydligere sogne; var der end altid flere ved den tyske gudstjeneste end den danske, så at med undtagelse af Rylskov var der neppe noget sogn i Angeln, hvor indførelse af dansk vakte mindre modstand og uvilje end her. – Intet i sammenligning med den modstand, tysk i tidligere år havde mødt, og hvorom Allen i sin bog: *Det danske Sprog i Slesvig 1st del*, pag. 202 XIII har givet så vægtig oplysning. De vanskeligheder, jeg mødte, var derfor kun små i sammenligning med, hvad mine kollegaer i de fleste sogne i Angeln havde at bekæmpe.

I Hyrup blev Marie født d. 30. august 1852 – Peter Christian, der døde 14 dage gammel, hvilke begge er velbevarede (sic!) og Johanne 8. april 1856 og Carl 1858, † i Vissenbjerg 1876.

Husby 14/1 – 15/3 1864

Sognet grænsede umiddelbart til Hyrup og sprogforholdene væsentlig de samme, men langt flere tysksindede end i Hyrup.

Da kongen, Christian d. 8. 1846, havde forlangt embedsmændenes

erklæring om sprogforholdene, udsendte amtmanden i Flensborg et cirkulære (se Allen 2den del, pag. 362), hvori han ligefrem beder dem at være »ham behjælpelig med den plan at levere bevis for, at det dansk, som tales i Flensborg amt, ikke kan gøre krav på at gælde som virkeligt dansk«. Opfordringen blev kun altfor villigt fulgt af præsterne, der alle mer eller mindre fornægtede eller forvanskede sandheden, så de, hvor de ikke kunne nægte, at dansk var folkesproget, betegnede det som en sprogblending, fordærvet dansk, »afskyeligt patois«, »kauderwalsch« etc., og der var kun en eneste tyskdannet præst, Simonsen⁹ i Husby, som var sandheden tro; han erklærede: for det »langt overvejende flertal af beboere, der ansås til 1250, er dansk det daglige sprog, i omtrent 22 familier á 5 personer – altså 110 bliver plattysk brugt, men de fleste af disse kunne dog også tale dansk. Børnene i de tyske skoler beregnes til 350 – altså tilsammen af plattysktalende en sum af 460, hvorved dog er at bemærke, at af disse børn de fleste efter konfirmationen lidt efter lidt går over til brugen af dansk«. Det var denne sandfærdige erklæring, der havde afgørende betydning for efter krigen 1850 at indføre dansk i skolerne – dog med flere timers ugentlig undervisning i tysk – og dansk afvekslende i kirken, dog således, at der var beboerne givet frit valg af sprog ved alle kirkelige forretninger. Pastor Simonsen blev imidlertid revet mere og mere med af det slesvigholstenske parti – der fandtes i præstearkivet breve til ham, hvor det hed: »Du er for god til at høre den danske propaganda til, du må blive vor« –, og han blev en fuldblods slesvigholstener. På prædikestolen sammenlignede han Slesvigholsten med de siamesiske tvillinger, der kun kunne skilles med sværdet; en bonde fortalte mig, at da krigen var brudt ud, og en landstorm rejstes i Angeln for at modstå arvefjenden, som de kaldte de danske, ved Holnæs ved indløbet til Flensborg fjord, og vi husbyere skulle med, gik vi forbi præstegården i den tanke, at præsten ville komme ud og sige os, hvad dette tog til Holnæs skulle betyde – da blev han inde i sin stue; men var han kommet ud og havde blot sagt: »Det er dumt tøj, I har for – var vi alle gåede hver til sit – men som sagt han blev inde, og den næste dag sendte han sin karl til Rendsborg for at hente geværer til landstormen«. Samme præst havde i en fasteprediken over Jesus i Gethsemane sagt – fortalte et ørenvidne – Erik Pedersen – mig: Da Jesus fremstillede sig for soldaterne og spurgte dem: »Hvem leder I efter? Efter Jesus af Nazareth« og han derpå svarede: »Det er mig« – således kan det også komme til at gå mig og føjede til, idet han rakte hånden i vejret med 3 udstrakte fingre: »at han da nok skulle følge frelserens fodspor efter«, men sagde bonden: »Det løfte glemte han fælt«. Efter slaget ved Isted kom om natten nogle danske dragoner til degnen Hansen i Husby;¹⁰ han, som var en berygtet slesvigholstener, anede ikke udfaldet af slaget og åbnede vinduet og tiltalte dem:

»Ihr lieben deutsche Brüder, seyð Ihr da,« hvorpå han fik en sådan tiltale af dragonerne, at han skyndsomst smækkede vinduet i, og for i natdragt ud af den modsatte side af huset over til præstegården, vækkede præsten, fortalte ham, hvad der var sket, og rådede ham til flugt. Han sagde just ikke strax at være tilbøjelig dertil, men overtaltes dog af konen – en forresten dansk født dame (Gerike)¹¹ – og fik i en fart klæderne på, hen til nabogården, og de 2 naboer, Peder Nissen og Erik Pedersen – 1 tysksindet og den anden dansksindet, som har fortalt mig hele historien – flygtede da sydpå med præsten. Da de kom ind i en lille skov, hvorigennem vejen fra Flensborg til Kappeln går, standsede pludselig præsten bestyrtet ved en indbildt larm og spurgte: »Hvad var dog det?«, hvortil den dansksindede bonde, Erik Pedersen, svarede: »Inte nov'et hr. pastor, det var itt andet end hjertet, der bankede i Dem«. – Det viste sig også at være blind alarm. Flugten fortsattes, hvorefter bønderne forlod ham, og præsten kom uskadt til Holsten, hvor han siden boede med sin familie til 1864 – uden at søge noget andet embede, levende af sine midler. Da han således frivillig 1850 havde forladt Husby, blev kateket i Hjørring, Aleth Hansen¹² – senere provst og tilsidst kultusminister – efter nogle måneders forløb kaldet til Husby. Skønt sprogforholdene, som ovenfor omtalt, væsentlig var de samme som i Hyrup var sindelaget vidt forskelligt – næsten alle tysksindede, og pastor Hansen havde der navnlig, efter at han tillige var bleven provst, en i mange henseender vanskelig stilling. I slutningen af 1858 blev Hansen hovedpræst ved det store sogn Grumtofte i Flensborg provsti. Af dem, der så søgte Husby, ønskede Hansen særlig mig til sin eftermand. Skønt jeg havde mine betænkeligheder dermed, måtte de vige for hensynet til den fulde berettigelse af sprogreskriptets indførelse der, hvor folkesproget overvejende var dansk, hvor der også var en kreds af dansksindede og af kirkelig sindede, der satte kirken højere end alt andet, varme missionærer – (3 unge mænd gik i Hansens og min embedstid til missions-skolen i Harmannsburg¹³ og senere til Afrika). – 6 af hedningemissionen – og hensynet til min voksende familie og embedets større indtægter. Jeg søgte det da og blev kaldet dertil *14. januar 1859*, og blev indsat Palmesøndag på dansk og derfor kun med ringe deltagelse fra menighedens side. Imidlertid blev jeg støttet af skolens meget dygtige lærer og af de dansksindede, og årene gik uden store bryderier, og efterhånden vandt jeg om ikke sognets kærlighed så dog dets agtelse, så jeg dog ikke kom til at fortryde, at jeg havde forladt det mere venligsindede Hyrup.

Så kom *november 1863* det sorgens budskab: »Frederik d. 7de død«; for de fleste af os præster stod det som en afgjort sag, at dermed var krigen uundgåelig. I de følgende måneder rustedes der, flere og flere tropper droges over til Slesvig, og i december fik vi indkvartering af Randers dragoner;

Husby præstegård. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

oberst Brock,¹⁴ chefen, og hans adjutant, samt major Fibiger¹⁵ lå i præstegården; det var begge to meget retsindige og elskværdige officerer, der snart sluttede sig til familien, og med hvem vi kom til at stå på en meget venskabelig fod; de var indkvarterede til 1. februar 1864, da fik de marchordre til Dannevirke, og det var godt at mærke, at de ikke havde stor tillid til Dannevirkestillingens holdbarhed under vinterens strængthed; med stor alvor og dyb vemod tog de afsked fra os – senere betroede major Fibiger mig, at det var med nød og næppe, at han kunne holde tårerne tilbage ved tanken om den prekære stilling, hvori vi befandt os, og hvad der kunne forestå familien – og ikke mindre, hvad der forestod armeen.

Samme dag 1. februar var krigen bleven erklæret, og de følgende dage levede vi i en uafbrudt spænding om begivenhedernes gang, hvormod efterretningerne var yderst sparsomme. Den næste dag blev jeg tilsagt til krigskørsel til Slesvig, og karl med heste og vogn måtte afsted. Der rykkede stadig nye tropper igennem Husby. – Da bankede der *lørdag morgen d. 6. februar* på skodderne til pigekammeret, tæt ved vort sovekammer, vi vågnede og hørte budskabet: »Op piger og gør fyr på, I skal have indkvartering kl. 8.«

Min kone så vel som jeg var først af den formening, at det var nordfra, den skulle komme. Da klokken var nærmere 9 end 8, gik jeg op på værelset i

gavlen, hvorfra der var udsigt ned til byen; jeg studsede, da jeg kom derop og så vejen fuld af soldater, gik derned; på vejen mødte jeg et par soldater, som jeg bad gå ind i præstegården; det slog mig, da jeg så deres forundrede ansigter over den uventede venlige tiltale, hastede videre, til jeg i den første gård i byen traf en officer, som jeg spurgte: »Hvorfra kommer De dog?« Svaret lød: »Fra Kappeln«; »altså Dannevirke forladt!«; »Ja« svarede han; – »så kan vi inden aften få fjenderne at se?« – »Ja,« det er meget sandsynligt.« Hvad indtryk det gjorde på mig, er let at forstå; imidlertid fik jeg en del officerer og soldater med til præstegården, hvor de efter evne blev beværtede. Meget taknemmelige og forfriskede marcherede de snart videre ad Flensborg til. I en urolig spænding tilbragtes den for- og eftermiddag. Henad aften kom min karl med heste og vogn til min store overraskelse tilbage – jeg havde forestillet mig dem tagen af fjenden. »Nå, Gud ske lov! Andreas, at jeg ser dig igen, hvor så du sidst fjenderne?« »I Sattrup« (1½ mil fra Husby) svarede han. »Var det preussere eller østerrigere?« »Østerrigere« lød svaret; det littede mit hjerte, da det havde været dagens ønske og bøn, at de første fjender, jeg skulle stå ansigt til ansigt med, dog måtte blive østerrigere.

Søndag morgen d. 7. endnu ingen! Da kirketiden nærmede sig, og degnen ikke, som han plejede, kom at følges med mig, sendte jeg bud til ham med forespørgsel: »hvorfor han ikke kom?« Beskeden lød: »Om jeg dog ikke vidste, at hele sognet var oversvømmet af østerrigere« – *og i det samme øjeblik strømmede de ind i gården!* Det var et gribende øjeblik, men med den styrke og mod, som Gud giver dem, der slår deres lid til ham, tog jeg mod den indtrædende chef for 9' Jægerbataillon, oberst Schwab – køligt og formelt; næppe indkommen i stuen trækker han sit militærkort over Slesvig (det samme kort, som de danske officerer – og jeg også havde) op af lommen og siger til mig: »Vil De behage for indkvarteringsens skyld at vise mig navnene på byerne i sognet.« »Her er koldt, men i værelset ved siden af er der varme, vil obersten ikke træde derind.« Han åbner døren, varmen slår ham imøde, og han udbryster: »Ah, hvor gør det godt! Når man har bivueret 5 dage og nætter under åben himmel –, kan De tro, man skønner på at komme ind, var det kun et hundehul og – her i en stor sal med varme!« Synlig formildet, oplystes han så om byen. Efter endt konference skulle jeg ud i gården at tale med min karl; idet jeg åbner døren, står en menig i stalddøren lige overfor, der, idet han ser mig, udbryster: »Verfluchter Däne« og hæver truende hånden – det anføres kun, fordi det var det første og sidste ukvemsord af en østerrigers mund, som alle opførte sig meget vel med undtagelse af, at de stjal nogle høns. Foruden obersten fik jeg samme dag en captajn Kittel, adjudant friherre Reichtenberg, en nobel person og en læge, samt 26 mand menige soldater i indkvartering. Lægen var en *ungarer*, han kom efter de andre

officerer; da vi mødtes, trådte han hen til mig, greb min hånd og sagde varmt: »Ja, hr. pastor, tro ikke, at vi kommer her af lyst, nej, nej, kun på kejserens befaling.« Nå, den indkvarteringsdag, var dog tålelig og gik vel til ende. Næste dag, mandag *d. 8. februar* kom der en indkvartering til på c. 70 mand – altså havde jeg i det hele c. 100 mand; det var også østerrigere og hørte til samme regiment. Der blev strax en meget levende, højkrøstet tale, hvoraf jeg kun kunne opfatte, at der havde været en blodig træfning med de danske, hvis tapthed pristis i høje toner: »De stode fast som en mur.« På et sted havde de set flere østerrigske officerer ligge døde, mange andre var faldne og sårede. Jeg havde ingen anelse om, hvor denne kamp havde stået, og fik det først at vide, da de afmarcherede den følgende onsdag; da kom ungarenen hen til mig, og sagde mig, at det var ved Sankelmark – berømmelig ihukommelse! De ankomne soldater var i høj grad forkomne og forsultne; min hustru stod i køkkenet med et stort stykke flæskeside; så hurtigt som hun kunne skære skiver af, greb de som hungrige ulve stykkerne og slugte flæsket rå! De opførte sig iøvrigt upåklageligt; dog blev min kone advaret imod at lade sølvvøj komme til syne. »Det kløer deres fingre efter,« føjede deres kaptajn til!

Tirsdag d. 9. kom naturalier til gården, så vi slap for at proviantere den masse! Om eftermiddagen samme dag oprandt de *værste timer* jeg har oplevet: Jeg stod ude i køkkenet for efter anmodning at forklare soldaterne, der stod i tætte klynger om mig, værdien af de mange forskellige mønter, der var i omløb, i forhold til vore danske penge; da *banker en hånd på skulderen af mig*, og jeg ser en mig ganske ubekendt person, omgivet af 7 af sognets mest tysksindede mænd, og forlanger en samtale med mig. Da vi kom ind i dagligstuen, affordrede den ubekendte *mig nøglen til præstearkivet*, hvor kirkens embedsbøger og dens øvrige dokumenter opbevaredes; jeg forstod strax betydningen af denne fordring, at de ville afsætte mig som præst og svarede strax bestemt: »Nej, på ingen måde;« der udviklede sig da en lang ordstrid mellem den ubekendte og mig, stedse heftigere og heftigere, medens han som et rasende menneske foer op og ned af gulvet; jeg fastholdt med standhaftighed min vægning; lod ham vide, at lige så lidt som de havde indsat mig til præst, kunne de afsætte mig; han beråbte sig på magten, de havde, truede mig med, at det kunne gå mig, som det var gået andre embedsmænd f.eks. Blauenfeldt,¹⁶ som de havde sat på en kærre og ført bort; alle trusler hjalp ikke; med stor indre ro i sjælen afviste jeg alle hans forsøg på, som han udtrykte sig, på at gøre mig mør (»er wird bald mürbe werden«); det havde kun den modsatte virkning på mig og gjorde mig kun stærkere og modigere. Endelig da hans kompagnoner begyndte at indse, at jeg blev ubevægelig fast og de lidt urolige – *foer han rasende ind på mig og greb mig i brystet*. »Ja,« udrød jeg: »8 mod 1 har vel overmagten og de kan overmande mig, men De,

Peder Nissen og De, Frands Frandsen, De kan ikke stå og se på, at der sker Deres præst overlast.« Med en mund udbrød de: »Nej, hr. pastor – det har aldrig været vor mening eller hensigt.« Så slap den ubekendte mig, jeg bad dem derpå at behage at gå deres vej. Den ubekendte begyndte forfra med sin fordring og holdt andre en stund tilbage; jeg sagde dem da, at når de endnu ikke ville gå, var der intet andet for mig at gøre end at tye til den østerrigske oberst; jeg gik da ind til ham, kun fulgt af den ubekendte. Obersten forstod ikke strax, hvad fordringen og udleveringen af nøglen til arkivet skulle betyde, men da det blev ham klart, vågnede hans retfærdighedsfølelse. – Så tog den ubekendte ordet og lagde obersten på hjerte, »at han havde været slesvig-holstens officer, der havde für die heilige Sache des Vaterlandes geblutet,« foreholdt ham »at jeg, som de andre danske embedsmænd var en spion« (hvorpå jeg rolig appellerede til oberstens egen erfaring, da jeg ikke i de dage havde været udenfor min dør) og kom tilsidst med den infame insinuation, at kirkens obligationer opbevarede i arkiv-skabet, hvortil jeg svarede, at den insinuation var skamløs, da han vel vidste, at obligationerne var noterede som kirkens ejendom – altså værdiløse i mine hænder. Oberst Schwalb havde nu hørt nok, og han bød ham nu gå bort, idet han tilføjede, »at han ikke tillod yderligere angreb på mig; havde menigheden noget at besvære sig over, kunne den henvende sig til den regeringskommission, der var indsat i Flensborg, den ville nok ordne sagerne.« Så måtte fyren flov stikke af; *først dagen efter fik jeg at vide*, at han var søn af den omtalte degn Hansen,¹⁷ hvorved jeg fik lys over det hele oprin; blandt de 8 var også Hansens svigersøn Peder Jensen,¹⁸ en af de værste i hele Angeln som medlem af den slesvigske stænderforsamling, ivrig agitator i sprogsagen, hader af danskheden. Selvfølgelig følte mit sind efter deres afvisning og bortgang lettet i høj grad; jeg havde af denne oplevelse kraftig erfaret sandheden af det gode, gamle ord: »Hold dig til Gud i bøn og tro – det giver hjertet fred og ro« – thi den kraft og frimodighed, fred og ro, jeg følte under dette oprin og dets farer, stammede her ovenfra, hvorfor vi husets folk efter dets udgang også i forening frembar vor taksigelse til Gud, som så nådig havde holdt sin hånd over mig og friet mig ud af faren og gjort udgangen god, hvortil oberstens loyale, rolige holdning også havde stærkt bidraget; havde det været *preussere*, jeg havde haft i huset, er det meget tvivlsomt, om jeg havde fundet nogen beskyttelse, og hvad udfald sagen havde taget. Efter sigende vakte dette oprin et stærkt røre i sognet – at de dansksindede næste dag søgte oplysning om det passerede, kunne jeg vel vente og fandt hos dem varm deltagelse og fordømmelse af tyskernes færd, men selv blandt de tysksindede kom et par retsindige og bevidnede mig deres misbilligelse og beklagelse af det skete; også den omtalte Peder Nissen, min nabo, mødte i høj grad flov og benaet

for at gøre undskyldning for sin deltagelse; det kostede mig stor overvindelse at se ham, som jeg ellers stod på venskabelig fod med; da jeg foreholdt ham, at jeg havde haft bedre tanker om ham – hans undskyldning var, at han kun var gået med, fordi de andre havde tvunget ham dertil og ville have ham med, fordi han var kirkeværge, kunne jeg ikke holde svaret tilbage: »Å! det viser kun, at De ingen mand er, men en fejg usling!« Yderst skamfuld og nedslået forlod han mig med sin onde samvittighed. Samme dag – *tirsdag d. 9. februar* om middagen blev der mig meldt ny indkvartering; da jeg kom ud stod der 8 *menige preussere* for mig, der, da de så mig, sloge kolberne af gevæerne i stenbroen og råbte brøstigt: »Hier sollen wir Preussen einquartiert und verpflegt werden.« »Nå, det skal de,« var mit svar. »Ja, forplejning skal de få, kvarteret må de selv søge, her er allerede 100 østerrigere.« De fandt ikke andet end huggehuset, et rum i den store kornlade, hvor østerrigerne lå, det rømmede de for redskaber, der stod, og slæbte halm derind. Da pigen var færdig, ville hun dække bordet til dem i folkestuen, der var fuld af østerrigere; de ville ikke give preusserne plads, men råbte: »Nej, nej! her kommer ingen preussere ind.« – »Ja, hvor skal jeg da dække bord?« »In der Küche oder sonst wo, hier aber nicht« var svaret. – Altså dækkede hun på et bord i køkkenet og preusserne kom til sæde. Maden smagte dem næppe, den fik en bitter bismag; thi næppe var preusserne bænked, før østerrigerne fra folkestuen strømmede ud og ind igennem køkkenet og uden ord, men med dyb foragt så ned på preusserne – rigtig ugleså dem.

Det var naturligt til stor moro for os at se dette tegn på broderligt venskab mellem østerrigerne og preusserne, og det var ikke det eneste. Næste dag – onsdag d. 10. afmarcherede preusserne først og senere de 100 østerriger. – Fra deres ophold må jeg dog endnu melde, at friherre v. Richtenberg en dag, han vaskede sig, havde taget et par fingerringe af og lagt dem i vandfadet; oppasseren kastede vandet med dem ud i gården; der lå høj sne og trods ivrig eftersøgen lykkedes det ikke at finde ringene; ved afmarchingingen lovede jeg ham at sende ham dem, hvis de skulde findes. Det skete en dag i slutningen af februar. Da sneen var optøet, kom barnepigen ind med dem, jublende over sit fund. Jeg sendte dem da til herredsfogden i Flensborg til videre foranstaltning, og få dage efter fik jeg da et meget taknemmeligt brev fra Richtenberg fra Sommersted i Nordslesvig, hvor bataillonon lå, indeholdende 6 preussiske dalere til pigen i findeløn, hvorved hun naturligvis blev meget glad. I sit brev var Richtenberg naiv nok til at udtale sin beredvillighed til ved lejlighed at yde mig gentjeneste og udtale det håb, at han mundtlig kunne komme til at tolke mig sin taknemmelighed. Jeg fik ham ikke at se, og ved ikke, om han kom levende tilbage. –

Næppe var de 100 østerrigere dragen bort, førend der meldtes ny

indkvartering, atter østerrigere, dog denne gang kun 3 officerer og c. 20 mand. Officererne meget flinke, med hvem jeg fint kunne tale om forholdene; jeg havde særlig min tilfredsstillelse ved at vise dem pastor Simonsens manuskript om sprogforholdene, (når jeg ville vise preusserne det, ville ingen af dem se det) som de forestillede sig ganske anderledes, end de virkelig var.

I mørkningen hører jeg en dump rullen i gården som af kanoner; jeg kommer ud og ser preussisk artilleri for mig og modtages af en officer med de ord: »Hier bekommen Sie Einquartierung, Hr. Pastor; die ist Ihnen wohl nicht angenehm,« hvortil jeg koldt svarede: »Nein, gewiss nicht.« Han forlangte da anvisning på plads til hestene, »ja, stalden er fuld af østerrigeres heste.« Svaret lød: »Der skal skaffes plads til vore heste.« Jeg måtte da – min karl var ikke tilstede – selv åbne kostalden, hvor den ene halvdel var tom, uden spilbomme eller krybber; han kommanderede hestene ind også på fodergangen og gav soldaterne ordre til at sørge for havre. De søgte strax til kornloftet – og tog havren, som de kastede løs på gulvet til hestene. Jeg gik da ind i huset efterfulgt af officeren, der står min karl Andreas, en ægte dansk Angelbo, og ham byder han at skaffe flere lygter. Andreas svarer ganske studs: »Hvad fanden! hvormange lygter tror De, at man har i et hus? Er 2 ikke nok!« Jeg ventede, at han vilde få en lussing eller af klingen, men mærkeligt nok officeren sagde ikke et ord – og Andreas så polisk på mig. Da vi kom ind i spisestuen, det første værelse, hvorfra der var døre til min stue (allerede taget i beslag af en læge), dagligstue og havestue, forlanger officeren, at jeg skal anvise ham særskilt værelse, hvortil han, som Colonneführer havde ret. Jeg indvendte, at de østerrigske officerer disponerede alene over 3 værelser – havestuen og 2 gæstekamre, at jeg nu så, at hans collega lægen havde installeret sig i mit værelse (det havde han uden videre, medens jeg var ude i gården bemægtiget sig), vi havde kun dagligstue og sovekammer tilbage for mand, kone, 6 børn og lærerinde. Han vedblev hovent, at han ville have sit værelse for sig selv, og jeg var åbenhjertig nok til at bekende, at der var et værelse på loftet, som lærerinden beboede, som jeg ikke anslog, at han vilde berøve hende; han forlangte da at se det – og jeg måtte da harmfuld vise ham det. Da han så det, erklærede han straks: »Her vil jeg blive, es gefält mir ganz gut.« Snart efter forlangtes der aftensmad, som indtoges sammen med de østerrigske officerer til liden glæde for begge parter.

Vi, hele familien, var altså indskrænkede til dagligstuen og sovekammeret. Om natten hører vi, at en tramper op ad trappen til Colonneführeren – og min kone og jeg havde straks samme tanke og ønske: Gid det må være ordre til preusserne at drage videre. Og det var virkelig så. Jeg blev liggende længe, idet jeg ikke ønskede at se dem for mine øjne. Det varede dog for længe, jeg stod op, og da jeg sidder og drikker min the, kommer en af officerene ind og

spørger: Hvad de havde at betale for de 3 kopper the, de havde fået om morgenen (den varme aftensmad om aftenen, vinen og logi talte han ikke om). »Nichts,« svarede jeg, »jeg holder ikke hotel.« Der opstod da et mundhuggeri, hvori jeg blandt andet sagde ham, at da i denne tid så meget andet gik »verloren«, kunne jeg også tåle de 3 kopper the. Han vedblev at påstå, at dem ville han betale. Jeg hviskede da til min kone: Sig du dens værdi. Hun nævnede da nogle skillinger, dem smed han på klaveret – og afsted med ham – og glade var vi! –

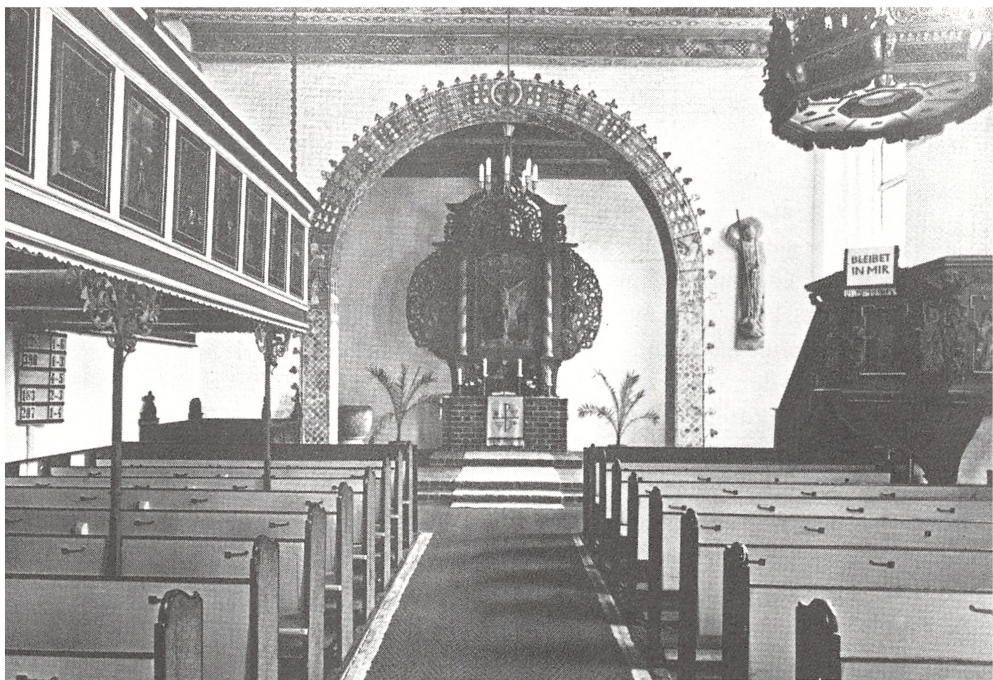
Næppe var han ude af døren, før der atter bankes på, en oppasser træder ind, han skulde hilse fra Colonneführeren og spørge, om jeg ville sælge min hund, der stod lænket i gården. »Nej, nej, ikke for nogen pris« – han afsted! de marcherede da afsted – dog uden hunden, som jeg antog, at de vakre fyre havde taget med sig.

(Denne hund, der var alles glæde, var en meget smuk sort, langhåret med brune pletter ved øjnene og på poterne; den var bleven lænket, fordi den strejfede om på markerne, dens hus stod under en mægtig lind, lige ud for indkørslen og var meget vagtsom; men fra det øjeblik, vi fik indkvartering, lukkede den ikke sin mund op. Da vi flyttede fra Husby, fik jeg en bonde indtil videre at tage den i kost. Under våbenhvilen, da jeg var bleven præst i Føns, kom den med 2 køer, 2 bønder havde taget til sig, og bohavet velbeholden til Middelfart – hvilken glæde, da den så mig der! Jeg tog den straks til præstegården, hvorfra den gjorde – ofte uden følgeskab – sine morgenbesøg på Rud, da moder med børn boede der. Den henlevede sine dage i Føns, sluttede der inderligt venskab med vor gase, især når gåsen rugede; (gasen lå inde i hundehuset, de kærtegnede gensidig hinanden og var os alle til stor fornøjelse. En middag efter års forløb så vi dem begge, da vi gik til bords – stå sammen uden for hundehuset, da vi rejste os fra bordet – studsede vi ved at se hunden ligge så underligt udstrakt – den var pludselig død til sorg for gasen og os alle. Jeg fik dens skind til fodtæppe og brugte det indtil hårene var afslidte. Den hed med rette »Bon coeur« og mindes endnu så mange år efter hver gang, jeg ser en hund, der ligner den.)

Glæden over deres afmarch var desværre kun kort. Næppe en time derefter overraskedes jeg højst ubehageligt ved den melding, at de bortdragne preussere på vandrigen fra os til Munkbrarup havde fået contraordre: De skulle gå tilbage igen til Husby. Nå, det bliver vel en drøj historie! Jeg havde den dag netop uopsættelige skriverier og ville højst nødig afgive min stue til de lømler, jeg bad derfor straks den østerrigske chef, om han ville tillade, at de tilbagevendende preussere delte opholdsværelse – havestuen – med dem om dagen; jeg ville da så vidt muligt se at sørge for preusserne for nattekvarter. Han indvilligede deri, jeg satte mig da atter til skrivebordet og oppebiede

preussernes tilbagekomst; lod ikke længe vente på sig – inden jeg vidste af det, at de var komne tilbage, lukkedes døren til min stue op, og der stod oppasseren med kufferten på nakken og lægen. Jeg søgte at afværge deres indtrængen ved at meddele dem den med østerrigerne truffne aftale om fælles opholdsværelse – men uden virkning: »Hr. Pastor, wir wollen uns selbst einquartieren,« og dermed beordrede lægen oppasseren til at sætte kufferten i min stue. Nødtvungen tog jeg da min mappe og skrivetøjet og tyede ind i dagligstuen. Da jeg havde fået sæde, hører jeg kort efter en mistænkelig, aparte banken på mit skrivebord, der stod ved væggen, der stødte op til dagligstuen. Jeg foer da op og ind i min stue for at se, hvad der er på færde – og se! på skrivebordet, der var ganske nyt, lå store skiver råt kød, der bearbejdes til bøf! »Nå,« udbrød jeg, »det finder de passende, måske vil de også stege kødet i kakkellovnen? Det er der plads til i køkkenet.« – Med hånlige mine svarede der mig: »Aa, wir wollen uns selbst arrangieren.« »Ja, så!« dermed tog jeg nogle papirer og ville gå, men standsedes af den anden preussiske officer, der begyndte at udbrede sig over de for de danske embedsmænd vanskelige forhold og de dem truende farer fra de omstrejfede bander, men føjede nedladende til: »So lange wir hier sind, können Sie aber ruhig sein.« – Jeg kunde ikke dy mig for at svare: »Jeg ventede ikke at skulle komme til at trænge til Deres beskyttelse.« »Ja,« svarede han, »man kan dog ikke vide, hvad der kan ske, og i hvert fald ville jeg ikke kunne blive i mit embede.« – »Nej. Det har vi længe kunnet sige os selv, at blev Dannevirke forladt, var vi dømte til at opgive vore embeder, men det var vor trøst, at vi havde en konge og regering, der ikke ville lade sine embedsmænd i stikken – og folket ikke heller. Nord for Flensborg boede der kun danske« – »Da irren Sie sich.« – »Nej,« svarede jeg, »da irre ich mich nicht; det vil de nok komme til at erfare, når de kommer Flensborg forbi.« Dermed forlod jeg dem og gik harmfuld ind i dagligstuen. –

Opad dagen afmarcherede østerrigerne til vor bedrøvelse – de var perler i sammenligning med preusserne – men også dem slap vi inden samme dags aften – til stor lettelse og glæde. – Dette passerede torsdag d. 12. februar; fredag den 13. februar havde vi ingen indkvartering i Husby. Degnen Samuelsen,¹⁹ der ikke var uden frygt for, hvad der kunne ske, når vi var uden regulært militær, rejste da til Flensborg i den tanke at udvirke, at vi fik sådant; han kom først hjem kort før tiden til gudstjenesten om søndagen og fortalte da, at hans bestræbelse i den retning havde været frugtesløs, derimod havde han oplevet noget ganske andet og *for mig* betydningsfuldere. Da han nemlig om lørdagen opholdt sig på den gæstgivergård, hvor husbyerne i reglen tog ind, var der kommen en velklædt herre ind og havde spurgt, om der var nogen fra Husby tilstede; da han så havde givet sig til kende som degn der, udbrød

Nyere billede af Husby kirke. (Postkort: Gerd Remmer, Flensborg).

den ubekendte: »Det var jo såre heldigt, at han netop traf ham.« »Deres præst er jo »flygtet« og jeg er opfordret til at tage derud og prædike i hans sted.« »Nej,« forsikrede Samuelsen »vor præst er på sin plads og kendte han mig ret, var der ikke tale om, at han forlod den.« Den fremmede person påstod ikke desto mindre, at jeg var »davon gelaufen«, det vidste han fra flere sider (det var nemlig en almindelig forestilling hos slesvig-holstenerne, at når preusserne havde taget Dannevirke, da så de i ånden os præster alle på flugten med de blå gendarmere! Det havde de jo set flere af deres tidligere præster gøre – altså sluttede de, måtte vi gøre ligeså. Samuelsen blev ved sit og han med sit. Tiden skulle vise, hvem der havde ret. –

Jeg kom altså rigtigt nok til kirke; da jeg kom på prædikestolen, faldt mit øje snart på en fremmed, velklædt herre, der havde taget plads tæt ved indgangen; jeg forrettede tjenesten som sædvanlig – men med den forvisning, at den ubekendte måtte være min selvbestaltede eftermand. Da tjenesten var forbi, ser jeg Samuelsen i ivrig samtale med ham; de skiltes ad, før jeg kom til udgangen; da jeg så spørger Samuelsen: »Er det min eftermand?« »Nej,« svarer han: »men det er min, i al fald i håbet.« Han fortalte mig så, at det var en mand, han kendte; de havde endog været på seminariet sammen i Skårup, og nu havde han haft den frækhed at fremstille sig som aspirant til Samuelsens embede!

Men hvad var der bleven af min eftermand? Dagen efter fik jeg at vide, at han virkelig havde været i Husby, men måtte nøjes med at prædike i Nicolai Gondesens hus. En af de værste »Wühlere«. Samme mand sagdes at hedde Neergaard,²⁰ at være præst i Holsten og nu på jagt efter Husby. Han skal forresten senere være bleven præst i Nordslesvig, hvor han dog efter et par år skal have gjort sig umulig, – dette ved jeg dog kun »von Hören sagen«. – Men hans optræden med Samuelsen i Flensborg og senere i Husby lader os dog skimte bag kulisserne, hvorledes man har betragtet det som en afgjort sag, at jeg ikke kunne have modstået anløbet på mig hin aften, men måtte have taget flugten – at de andre præster havde fulgt efter og at der således var embeder at fiske. Det gik dog ikke efter deres tanker, i det øjeblik vi blev i Flensborg provsti eller på vore pladser, indtil vi blev afsatte af voldsregeringen – hvad først skete flere uger efter.

De uger var i høj grad pinagtige, i den [tid] blev kirken lukket enkelte steder og præster blev nægtet at holde tjeneste; der blev også gjort forsøg i Husby, idet der en søndag morgen kom bud fra degnen, at kirkeværgen, der opbevarede kirkenøglen og var den omtalte Peder Nissen – ikke ville udlevere den; da jeg imidlertid sendte bud til ham og truede ham med, at hvis jeg ikke fik den øjeblikkelig, ville melde det til amtmanden og kræve ham til regnskab – faldt han dog til føje og udleverede den til mig. Jeg holdt da også hver onsdag og søndag gudstjeneste, udelukkende på tysk, som straks blev os befalet. Det var selvfølgelig en svær gang, da jeg måtte gå dertil med den alvorlige tanke og vemodige følelse: Mon det nu er sidste gang?

En faste-onsdag har indprentet sig dybt i mit hjerte; dagen forud kom der melding fra Samuelsen, at der havde indkvarteret sig hos en bonde i byen en officer i østerrigsk uniform og en menig dragon. – Bonden, der ikke var af de værste, lod Samuelsen vide, at officeren teede sig som et rasende menneske, der foer op og ned af gulvet og hvert øjeblik udstødte trusler mod præst og degn, at nu gik han hen og ville skyde snart den ene og snart den anden; i sin vånde lod Samuelsen mig opsøge, hvad vi skulle gøre. Jeg havde intet andet råd at give ham og mig selv end: Give sig Gud i vold, henfly under hans almagts-vinger og lade Gud råde! Jeg blev i hvert fald i min rede. Der kom atter bud fra Samuelsen, at det var en ren desperat mand – om det dog ikke var bedst, at vi søgte at redde skindet og flye. Han fik hver gang samme eller lignende svar med henvisning til ham velbekendte skriftord: »Der krummes ikke et hår på vort hoved«, »der falder ikke en spurv til jorden uden eders himmelske faders vilje« – og bøn til ham, at han dog ikke måtte glemme den. I disse ord følte jeg mig rolig og tryk og tænkte ikke et øjeblik på flugt. Langt om længe ud på aftenen kom der så bud fra Samuelsen, at bonden havde meldt ham, at nu var galningen gået til ro – så vi vist også kunne gøre det

samme. – Da det var på tide, søgte jeg sengen, sov meget godt og roligt ovenpå den historie. Da min kone og jeg næste dag gik til kirke – et kvarters gang fra præstegården – var der efter en faste-onsdag at regne, en usædvanlig talrig forsamling; jeg fristedes til den tanke, at der iblandt vistnok var flere, som var indviede i hin officers planer. Alt gik i sin sædvanlige orden næsten til tjenestens ende; men da jeg står på prædikestolen i slutningsbønnen, studser vi alle ved at høre en røst af en person, som under jamren og hylene nærmer sig mere og mere op til kirken. Jeg standser i talen, og de ved indgangsdøren nærmest siddende løber ud – der høres høj tale derude, snart bliver der stille og de, der var gået ud, kom ind igen – og jeg sluttede prædikenen. Da tjenesten var endt og jeg kom ud af kirken og fik forklaring på det passerede, fortaltes der, at den omtalte galning med dragonen var kommen ned til et hus, der lå nedenfor kirkebakken og beboedes af en bekendt dansksindet mand, som galningen befalede skulle komme ud; da han træder ud af sin dør, befaler galningen dragonen, at han skal skyde »den spion«. – Dragonen vægrede sig derved, og officeren drager da selv sin sabel og fugtler²¹ manden igennem; da er det, at datteren i sin angst og fortvivlelse haster hylende og klagende op til kirken. Ved at høre dette gribes min kone, som ellers med sin hjertefred og store sjælsstyrke var mig til så kraftig en støtte, et øjeblik af angst og udbryder til mig: »Å Gud! nu kan du tro, at han er vejen ned til præstegården, og at turen kommer til dig.« Jeg beroligede hende – og vi kom uden ulempe hjem – og der var ingen, der modtog os med sværd eller skud – kun friske og fornøjede barneansigter. Jeg underrettede selvfølgelig herredsfogden om disse optrin, og nogle dage efter kom han ud til mig og fortalte mig resultatet af hans efterforskninger. Den forestillede østerrigske officer havde vist sig at være en slesvig-holstener, der på en ikke opklaret måde havde fået fat i en officer-uniform og en dragon, og i denne forklædning havde han – vist til sin egen store fornøjelse – gjort en razzia ud i Angeln, hjemmøgt blandt andre dansksindede familier, godsejer Hagemann på Udmark (Ohrfeld) i Gelting sogn²¹ for at indjage dem skræk og tilsidst spillet den omtalte rolle i Husby – dog uden stort udbytte.

Efter den første uges stærke indkvartering (7.–14. febr.) og de beskrevne hændelser, gik de følgende roligere af; der er egentlig kun 2 indkvarteringer, der er værd at omtale; den ene bragte blandt andre en dyrlæge, en forresten rå og væmmelig karl, men dog til min overraskelse ikke uden sund sans og retfærdighedsfølelse. Han var hos os på en dag, hvor kirkevisitatoriet (ø: amtmand og præst) havde meldt deres komme til Husby skole for at undersøge, om degnen Samuelsen kunne undervise på tysk; jeg var også anmodet om at give møde i skolen – men tillod mig at udeblive. Efter mødet – hvor dyrlægen havde indfundet sig, lod han sig melde og bad om tilladelse til

Provst Otto Nic. Henning Peters. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

at komme ind til mig, han havde noget at fortælle mig. Jeg lod ham – rigtignok med uvilje komme ind til mig, han slængte sig i sofaen ved min side, dampende på en cigar, som i høj grad pinte mine dårlige øjne (jeg havde, som jeg senere fik at vide – den ægyptiske øjensyge, rimeligvis smittet af østerrigerne, som led deraf) og begyndte sin fortælling. Da skolen var samlet, begyndte provsten Peters²³ (han havde ageret loyal under den danske regering og nu af fjenden var indsat til provst i stedet for Hansen – dyrlægen karakteriserede ham derfor med at kalde ham med rette: »dieser Mantelträger« (en mand der bærer kappen på begge skuldre) – med at opfordre Samuelsen til at katekisere børnene på tysk; dermed var de snart færdige, »han gjorde sine sager ganske fortræffelig,« erklærede dyrlægen. Derpå retter provsten – amtmanden mødte ikke – så de spørgsmål til de forsamlede, om de ellers havde noget at forebringe mod degnen, hvorpå en svarer, at han var

dem til stor forargelse med sine danske sympatier, og som bevis henpeger han så på, at der stod 2 buste – et Christusbillede og et af Frederik d. 7., et på hver side af katedret, og de billeder havde degnen fået børnene til at anskaffe ved at skillinge sammen – og som anden klage fremføres, »at degnen overhovedet ikke var dygtig til at forestå så stor en skole.« Med stærk patos udbryder så dyrlægen: »Har man nu i sine dage hørt mage til klager; det skal lægges en skolelærer til last, at han indprenter børnene ærefrygt og kærlighed til deres himmelske og jordiske konge – og han, en mand i sine bedste år, udmærket begavet, han er ikke »fåhig« til at forestå så stor en skole, men den gamle, en olding på 80 år, taub og blind, dazu er ist aber fåhig« (han sigtede med denne ironiske tilføjning til planen, at Samuelson skulde afsættes og embedet betroes til den før omtalte Hansen, slesvig-holsteneren, der flygtede efter Isted-slaget og tog Simonsen med). »Ja,« sluttede dyrlægen »die Leute hier sind ja ganz und gar verrückt.« Således måtte denne preusser i modsætning til alle dem, jeg ellers havde haft indkvarteret, dog give sandheden ære, og for denne hans udtalelse var jeg forsonet med den mig ellers så modbydelige tysker. Eftertiden gav ham ret i hans omdømme: Samuelson blev kort efter mig virkelig afsat – og den gamle Hansen fik embedet igen – iøvrigt til liden glæde for ham så vel som for skolen. I denne forbindelse vil jeg fortælle en historie fra år tilbage til oplysning om skolens sande tilstand. På grund af den idelige agitation mod dansk i skolen og den tyske presses løgne om børnenes »Verdümmung« (sic!) foretog Blixen-Finecke,²⁴ mens han var minister for Slesvig, en lille rundrejse om i Angeln til forskellige skoler, han kom aldeles uventet også til Husby – en middag ruller der en stor åben vogn som de gamle dagvogne ind i præstegården med 2 personer på; jeg kendte ingen af dem; de springer i en fart af vognen og præsenterer sig som minister Blixen-Finecke og etatsråd Juhl,²⁵ så vidt jeg ved den gang medlem af Flensborg appellationsret og skal leve endnu. – Deres ærinde var at aflægge besøg i skolen i Husby; jeg beklagede, at tidspunktet var mindre heldigt, da det var middag og børnene næppe samlede; vi gik strax derhen, og Samuelson kaldte sammen de børn, som var tilstede, og prøven begyndte med dansk og tysk læsning, oversættelse fra det ene sprog til det andet, katekisation over lærebogen (Balslevs forklaring) – og alt gik fortræffeligt. Glanspunktet var dog overhøringen i Danmarks, især Slesvigs historie, som i den grad betog Juhl, der sad ved siden af mig på en skolebænk, entusiastisk udbrod: »Åh, det skulle Grundtvig have hørt.« Ministeren udtalte sin glæde og tilfredshed med prøven, greb i lommen og rakte med varm tak skolelæreren sit cigarfateral fuldt af de fineste cigarer, beklagende, at han ingen værdifuldere genstand havde ved hånden at give ham til minde om dagen. Efter et kort ophold i præstegården, hvor ministeren udfoldede sin indtagende persons elskværdighed, rejste de til Sørup skole,

den 3die som den dag besøgtes. Bladene bragte kort efter referat af denne visitats til gendrivelse af tyskernes klage over børnenes »Verdümmung«. –

Derefter hengik nogen tid, hvori vi havde ingen indkvartering; kun lå der i Husby en preussisk soldat til oppasser for en syg hest; det var hans daglige beskæftigelse at forsøge sig så vidt muligt at vise sig ubehagelig over for mig; til den ende red han op og ned ad vejen udenfor præstegården, pibende i en fløjte; ofte kom han med sit halløj ind i gården og gjorde en vending, var særlig glad, når han havde en skrivelse fra voldsregeringen at overbringe, kom så uden videre plumpende ind i stuen og kastede hånligt brevet på bordet, aflagde oftere aftenbesøg i min folkestue, hvorfra jeg havde vanskelighed med at fordrive ham, trak besøget ud over sengetid – og var mig daglig en plage.

Endelig henimod midten af marts meldte en dag en preussisk officer mod sædvane sig selv og andre til indkvartering. Jeg gik da i spændt forventning om min afskedigelse; nogle dage forinden havde vi præster i provstiet været tilsagte til at give møde hos provst Peters. Man skulle i voldsregeringens navn forelægge os det spørgsmål, om vi var villige (»innerlich bereit«) til at indføre tysk som udelukkende kirkesprog og skolesprog; det var jo et forlangende, som ingen af os på nogen måde kunne gå ind på, vi svarede da alle med en mund et bestemt »Nej!« Provst Peters betydede os, hvad vi vidste forud, at vort afslag ville have vor afskedigelse til følge. Jeg gik altså og ventede på den, da officeren meldte sig til indkvartering, hvorfor jeg måtte bede ham om at fritage os for, da jeg selvfølgelig ville rejse, så snart afskedigelsen var kommen. Han beklagede, at det stod ikke i hans magt at fritage mig; i samme øjeblik kom Carl ind i stuen, og officeren vender sig imod ham, hilser ham med de ord: »God dag, min lille dreng,« og derpå siger han til mig: »Der kan De høre, at jeg dog har lært lidt dansk.« Ved disse ytringer så vel som sin hele, ikke preussiske optræden, have han gjort et godt indtryk på mig – og det blev endnu meget bedre; ledsaget af bondefogden, en slesvig-holstener, gik han til degnen; efter at han der havde udført sit ærinde og samtalede med Samuelsen, udbryder han: »Hvad er bønderne her dog for nogle hallunker; de klager over det danske sprogs indførelse i kirke og skole, her er jo ikke en, der kan tale højtysk, de kan jo knapt forstå det! De klager over deres »Nothstand« og allevegne så man kun »Wohlstand« og de klager over den danske misregering, de vil få noget andet at føle: Ja. dieser Zedlitz (den preussiske regeringskommissær) han svinger allerede svøben (die Rütthe) over deres hoveder.« Det var jo sande, rene ord for pengene, den lød som liflig musik i Samuelsens øre og – i mine, da han fortalte mig det, – men som »grausame Salbe« i bondefogdens, der efter Samuelsens sigende, skælvede og formelig stod og rystede. Vi fik dog kun en lille indkvartering en enkelt dag.

Endelig efter disse 6–7 pinagtige uger kom befrielsen;^{25a} den 15. marts fik jeg en husmand til at køre mig til Flensborg, (mine egne heste og karl var i krigskørsel). Da vi kom op på landevejen 4–500 alen fra præstegården, lå der en preussisk soldat lænet til grøftvolden; han gav tegn til os, jeg lod som jeg ikke så ham og hviskede til husmanden: »Kør bare videre,« men da soldaten greb geværet og truede os, standsede vi, og han satte sig op hos kusken og begyndte strax, idet han slog på »geværet« og vendte sig om imod mig, at lovprise deres »Hinternadelngewehr«, og det skulle »die verfluchten Dänen« snart komme til at smage. Vi kørte altså videre under følelsen af, at de tyskere vi mødte, alle som en, der boede ved vejen, tænkte i deres hjerter: Nå, nu skal den Husby præst nok i kachotten – hvad han dog ikke skulle! Soldaten stod dog af udenfor byen – og jeg gik strax til amtmandens bolig. Da jeg kom ind i stueetagen, så den meget uryddelig ud: Døren til værelserne stod åbne og møblerne i uorden. På trappen op til kontoret møder jeg amtmanden (Wedell-Wedellsborg,²⁶ nu i Frederiksborg) og udbryder: »Nå, hr. amtmand, De er nok færdig« og han svarer og »De med, Nissen; jeg har i dag fået Deres afskedigelse, den kan De få med.« – Og glad blev jeg, og med lettet sind skyndte jeg mig at udføre de ærinder, jeg havde, og ilede hjem og blev modtaget med glæde. Ordren lød på, at vi havde at rejse snarest muligt over Hamborg. De følgende dage var da fulde af travlhed; solgte hvad jeg kunne, kørerne til spotpris, med undtagelse af 2, som snart skulle kælve, og som 2 bønder tog i kost, og som jeg senere under våbenhvilen med hunden fik til Føns; mine 2 nydelige små sorte heste solgte jeg en dag, karlen ikke var hjemme for 230 rdl. (5 rdl. mere end jeg havde givet for dem efter at have brugt dem i 12 år) på den betingelse, at de ikke måtte skilles ad og at modtage i Flensborg, når jeg var færdig i Husby. Da karlen kom hjem, beklagede han, at han ikke havde været tilstede; han kendte køberen, det var en pranger, og han troede ikke, at han holdt sit ord, at de skulle blive sammen. Og han fik ret, som jeg senere skal fortælle. En del blev stående i præstegården under kirkeværgens varetægt for at sælges ved auktion, der også senere blev holdt – mig kun til tab; hele udbyttet blev 200 rdl. Resten af bohavet blev ført til Flensborg og betroet til opbevaring hos den gæstgiver, vi tog ind hos og som vågede med troskab over det, og onsdag d. 23. marts – dagen før skærtorsdag – forlod vi så med blandede følelser Husby og kom der aldrig mere; det har i alle de år været mig en umulighed at kunne gense det sted.

Da vi kom til Flensborg, var køberen af hestene i gæstgivergården, og da jeg havde fået betalingen, gik jeg ud i byen; noget efter mødte jeg min karl, Andreas, og med grædende tårer fortalte han mig: »Det gik som jeg tænkte. Hestene er allerede skilte ad, hver til sin side« og, sukkende føjede han til: »Bare jeg dog havde købt dem.« »Du, Andreas, hvad brug havde du dog for

dem?» »Å, jeg kunne have tjent penge ved at køre i krigskørsel med dem.« Nå, gjort gerning stod ikke til at ændre. Siden, da jeg så snart efter blev præst i Føns – var jeg nær ved at ønske, at jeg ikke havde solgt dem, men fået dem, som de 2 køer på foder hos en bonde. Efter krigen kom mange slesvigere til Fyen og tog tjeneste der, også flere til Føns sogn. – En skøn dag kommer der så en slesviger, der tjente i nærheden af præstegården til mig for at fortælle mig, at han havde tjent hos en bonde i et sogn, vesten for Husby – jeg husker nu ikke mere hvilket – som havde købt den ene af hestene – og det mærkelige, at hesten i de første dage ikke åd eller drak, men var så urolig på stalden, stod og vrinskede af længsel efter den anden, sveden haglede ned ad den, og først da den ikke længer kunne holde sulten og tørsten ud, måtte den give sig dertil. Jeg havde haft så mange prøver på deres indbyrdes kærlighed, kan jeg gærne kalde det – de sagdes forresten at være brødre – jeg red i de år af og til på dens mage, men aldrig uden at karlen var hjemme, den var ellers aldeles ustyrlig på stalden; længe efter, at jeg var reden ud af gården, kunne jeg høre dens trampen og vrinsken! Dens mage oplevede jeg også et lille eventyr med: Fra Hyrup red jeg en meget tåget eftermiddag ned at besøge provst Hansen, da i Husby, fast bestemt på at ride hjem, inden det blev mørkt; men som det går, de pressede på, at jeg skulle blive og drikke the, og jeg lod mig overtale. Da jeg var kommen på hesten, vaklede jeg i valget, om jeg skulle følge den almindelige kørevej eller ad en genvej – en markvej, som jeg havde benyttet, da jeg red derned. I tillid til hesten, og fordi genvejen var en del kortere, bestemte jeg mig for markvejen, skøndt det [var] meget mørkt. Jeg kom rigtigt ind på den, og hesten luntede af i en kort trav, men efterhånden sagtnede den farten, og noget efter mærkede jeg, at vi var på afvej; jeg stod af og gik ved siden af hesten for bedre at orientere mig og atter op. Hesten gik yderst forsigtig og dens langsomste skridtgang; kom snart på en vej og så en anden, frem og tilbage, ikke et lys at skimte, ikke en lyd at høre, ikke et hundeglam; da i halv fortvivlelse uden at vide retningen, drejer jeg af ind på en anden vej, i samme langsomme og forsigtige gang. Med et kommer der pludselig liv i hesten, og den begynder at trave – vi var da komne til et terræn, som den og ikke jeg kendte – til en mark, jeg havde ved Weseby,²⁷ omtrent en fjerdingvej fra præstegården. Snart kunne jeg skimte en lille mig vel bekendt skovgruppe og lys i en gård; nu var jeg vis på, at vi havde sejret og i strygende fart gik det ad hjemmet til, hvor jeg var ventet med ængstelig længsel, jeg havde lært, at genvej var omvej og frygtede siden Gud endmere og fulgte landevejen.

Nu tilbage til Flensborg; der overnattede vi onsdag, og skærtorsdag morgen mødtes så vi med provst Hansen og Imanuel Barfods²⁸ familie på banegården, hvor vi naturligvis var genstand for mange venliges og uvenliges

blikke. Barfods og vi sad i samme kupe, Hansens ved siden af, og farten til Hamborg begyndte, og ved alle stationer havde vi folks opmærksomhed henvendt på os – overalt dog kun høflige – indtil vi nåede Rendsborg; der havde samlet sig en del bøller på stationen – det var netop årsdagen for oprørets udbrud den 24. marts, der blev sunget bekendte spotteviser over Hannemann, særlig ved Hansens kupé, og der fremstilledes et billede af ham, just ikke lysteligt at se til; han, som særlig var hadet af slesvig-holstenerne, sås hængende i en galge; det var ikke ophyggelet for nogen af os, mindst for ham! Imidlertid det blev ved disse tomme demonstrationer, vi slap under pibernes lyd derfra og kom uden nogensomhelst ulempe igennem Holsten til Hamborg og blev modtagen – alle 3 familier på samme hotel – med deltagende høflighed, lå der om natten. Opholdet var os just ikke billigt og næste morgen gik turen til Lybæk, hvor vi var det meste af dagen – langfredag og så på dampskib til København uden søsyge, til vi nåede Køge bugt, hvor der var almindelig ofring til Neptun. Vi fik husly hos svoger Thortsen, der husede os mod nogen billig godtgørelse til slutningen af april. –

Iøvrigt var stemningen i København ingenlunde fornøjelig, i reglen mødte man modløshed, forsagthed stundom endog nogen mistillid og utilfredshed mod de afsatte embedsmænd i stedet for, at vi havde håbet på opmuntring og trøst. Vi afsatte var åbenbart meget frejdigere og tillidsfuldere end københavnernes, tildels vel en følge af, at vi var komne ud af ørnens klør. Regeringen tilstod os en rejsegodtgørelse af 50 rdl. pr. familie (rejsen kostede mig dog 110 rdl.) og en månedlig godtgørelse efter vore embedsindtægter, for mig 168 rdl., som jeg kun nød i 2 måneder. Jeg længtes efter ny virksomhed, det var mig uudholdeligt at gå uge efter uge uden fast beskæftigelse. Medens jeg endnu var i Husby kom en dag et no. af Dagbladet mig i hænde og der stod, at embedet i Herredskirke og Lille Løitofte på Lolland var ledigt. Indtægten var ikke større, end at jeg mente at kunne søge det, skrev ansøgningen og fik den sendt til biskop Boesen i Flensborg, der antoges at kunne skaffe den ad skjulte veje til København; ankommen her, forhørte jeg i ministeriet, om det havde fået min ansøgning. Nej, men tilføjedes der: I betragtning af omstændighederne kan De endnu indgive den; nogle dage efter gik jeg igen op i ministeriet for at se listen på ansøgerne, møder Barfod, der også søgte det, i porten, og han siger: »Der er ingen udsigt til, at nogen af os kommer i betragtning, vi kan pakke sammen, der er flere ansøgere, der er ældre end vi,« hvortil jeg svarer: »Det var da også for meget at vente, at vi skulle kunne få det første, vi søgte;« er der intet andet embede ledigt? Jo, der står oplået Føns på Fyn, det ville han ikke søge; jeg gjorde det. Der gik uger hen, og jeg flyttede med familie til svoger Schütz på Fredensborg; der får jeg brev fra provst Hansen med forespørgsel, om jeg ville antage plads som

hjelpepræst hos Steen i Rudkøbing. »Ja vel, men på betingelse af, at jeg måtte have 8 dage, inden jeg endelig bestemte mig.« Jeg mente, at i den tid kunne besættelsen af de 2 embeder, jeg søgte, ventes afgjort. Den 6. maj søgte jeg adgang til kabinetssekretær Trap, som jeg kendte lidt fra Slesvig, træffer ham i hans private bolig og på min forespørgsel svarer han: »Kongen har netop nylig underskrevet 2 slesvigske præsters udnævnelse – den ene til Fyn, den anden til Lolland, men kom det og det klokkeslet op på mit kontor på Christianborg.« –

Jeg mødte selvfølgelig på pletten og får da at vide, at Barfod er kaldet til Herredskirke og jeg til Føns. – Det jublede i mig og hjertensglad drog jeg til Fredensborg – og der blev glæde! Men der blev også glæde hos kollegaerne, der i vor hurtige kaldelse så et forvarsel om, at heller ikke deres ventetid skulle blive lang.

Imidlertid gik det ikke så hurtigt med de andres befordring – kun provst Karstensen²⁹ blev i sommerens løb kaldet til Gjelsted. Om efteråret blev de andre præster i nåde afskediget af kongen og satte på ventepenge. Jeg meldte mig strax til min tilkommende provst, Fønss³⁰ i Middelfart og bad mig indsat, så snart han havde lejlighed; det skete allerede 1. søndag efter trinitatis. Modtagelsen i Føns var Gud ske lov, meget imødekommende og hjertelig. I præstegården var der dog sorg; et par dage, før jeg kom dertil, var en gift datter efter sin nedkomst død. I sognet var der indkvartering og desuden hjemme med kjæreste, en svigersøn med kone o.fl., så den lejlighed der tilbødes mig, indskrænkede sig til et meget lille værelse, der tilmed var mit sovekammer. Efter Dybbøls fald og endnu mere efter Als's tab droges jo større og større troppemasser til Fyen, så vi havde indkvartering lige til freden blev sluttet. Stemningen blandt de officerer, der lå i præstegården var for det meste forsagt og modløs; man ventede, at østerrigerne skulle forsøge overgangen til Fyen, netop på Fønsskov, en odde der fra Føns bystrækker sig en mil ud i Lillebælt, og historien stadfæster jo også, at der foretoges forberedelser dertil. Medens det almindeligt var officerernes første spørgsmål, når de kom i indkvartering: »Hvor går retrætelinien« – og den så undersøgtes på kortet, kunne man dog høre enkelte modige soldater sige: »Ja, lad fjenderne kun komme, kan vi ikke forhindre dem adgang her eller slå dem tilbage – så er vi nogle fejge uslinger – hvor skulle der være et plet lettere at forsvare end denne smalle strimmel land?« Var en landgang lykkedes, havde jeg siddet net i det. Vejen fra Fønsskov gik lige udenfor præstegården, og mit hele indbo, som jeg under våbenhvilen i juni havde fået uskadt hertil, og som stod på en mølle tæt ved, ville efter al sandsynlighed være bleven ødelagt eller gået op i luer. Vi sparede for denne ødelæggelses vederstyggelighed. Mod slutningen, da general Wilster³¹ havde fået overkommandoen

over de her omkring liggende tropper, kom der mere fasthed i ledelsen – de tidligere hyppige forandringer af indkvartering hørte op, og stemningen bedredes i det hele, dog ikke anderledes end at, da budskabet kom om fredens slutning, der her i præstegården var idel sang og klang og lystighed trods de gyselige betingelser, at der hørtes udtalelser af de herværende officerer »at nu skulle de ind til København og børste de forbandede avisredaktører.« Jeg følte mig som en spurv i tranedans, var fuld af sorg over den grusomme, ulykkebringende fred og skammede mig i mit inderste over officerernes udtalelser; de var 3 i tallet; men jeg vil ikke sætte deres navne på papiret; de 2 er iøvrigt døde, flere år tilbage, den 3die lever; det volder mig bedrøvelige minder, hver gang jeg hører eller ser hans navn.

Hvor heldigt min tidlige ansættelse i Føns i mange måder var, havde den sine skyggesider; først ved min samtale med provsten fik jeg at vide, at nådensåret for enken var forlænget fra mandens dødsdag i februar til min udnævnelsesdag d. 6. maj. Følgen deraf blev, at nådensåret blev for mig så uheldigt som muligt. Hovedindtægten var avlingen; som kaldet efter 1. maj tilkom der mig ikke en smule af årets høst, men jeg skulle desuden betale hende det halve af værdien af vintersædens høst 1865; det beløb sig til mellem 4 og 500 rdl., og hele min netto indtægt af nådensåret var knap så meget, så at jeg bogstaveligt kan sige, at et helt års indtægt for mig gik aldeles tabt. Enken hang ved præstegården til den yderste termin 1. maj 1865, så jeg måtte underholde min familie hele den lange tid på fremmed sted, og havde jeg ikke velvilligt fundet en gård i Føns sogn, hvor der var lejlighed til, at de kunne bo, var jeg kommen i en endnu større gæld, end jeg kom. Gården lå på Rud, en god $\frac{1}{4}$ mil fra præstegården og beboedes af sjældent rare mennesker, navnlig var konen en ren perle – velsignet være hendes minde – hun modtog min hustru, lærerinde og 6 børn med den største gæstfrihed og hjalp dem, så godt hun på enhver måde kunne og blev en trofast veninde og elsket til sin død af os alle.

Desuden viste sognenes beboere sig fra den bedste side; der bragtes min kone en stor mængde fødevarer, så at det kød, der købtes, indskrænkedes til et minimum, desuden smør og æg, brændsel; der var en møller, som sendte hende halvdelen af en stor gris foruden andet, og der var næppe noget større gilde i sognene, uden at de sendte hende store kurve fulde af deres herligheder. Der boede så familien fra september 1864 til 1. maj 1865, da den kunne holde sit indtog i præstegården – og levede vi der så gode og lykkelige år til 1875, da jeg kom til Vissenbjerg. Dog det er ikke årene i Føns og Vissenbjerg, som skal beskrives, dem kender både I børn og børnebørn af egen erfaring; så jeg vender tilbage til årene i Slesvig.

Også de var at kalde gode, de havde deres strid, bryderier og bekymringer,

og tilsidst var tiderne i Husbystrænge, men meget var dog også det gode, som Gud der havde gemt til os, også der har jeg ofte måttet bekende med tak til Gud: »Jeg er ringere end al den miskundhed og trofasthed, som Du har bevist din tjener.«

Jeg har omtalt, hvorledes forholdene i Hyrup var bedre og lysere end i de fleste sogne i Angeln, der kan jeg sige, levede jeg 7 år som ven blandt venner – men også i Husby havde jeg om end færre dog ikke så ganske få trofaste venner, hvorom jeg i flere år fik vidnesbyrd ved de breve, de sendte mig, både gamle og unge, og hvoraf en del er bevaret indtil denne dag.

I de uafledelige angreb på sprogreskriptet og voldsomme agitationer mod samme, var der jo idelig opfordring for os, som var medvirkende til dets prøvelse og til selvprøvelse og hvor tit og ofte, det har været genstand for min overvejelse, er resultatet for mit vedkommende bleven fuld anerkendelse af dets grundsætning: Dansk i de rent danske dele – tysk i de tyske – og blandet i de blandede distrikter, og det med så billig og hensynsfuld udførelse som menneskeligt muligt, og at sprogreskriptet for Husby og Hyrup sogne var fuldt berettiget og retfærdigt, fremgår jo af de omtalte virkelige sprogforhold. Jeg kunne derfor Gud ske lov, forlade Husby med den bevidsthed, at jeg der havde haft en god og retfærdig sag at arbejde for og har aldrig haft nogen besværet samvittighed eller følelse af skam over, at de der tilbragte 12 år, der trods alle bitre erfaringer og de endelige skuffelser, dog af mig bestandig regnes som gode. Dertil bidrog blandt andet også det venlige og hjertelige samliv og sammenhold mellem os præster, der alle var omtrent af samme alder, havde samme interesser og opgaver og som så tit erkendte og udtalte for hinanden, at et sådant samliv ville vi intetsteds genfinde, hvor vi kom hen, og ikke mere falde i vor lod. Men fremfor alt takker jeg Gud for de mange erfaringer, jeg i de år gjorde af, hvor godt og velsignet det er at leve sit liv i »Guds søns tro, som elskede os og gav sig selv hen for os«, for al den trøst og opmuntring i fred og glæde den giver, for den vidunderlige kraft, mod og håb, der i trange tider dog kan løfte hjertet op over deres pinagtigheder, så at vi »bedrøvede dog kunne være glade«; »om vi trænges dog ikke forsage, tvivle dog ikke fortvivle, forfølges dog ikke er forladte«. – og disse erfaringer har kun stadfæstet sig i de følgende år og dog i nogen måde ladet mig sande Chr. Richardts ord ps. 788: »Vel dig, som gik med ham i livets trængsler – for dig går dødens port på lette hængsler; vel mig en stav jeg kan af korset skære, da går jeg let, hvor vejene er svære.« –

Gud hjalp mig og os alle dertil, at vi må erfare tilsidst, at i denne tro er det saligt at dø. –

* * *

Pastor Simonsen blev, som man kunne vente og var forudsagt, min

eftermand; nogle dage før min afrejse kom han til Flensborg, men ikke til præstegården. Allerede medens han boede i Holsten og stundom fik besøg af Husby'ere, sagdes han at have svaret dem, der klagede over kirkesproget: »I kan jo nok forstå det, gå I bare i kirke.« Så vidt var han bleven sandheden tro! Men hvilken mislyd i klagernes øren. Men der kom flere og vel værre. Han tiltrådte embedet 1. påskedag – med hvilke følelser vel, og allerede 2. påskedag vakte han vennernes forargelse; han begyndte, tilskrev man mig, sin prædiken med en beklagelse af, at deres salmebog var så fattig på gode salmer – og det var den tilvisse – særlig på festsalmer; da var den danske salmebog (vor convents salmebog, som var indført i skolerne, men ikke i kirken, hvor den tyske endnu brugtes, også når tjenesten var på dansk) – ganske anderledes rig på gode salmer, navnlig festsalmer; der går en påskeklang igennem dem, og det er jo vigtigt, thi påsken er moder til alle søndage og festdage; når I kommer hjem, kan I jo tage den danske salmebog og gøre en sammenligning.« Han boede de første uger ikke i præstegården – konen var sindssyg – men hos den ved anløbet på mig d. 9' febr. omtalte Peder Jensen; en pige fra samme by, som af mig var forberedt til konfirmation skrev til mig, at hun et par gange var fulgtes med præsten, når han fra P. Jensen gik til præstegården, hvor han fortsatte deres undervisning – dog kun 3 gange. En anden skrev til mig, at præsten havde udtalt sig rosende over den forberedelse, de havde fået, og en tredje, at præsten havde holdt overhøringen af konfirmationen på *dansk*, hvad der havde foranlediget en af de forargede at beklage sig over – men ikke fået andet svar af præsten end: Ja, Lorenz Simonsen bleib Lorenz Simonsen und Pflicht bleib Pflicht.« Hans gerning i Husby var dog kun kort, 4. eller 5. søndag efter påske havde han en lang tjeneste – først 2 børn at begrave – kirkegangskone at indlede – prædiken – stor altergang og endeligen brudevielse – men som han lige var færdig med den – blev han ramt af et apoplektisk slag, og han gik – stum fra kirken og kom der aldrig mere! Seer man ikke her Guds finger! Det er tydeligt for mig. Han levede så nogle måneder i præstegården, kom så vidt, at han nok til nød kunne sige enkelte ord, men hjernen var angreben; havde nogen tid hjælpepræst, fik så sin afsked eller tog den, levede sine sidste dage i Flensborg. De huslige forhold vedbleve at være sørgelige; konen var nok kun få dage i præstegården og måtte som sindssyg føres til Slesvig, hvor hun siges at være død nogle år efter på anstalten. Så vidt jeg ved, havde de kun 1 søn, hvis skæbne jeg aldrig har hørt omtale. –³²

Appendix

Audiens hos Frederik d. 7de på Lyksborg.

Da jeg en dag var tagen til Lyksborg for at forhandle om en sag med

minister Wolfhagen,³³ opfordrede han mig til at søge audiens hos kongen. Jeg undskyldte mig med, at jeg ikke vidste, hvad jeg skulle bringe på bane for kongen.

Han, ministeren vedblev at opfordre mig dertil; der var netop så let adgang til kongen, da der den dag var så få, der ønskede audiens. – Jeg måtte give efter og blev meldt. Kongen var underrettet om, hvem jeg var, og hvor jeg var. Da jeg står for ham, siger han: »Nå, De er jo en af de præster, som arbejder derude i de blandede distrikter, hvordan går det?« Jeg svarede: »Ret godt, Deres Majestæt! jeg er så heldig at bo i et dansktalende sogn, hvor majoriteten er dansksindede og har været kongen tro.« »Nå! det glæder mig; jeg ved, at præsternes stilling er vanskelig derude, der er jo så mange, som er imod sprogreskriptet, i den sag må der arbejdes med lempe; vi må ligesom sømanden i stormvejr snart fire og snart hale. Nu skal De høre, hvordan det gik mig forleden dag, jeg kørte en tur her i omegnen, var selv kusk og Røde sad bagpå; jeg var kommen ind på en vej, jeg ikke kendte, ser en mand stå inde på marken og råber ham an og spørger på tysk, hvor vejen førte hen, så svarer han til min overraskelse på dansk. Nå, kan du tale dansk, det kan jeg også og så talte vi videre på dansk.« Da jeg dertil bemærkede, at det måtte have været en ærlig dansksindet mand, da det ellers var almindeligt, at de tysksindede over for andre, der ikke kendte dem, så længe som muligt søgte at skjule, at de talte dansk – fortsatte han: »Jeg var nylig ovre ved Tønder, der [kom] så en deputation og beder mig, om at sprogreskriptet måtte blive ophævet. Nej, svarer jeg kort, deri sker ingen forandring, det er min vilje og derved bliver det! Da jeg så spørger dem, hvad har I forresten at klage over, så svares Gud hjælpe mig, på *dansk*: Ingen ting!! Deres Majestæt,« og så lo han højt og jeg med, og jeg gik fornøjet og med lettet sind fra den uventede audiens. Et år holdt kongen fødselsdag på Lyksborg, vi præster blev underrettet om, at da strømmen af gratulanter var så stærk den dag og pladsen på slottet så indskrænket, ønskede Hans Majestæt at se os præster i Flensborg provsti til taffels dagen efter fødselsdagen. Vi mødte selvfølgelig. Da vi var komne til bords mønstrer kongen med sit blik forsamlingen og udbryder da: »Biskop Boesen! der mangler jo 1 i din sorte bataillon!« Den talte 25 og der var 24. Ved tafler var der en livlig stemning, og efter det måtte vi blive en stund, og kongen gik omkring mellem os og samtalede i al gemytlighed med os, med al sin nedlæthed dog bestandig så værdig, at vi følte, vi var gæster hos kongen! Jeg ved heller ikke af, at der fra vor side blev vist nogensomhelst taktløshed.

Af taflerets gode retter erindrer jeg kun, at vi fik – vildsvinesteg, som jeg dog ikke tror satte nogen af os i henrykkelse. Det var både første og sidste gang, jeg var til taffels i kongesale, og har heller ikke beklaget det, ej heller næret noget ønske om at komme der.

Men det har ofte været og er endnu den dag i dag min begæring og bøn, at jeg må komme en gang til at sidde tilbords i Guds rige hos vor himmelske Konge og der samles med mine hensovede kære og de endnu levende børn og børnebørn, således at mor og jeg på den sidste store Herrens dag må kunne sige, når vi skal åbenbares for Hans domstol: See, her er vi og de børn, Du har givet os, vi har ingen mistet af dem, som Du har givet os!

At det håb må opfyldes, så arbejde enhver af os på sin saliggørelse, at dog ingen af os ved sin vantro, ubodfærdighed, verdsligt og kødeligt væsen skal forspilde sin børne- og arveret til Guds rige. Du, o Gud! ophold os i vor dåbs nåde og velsigne og bevare os i vor dåbspagt indtil enden. Så ere vi – hvordan vor lod og lykke ellers skal falde i verden – vel farne!

27. april 1899.

III J. H. Nissens breve til A. Regensburg

I et brev til Regensburg dateret Odense d. 27. august 1851 henviser Nissen til bekendtskab fra fælles skolegang i Sorø¹ og spørger, om der kan være udsigt til en »ikke fjern befordring« til et gejstligt embede i »den landsdel, på hvis forholds ordning De udøver en så heldbringende indflydelse«. Efter at have givet nogle selvbiografiske oplysninger fortsætter Nissen. »Hvis jeg nu personlig havde lejlighed til at forebringe min sag for Dem, ville De måske spørge mig, hvorfor jeg ej før har søgt ansættelse, da der var større trang på og vanskelighed ved at få brugbare kandidater til præsteembederne i Slesvig, og mit svar måtte da blive, at en af hovedgrundene er, at jeg har næret tvivl om at opnå ansættelse, da jeg kun ønsker den i dansktalende menigheder, og ikke hvor menigheden er så blandet, at der udkrævedes oftere eller sjældnere prædiken og præstelige forretninger udførte på tysk og dette ikke så meget af hensyn til personlig behagelighed og bekvemmelighed som af ulyst til at udtale det højeste og bedste man har på et sprog, som for mig aldrig kan blive hjertets, om jeg end tør antage, at jeg snart kunne tilegne mig den nødvendige mundtlige færdighed. En anden grund er den tilfredsstillelse, jeg føler med min nærværende virksomhed; men da jeg dog ønsker at ombytte denne med den præstelige, har jeg i den senere tid oftere følt mig tilskyndet til at henvende mig til Dem med en sådan forespørgsel. At den kommer nu, er foranlediget ved, at jeg i disse dage har set Halk præstekald i Haderslev provsti averteret vakant, og efter den betydelige afkorting indtægterne lider, synes det mig ikke ubeskedent at ansøge herom. Om jeg imidlertid gør dette, vil bero på, om De synes, det er tilrådeligt, og de nærmere oplysninger, jeg måske i så tilfælde tør imødesee om ovennævnte kalds og menigheds

beskaffenhed, navnlig den ikke ringe pension til den afgåede præst...«
Nissen slutter brevet med at tilbyde at fremsende manuskriptet til en af ham i Odense holdt prædiken og en kvalificeret bedømmelse af den mundtlige udførelse.

Odense, d. 12te okt. 1851.

Først min tak til Dem, kære hr. Regenburg, for den velvilje, hvormed De imødekom mig under mit ophold i Flensborg... *Herefter følger en udtalelse om unavnngiven person, som Regenburg har ønsket oplysninger om.* »... Om forholdene i Hyrup læste jeg i »Fyens Avis« igår aftes et stykke taget af Kolding Avis, hvor præst, skolelærer, sandemand og »Rechensmand« bliver hårdt medtagne og navnlig svigersønnen betegnet som en foragtelig person i »religiøs, moralsk og politisk henseende«; derfor ønsket udtalt om en kristelig og dansksindet mands ansættelse. Ved nærmere undersøgelse af kaldets beskaffenhed har jeg fundet, at Heidscheffel i dansk mål kun indeholder 4 2/5 skæpper land, hvorved arealet synker ned til ca 60 tønder land. Dette i forbindelse med det prekære i de uvisse indtægters størrelse opfordrer mig til at forespørge, om det er uundgåeligt, at der skal af kaldet udredes den hele pension til den entledigede. Kan ikke en del af de 500 mk. overføres på den slesvigske kasse? Jeg får, efter hvad der er blevet mig fortalt, nok forresten en konkurrent i en kateket Steenbuch² her af byen, for hvem jeg, hvis ancienniteten tillægges vægt – han er 3 a 4 år ældre kandidat end jeg med laud – må befrygte at komme til at vige pladsen. Som barn af byen er han formodentlig minister Bardenfleth³ personlig bekendt. Det, hvorpå jeg da skulle kunne bygge mit håb, er næst Deres velvilje måske nogle karakterens egenskaber, som jeg uden at ville insinuere noget mod ham, tør tro mig i besiddelse af forud for ham. Når det nu – formodentlig snart – bliver opslået vakant, og tiden til ansøgningernes indlevering er forløbet, og det da viser sig, hvilke konkurrenter jeg har, tør jeg måske vente – muligt igennem Monrad⁴ – noglè vink om min status. Jeg er, kan jeg ikke nægte, efter hvad der er passeret, meget opsat netop på dette kald, men lægger forresten min skæbne i Deres hånd...«

Deres med sand højagtelse forbundne

J. H. Nissen.

I et brev af 8. dec. 1851 skinner N.s utålmodighed m. h. t., om han får embedet i Hyrup, igennem. Han spørger om Kværn, som også skal besættes.

Den 7. januar 1852 kan han imidlertid takke Regenburg for hans medvirken til, at han har fået embedet i Hyrup. »... Gud give nu, at den [kaldelsen] måtte

blive til fælles tilfredshed og glæde og menighedens gavn! Jeg har allerede d. 3'die januar skrevet til superintendenten,⁵ om han ville behage at bestemme dagen for min ordination, hvorpå jeg hver dag venter svar, og derefter skal jeg da følge Deres anmodning – som jeg på denne måde antager sker fyldest – at skrive til amtmanden om min introduktion. Reimuth⁶ var vist rejst fra byen – han er huslærer på en gård ved Assens – da jeg modtog Deres brev, men jeg skrev straks til ham. Han er vistnok i flere henseender vel kvalificeret til ansættelse, thi blandt andet har han gode talegaver og taler flydende tysk og er et meget gemytligt menneske. Kühnel⁷ har jeg naturligvis bragt Deres concilium abeundi.⁸ Jeg tror, at han vil være særdeles velskikket til sin post og hans valg således meget heldigt . . .« *N. fortsætter med at skrive om egne økonomiske forhold. Han har sendt en ansøgning til ministeriet om et lån på 600 rdlr. fra den slesvigske kasse,⁹ efter at han har fået afslag på et andragende om et privat lån. De 600 rdlr. er det dobbelte af, hvad han har talt med Regensburg om, og som var det normale. Han har imidlertid en gæld på 300 rdlr. og hertil kommer flytteomkostninger, anskaffelse af præstekjole, et par heste, vogne, kær etc., som han beregner til 6–700 rdlr. I alt har han altså behov for ca 1.000 rdlr., og han beder nu om Regenburgs hjælp til at opnå lånet.*

Hyrup, d. 14'de marts 1852.

Højstærede hr. Regensburg.

Efter løfte meddeler jeg Dem herved lidt om tilstanden i og uden for skolen, således som jeg efter disse få ugers ophold har opfattet den. Såvidt jeg erindrer, meddelte jeg Dem mundtligt, at jeg ved mit første besøg i underklassen fandt denne, hvad færdighed i dansk læsning angår, meget tarvelig. Da jeg senere udtalte mig derom til hjælpelæreren,¹⁰ undskyldte han sig med, at han aldeles ingen instruks havde erholdt, hverken fra den ene eller anden, kun i almindelighed vidste, at dansk skulle indføres, og så efter bedste skøn havde så meget han turde (det vil sige læse 1 time daglig med unger af meget forskellig alder; alt andet gik på tysk). Jeg gjorde ham da bekendt med reskriptet;¹¹ dets indhold var ham fremmed, forsikrede han. Jeg pålagde ham da naturligvis nu straks at tage ganske anderledes fat, således at vi efter skoleeksamen – i ugen før påske – kunne begynde på at gennemføre det i hele sin udstrækning. Børnene kommer jo i skolen uden at kunne tale et ord dansk; der må altså i førstningen skrives lidt forsigtigt om end fast fremad. Ved mit sidste besøg i skolen, omtrent 14 dage efter det første, sporede jeg en ikke så ganske ringe fremgang og en ikke ringe lyst hos børnene. Det er uheldigt, at han ikke vil blive her længere end omtrent til september, da jeg anser ham for brugbar til at bringe sagen i gang. – I overklassen¹² er naturligvis så godt som intet gjort; på tabellen figurerer 2 timer ugentlig til

dansk læsning, men efter sigende er dette ikke engang udført. Da jeg spurgte ham, om det var al den tid, der var anvendt til dansk, bejaede han det og føjede til, at han forgæves hos provsten¹³ havde udbedt sig nærmere ordre. Provstens besked havde været, at det måtte han gøre efter bedste skøn, fire og klemme på efter forholdene! De læser derfor i det hele utilfredsstillende – enkelte naturligvis undtagne, som har særdeles lyst. Jeg havde ham for i onsdags efter mit sidste besøg og pålagde ham nu at benytte tiden og hjælpelærerens vejledning til sin egen forberedelse for efter eksamen at kunne begynde så lempelig undervisningen også i denne klasse på dansk. Dertil svarede han: »Ja, skal der gås synderligt videre end nu, så må jeg søge min afsked.« »Det bliver naturligvis Deres sag, jeg har kun villet minde Dem om, at således, som det er, kan det ej blive og har for Deres egen skyld rådet Dem til at benytte tiden og lejligheden til egen uddannelse.« – »Ja, jeg er nu for gammel til at lære dansk, vil kun prostituere mig, og desuden står i min bestalling, at jeg er blevet ansat ved en skole, hvor undervisningssproget er udelukkende tysk.« – »Ja, når De hverken kan eller vil etc. – må De naturligvis søge Deres afsked.« – Dagen efter var jeg hos amtmanden,¹⁴ fortalte ham dette, og han anmodede mig da om at sige til ham, at han skulle gøre det jo før jo heller. Dette har jeg naturligvis sagt ham, og han svarede da kort, »at det måtte vel være ham tilladt at gå til amtmanden og tale med ham, da han mulig kunne ønske dette, inden han bestemte sig til at indgive sin ansøgning.« At forbyde ham at gøre dette står jo ej i min magt, så lidt som at befale ham straks at indgive sin ansøgning om afsked. – Men i morges fik jeg et lille vink om, hvor han vil hen. Der blev mig nemlig fortalt, at der igår aftes skal have været et møde, som der formentes i anledning af at samle underskrifter til en begæring om at fritages for dansk skolelærer (måske også i kirken!) og formodentlig også om at beholde ham, de har. Hvorvidt sagen er fremmet, ved jeg ikke, men det er ej usandsynligt og står rimeligvis i forbindelse med, hvad der påtænkes andetsteds. Jeg har nemlig hørt, at »die Achtmänner und Kirchenjuraten«¹⁵ i deres sidste møde – jeg tror i søndags – hos pastor Lassen¹⁶ i Adelby skulle have haft den frækhed at forelæse et stykke af Scheels fragmenter¹⁷ om hr. Regenburgs fortjenester i Angeln, spurgt præsten, om han ville underskrive en påtænkt petition om at få dansk ud af kirke og skole, og når han ej ville det, erklæret, at så stillede han sig i fjendtligt forhold til dem og sognet!! Martin Monrad¹⁸ er hjemmelsmand. Måske hr. Jessen har i sinde at gøre amtmanden bekendt med, at hele sognet nærede ønsker om at beholde ham! Jeg vil håbe, at amtmanden vil fejle ham ordentlig; han kender dog hans færd. Klagen over hans Wühleri¹⁹ efter proklamationen af 28. j.²⁰ fra kommandanten i Angeln har naturligvis ej ført til noget. Ærgerligt er det, at de virkelig dansksindede, hvoraf her i Angel

dog er nogle, ikke vil ud med sproget. Alle, hvem jeg har spurgt derom, siger, de ved intet om dette og er i det hele så forbeholdne og frygtsomme i deres udeladelser. – Iøvrigt går her alt vel, tilsyneladende i det mindste. Der er færre i kirke til dansk prædiken end til tysk, men dog en meget anstændig forsamling. Kirkegangen er her god; nogle er der hver eneste gang, deriblandt Gregers Gregersen, Gregers Nissen; også den ærede Rechensmann²¹ såvelsom Peter Sager møder stadig også til dansk tjeneste. Rechensmannen taler fortræffeligt dansk. Jeg har i den sidste uge haft for meget at bestille til, at jeg har kunnet komme omkring hos de tyske beboere, og i denne uge sker det ej heller, da jeg har tillyst, at jeg næste søndag ønsker mit manteloffer,²² og jeg ej vil, det skal se ud, som om jeg kom for at bejle til deres penge – som sådant blev det naturligvis udlagt! – Jeg er nu temmelig længselsfuld efter at få en bekræftende meddelelse om min ansøgnings udfald om lån. Bach²³ vil veje mig til det yderste; vor Auseinandersetzung²⁴ kommer upåtvivleligt til visitatoriets erklæring og måske videre; vær mig da nådig! Hansen²⁵ i Husby mener, at de der i den sidste tid er tammere; at der er slyngler i hans sogn, har jeg i det små erfaret med en, jeg købte brænde af, som hører dertil, og som har snydt mig. Jeg troede det bæst for godt og blev da taget lidt ved næsen, som han tidligere har gjort med Hansen, og efter hvad jeg hører, er det hans daglige forretning. Med ønske om, at hr. Jessen snarest muligt må få sin afsked, når begæringen indkommer, og at der må findes en dygtig efterfølger – dygtig er han! – forbliver jeg

Deres meget forbundne

J. H. Nissen.

Hyrup, d. 13'de april 1852.

Højstærede hr. justitsråd.

Nu påskens travlhed er forbi, iler jeg med at give Dem nogle meddelelser om sagerne stilling her. Såvidt jeg erindrer, skrev jeg sidst, at jeg havde haft først skoleforstanderne og næste dag dem med ottemændene for i anledning af petitionssagen.²⁶ Da der efter denne konference hengik omtrent 14 dage, uden at der kom noget til min kundskab om sagens genoptagelse her i sognet, troede jeg den her stillet i bero. Det var imidlertid en sangvinsk forhåbning, som er blevet til intet. Presset formodentlig af adelbyerne og husbyerne og Wühlerne her, har ottemændene med den unge Marquard Gregersen i Veseby, søn af Rechensmann M. G., i spidsen fået en sådan i gang og med de sædvanlige midler fået så godt som alle til at underskrive, så at selv – mænd som Gregers Nissen –, der udtrykkeligt tidligere havde sagt mig, han ej underskrev; han sagde mig igår, jeg bebrejdede ham det: »det var for konens skyld, der ikke kunne finde sig i, at de bestandig skulle kaldes oprørere; han

havde ikke sovet natten derefter! – Jürgen Petersen, Andreas Hansen (ligl. »for konens skyld«), Peter Wuhnsen, Gregers Gregersen i Weseby etc. har gjort det. Kun en af ottemændene, Johan Marxen har ej og bliver nu forbigået med foragt af de arrigste af hans kollegaer. Jens Matthiesen – der præsenterede ham den til underskrift og erklærede ham, at han handlede meget slet med ej at gøre det – Marq. Greg. etc.; foruden ham høkeren Jørgen Fries, som de gør alt for at ruinere, et par i Nielsgårde og en 5 a 6 andre i Hyrup; i Weseby kender jeg ej dens skæbne, men der har de formodentlig alle underskrevet. De kender den imidlertid måske alt bedre end jeg, da den enten er afgået eller i disse dage afgår til ministeriet. En deputation har været påtænkt som overbringer; den skulle efter en tidligere bestemmelse (have) været mig vist, men efter hin aftens samtale er det formodentligt opgivet. Hvad der styrker dem deri er de »gode efterretninger, som Adelbydeputationen har hjembragt; ministeren²⁷ havde ingen anelse om, at sagen stod således i sognet; han troede, det var beboernes ønske, dansk underv(isning), d(ansk) prædiken! men nu havde han lært sagerne rette sammenhæng at kende etc« – således fortælles der! At husbyerne er mulkerede, er, fordi de har skrevet på ustempelt papir. – Jeg troede dette løgn som det andet, men hørte rigtignok igår af amtmanden, som var hos mig, at det virkelig er af den grund. Det har hyrupperne sikret sig imod ved brugen af stempelpapir. Såre ønskeligt var det rigtignok, at de, som står i spidsen herfor – det er her den unge Marquard Gregersen i Weseby – og de, som have gået omkring med den og terroriseret til at underskrive, bliver alvorligt straffet og det ej med en blot pengebøde – det måtte i al fald være noget følelig – med vand og brød; afsættelse fra deres bestilling (dette hed var sket i Adelby, men med dem alle, og derfor satte de en ære deri). Der er igennem oberstløjtnant Wilster,²⁸ der i disse dage ligger i Husby, sket indberetning til amtmanden om, hvad her er sket. Han har haft begge Marquard'erne for sig, men med hvad frugt! Jeg må se det først! Igennem oberstl. Wilster er atter andraget på Marq. Greg.s afskedigelse som Rechensmann, og derover tror jeg, det nærmest var, amtmanden ville tale med mig; han bør afsted; men vil amtmanden ikke udtrykkelig befale en anden til at være det, fåes ingen i stedet, da ingen godvillig overtager det, navnlig ikke den som her. Såvidt jeg har kunnet erfare det, er mest skikket dertil Jürgen Petersen; han undskylder sig med, han bor på hospitalets grund. Jeg har nu talt med et par om, hvem der kan bruges og skal endnu i dag ind til amtmanden og meddele resultatet. Af alt dette uvæsen, som nu er i fuld gang, og som i de magre (?) sogne upåtvivlelig vil føre til ekscesser. – Sørupper har her i kroen erklæret: Lad soldaterne først komme vel bort, så skal vore danske embedsmænd og dansksindede bønder nok få ben at gå på – vil De noksom erkende det ønskelige og nødvendige i, at

vi snarest muligt får vor skolemester afskediget – flere dansksindede har i den seneste tid nærmet sig ham, fordi de ej kunne udholde, som de siger, at skulle høre, at de er skyld i hans afskedigelse. Amtmanden syntes mig ej at være fuldkommen overbevist om, at hans fjernelse iværksættes. Derom kan jeg dog ikke nære tvivl. De kender jo af tidligere meddelelser hans færd meget bedre end jeg. Nu er han vel tilsyneladende villig til at gøre, hvad han kan, men så længe han bliver, vil sagen her kun få ringe fremgang. Med hans fjernelse, Rechensmannens afskedigelse, alvorlig afstraffelse af lederne og en dansk, dygtig skolelærers ansættelse vil her, det håber jeg, snart blive orden. Så snart befolkningen ser det skal være, troer jeg næppe her skal møde nogen modstand af betydning. Der har allerede meldt sig hos mig et par aspiranter til skolelærerembedet, som efter anbefalingerne at dømme vil være vel skikkede dertil. En sådan ansættelse vil også virke gavnlig på underlæreren, hvis bortgang til efteråret, jeg efter lidt nøjere kendskab til der næppe bliver grund til at beklage. Får Jessen sin afsked, da bliver til grund for hans pension dog vel lagt hans opgivelse af embedet til krigsskat, jeg tror den var 746 rbdrl. c., medens han i ansøgningen opgiver det til 1100 rbdrl. c.; men derpå har visitatoriet²⁹ nok alt gjort opmærksom; jeg ved dette i al fald kun af amtmanden. – Da jeg endnu intet svar har fået på min ansøgning om lån – der var skrevet på ustempelt papir – begynder jeg at tvivle på opnåelsen heraf. Hvis det er Dem muligt, ville en meddelelse herom være mig såre kærkommen, da jeg i den nærmeste tid, skal bruge mange penge til indkøb af køer, som er betydelig dyre. – Hansen i Husby har jeg på grund af denne tids travlhed ej set længe. Nu efter påskens 5 prædikener – 1'ste påskedag prædiktes 2 gange – ånder jeg i så henseende friere. Min familie fik jeg hertil kort før påskeugen. Hansen i Grundtoft³⁰ har jeg ej heller set i 3 uger; de var begge sidste gang samlede hos mig. I Grundtoft er det gode, at der er nogle determinerede danske; det er der ikke her; dertil har de her ej lidt nok, hvis dette forresten havde bevaret dem for den gode sag. Deres ord om, at de givne bestemmelser skal overholdes, var mig beroligende; uden det sker, er det også åbenbart, at så godt som alt er tabt. Jessen har ytret her, han hørte ikke gøgen i Hyrup! Stadfæstelsen heraf håber jeg på hver dag.

Med sand højagtelse Deres forbundne

J. H. Nissen

Højvelbårne hr. justitsråd, departementschef
Regenburg, R. af Dbg.

Hyrup, d. 5. juni 1852.

Højstærede hr. justitsråd.

Det var naturligt med særdeles tilfredsstillelse, at jeg modtog det høje

ministeriums gode besked til petitionærerne, og at vi alle fik bekræftelse herpå ved den nye bekendtgørelse, der 2'den pinsedag³¹ blev oplæst. – Her var den dag tysk prædiken og adskillige af nærmeste vedkommende i kirke. Denne gang løb ingen sin vej, og de nøjedes med på hjemvejen at give ondt af dem. – Peter Sager »fandt det afskyeligt, at provsten, der ikke selv kan dansk, kan sætte sit navn under en dansk bekendtgørelse af sådant indhold«, som de forresten kun »ad anelsens og formodningens vej begreb« – naturligvis! Men jo bestemtere disse ministeriets svar har været, desto ønskeligere, at min degn med hans ligesindede fjernes, og det er navnlig af en lidt utålmodig længsel derefter, at jeg i dag skriver. Jeg har, indtil vi fik ministeriets svar, ej været uden frygt for, at jeg kom til at beholde ham, men i dette læste jeg også hans entledigelse, og den indædte harme, som han havde ondt ved at skjule og hvormed han oplæste det – naturligvis slet – vidnede om det samme hos ham. Men idet afgørelsen opsættes, oplives hans og hans velynderes håb. Man har sagt mig, at han endnu i de sidste dage har ytret, at han agtede at skrive igen til ministeriet for at få besked (han må ingen ynder af svævende tilstande være), og at han med sin bestalling i hånden, hvori der står, han er ansat ved en tysk skole, nok skulle lære dem at give ham 900 mk. i pension. Man har ligeledes fortalt mig, at han for Thomas Knudsen på Harresby,³¹ hvor mine breve indlægges, har bebrejdet sognefogden fra Adelby, da denne omtalte, at han havde fået den sidste bekendtgørelse til udbredelse, at han ville befatte sig med noget sådant: »Nej, da havde vi en anderledes Rechensmann, han skulle nok vogte sig for det« (desværre sandt) og ved synet af visitatoriets brev til mig, der lå på bordet, udbød han: »Det er vel sagtens det samme kram, vi skal have. Det skal nok få lov at ligge for mig« – dermed et stød med tilhørende talende gestus til brevet! Han er naturligvis komplet øjentjener mod mig, har navnlig efter store bededag, som jeg benyttede til at sige adskillige sandheder, (Fischer ønskede Marquard Gregersen med et håndtryk ved udgangen af kirken »Velbekomme«; »de var gået hjem med alle finner³² fulde« etc.) øjensynlig anstrengt sig for at behage mig – men i hvad ånd han arbejder fremdeles, viser ovennævnte ytringer til overflødighed. Det er derfor beklageligt, at der ved hans henholden i embedet gives skin af, at regeringen, som han siger »er i forlegenhed med ham«, »den kan ikke undvære ham«! (Underlæreren, som De måske ved, er urtekræmmersvend, vil gå af i begyndelsen af septbr.) Jeg er ikke uden frygt, det tilstår jeg, for at nogen skyld kan hvile på mig, idet måske en mere indtrængende erklæring om det ønskelige i hans afgang, end den jeg med mit daværende korte bekendtskab til ham afgav, kunne have fremskyndet den. – Kirkebesøget er fremdeles godt; det ringeste antal jeg har haft ved en dansk tjeneste var 1'ste søndag efter påske – slet vejr, de mange forudgående helligdage bidrager vel

*Provst Aleth Sophus Hansen.
(Dansk Centralbibliotek for
Sydslesvig).*

noget dertil – hvor der var c. 30 (menigheden er 700); men den tyske bliver endnu stadig besøgt ikke lidet talrigere (det ganske Weseby kommer med en enkelt undtagelse ej til dansk tjeneste) – også herpå influerer sikkert degen; det er vel imidlertid utvivlsomt, at disse sidste bekendtgørelser (når han kommer bort) vil ophjælpe den, skønt de endnu sætter deres håb til fremtiden: »Mit der Zeit wird es wohl anders werden« er nu deres omkvæd. Flere af mine petitionærer ærgrer sig nu over, at de har underskrevet den. – Det andragende, hvormed vi danske præster på sidste konvents møde, er indgangne til ministeriet om ophævelse af fællesskab med Galster i »Landesbibelges(elschaft)«³³ behøver næppe anbefaling til justitsrådets særdeles opmærksomhed. De få tyske præster, der vare tilstede, Aschenfeldt, Peters, Christensen³⁴ fra Medelby, Simonsen³⁵ og Andresen³⁶ stemte for fællesskabets vedbliven. – De 2 førstnævnte kæmpede tappert nok – væsentlig af frygt for, at vort skulle blive et filiialselskab af det k(øben)havnske, hvorpå ingen forresten af os holdt. Er det uundgåeligt, at Boesens psalmebog³⁷ skal

Romansk døbefont i Husby kirke. (Postkort: Gerd Remmer, Flensborg).

indføres i skolerne? Det vil i flere henseender have sine ulemper, selv om det tillades, at den roskildske bruges ved siden af. Jeg tror da, at det var heldigere

at blive udelukkende ved Boesen af nærliggende grunde. – Cæterim censeo, Thomas Jessen esse delendum.³⁸ Hansen³⁹ i Husby venter hver dag en arving, han var ej ved konventet derfor, Hagerup⁴⁰ ej heller af mig ubekendte grunde.

Med særdeles højagtelse
Deres forbundne *J. H. Nissen*

S. T.

Hr. justitsråd Regensburg R. af Dbg.

Hyrup pstgd (præstegård), d. 25de okt. 1852.

Når jeg ikke tidligere har bragt hr. departementschefen min lykønskning til etatsrådstitlen – den forfremmelse der af alle vakte mest glæde hos mig – har dette fornemmelig sin grund i, at jeg gerne med det samme ville meddele Dem lidt nærmere underretning om sagerens stilling her og derfor har måttet se min nye skolelærers virksomhed lidt an. Thi dette er hovedbegivenheden her i sognet, at den gamle Wühler endte sin virksomhed – i det mindste i skolen – Mikkelsdag, og at jeg havde den fornøjelse at indsætte Ebbesen⁴¹ fra Dollerupskov i embedet d. 4. oktober. Han kommer vel anbefalet for sin dygtighed og nidkærhed for sagen derfra, og hans troskab har jo stået sin prøve i hans tidligere stilling i Løjt. Den gamle gik herfra »entrüstet« med løfte om ej at ville sætte sine ben her (ø: formodentlig hos præst og degn, der visselig ej sørger derover), og efter at have moret sig med at fortælle, at præsten ville smide ham ud (ø: at jeg havde sagt til Ebbesen, at hans indtægter og ret til at flytte ind i boligen var fra Mikkelsdag af at regne –). Om Ebbesen ytrede han, at man straks kunne se på ham, at han var »befangen«.⁴² Hansen i Husby har fået ham med, han bor i Ousager⁴³ og driver kvæghandlen på kraft, som han alt her var slået ind på. Ebbesen vil nok bringe sagen i god gang i skolen. Fra 1ste septbr. har jeg også haft en dygtig underlærer,⁴⁴ en seminarist fra Skårup. En virkning sporede jeg straks; børnene i overklassen havde hidtil, takket være Jessen, slet ikke benyttet de danske bøger, der i juni måned blev skænket til et bibliotek her, de i underklassen derimod ganske ordentligt. Så snart jeg nu havde anmodet Ebbesen om atter at minde børnene derom, at danske bøger var til stede til udlån, kom straks den første dag, han gjorde det, på en gang 10 drenge og senere stadig adskillige til, som ville have dansk læsning, så at der i dette øjeblik i dette lille sogn er 34 – hvoraf de fleste er skolebørn, i skolen er ialt ca. 90 – som får danske bøger tillåns. Om end en del vistnok for syns skyld er dragen med, er det dog en god begyndelse. Oppositionen fra tysk side – en del mødte ved indsættelsen, som jeg holdt på dansk – er nu naturligvis også vakt, og navnlig er der en skummel karl i Weseby, om hvem det i torsdags blev mig meldt, at han havde ladet sine børn tage deres bøger, tavler etc. hjem med fra skolen, som de ikke mere agtede at

besøge, da de skulle have en huslærer. Jeg havde da straks personen for og blev lidt overrasket ved øjeblikkelig at se ham så myg. Den eneste grund til hans beslutning var »den lange skolegang«. Han havde rigtignok tænkt på at holde en huslærer, men det var en mangeårig tanke og havde dertil udset en fra Adelby sogn afskediget lærer Philipsen,⁴⁵ der som drukkenbolt nu var i Munkbrarup fattighus; men jeg måtte for alting ikke »anbinde« ham, at han havde villet gøre dette uden først at have fået mit samtykke etc. etc. – Efter at jeg havde sagt ham besked, endtes sagen med, at børnene skulle komme i skole igen i dag, hvad jeg endnu i dag naturligvis skal have undersøgt. På et besøg i Sundeved blev jeg bekendt med en ministeriel skrivelse til Åbenrå visitatorium, hvorved det ganske lægges i dets hånd at afgøre, hvem en mand må have til huslærer. Kunne denne bestemmelse ikke blive udstrakt her til provstiet? Nogen gavn for sagen og glæde for adskillige præster ville det dog sikkert have. Med kirkegangen er det her som hidtil upåklageligt – dog bestandig en hel del færre til dansk, men dog dertil mellem 30–60–70. Jeg tillyste igår 8 dage, hvad jo måtte ske, at altergangen igår, der var dansk tj(eneste), ville blive på dansk; men der »var« denne gang endnu ingen, som havde mod, omend enkelte måske lyst til at melde sig, hvad der iøvrigt ej overraskede mig. En del trosindede har endnu ondt ved at forsone sig ret med sprogreskriptet, men den bedre erkendelse vil sikkert her snart gøre sig gældende. Jeg har dog con amore afgivet en af herredsfogden afæsket erklæring om vor regningsmand Marq. Gregersen og herredsfuldægtig⁴⁶ Peter Sager og håber, at denne ofte omtalte og hidtil strandede sag nu endelig må blive afgjort på ønskelig måde. De danske har her været en del alarmerede ved Peter Sagers påtænkte rejse til dyrskuet i København. Han kom selv imidlertid ej længer end til Kiel, fik buksefeber og vendte hjem. Sagen har vakt en del opmærksomhed og er jo ej heller gået ubemærket hen i København. De har måske også hørt om den, og jeg vil da for mit vedkommende ligefrem fortælle sammenhængen, som jeg overhovedet slet ikke har lagt eller lægger skjul på, hvad jeg i denne sag kan have forsømt. Jeg fik i august måned gennem amtmanden med påtegning fra ham om at interessere mig derfor, et trykt brev fra komiteen, hvor der tales vidt og bredt om en udstilling af landøkonomiske produkter etc, og det er alt, hvad der er kommet til mig. Min individuelle mening var straks, at det ville være frugtesløst at forsøge at vække interesse derfor hos beboerne, da deres agerdyrkning, havesager etc. ej er af den beskaffenhed, at det kunne ventes nogen lyst hos dem til at indsende prøver deraf. Jeg talte med nabopræster derom, og de var af samme mening og – jeg gjorde intet ved sagen, der var af ren privat natur. Jeg havde imidlertid ingen anelse om, at det kunne være en hemmelighed for nogen, hvad alle aviser, og nogle holder dog Flensb(burger)

Zeit(ung), omtalte, indtil omtrent 8 dage før dyrskuet en mand kom til mig og spurgte, om jeg ej kunne give ham nogen oplysning om dyrskuet. Jeg viste ham da straks, hvad der til nogen oplysning om sagen ø: dyrskuet var kommet til mig og meddelte ham forresten, hvad jeg af avisen vidste derom. Da var nemlig rygtet kommet hertil ved en mand fra Bau, som amtmanden havde henvist til at lade sine kreaturer følge med Peter Sagers til Kiel og derfra med dampskib, at denne længe havde vidst det, man listigt nok holdt det hemmeligt, selv for sin nærmeste slægt. I deres mistæksomhed faldt de straks på, at amtmanden havde villet holde det hemmeligt for dem og indladt sig med Peter Sager derom. Denne tro er formodentlig blevet bestyrket hos dem ved, at amtmanden, en dag i begyndelsen af oktober besøgte mig, også var hos P. S. og dette – amtmandens besøg hos en erketysker! – vakte naturligvis stor opmærksomhed og sattes i forbindelse med hin sag. Ligeledes vrøvlende de om, at da de havde fået et par kvier, som de ville sende med Vesper (?), var der fra amtshuset lagt dem hindringer i vejen ø: amtssekretæren kendte ikke den dyrlæge, som havde udstedt attest for deres sundhed og forlangte derfor en sådan fra en ham bekendt. Og nu endelig Peter Sager præmie, de ingen! Nok til at vække mistanke og tro på forurettelse. Jeg beklager naturligvis, at den skrivelse, jeg i sin tid fik, ej blev bekendtgjort; men åbenbart er det, og det vedgår de selv, først ved kundskaben om Peter Sagers hemmelighedsfulde rejse, at iveren derfor blev vakt; uden det havde sikkert ikke en eneste rørt sig her. Om samme P. S. fortælles der iøvrigt i anledning af Københavnerrejsen følgende lille bidrag: En navngiven mand opfordrede ham hos en købmand i Flensborg til, når han kom til København at virke til befrielsen fra »den tortur med det danske«, »men det kan ej nytte, du går til ministeren, men til kongen og læg ham det rigtig for, hvor meget det er os imod.« »Ja« skal han have svaret »jeg skal nok gøre, hvad jeg kan – navnlig hos professor Schmidt⁴⁷ (De ved han er husejer og har 2 brødre boende i Weseby), til ham har jeg breve og hos ham venter jeg at komme til at bo.« Dette foranlediger mig til at omtale, at samme ærede professor, der i sommer lå med familie her hos brødrene i 3 måneder, ej havde sine ben i præstegården og så vidt jeg ved ej heller i kirken – naturligvis vand på de tyske wesebyers mølle – men af hvad grund? Mon fordi jeg ej har besøgt hans slesvigholstensksindede broder, der formodentlig har anbefalet mig på det varmeste? Eller af hvilken anden? Det ville ikke være uden interesse for mig at vide lidt derom. Er professorens tanker om sagen og dens stilling her i sognet ej Dem bekendt? Hvis så er, ville et par ord derom lejlighedsvis være mig kærkomne. Han er jo nu atter i Flensborg og har også været i Weseby. – Naboerne har det vel; Lassen,⁴⁸ Ehrenreich,⁴⁹ Hansen i Husby har jeg talt med i den forløbne uge; med den med Levinsens⁵⁰ søster i Quern forlovede

Hansen i Grundtoft er det lidt længere siden. For valgene synes her i sognet endnu ingen interesse, og der ventes intet godt deraf, – Kongens Geburtsdag⁵¹ blev af en del hyrup'er fejret med sang og klang på kroen, og de har lovet hinanden hvert år at samles i den anledning (hele byen, de fleste tyske og danske var først samlede i anledning af et byregnskabs fremlæggelse – og tyskerne måtte drikke den første bolle med, men tøjlede så af, og 11 a 12 danske festede da til ud på natten).

Deres med sand højagtelse ærb. forb.

J. H. Nissen

Hyrup, d. 7. febr. 1853.

At hr. etatsråden i det nye år ikke før nu har set noget fra mig, har væsentlig sin grund i, at sagerne her går deres jævne gang, og jeg tør sige efter omstændighederne ret godt. Man synes nu at finde sig i min nye degn, omend ikke med behag – det var jo heller ikke godt. Siden de 3 Weseby piger blev taget ud af skolen og sat i Petersens Institut⁵² i Flensborg, er en datter af vel meriteret Peter Sager vandret samme vej – hans plan er ikke ringere end af bondepigen med træsko etc. at få dannet en gouvernante, hvortil hun særlig skal føle sig kaldet; begavet er hun; tiden vil vise, om der virkelig er ånd og vilje til at gennemføre det; hun siges på egen hånd at have lært sig noget engelsk. Nu er, som De formodentlig fra anden side er gjort opmærksom på, hr. Petersen blidelig henslumret. Om latinskolen i Flensborg i den anledning har fejret hans gravøl, ved jeg ikke; men glæden over hans forventede død var så stor hos i det mindste en af lærerne, at han vistnok gerne havde tømt mindets bæger. Deres principale håb er naturligvis, at instituttet for drenge dermed også er dødt, deres subsidiære, at hvis det skal leve, det da må komme til at virke i ren modsat ånd. Idet jeg kun kan dele deres ønsker, er det tillige med en smule håb om, at få Weseby pigerne tilbage her til skolen. En dreng fra Weseby er ligeledes taget ud af skolen og nyder nu godt af en seminarists⁵³ undervisning, der er huslærer i Grimmerup i Husby sogn. Jeg havde naturligvis papa for mig; han gør det jo af den ømmeste omsorg for sin søns størst mulige uddannelse og har af denne grund jo ikke kunnet modstå svogerens tilbud at tage hans søn i huset hos sig, naturligvis uden betaling! Således kan man jo ej forhindre det. Hansen arbejder og, efter hvad jeg har hørt, med held på seminaristen, har forestillet ham det tåbelige i at lade sig engagere som huslærer og dermed forspilde sin fremtid og rådet ham til snarest muligt at søge hjælpelærerpøst. Han er en skårup'er, er villig gået ind herpå, og der skal alt være udsigt til, at han bliver ansat i Sørup. Med udlånet af bøger går det godt; en ikke ringe del børn læser flittigt; i reglen er mellem 50 og 60 bøger i den senere tid ude på gangen; enkelte ældre kommer også med;

navnlig er der rift om nogle skildringer af krigen, jeg efter anmodning var så heldig at få fra komiteen i København⁵⁴ ved nyårstid, og de er formelig abonnerede ud. – Med kirkebesøget må jeg også være tilfreds. Valget af stænderdeputeret fik jo ej det ønskelige udfald; det var skade, at Krüger⁵⁵ ikke havde haft en sammenkomst med dem i forvejen – det var regningsmanden, der frarådede det. – Han var dem, jeg kan vist sige 99 af 100 aldeles ubekendt, endog af navn. Det var den ene grund, man hørte, hvorfor de havde betænkeligheder ved hans valg, den anden: Frygt for at »han var for dansk«. Det forklaredes så derhen, at de var bange for, han skulle trænge på, at »de gar inte tysk sku'e ha'e«. Upåtvivleligt var der fra tyskerne i den tid udspreedt det rygte, at nu skulle der snart kun prædikes tysk hver 3'die søndag, så hver 4'de etc. Dette hørte man stadig, når man talte med de dansksindede om valget; her stemte 6 for Krüger, 8 for Henrichsen.⁵⁶ I grunden ønskede de fleste af dem, der gav Krüger deres stemme, at den anden måtte blive valgt, i det mindste var det her let at mærke, at de ville have en, om hvem de kunne sige, han har været tro under krigen, men – som så er mod sprogreskriptet. Derfor erklærede de også efter valget, at de var fornøjede med Henrichsens valg, for »de havde dog gjort, hvad de skulle« (stemt på Krüger) (og fået den de egentlig ville have). Han havde også efter valget »gjort en fe'it net tale«! Naturligvis kommer der rigeligt forsynede petitioner ind; om de danske her også denne gang for en del skulle underskrevet, får vi nu at se. De gør det da ikke, fordi de tror på nogen forandring, men af svaghed og jammerlighed, og fordi indstillingen om det tyskes uundværlighed også har smittet dem. Det, man også ofte hører, er dem til anstød, er, at de i Flensborg har så lidt dansk i skolerne, og hvorfor skal det ikke være ens, føjer de så til, og man har ondt med de grunde, man kan anføre, at bringe dem til anden erkendelse. En sagde således til mig, at han også havde spurgt »gelehrte« i Flensborg om grunden, og han havde svaret, det var »städtische Freiheit« for at lette »Verkehr«⁵⁷ – men den grund, sagde han så, dur ikke, for vi behøver også tysk for vor Verkehr! ja vist, derfor er det også, at jer børn skal have 4 timer undervisning om ugen etc. etc. – men at 4 timer skal kunne udrette, hvad hele deres skolegang kun så dårligt har udrettet, er dem gåden! Til sidst indrømmer de så dog, at de godt kan sælge deres heste og køer på dansk – men vanen er angelboens ikke anden, men hele natur. Fortræffeligt er det, at der i den senere tid kommer danske herved og køber deres køer. Her var nylig på en gang 4, 2 fra Fyn og 2 jyder, og dem har de fået respekt for, det var »gesche'ite«⁵⁸ Folk«, som nok kendte, hvordan »Keufferiet«⁵⁹ skal være – og dertil betalte de enorme priser og var dog godt tilfredse. Vist er det, at danskheden har gjort ikke ringe fremskridt og vil under en rolig udvikling i decennier have vundet mere terræn end tyskeriet i århundreder. Man har alt

den tilfredshed at høre småbørnene i underklassen, når de går hjem fra skole, at tale dansk, og dog er der i forældrenes hus til dem ej talt og tales der endnu i det hele taget ej dansk. De er i almindelighed kommet såvidt, at de siger: »Ja, nu skal vi til at tale dansk med dem, men det falder os så løjerligt!« Det vakte derfor i begyndelsen almindelig forbavselse, at jeg talte dansk med min 2 års pige, og at hun kunne forstå det! – En anden sag, for hvilken der synes vakt en del interesse, og som de har sagt at ville petitionere om, er ophævelsen af fællesskabet med Holsten. – Forordningen om erstatning for krigsskade har vakt stor glæde: »Der kan man dog se er gjort forskel på en tysker og en dansker.« Her er, mig bekendt, 3, som vil nyde godt deraf. Uheldigvis mangler kontrasten, jeg tror ikke, der er nogen tysker, der har lidt nogen skade. Det er nemlig danske tropper, som har kunnet lugte, at kartoflerne var lagt af danske hænder og derfor ladet dem smage sig. – Jeg ser dog af et extranummer af Dannevirke, at Fædrelandet er forbudt i Slesvig.⁶⁰ Jeg har ondt ved at tro det, men det er ikke det eneste i den senere tid, der er kommet ikke med overraskelsens glæde. At skille Fædrelandet fra den sag, hvori vi nu her i stilhed virkede, er umuligt. Fastelavnsmandag har mindet stedet om livets alvor. Endnu har jeg ikke et øjeblik fortrudt, at jeg sidder her. Det er mit håb, at Deres ord »for de trufne foranstaltninger i kirken og skolen har jeg ingen frygt« vil blive bekræftet af udfaldet, og så vil jeg forhåbentlig med samme fortrøstning som hidtil arbejde i kirkens og den sags tjeneste, som også er hellig, fordi den er retfærdig.

Deres med sand højagtelse forbundne

J. H. Nissen

S. T.

hr. etatsråd, departementsdirektør
Regenburg

Hyrup præstegård, d. 4'de april 1853.

Højstærede hr. etatsråd!

Årets travleste tid er forbi og giver ikke længere noget påskud til at lade de stille fattede forsætter vente på udførelse. Blandt de første af disse hører nogle meddelelser til hr. etatsråden om sagernes gang etc. Som det omtrentlig vigtigste punkt vil jeg nævne det meget tilfredsstillende udfald, som den nylig afholdte skoleprøve havde – mandagen før Palmesøndag. For at få selv og give beboerne, der ville benytte lejligheden, et ordentligt begreb om skolens tilstand, lod jeg skoleprøven være således, at den kan siges at svare til sit navn; lod derfor overklassen udelukkende examinere om formiddagen (8½ – 12½),

underklassen om eftermiddagen. Som sædvanlig åbnede den med sang, derefter katekiserede degnen over et ham opgivet tema af tros læren på dansk, bibelhistorien på tysk, læsning i tysk testamente, læsning i Hjorts læsebog, oversættelse af et stykke fra dansk på tysk af samme, geografi og historie på dansk, og det hele gik overmåde godt; en 15 a 16 gamle – kun få tyskere – var tilstede, og en af dem i det mindste (Gregers Nissen, i hvis gård De introd(uktions)dagen kørte ind) har erklæret mig, at han aldrig havde hørt prøven gå bedre, og alle må erkende, hvorledes de er tilfredse, at det gik godt. Det ønskede jeg så meget mere, som degnen hidtil har været dårlig anskrevet hos næsten alle. Han er noget hidsig og opfarende og ragede uklar så med en, så med en anden af de danske, også noget mundkåd og næppe fri for i skoletiden at lade ytringer falde til børnene, som ikke der hører hjemme, hvorved han har pådraget sig ord for at være »tumpet«, »ikke rigtig ved Sinnens« etc. – meget af hvad der er sagt, har jeg ligefrem beviser på er usande. Således fortalte en af skoleforstanderne, som jeg havde for, at jeg en dag havde været i skolen og taget tampen fra degnen – ikke et ord sandt! Ingen har klaget til mig over, at han bankede børnene og altså slet intet derom. Han er ganske vist en meget dygtig lærer og har vistnok også mere end almindelige skolemesterkundskaber, så det fejler næppe, at en bedre erkendelse om hans værd efterhånden må gøre sig gældende, og begyndelsen antager jeg er gjort med denne prøve. Var han kommet omtrent samtidig med mig, ville jeg med rolig samvittighed kunne have konfirmeret i år på dansk. Han kom nu først en måned, før jeg begyndte at læse med konfirmanderne, og selvfølgelig gik undervisningen på tysk, kun har jeg en enkelt gang taget den holdte danske prædiken på dansk med dem og katekiserede i kirken de danske onsdage i fasten på dansk, første gang uden at børnene vidste det mindste derom, og det gik fortræffeligt. Et par af konfirmanderne, som jeg har villet spørge derom, erklærede også, at de konfirmationsdagen kunne have svaret lige så godt (og måske bedre) på dansk. Efter påske ²: i dag har vi begyndt undervisningen aldeles efter reskriptet. Hvorledes tyskerne iøvrigt udlægger det gode udfald af prøven, fik jeg at vide for et par dage siden i løbet af en 3 timers samtale med Peter Sager: Det var altsammen indexceret med børnene i forvejen! atter usandt!, da jeg dagen (søndag) i forvejen opgav degnen, hvad han skulle katekisere over. – Jo! jeg har nylig haft en sådan samtale med Peter Sager; han kom nemlig en dag i forrige uge til mig, trykkede mig varmt i hånden og med rystende stemme bekendte sig som en synder!, smuk indledning til den derefter følgende erklæring, at han ved konfirmationshandlingen, prædiken langfredag og 2'den påskedag »hatte mich lieb gennemmen« ⁶¹ etc, hvortil jeg naturligvis kun kunne svare, at det fornøjede mig, hvis han havde følt sig tiltalt derved, men forment dog, at når han ikke tidligere havde det, lå det

vistnok i, at han havde modtaget mig med fordom etc; det vedgik han straks, og som jeg ventede kom det da også frem, at mine prædikener på St. Bededag og min »Eidespredigt«⁶² havde været ham så »anstössig«⁶³ – det er nemlig som dagen og teksten opfordrer til de 2 gange, hvor jeg har måttet berøre det ømme sted og rigtignok mere end berøre, men er dog rolig for ej at have overskredet den rette grænse. I samtale løb fik jeg jo god lejlighed til at sige ham adskillige sandheder. Han vedgik, at her og i nabosognene taler flertallet dansk, men han har naturligvis alt for ondt ved at forson sig med sprogreskriptet af de sædvanlig fortærskede grunde. Så aldeles lette er mine ytringer ej gået hen over ham; næste dag fik jeg et iøvrigt meget velskrevet brev, vor samtale havde besværet og beklemt hans hjerte, så at han kun kunne fange liden søvn! og den smule han fik, drømte han stadig om samtalegenstande og beklager, at han havde gjort mig den tilståelse, da han nu frygtede, at han ville have mere skade end nytte af samtalen; dernæst en del veklager over de tomme kirkestole på danske søndage etc. etc. med bøn om min forbøn for hans bedre belæring, om ny samtale etc. Den skal han få, når han har summet sig lidt; han er mig velbekendt en meget hul broder, dertil meget skinhellig, men på den anden side tror jeg dog, han er bragt så vidt, at han i øjeblikket vakler og har svære indre kampe. Denne historie med ham har interesseret mig en del, og jeg ser nu, at der måske er skrevet meget mere derom, end De har interesse af at læse. Datteren, som De måske erindrere (jeg tror at have skrevet det), han sendte til Flensborg for at dannes til gouvernante, sendte han næste dag til mig, for at jeg skulle læse min påskeprædiken, således som den var gået igennem hendes hoved og pen, og af en 13-årig pige, der indtil for kort tid siden kun har besøgt en landsbyskole, var præstationen unægtelig særdeles god. – De ved formodentlig andetsteds fra, at Kühnel⁶⁴ prædikede 2'den påskedag i Marie kirke, hovedsagelig for at sondere stemningen med hensyn til hans præsentation til diakonatet. Jeg har af Monrad, der besøgte mig forleden, med megen glæde hørt, at han har vundet almindeligt bifald. Hans valg ved siden af Peters ville i mange henseender være en stor vinding. – Men hvad skal det blive til med den bebudede visitats? Der er kun eet ønske om, at den må være veloverstået, men også een almindelig frygt – De ved nok hvorfor. Skal spørgsmålet om en generalsuperintendent – det er vel nærmest det? – være afgjort, inden man tør håbe at have en provst, som kan visitere i reskriptets ånd? Gid de da begge var vel løste! – Jeg hører i dag, at Høcker i Sørup⁶⁵ er død i nat. Det er Dem vel næppe nogen nyhed, når De modtager disse linier, der mulig ikke her øjeblikkelig se lejlighed til at komme til Flensborg. Hagerups⁶⁶ forlovelse med Barfods⁶⁷ svigerinde er Dem naturligvis en gammel nyhed. Kollega Hansen i Grumtoft er siden sin forlovelse blevet aldeles usynlig for gamle

bekendte – skønt hun er i Ålborg –, næsten hele vinteren har hverken Hansen i H. eller jeg set ham. Hans tanker og sind går nok uafledigt mellem Ålborg – Grumtoft – Quern. Ehrenreich lever i idyllisk ro, der kun forstyrres ved hans datters syngøvelser, der dog endnu ikke røber, at hun har nogen sands derfor. Rygtet fortæller, at Thomsen⁶⁸ søger 3 kald i Holsten – og hvad jeg dog vil håbe er rent usandt eller en forfærdelig overdrivelse, at 21 børn af Stenbjerg s. skulle være druknede på én gang på Langballig å; omendskønt han, der fortalte det her i dag, sagde, at han igår havde hørt det fra mange sider, trænger det til betydelig stadfæstelse og er derfor kun bestemt til Deres udelukkende kundskab. En mand siges at have mistet 4 børn. Det er dog forhåbentlig vel kun det bekendte lyvetalent, der nu forsøger sig i en ny retning!⁶⁹ – I de sidste dage, navnlig igår har vi haft en svag fornemmelse af, at vintermånederne skulle være forbi. På landet er længselen efter foråret vel større end i byerne, i det mindste har vi flere daglige glæder dermed. For at ende, hvor jeg begyndte: Underlæreren,⁷⁰ som har været her siden 1'ste septbr., dimitteret i sommer fra Skårup, er desværre af visitoriet i Tønder fra påske af kaldet til skolelærer i hans fødeegn. Han var meget brugbar som underlærer, om han har kraft til at bestride en skole på ca. 100 børn må tiden vise. Er forholdene ikke vanskelige der, frygter jeg ej, da han har godt greb om tingen.

(Hyrup, udateret, 1854)

Højvelbårne

hr. etatsråd, departementschef Regenburg. R. af Dbg.

Da jeg efter en samtale, jeg nylig har haft med hs. højvelbårenhed biskoppen, må antage, at salmebogssagen⁷¹ fra hans hånd er indledt eller vil påny blive ført frem for ministeriet, vil jeg, da mit navn muligt i den anledning kan komme herr etatsråden for øje, skønt jeg vel tror, at den part jeg muligt kan have fået i dens fremskynden fra biskoppen er af liden betydning, da den sikkert også uden den samtale snart ville blive indledt, dog ikke undlade at meddele hr. etatsråden, hvad der af mig i den sag blev forebragt. – Efter at have talt med Mohr^{71a} og mig, som samtidig var hos biskoppen, om forskellige det liturgiske vedkommende ting, ytrede biskoppen: »Nu må vi også snart have dansk salmesang til den iøvrigt danske gudstjeneste, da det er unaturligt at synge tyske salmer til danske gudstjenester« etc. – Ja vistnok, Deres Højærværdighed, tillod jeg mig at svare, når man betragter sagen abstrakt, men med forholdene for øje i de sogne, jeg er kendt, turde det måske være tilrådeligt at udsætte den sag, da det muligt kan have til følge, at man dermed kan tabe kirkegængere, da adskillige af disse er gamle folk, som har

ondt ved uden foregående nærmere kendskab straks at læse den danske salme, synge med etc. – Biskoppen indlod sig ej derpå, men gentog omtrent de samme ord og føjede til »og så er det en selvfølge, at den salmebog, som de alt har i skolen, og der er autoriseret, også skal bruges i kirken, noget jeg allerede har talt med ministeren om. Enhed må der være – og det er jo i provstiets skoler min« – Ja! Deres Højærværdighed, men den er kun tilstede i skolerne i et i forhold til børnene ringe antal, kan kun medgives en del af dem til hjemmebrug, og man har, såvidt jeg ved, ikke nogetsteds forlangt, at noget barn eller konfirmand skulle anskaffe den (jeg ved ikke rettere end at alle mine kollegaer har ladet sidste års konfirmander ved forberedelse bruge skolens eksemplarer) – Og hvorfor ikke? – fordi Deres Højærværdighed! den sag hidtil har stået noget in suspenso.⁷² – Da er det jo en selvfølge, at den salmebog, som bruges i skolen, og som der er autoriseret, også skal bruges i kirken; det har jeg også ministerens ord for, der må være enhed etc. – Det har dog været dem tilladt, som måtte ønske det, at anskaffe Roskilde Convents. – Tilladt! har kirkevisitatoriet? – Ja! Deres Højærværdighed. Herredets præster har et cirkulære derom? et cirkulære fra hvornår? må jeg bede Dem om en afskrift deraf; det er en sag, som skal bringes i orden, jeg har ministerens udtrykkelige ord for, at den, der bruges i skolen« etc –

Således var i alt væsentligt samtaleens gang, som jeg efter den vending, den fik, vel må ønske ej var ført, men bragt på bane af biskoppen, synes mig, at jeg ikke vel har kunnet tage den anderledes, end jeg tog den. – Da jeg ikke ville, at vor ærede amtmand skulle være uvidende derom, indtil han fra højere steder bragte i erfaring, at sagen var optagen, gik jeg samme dag til ham og fortalte, hvad der var passeret.

Iøvrigt går sagerne deres jævne gang; i skolen kunne det gå fortræffeligt, hvis degnens personlighed var heldigere; han er desværre lidet agtværdig fra karakterens side; hans huslige forhold, i hvilke det er en yderst vanskelig sag at indblande sig og at kunne påvirke, er af den natur, at de er til almindelig forargelse, uden at de dog har det offentlighedens præg, som de, hvis han ikke agter de givne vink, næppe tidligere eller sildigere vil undlade at få. Så meget mere at beklage, som han er en meget dygtig vel begavet lærer! Der er i dette lille sogn anbragt 14 børn andetsteds. Kirkebesøget til dansk tjeneste er her i reglen 30 a 40, stundom nogle få derunder og en del derover.

Jeg ser, at pastor Siemsen nu er entlediget. Trykket af den efter mit embedes beskaffenhed betydelige pension til min formand og af det første års ringe indtægter og dermed større gæld, end anskaffelse af de nødvendige landbrugs rekvisiter gjorde uundgåelig og familiens stadige tilvækst etc. etc. vil Etatsråden blandt ansøgerne vistnok også finde mit navn; deres tal bliver måske ikke ringe, og jeg kommer muligt kun til at veje lidt. Dog benytter jeg

lejligheden til at anbefale mig til fremtidig befordring og til, at Hr. Etatsråden vil have mig i velvillig erindring.⁷³

Med sand højagtelse
ærbødigst
J. H. Nissen.

Hr. etatsråd, departementsdirektør Regenburg.

Hyrup præstegård, d. 22'de jan. 1856.

Skønt rygtet siger, at den kur, som i den senere tid i de højere regioner har været påtænkt at skulle anvendes på den »syge mand« herovre, igen er opgivet til glæde for dem, der mener, at den anvendte behandling netop er probat, og forandring i samme, hvor ubetydelig den kunne synes, højst farlig og betænkelig, vil jeg dog ikke undlade på ny at gøre Dem bekendt med hans befindende her i sognet. I en henseende er der med det nye år foregået en meget glædelig og længe ønsket forandring til det bedre. Siden oktober⁷⁴ har vi her ingen underlærer, som var brugbar, kunnet få, og som følge heraf har degnen selv måttet overtage undervisningen i begge klasser, hvis børnetal tilsammen kun er ca 70. Ved årets slutning har imidlertid skoleforstanderne ikke desmindre udbetalt degnen både præparandlønnen (her 48 rdlr. årlig) og godtgørelsen for hans kost etc. (5 tdr. rug og 16 rdlr. årlig) også for de 3 måneder, hvor der ingen præparand har været. Jeg troede først, at det var en tankeløshed af den noget enfoldige skoleforstander, som er regnskabsfører; kaldte dem derfor til mig, den afgående med den ny tiltrådte og til min behagelige overraskelse erklærede de alle 3 enstemmig, at det var vel betænkt; dels havde de rigtignok gjort det, fordi der i tidligere lignende tilfælde ikke var sket noget afdrag, men navnlig fordi de mente, at degnen havde fortjent det, at han, siden han overtog begge klasser, havde gjort sin gerning til almindelig tilfredshed, havde afholdt sig fra hans tidligere taktløst og upassende snak til børnene og i det hele med flid og iver taget sig både af store og små, så at de gik med større lyst til skole end de havde gjort i den tid, hvor den sidste rigtignok mindre heldige underlærer var her. Fremdeles erklærede de, at hvis han blev ved, som det nu var, ville de også for fremtiden ikke have noget imod, at han beholdt i det mindste en betydelig del og måske det hele, der af kommunen ellers udredes til underlæreren. Det er en overraskende spendabilitet; al billighed taler vel for, at han fik præparandens løn, men at de også vil lade ham beholde kostpengene i det mindste tildels, overgår min dristigste forventning. Alle 3 skoleforstandere (jeg tager den afgående med) er rigtignok danske; den ene er Gregers Nissen, bulderbassen ved kirken, som De måske har i behagelig erindring fra min introduktionsdag, men han har

sålidt som overhovedet nogen af de danske tidligere været velvillig sindet mod degnen. Det er således mit glade håb, at den uvilje mod sagen, som hans personlighed har vakt, for fremtiden vil være fjernet og dermed er meget vundet. Min virksomhed ville have været betydelig lettere og behageligere, dersom det havde været så fra begyndelsen. – Der er kun ringe udsigt til, således som han er udskreget, at vi får nogen underlærer i den herskende mangel på brugbare subjekter; men jeg er nær ved at tro, at det har været målet for hans stræben, væsentlig vel på grund af hans huslige forhold. Han har nu vist, at når han vil, kan en sådan her undværes. Peter Sager, som i sin sidste petition til stænderne skrev »von religiösen Standpunkte betrachtet sind die Früchte (!) der Verkündigung des Evangel(iums) in einer uns unverständlicher Sprache betrübend, ja himmelschreiend«. ⁷⁵ Det skriver han, som 1845 eller 46 var den ene af dem, som oversatte et stykke af evangeliet på dansk, og som forstår det bedre end de fleste, og som sikkert godt kan bruge det, når han på kvæghandelens vegne gør rejser til Jylland og Fyn. Han har dog efter den tid ladet de to børn, han endnu har i skolen (2 har han i Hedeby) anskaffe hvert et dansk testamente til hjemmebrug; i skolen er vi vel forsynede dermed. ⁷⁶ Kirkebesøget er, hvad den danske tjeneste angår, efter forhold og omstændigheder ganske ordentligt: 2'den juledag og nyårsdag, hvor vi havde dansk, var der over 60 mennesker til kirke og i reglen mellem 30 og 50 (hele folketallet er 600). De fleste af dem, som er konfirmerede på dansk, besøger dog her stadig den danske prædiken. Kommunikanternes antal har i det sidst forløbne år beløbet sig til 556 og har dermed på det nærmeste nået, hvad det var, før min ansættelse; 1851 var det nemlig 568. Nytårsdag lod en født holstener, som har været her et par år, og som nu er bleven kirkeværge, sig uden allermindste anmodning om at blive indsat på tysk sig tage i pligt i kirken på dansk, formodentlig til ikke ringe anstød for hjemmetyskerne. Uagtet hans nærværelse i fattigkollegiets møder vistnok havde vakt håb for tyskerne om, at forhandlingerne nu skulle blive ført på tysk og i det små forsøg fra deres side var anstillet, går det som sædvanligt på dansk. Når vi først er kommet så vidt, at der ikke længer er spor af vaklen hos regeringen i de én gang trufne foranstaltninger, og at der fremfor alt ikke fra oven af vækkes eller gives anledning til nye forhåbninger, vil den første hovedbetingelse for sagens ønskelige fremme være nået. Alle dens venner kunne derfor ikke noksom ønske sig fremtidig bevaret for lignende udtalelser af regeringen som ved den sidste stændersession. ⁷⁷ Skal forfatningen revideres, og sprogreskriptet også underkastes en sådan, og noget gives efter i de sydligste sogne (dette noget mener jeg kun kan strække sig til en indskrænkning af den danske prædiken til hver 3'die – 4'de søndag, hvis der overhovedet skal røres derved) er det da uiværksætteligt, at der

indføres 4 a 5 timers undervisning i dansk i alle skoler til Slien, og at Flensborg kommer med ind under reskriptet tilligemed nogle sogne på vestsiden? Under alle omstændigheder går vi ind i det nye år med fortrøstning, at der i disse egne, hvor talesproget som bekendt endnu den dag i dag så almindeligt er dansk ikke kan være tale om forandring, mindst af alt gives til pris for en vanartet slægts stemninger og ønsker. Hvad resultatet så ville blive, kan selvfølgelig selv i de bedre sindede sogne ikke være tvivlsomt. At faren derfor for øjeblikket er forbi, er godt og glædeligt; måtte den for bestandig være fjernet!

Med særdeles højagtelse
Deres forbundne *J. H. Nissen.*

Hyrup, d. 27. september 1958.

Højvelbårne hr. etatsråd, departementschef Regenburg!

At jeg denne gang skriver til Dem har, som De formodentlig også straks tænker, nærmest sin grund i den indtrufne vakance i provstiet. At Husby⁷⁸ blev ledigt var jo ikke uventet, men derimod, at Munkbrarup⁷⁹ blev det nu. Begge kirker har jeg daglig for øje i min have, og når tankerne vandrede om i fremtids drømme, ønskede jeg ofte, at jeg engang i tiden, såfremt jeg skulle blive inden for sproggrænsen, måtte kunne finde min plads i Munkbrarup. Jeg har ingen oplysninger ved hånden om embedets indtægter, men har stedse hørt, at de skulle være omtrent som i Husby. Hvorvidt jeg vil kunne komme i betragtning til noget af disse 2 embeder, ved jeg naturligvis ikke; men hvis så er, da står uden hensyn til indtægterne min lyst til Munkbrarup. Mod Husby har mine tanker aldrig vendt sig, førend omstændighederne førte dem derhen; men jeg nærer en del frygt for boligen der, den er fugtig og rå, og som jeg antager en ikke stærk konstitution mindre tjenlig – omend jeg nu føler, at de 2 sidste somre har virket gavnligt på ens helbred, og jeg længe har befundet mig vel, så har jeg dog 2 gange haft en alvorlig brystbetændelse at bestå, den ene gang her og skal selvfølgelig såvidt muligt vogte mig for forkølelse, og den er man ikke lidet udsat for på vejen til Husby kirke, der er for kort til at sætte heste og vogn i bevægelse og lang nok til at blive varm på ved at spadsere. Har Hansen end selv været i det hele taget rask, så har der næsten aldrig været nogen tid, hvor ikke den ene eller den anden i huset har været syg. De ulemper findes ikke i Munkbrarup, som desuden har det store gode, at den ligger stranden så nær, at brug af bade kan blive mulig. Men hvad der er vigtigere, der findes i den menighed så mange danske elementer, at man med interesse for danskhedens fremme ikke kan andet end have lyst til at forsøge, om de ikke skulle kunne fremhjælpes. Som indtægterne er her og trykket af den gæld, jeg det første år måtte gøre både for at kunne leve, da jeg her kun havde

Hyrup præstegård efter restaureringen 1858. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

de halve indkomster og intet fra Odense, og for at anskaffe de nødvendige ting, der udfordres til et landbrug, nødes jeg til at søge forflyttelse, når lejligheden tilbyder sig, omend øjeblikket forsåvidt er mig mindre kærkommet, som menigheden netop nu sætter præstegården her i god og smuk

stand. Men skal jeg kunne håbe inden altfor fjern en tid at blive lettet for min gæld og sørge tilbørligt for mine børns undervisning, må jeg dog snart se at komme herfra, hvor muligheden istedetfor at rykke nærmere snarere fjerner sig; i det mindste har forrige års ringe høst kun gjort trykket mere føleligt. Iblandt ansøgerne vil De derfor til sin tid formodentlig også finde mig. Er jeg brugbar og De vil gøre Deres indflydelse gældende til gunst for mig til et af de 2 embeder, da beder jeg Dem om muligt at anvende den for Munkbrarup, hvorhen min personlige tilbøjelighed afgjort hælder, når der er tale om forflyttelse i de blandede distrikter.

Det vil måske interessere Dem at høre gangen i en samtale, jeg i fredags havde med Hs. Majestæt. Ehrenreich og jeg tog til Lyksborg nærmest i den hensigt at hilse på ministeren, da vi, førend vi kom på stedet, var erindrede om, at kongen just den dag ville se folk. Vi kom ind, og såsnart kongen havde hørt, at jeg var præst i egnen, kom talen straks på sprogsagen. Han ytrede: Den sag skal man tage med lempe. Vil jeg f. eks. svare en tysker på dansk, så er det straks forkert etc. Men nu skal De høre, fortsatte han »Forgangen dag kørte jeg en tur og i Røul (?) (jeg tillod mig at ytre, jeg antog, det var Ryde) spurgte vi på tysk en mand, der stod der, om vejen til Lyksborg, og så svarede han på dansk: »Ja, her kan vi alle tale dansk« – »Det kan jeg med« og så snakkede vi dansk« Jeg tillod mig dertil at bemærke, at således var det ganske vist, men at Hans Majestæt ingenlunde måtte tro, at folk så åbenhjertigt tilstod det, men tværtimod næsten altid skjulte det, når de stod over for folk uden for bondestanden etc. Han fortalte mig dernæst videre: Og i fjor, jeg var her, så kom denne fyr dernede fra – »hvad er det nu han hedder?« jeg svarede: »Hansen – Grumby«⁸⁰ – han holdt en pæn tale til mig på tysk om forandring i sprogsagen, og da jeg havde givet ham besked: »Nej! det sker ikke, det er min vilje, at det bliver, som det er,« vender jeg mig til en tredie, der var med, og spørger ham, hvad han havde på hjerte, og så svarer han mig på dansk: »Ja, jeg har ikke forstået noget af, hvad den anden sagde!« Han talte endnu adskilligt med mig navnlig om forholdene i mit sogn, hvorfra jeg kunne sige, at kongen under oprøret havde en del, som havde været ham hengivne – men afbrød han »også tyskere« – »Ja vel adskillige, som har gjort dumme streger, men om hvem jeg dog tror at turde sige, at de inderlig ønsker at glemme deres fortid.« Dertil nikkede han, og jeg gik mere tilfreds over, hvad jeg havde hørt af majestæten, end om han havde givet mig aldrig så nådigt et svar på min bøn om befordring – hvortil der iøvrigt ingen lejlighed var, da jeg ikke med et ord udtalte, at jeg ønskede forflyttelse. Gid kongen fremdeles ville gøre mange udflugter ud i Angeln og ofte indlade sig i samtale med beboerne. Jeg er naturligvis nysgerrig efter at vide, hvorledes rejsen i dag til Syderbrarup er gået. Jeg mødte i eftermiddag Thomas Schmid – appellationsrådets broder⁸¹

– og han fortalte mig, at han og en del bønder fra Veseby, men ingen fra Rylskov føjede han til med et talende blik, havde været i Nykro for at se kongen køre forbi, som også var lykkedes, at fanen (således udtrykte han sig) skulle vaje fra Husby kirke, at sørupperne, hvor han mente, at kongen ville gøre holdt, havde bygget en æresport (tempora mutantur!),⁸² og at en bonde der ville holde en »Anrede«. ⁸³ Der var kun få vogne i følget, efter hans sigende 5 a 6, og han havde ikke set ministeren deriblandt. Det får vi nu snart at høre, hvad for opbyggelige ting Honnigleckerne⁸⁴ har haft at forebringe. Den historie om de Sørup Honnigl. forelæste jeg en dag i sommer tømmerfolkene her, som gav mig selv anledning dertil, da en af dem i tilfredshed over et udført arbejde brugte den af mig ikke før hørte talemåde: »Ach! det hænger jo som en Sørup pessel⁸⁵ dør.« Den morede dem kostelig, længe efter hørte jeg ved at gå dem forbi, at de endnu opholdt sig med den. Dog jeg har måske nu trættet Dem både med det ene og andet af det skrevne – det må derfor være nok! Jeg håber på Deres velvilje!

Deres med højagtelse forbundne

J. H. Nissen

Hyrup, d. 27. marts 1859.

Højvelbårne hr. etatsråd, departementschef Regenburg!

Tiden er jo nu udløbet, i hvilken dette embede kan søges og menigheden som jeg selvfølgelig meget spændt på, hvem der bliver min efterfølger. Jeg ved ikke alle dem, der søge det, men af dem, der er mig bekendt, kan jeg ikke nægte, det ville være mig kærest, om adjunkt Krog⁸⁶ i Flensborg kunne nå det. Han er jo vel en del yngre end i det mindste flere af dem, der aspirerer dertil; men hans lyst til præstelig virksomhed, kristelige sind og hele personlighed gør det efter min ringe formening meget ønskeligt, at han måtte kunne erholde et embede her i provstiet, for hvilket jeg ville betragte det som en vinding at tælle ham blandt dets præster. Hans stilling i Flensborg er jo imidlertid i pekuniær henseende allerede så god, at han ikke let kan tænkes tilbøjelig til at søge embede, som er synderlig ringere end dette; navnlig i en fredeligere, mere velsindet menighed som denne tror jeg, at hans valg ville være meget heldigt. Han prædikede på grund af min sygdom her 1'ste juledag, dansk, og jeg har af alle, som jeg har hørt ytre sig derom, kun hørt, at de var godt fornøjede: »Han var en feit go' en til at præke,« hed det. Jeg har meget tilovers for hyrupperne, har her stået i et godt forhold næsten til dem alle og vil ikke så aldeles let kunne løse det bånd, som binder mig til dem. Jeg ønsker derfor også endeligt, at de i min eftermand må finde en mand, som foruden slige egenskaber også har den, at han besidder nogenlunde gaver til at omgås

bønder og vinde deres fortrolighed. Det ligger blandt andet også menigheden på hjerte, og derfor hører jeg ofte, når de spørger mig: »Nå, er der endnu ikke nogen sigelse af, hvem vi får?« På mit lidet tilfredsstillende svar, forsåvidt jeg ingen mening har derover, men dog beroligende, idet jeg henviser dem til, at ministeren, som jo kender dem, nok vil sørge på det bedste for dem – svare »Ja, men det er nu den omgang.« Så naivt, som det lyder, så meget har det at betyde. Jeg har desværre i de år, jeg har været her, i degnen haft et afskrækkende eksempel på, hvad skade og fortræd i mange retninger en uheldig personlighed, trods dygtighed, formår at udøve. Han har været mit kors her, og når jeg ikke har udrettet mere, end jeg har, og jeg føler, det er kun lidt, så tror jeg ikke, at jeg gør ham uret, når jeg mener, at han er for en stor del skyld deri. Også på grund af det beklagelige forhold, hvori han står og må stå, så længe han bliver, som han er, til menigheden, er det af så megen større betydning her, at præsten er en mand, som de kan have agtelse og velvilje for, og som de kan nærme sig til med tillid, at ikke alt skal blive nedbrudt. – Gid De da blandt ansøgerne må være heldig til at finde den bedst skikkede. – Jeg kommer først d. 10'de april til at holde afskedsprædiken, da jeg ikke af kirkevisitatoriet kan blive introduceret før d. 17'de i Husby. Ånden der er jo vistnok i de senere år blevet en del bedre; gid det fremdeles må gå fremad i den ønskelige retning. For den del, som De måtte have i min befordring dertil, bringer jeg Dem min tak. Da ministeren viste mig den uventede opmærksomhed straks efter min udnævnelse at tilskrive mig det, greb jeg i mit svar lejligheden til at henlede hr. excellencens opmærksomhed i almindelighed på Krog; jeg troede endnu dengang, at Ehrenreich ville søge det, og at han i så fald ville gå forud for alle andre. Han søger det jo ikke; hvem der nu kan være den nærmeste, ved De vel bedst. Mit ønske er kun, at valgets udfald også må være det bedste, og deri samstemmer De sikkert! De vil derfor vistnok også med velvilje have læst disse linier, om De end ikke kan tillægge dem nogen vægt.

Med højagtelse
Deres forbundne J. H. Nissen

Husby, d. 28'de jan. 1861

Højstærede hr. etatsråd.

Uden at jeg vil inlade mig på bedømmelsen af klogskaben ved de sidst trufne foranstaltninger i sprogsagen eller hengive mig til ørkesløse betragtninger derover, kan jeg dog ikke andet end for Dem udtale min dybe beklagelse såvel over patentet⁸⁷ som cirkulæret. Jeg for mit vedkommende havde meget hellere set, at der var indrømmet et større timetal til tysk i skolerne. Hvorledes vil det kunne undgås for fremtiden? – end at konfirma-

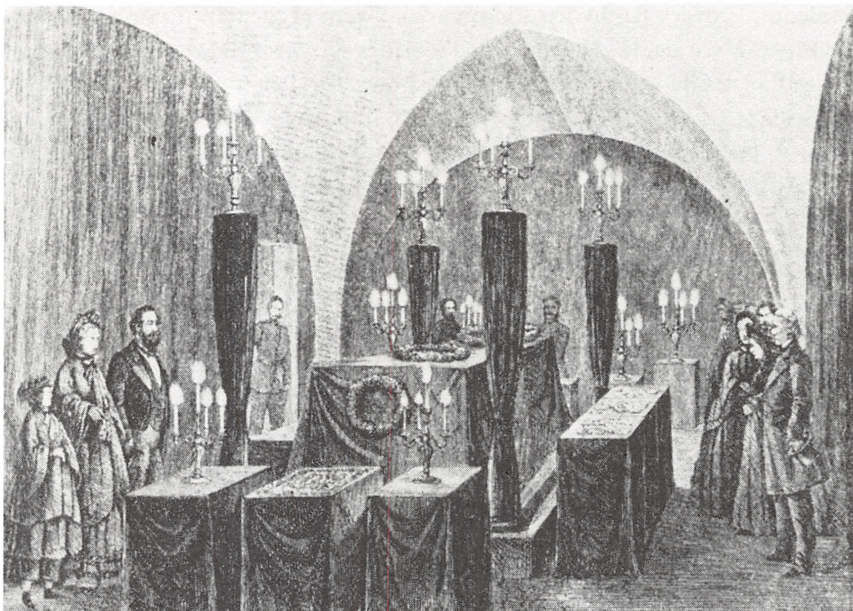
tionen således er sønderlemmet og dens sidste akt mere eller mindre degraderet til et forargeligt skuespil. Selvfølgelig vil alle forældrene i disse egne komme og forlange den på tysk, og præsten står da værgeløs, må trods alle modforestillinger og sit hjertes modstræben bøje sig under åget, der snart kan blive det svareste, der endnu er lagt på ham. 4 af fædrene har været hos mig og udtalt deres ønske; de 3 af dem har indrømmet mig, at denne foranstaltning er kommet dem som himmelfalden, derom havde de ikke drømt; indrømmede, at det for børnenes vedkommende er unaturligt og forkert, for præsten svært og trykkende; et par af dem, – at de ikke for deres egen skyld forlanger det, men »de andre ville det jo«, »de kunne ikke gå derimod«, »den sag er besnasket mellem dem«, »de ville alle komme« – og kommer det så tilsidst: »det er dog så net, at vi kunne gå til alters med vore børn.« Efter al sandsynlighed vil jeg af 28 konfirmander få 2 på dansk, den ene er plejesøn af Traustedt,⁸⁸ som imidlertid skal have biskoppens dispensation, og den anden en dreng fra fattigvæsenet. Opnår hin ikke dispensation, formodentlig slet ingen! – Således i år og til næste år – hvis vi er her – naturligvis ligeså. Dansk vil blive aldeles exceptionelt, og for så vidt det vil blive brugt, indskrænket til præste- og skolelærer børn eller de fattiges og ringest begavede! Skønne udsigter! Endog i Hyrup er af de 4 konfirmander, Borch i år har, 3 forlangt konfirmeret på tysk (den 4' de er på fattigvæsenet) og i Rylskov har af 6 – 2 forlangt det og ventes flere at ville komme. Men det er, som vore tyskere siger det, kun en »Anfang«; det næste er, at der arbejdes til, også er tysk forberedelse til konfirmationen og de deraf følgende konsekvenser, og de kunne måske komme og være os meget nær, nu det ser ud til, at de andre magter arbejder for fredens bevarelse, og hvorledes vil så flere indrømmelser kunne undgås, nu man så vel er kommet på glidebane? At iøvrigt patentet såvelsom cirkulæret lader mange spørgsmål stå ubestemte hen, ved De sikkert bedre end jeg. På onsdag skal der i den anledning holdes et konvent i Flensborg. Andragende til regeringen til tvivlens løsning kan ikke udeblive. Den høje tone, hvori Tyskland istemte ved de første krigsrygter, tror jeg, er i de senere dage meget nedstemt; de drømte allerede om at se præster og skolelærere tage Reich aus. Da Traustedt for ca. 8 dage siden kørte til Grumtoft, traf han på vejen mellem Lyshøj og Grumtoft nogle snekastere. Han hørte, da han kørte forbi dem, en brummen, som han antog gjaldt ham, vendte sig om og spurgte, hvad de sagde: »Ich seg, wollen Se öwer dat Haf«. Han forstod det ikke straks og svaret gentoges under de andres skoggerlatter. Som bidrag til hr. Raynals's⁸⁹ vidunderlige undersøgelser følgende: Igår 8 dage var Traustedts andenlærer i Grumtofte i kirke – dansk –; da han er kommet lidt fra kirken, ser han en »pæn« mand stå noget foran sig på vejen, som om han ventede på hans komme; var nok til at samtale kan

indledes, spørger R., hvorfra han var? – Fyen. Hvor han nu opholdt sig? i Oksager. Hvor det lå? Hos hvem? Hvorledes skolelæreren var for en? Om der taltes dansk i den egen? Hvem der var præst? Er det en dansker eller tysker? Hvorledes står han sig i sognet? Driver han politik? – Så lidt til Grumtoft i samme dur! Hvorledes provsten var lidt? Det var nok en hård mand!! Om de i Grumtoft kunne tale dansk? Fortalte dernæst om en kone, han havde talt med på vejen, der godt kunne forstå ham, når han talte dansk, men ikke kunne forstå præsten! Af børn og fulde folk skal man jo høre sandheden, eller hvad hr. R. synes at hylde det, af kællinger og drenge! Det er eins Bier! Lørdag aften kom han til Grumtoft, tog ind på kroen og efter der og på veje og stræder at have udforsket forhold og tilstande, går han søndag eftermiddag til provsten og præsenterer sig som udsending af den engelske regering! Det er oprørende. Hos mig har han ikke været, og jeg ved ikke, om han har været her i sognet, men jeg ved, at hvis han kommer til mig, skal han få besked. Han har som dreng fået mange klaps og spark på sin tykke bag, det eneste han dengang udmærkede sig ved – og gamle minder kunne let vågne op igen ved gensynet! At vi, efter at der spores liv i regeringen og i folket, er ved godt mod er vel selvfølge! Kun fremad i samme ånd!, ivrig rustning og snarlig indkaldelse af det unge mandskab, navnlig fra Mellem- og Sydslesvig. De er på ingen måde at stole på; »de slår ud« siger de tro her i sognet, så snart lejlighed gives. En af mine kirkeværger – blandt de giftigste t(yskere) – kunne forleden, han var her, ikke begribe, at der, som man alle vegne hørte, var fare for en europæisk krig: Det angik jo kun »die Herzogthümer«. Af mange ytringer ved jeg, at man her har ønsket krig – nu synes det at begynde at gå op for dem, at de let kunne »trække den korteste ende«, som de siger. Bliver freden bevaret, er der vel fare nok for, at vi kommer til det. – Lev vel!

Deres med højagtelse forbundne

J. H. Nissen.

Husby, 1862 17/3. J. H. Nissen har noget løs gæld til venner fra de første år i Hyrup. Han er nu blevet rykket for tilbagebetaling og for at få gælden samlet, spørger han Regensburg, om regeringen kan bevilge ham et lån på indtil 400 rdlr. på rimelige afbetalingsvilkår og med sikkerhed i en livsforsikringspolice på 1500 rdlr. . . . »Foruden at børnetallet nu er vokset til 6, og jeg daglig har 13 a 14 personer at ernære og 6 af dem at betale løn, var min høst mindre god i fjor og mistede jeg ved uheld 2 malkekøer ø: 120 a 30 rdlr. ekstra ud af lommen – dog nok herom! Hjemmetyskerne forholder sig, så vidt jeg mærker, ganske stille for tiden her i sognet. Selvfølgelig begynder nu renderiet om at få børnene konfirmeret på tysk (sogar i Rylskov fryder de nu Ehrenreichs sjæl til

Kong Frederik VII på lit de parade på Lyksborg. (Efter Illustreret Tidende).

afsked med alle 4 at forlange tysk konfirmation!), og tiden nærmer sig atter, at man skal bide i dette sure æble! Det er, kan De tro, hårde konditioner! og hvad skal enden blive herpå! . . .« *N. omtaler her nogle unge karle, som efter at have været på missionskole i Hermansburg, rejser som missionærer til Afrika.* » . . . Sidste år var kommunikanternes antal det største, det har været siden oprøret – 1050. Til en til maj ledig huslærerplads i Husby, som averteredes i Itzehoeren,⁹⁰ har der meldt sig aspiranter fra alle Gauen i det »grosse Reich«,⁹¹ der siges endog en fra Ungarn! Hvem, der bliver den lykkelige, har jeg ikke kunnet få at vide. I Markerup skal også nu i stedet for gouvernante holdes en gouvernør, naturligvis af racen den ægte. Sagerne går deres skæve gang! Degnen Ebbesen i Hyrup har været så heldig at få for 8 dage siden en ansættelse i Jylland – Vendsyssel! Godt for ham og mine kære hyrupper. Skulle han have haft pension af menigheden, var der ganske sikkert kommet en kontrademonstration til gunst for ham – »så hellere beholde ham«, »vi kan let få en ringere« etc. Jeg besøgte Hagerup igår. Han har det ikke godt; i de sidste dage var hans fødder begyndt at hovne, et symptom, som ængstede ham og det vel desværre ikke uden grund. Plenge!⁹³ ak og ve! det er grueligt.

Husby, 1862 2/6. *J. H. Nissen beder Regenburg undersøge, hvorfor han endnu ikke har hørt om det ansøgte lån.* » . . . Nyt uheld har jeg atter i disse dage haft,

idet jeg har mistet en af mine bedste køer – i fjor 2 –; dette tab med den i Husby gjorde erfaring, at den jord, som er tilbage til at drives af præsten, er for ringe af kvantitet til at holde heste og det øvrige folkehold, har i den sidste tid stærkt vakt tanker hos mig om at opgive det hele Landwirtschaft og at indrette os på købstadsvis – med hvor mange gener det end er forbundet. Efter al sandsynlighed gør jeg meget snart skridt til at få hele resten bortlejet og at blive reduceret til husmand »med bolig og kålgård«. Forresten alt ved det gamle, dog synes jeg i år at skulle have den glæde at få hold på en del af sidste års konfirmander, idet flere af dem endnu stadig besøger den danske gudstjeneste; så vidt var jeg for længe siden kommet i Hyrup. Det er dog her et lille skridt fremad, hvis det ikke bliver gået tilbage igen. Hos provsten,⁹⁴ som jeg besøgte i søndags, var det ikke godt. Claudia lå i sengen, hendes skranten har nok desværre en dybere grund. Anbefalende mig til Deres velvillige bistand forbliver jeg

Deres med højagtelse forbundne
J. H. Nissen.

NOTER OG HENVISNINGER

Det bemærkes, at de i erindringerne og brevene omtalte sognebørn i Hyrup og Husby sogne i almindelighed ikke er søgt identificerede.

I. Indledning

1. A. Kann Rasmussen: Soranerbiografier 1822–1900, s. 55.
2. A. Kann Rasmussen: Anf. arb., s. 47 og Holger Hjelholt: A. Regenburg, s. 12.
3. De personalhistoriske oplysninger stammer fra Wibergs og Elvius' præstehistorier og fra Nissens brev til Regenburg 27/8 1851. Se endv. Årbog for Historisk Samfund fra Odense og Assens Amter 1917, s. 17.
4. A. Regenburgs privatarkiv opbevares i Rigsarkivet.

II. Erindringer

1. M. A. Monrad, 1819–93, auditør og regnskabsfører for 6. dragonregiment, student fra Sorø 1837.
2. H. C. Fuhrmann, d. 1856, oberst ved den kgl. artilleribrigade.
3. Sprogreskripterne blev gennemført foråret 1851.
4. Th. A. J. Regenburg var departementschef i det slesvigske ministerium og havde hovedansvaret for gennemførelsen af sprogreskripterne; jfr. iøvrigt Holger Hjelholt: Anf. arb. og samme: Den danske sprogordning og det danske sprogstyre i Slesvig mellem krigene (1850–1864).
5. Arden er formentl. øgenavn for en af kollegerne.
6. C. C. J. Asschenfeldt, 1792–1856, sognepræst ved Skt. Nicolai, Flensborg og provst i Flensborg provsti, konst. superintendent (biskop) 1850–54 for den tyske del af Sønderjylland.
7. Jacob Hansen, 1819–87, præst i Grumtoft 1851–56.
8. Jens Back, 1779–1854, præst i Hyrup 1834–51.
9. Lorenz Simonsen, 1800–72. Han, der var født i Flensborg, havde været præst ved Frederiks

- tyske kirke i København, før han 1836 blev præst i Husby. Han havde i København sluttet sig til Grundtvig og havde sammen med Lindberg holdt gudelige forsamlinger; se H. F. Petersen: Fra sydslesvigske præstegårde, s. 132. Se endv. Kirkehist. Saml. 4 rk., bd. III, s. 223 ff og 241 ff.
10. Lars Hansen, 1788–1876, degn og lærer i Husby 1822–50 og 1864–66; jfr. L. S. Ravn: Lærerne under sprogreskripterne, 1851–1864, s. 203.
 11. Elise Sophie Frederike Gøricke, født i Paris, 1806–70.
 12. Aleth Sophus Hansen, 1817–89, præst i Husby 1850–58.
 13. Hermannsburg i nærheden af Celle i Hannover, hvor pastor Harms 1849 havde grundlagt en missionsanstalt.
 - 13a. Rud, lokalitet i Føns sogn på Fyn.
 14. N. S. Brock, 1803–85, oberst, chef for 5. dragonregiment i Randers.
 15. C. A. J. Fibiger, major ved 5. dragonregiment.
 16. M. F. Blauenfeldt, 1799–1874, herredsfoged i Hütten herred 1850–64.
 17. Jfr. note II. 10.
 18. Peter Jensen, Oksager, 1824–89, landmand og politiker, sen. medlem af den flensborgske kreds dag og den preussiske landdag. I Schleswig-Holsteinisches Biografisches Lexikon, bd. IV, s. 120 f nævnes han ikke som medlem af den slesvigske stænderforsamling.
 19. Andreas Samuelsen, 1822–89, der var uddannet på Skårup og Jelling seminarier, var degn, organist og lærer i Husby 1851–64, derefter til 1886 i Oversø. Se L. S. Ravn: Anf. arb., s. 240 og Kirkehist. Saml. 4. rk., bd. III, s. 235 f.
 20. Harald Emil Heinrich Daniel von Neergaard, 1826–67, kst. præst i Kliplev og Starup-Grarup 1864, præst i Aller 1865–67; jfr. note III 76.
 21. gennemprygler.
 22. Godsejer, etatsråd Morits Hagemann overtog 1838 Udmark, Ohrfeld i Eskris sogn; se Trap: Slesvig, s. 504.
 23. Otto Nic. Henning Peters, 1819–1905, præst ved Marie kirke i Flensborg 1849–96, kst. provst 1864, provst 1866.
 24. Baron Carl Frederik Blixen Finecke, 1822–73, var fra 2. dec. 1859 til febr. 1860 udenrigsminister og minister for Slesvig i ministeriet Rotwitt.
 25. Christian Juel, 1828–1914, jurist og politiker, en af Regenburgs nære medarbejdere, 1863 overappellationsråd i Flensborg.
 - 25a. Ang. Husby-folkenes opførsel, se: Kirkehist. Saml. 4 rk, bd. III, s. 266 f.
 26. Baron W. F. Wedell-Wedellsborg, 1827–1914, konst. amtmand i Flensborg 1856–59, amtmand 1860–64.
 27. Veseby i Hyrup sogn, ca. 4 km vest for Husby.
 28. Immanuel Barfod, 1820–96, præst i Sørup 1854–64.
 29. Kr. Karstensen, 1809–82, præst i Dybbøl 1839–48 og 1849–57, præst og provst i Broager 1857–64, præst i Gjelsted 1864–82.
 30. Holger Lorentz Basse Fønss, 1807–94, fra 1862 provst i Middelfart.
 31. Ernst Wilster, 1808–81, generalmajor, 1867 general.
 32. Jfr. note II 9 og 11.
 33. Fr. Wolfhagen, 1818–94, minister for hertugdømmet Slesvig 1856–63.

III J. H. Nissens breve til A. Regenborg

1. Jfr. note I.2.
2. Theodor Steenbuch, 1816–91. Blev 1854 sognepræst ved Skt. Hans kirke i Odense.
3. C. E. Bardenfleth, 1807–57, var 1842–48 stiftamtmand i Odense, 1851–52 minister for Slesvig.
4. Jfr. note II.1.

5. Jfr. note II.6.
6. Jens Chr. Emil Reimuth, 1818–75, blev 1852 præst i Hjoldelund.
7. Theodor Sextus Kühnel, 1813–1904, blev 1853 præst i Ulsnæs.
8. Consilium abeundi – råd om at flytte.
9. Officielt: Den slesvigske Centralkasse i Flensborg.
10. L. S. Ravn har ikke navnet i tidl. anf. arb.
11. Jfr. note II.3.
12. Lærer her var Thomas Jessen, f. 1791, degn og lærer i Hyrup 1815–52; jfr. L. S. Ravn: Anf. arb. s. 213 f.
13. Jfr. note II.6 og III.5.
14. Fr. Wolfhagen, 1818–94, amtmand over Flensborg amt 1850–56, derefter minister for Slesvig til 1863. Delte Regeburgs synspunkter m. h. t. sprogpolitikken; jfr. note II.33.
15. Ottemænd og kirkejurater har andel i det kommunale og kirkelige styre.
16. Hans Chr. Lassen, 1808–72, præst i Adelby 1850–64.
17. L. N. v. Scheel: Fragmente in zwangslosen Heften von . . . , hft. 1–2, København 1850–51.
18. Jfr. note I.1 og II.1.
19. d. v. s. demagogisk agitation.
20. Se Sønderjyllands Historie IV, s. 425 f.
21. Rechensmann = regnskabsmand, bestillingsmand i Flensborg amt og en del af Gottorp amt; svarer nærmest til sognefoged, men har et større område, en trint = 3 sogne, under sig; jfr. Trap: Slesvig I, s. 70. Rechensmann i Hyrup er Marquard Gregersen, Veseby.
22. Mateloffer – tiltrædelsesoffer til anskaffelse af præstekjole. Iflg. Jensen: Kirchliche Statistik, 1841, s. 968 var dette offer i Hyrup sogn 40–50 rdlr. Se endv. Callisen: Kurzer Abriss des Wissenwürdigsten aus den Prediger und sein Amt in . . . Schlesw. Holst. betr. Verordnungen, 1843, s. 53.
23. Se note II.8.
24. Opgørelse, skifte.
25. Se note II.12.
26. Se Sønderjyllands Historie IV, s. 434 f.
27. Carl Moltke, 1798–1866, minister for Slesvig 1852–54, konservativ helstatsmand.
28. Ernst Wilster, 1851 oberstløjtnant, 1852 chef for 3. forstærkningsbataillon; se i øvrigt note II.31. Ang. belejringstilstand, se Sønderjyllands Historie IV, s. 418.
29. Visitationer, der bestod af amtmand og provst, førte tilsyn med kirkevæsenets økonomiske anliggender.
30. Jacob Hansen, 1819–87, diakon i Grumtoft 1851–56. Blev 1853 gift med Madsine Sophie Levinsen; jfr. note III,50.
31. Ministercirkulæret af 22. maj 1852; jfr. Holger Hjelholt: Danske sprogordning og sprogstyre . . . , s. 60. 2. pinsedag var 31. maj.
31. I Sørup sogn.
32. Fikker = lommer.
33. Ang. det slesv.-holst. bibelselskab se: H. F. Chalybæus: Sammlung der Vorschriften und Entscheidungen betr. das schlesw.-holst. Kirchenrecht, 1902, s. 881 f.
34. Chr. Christiansen, 1801–69, præst i Medelby, Kær hrd., Tønder amt 1837–69.
35. Jes Siemsen el. Simonsen, 1773–1859, præst i Hanved 1823–54.
36. Hans Andersen, 1797–1858, præst i Grumtoft 1851–58.
37. Ang. Boesens salmebog se: Slesvigs delte Bispedømme, s. 315 f. Ulrik Sechmann Boesen, 1797–1867, biskop over Slesvig 1854–64, medudgiver af den Meyer-Boesen'ske salmebog, aut. 26/2 1847 til brug for det dansktalende Slesvig. Om Boesen i øvrigt se H. F. Petersen i Slesvigs delte Bispedømme, s. 327–73.
38. For øvrigt mener jeg, at Th. J. bør ødelægges.
39. Aleth Hansen, se note II.12.

40. Eiler Henning Hagerup, 1817–63, præst i Solt 1850–63, stænderdeputeret og sprogmand.
41. Johs. Marcus Ebbesen, 1814–87, lærer i Dollerupskov, Grumtoft sogn 1851–53, degn og lærer i Hyrup 1853–62; se L. S. Ravn: Anf. arb., s. 196.
42. Befangen- hildet, havde forudfattet mening.
43. Oksager.
44. Andreas Martin Franzen, 1831–1910, andenlærer i Hyrup 1852–53; se Ravn: Anf. arb. s. 198.
45. Jacob Philipsen, f. 1795, lærer ved Tvedskov biskole i Adelby sogn 1840–41; jfr. Børge L. Barløse: Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864, nr. 2795.
46. Herredsfuldægtigene, hvoraf der var 5 i hvert af de flensborgske herreder, udnævntes af amtmanden efter indstilling af herredsfogden. De førte tilsyn med skatteoppebørslen og med amtets, herredets og kommunernes regnskaber; jfr. Trap: Slesvig, s. 458 f.
47. Andreas Chr. Johs. Schmid, 1815–93, jur. professor i København 1851, i Kiel 1853, præsident for slesv. stænderforsamling 1853; se Bricka: Biogr. Leks. og Knudsen og Kretzschmer: Sydslesvig II, s. 256.
48. Se note III.16.
49. Joh. Gottlob Ehrenreich, 1821–70, præst i Rylskov 1850–64.
50. Lorens Johs. Levinsen, 1821–1905, præst i Kværn 1852–59; jfr. note III.30.
51. Frederik VII er født 6. okt. 1808.
52. Tysk privatskole, se: Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, s. 332 og Flensborg Bys Historie II, s. 126. Leder var Chr. Petersen.
53. Hans Lassen, f. 1830, dim. Skårup 1850, hjælpelærer i Husby 1851–54, lærer i Torsballe, Havetoft sogn 1854–71; jfr. Ravn: Anf. arb. s. 223.
54. Comiteen for oprettelse af danske folkebiblioteker i Slesvig; se Slesvigske Provindsialefterretninger, bd. 2, s. 393 ff.
55. Den senere rigsdagsmand H. A. Krüger, Bevtoft, der blev valgt i Gram distrikt.
56. Peter Hinrichsen, gårdmand i Meden, Valsbøl sogn, stænderdeputeret for de mindre landejendomsbesiddere i Flensborg valgdistrikt; se Sønderjyske Årbøger 1925, s. 279 f og 1928, s. 168.
57. Der var købstadsfrihed for at lette samfærdslen, samkvemmet.
58. Dygtige.
59. Handelen.
60. Se Sønderjyllands Historie IV, s. 434.
61. Var kommet til at holde af mig.
62. Edsprædiken.
63. Anstødelig.
64. Se note III.7.
65. Herm. Peter Johs. Høcker, 1799–1853, præst i Sørup 1850–53.
66. Se III.40. Hagerup blev 2. gang gift med Betzy Lauritse Thomsen den 16. sept. 1853.
67. Immanuel Barfod, 1820–96, præst i Oversø 1851–54, i Sørup 1854–64.
68. Peter Thomsen, 1807–87, præst i Munkbrarup 1839–58.
69. Rygtet er ikke bekræftet ved eftersyn i dødsregistrene for Stenbjerg og Grumtoft.
70. Se note III.44.
71. Se note III.37. Ang. indførelse af dansk salmesang ved gudstjenesterne se: H. Hjelholt: Dansk sprogdorning og sprogstyre . . . , s. 100.
- 71a. Carl Ludv. Mohr (1820–72), præst i Ølsby-Farensted i Strukstrup herred.
72. Uafklaret.
73. Embedet i Hanved blev 1855 besat med Immanuel Friis, 1819–1911.
74. Den sen. kendte skolebogsforfatter Johs. Holst, 1833–97, var hjælpelærer i Hyrup 1855. Ravn: Anf. arb. s. 206.

75. Set ud fra et religiøst standpunkt er frugterne af evangeliets forkyndelse i et os uforståeligt sprog bedrøvelig, ja himmelråbende.
76. Degn Ebbesen har 1855 noteret i Hyrup skolekrønike, at skolen havde flg. undervisningsmateriale: Et verdenskort, et Europa-kort, 15 danske bibler, 38 danske nye testamenter, 20 danske salmebøger (Boesen), 60 ekspl. af Hjorts Børnevenner, 47 ekspl. af Balslevs katekismus, 56 ekspl. af Balslevs bibelhistorie. Efter 1864 blev undervisningsmaterialet solgt til pastor Neergaard i Aller og til Fredericia.
77. Jfr. Sønderjyllands Historie IV, s. 448 f.
78. Provst Aleth Hansen flyttede 1858 til Grumtoft.
79. Se note III.68. Det var Lorentz Johs. Levinsen, der fik Munkbrarup.
80. Den slesv.-holst. sindede stænderdeputerede og medlem af rigsrådet Andreas Hansen-Grumby.
81. Se note III.47.
82. Tiderne skifter.
83. Tale.
84. Honningslikkerne.
85. Pisel – storstue.
86. Jens Krog, 1832–77, 1856 adjunkt ved Flensborg latinsskole, 1859 diakon i Grumtoft.
87. Ved patent af 9. jan. 1861 overlodes det forældrene i »det blandede bælte« at afgøre, på hvilket sprog deres børn skulle konfirmeres. Se Sønderjyllands Historie IV, s. 489.
88. Jørgen Petersen Traustedt, 1827–88, lærer i Oksager, Husby sogn 1852–63; jfr. Ravn: Anf. arb. s. 247.
89. Harry Rainals, f. 1816. Var elev på Sorø Akademi 1829–33. Var i engelsk tjeneste. Se: Kann Rasmussen: Anf. arb., s. 42.
90. Itzehoer Wochenblatt.
91. Alle landskaber i det store rige.
92. Han var lærer i Oddense, Viborg amt 1862–86; jfr. Ravn: Anf. arb., s. 196.
93. Johs. Chr. Ludv. Plenge, 1822–89, præst i Sotrup, Gottorp amt 1851–60, i Ødis 1860–62, hvorfra han afskediges efter ansøgning; jfr. Bricka: Biogr. Leks.
94. Aleth Hansen.

Politisk nyorientering og nationale organisationsproblemer umiddelbart efter genforeningen i 1920

af *Troels Fink*

Grænsestriden 1918-20 satte dybe skel i den sønderjyske befolkning, og dens virkninger kunne spores i de følgende år. Aabenraa-folk stod mod Flensborg-folk; men dertil kom at der blandt Flensborg-folkene indbyrdes opstod problemer både på kryds og på tværs. På tværs: fordi den nye grænse satte skel mellem de tilbageblevne i Sydslesvig og de i Nordslesvig bosatte; på kryds: fordi nogle Flensborg-folk sluttede sig til Det konservative folkeparti, andre til Venstre. Desuden opstod der blandt Flensborg-folkene uenighed om, hvorledes arbejdet for de danske syd for grænsen burde organiseres.

Året 1920 var et valgår som få. Det begyndte i kongeriget i april med det valg til folketinget, som var udløst af påskekrisen, da regeringen Zahle faldt. Valget gav fremgang for de konservative, for Venstre og for socialdemokraterne, og et alvorligt nederlag for de radikale, der siden 1913 havde haft regeringsmagten. I sommeren 1920 blev det nødvendigt at holde valg til både landsting og folketing, fordi indlemmelsen i Danmark af »De Sønderjyske Landsdele« krævede en grundlovsændring; disse valg gav nærmest status quo. Grundlovsændringen blev vedtaget, men derefter skulle den yderlige bekræftes ved en folkeafstemning; det skete i august. Endelig blev der så i september 1920 udskrevet nye valg til folketing og landsting, de første valg som sønderjyderne kunne deltage i. Folketingets mandattal var udvidet fra 140 til 149, landstingets fra 72 til 76.

For de nye vælgere i Sønderjylland var det en ganske uvant situation at skulle deltage i danske politiske valg med mange partier. Hidtil havde det været så enkelt: dansk eller tysk. Nu blev det mere kompliceret, også fordi forholdet mellem grænsekampens to lejre skabte særlige problemer.

Den ledende politiske skikkelse blandt de danske i Sønderjylland havde i mange år været H. P. Hanssen. Som de danskes repræsentant i den tyske rigsdag havde han i oktober 1918 rejst det sønderjyske spørgsmål og var derefter stærkt optaget af de mange problemer, som den forestående genforening med Danmark ville rejse, derunder også sønderjydernes kommende repræsentation på rigsdagen. Allerede kort efter Tysklands sammen-

H. P. Hanssen (1862–1936). Foto Elfelt, o. 1920 (Historiske Samlinger).

brud i november 1918 havde han med de nye forhold for øje foreslået, at sønderjyderne i den første valgperiode skulle danne en egen gruppe i folketinget. Gruppen skulle ikke være bundet til noget parti, men blot varetage sønderjyske interesser.

Der var meget som talte for en sådan overgangsordning; der kunne være god grund til at ønske en indlevelsesperiode i indre dansk politik. Men det var fra første færd en urealistisk tanke, dels fordi den forudsatte enighed blandt de ledende sønderjyder, en enighed som ikke fandtes, og dels fordi den forudsatte accept fra de kongerigske partier, en accept som umuligt kunne forventes af alle partier. Allerede ved nytårstid 1919 var mulighederne for at oprette et særligt sønderjysk parti meget små; i forsommeren 1920, da H. P. Hanssen for alvor tog ideen op, var de slet ikke tilstede. Efter grænsestridens oprivende sammenstød, og som partimodsætningerne havde udviklet sig i Danmark, kunne man ikke regne med en rimelig chance for samling på det grundlag, som H. P. Hanssen skitserede. Der kunne kun blive tale om, at Aabenraa-folkene ville gå ind i et sådant parti.

Når H. P. Hanssen alligevel i maj 1920 indledte forsøget, skyldes det nok, at han på det tidspunkt var uden politisk basis. Den nordslesvigske Vælgerforening var i en opløsningstilstand, og der var ikke plads for ham i regeringen Neergaard. Regeringen Neergaard havde støttet en internationalisering af Flensborg; H. P. Hanssen havde taget afstand derfra, det hindrede ham i at slutte sig til partiet Venstre, der ellers lå ham nærmest. Forsøget på at oprette et særligt Sønderjydsk Venstre slog fejl; i Sønderjyske Årbøger 1977 har cand. mag. Agnes Schmidt Poulsen skrevet en udmærket artikel derom: »Etableringen af partiet Venstre i Nordslesvig efter genforeningen«. Den skal der her henvises til, her er det formålet så se lidt på, hvad der videre fulgte.

Lige så lidt som H. P. Hanssen kunne slutte sig til Venstre, var han i stand til at følge Det radikale venstre. Nok havde han været enig med de radikale i grænsespørgsmålet, men han var imod partiets almene program, specielt i forsvarsspørgsmålet, og han nærede ikke særlig venlige følelser over for den afgåede statsminister C. Th. Zahle.

Det var en stor skuffelse for H. P. Hanssen, at forsøget med et sønderjysk Venstre mislykkedes, men det skal man næppe beklage, ej heller set fra H. P. Hanssens side. Sandsynligvis var der blevet stemmer nok til både ham og Nis Nissen, men som løsgængere havde de fået trange kår, idet de måtte regne med modstand både fra Venstre og fra de konservative, der tilsammen udgjorde det parlamentariske grundlag for regeringen Neergaard.

Dog må man opfatte sammenbruddet af forhandlingerne om Det sønderjyske venstre i august 1920 som et alvorligt nederlag for H. P. Hanssen. Han stod nu helt uden for det organiserede politiske liv, men valget til folketinget den 21. sept. blev til gengæld en overvældende og uventet succes for hans syn på sønderjysk politik – og på en måde en oprejsning for ham. Det viste sig også, at hans modstandere, Flensborg-folkene, nu stod over for store vanskeligheder. Under grænsestriden 1918–20 havde retningen omfattet tilhængere både i første og anden zone; efter grænsedragningen var opgaverne væsensforskellige i de to zoner. For de danske i anden zone gjaldt det at indrette sig under de givne vilkår og at bygge et nyt organisationsapparat op. I første zone derimod gjaldt det at finde den rette partibås, for der var to muligheder. Både de konservative og Venstre bejlede til Flensborg-folkene. I venstre indledtes et samarbejde mellem et Flensborg-venstre og et Aabenraa-venstre, som foregik under store vanskeligheder, uanset at de to parter kunne enes om at fordele kredsene mellem sig, 4 til Aabenraa-venstre og 3 til Flensborg-venstre, det svarede nogenlunde til styrkeforholdet. Men aftalen kom så pludseligt, at det nok kunne forvirre både den ene og den anden.

For meningsdannelsen i Nordslesvig havde de forskellige dagblade spillet

en afgørende rolle. Derfor fik det stor betydning, at det førende blad i Haderslev, Modersmålet-Dannevirke, på en generalforsamling den 1. juli 1920 besluttede for fremtiden at være et venstreblad. Det samme gjorde Dybbøl-Posten under Andreas Grau og Tycho Filskov. I grænsestriden havde Modersmålet støttet H. P. Hanssen, mens Dybbøl-Posten havde holdt på Flensborg-standpunktet. H. P. Hanssens blad Hejmdal holdt sig foreløbig uden for partierne, men støttede i realiteten Aabenraa-venstre.

I Haderslev havde redaktør A. Svensson i 1919 oprettet dagbladet Danskeren, som i sommeren 1920 sluttede sig til Det konservative folkeparti, men det opnåede kun en relativt beskednen udbredelse. Flensborg Avis havde de fleste af sine abonnenter nord for den nye grænse og stillede sig sympatisk til både de konservative og Venstre som de to »nationale« partier. Men avisen kom til at sidde mellem to stole, for hverken det ene eller det andet parti var tilfredse, når Flensborg Avis ikke gav fuldtønde støtte.

De ledende Flensborg-folk havde delt sig mellem de to partier. Peter Grau, Pøl, gik med de konservative ligesom bankdirektør R. P. Rossen, Tønder, og gårdejer Hans Lorenzen, Ballum. Til Venstre sluttede sig Andreas Grau, H. D. Kloppenborg-Skrumsager og N. J. Gotthardsen. Dyrslæge C. O. Pedersen,

Jels, var også en ivrig talsmand for Flensborg-venstre. Andreas Grau var den blandt Flensborg-venstremændene, der var ivrigst for at nå til forståelse med Aabenraa-venstre. Han havde god kontakt med statsminister Neergaard, og straks, da genforeningsfestlighederne var forbi, var han begyndt arbejdet med at oprette venstreforeninger. Da planerne om Det sønderjyske venstre var strandet 10. august 1920 begyndte også Aabenraa-folkene at danne venstreforeninger.

Den 21. august traf repræsentanter for de to Venstre-grupper hinanden. For Aabenraa-retningen mødte bl.a. gårdejerne Martin Simonsen, Flovt, Chr. E. Christensen, Asserballe, Mads Gram, Københoved, Chr. Iversen, Sønderballe, P. J. Refshauge, Erlev, Martin Wiuff, Sillerup og Falle Lildholdt, Løjt, samt smedemester Wilckens, Bovlund og væver Th. Kaufmann, Bovrup. For Flensborg-retningen bl.a. Andreas Grau, Jørgen Zachariassen, Dybbøl, N. J. Gotthardsen, Nørmark, Jørgen Gram, Gabøl, H. D. Kloppenborg-Skrumsager, Københoved, Søren Ratzler, Rangstrup. (Dybbøl-Posten 24. august 1920).

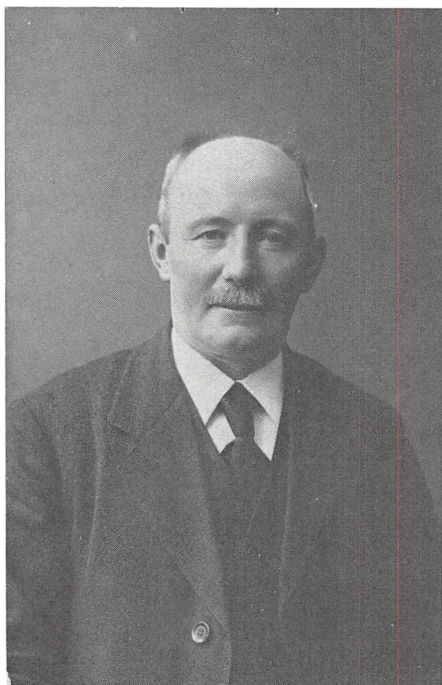
Dybbøl-Posten skrev den 25. august: »Det gælder nu ikke om at glemme fortiden, men om at se fremad. Det gælder ikke om at hugge en hæl og klippe en tå, men om af ærlig overbevisning som ligemænd at mødes der, hvor fremtidens opgaver ligger. Der kræves ingen overbevisningsofre af nogen, men god dansk vilje af alle«. De to delegationer enedes om at dele de 7 opstillingskredse: Aabenraa-retningen fik Rødding-, Haderslev-, Aabenraa- og Augustgenborgkredsene, Flensborg-retningen Sønderborg-, Tønder- og Løgumklosterkredsene.

Men da man kom til personspørgsmålene, slog modsætningerne gnister. Det harmede Flensborg-folkene, at Chr. Ernst Christensen blev opstillet i Augustenborg-kredsen. Han var udpræget Aabenraa-mand, og han var en hård konkurrent til den udprægede Flensborg-mand Andreas Grau, der blev opstillet i Sønderborg-kredsen. Chr. Ernst Christensen indledte forøvrigt sin valgkamp med en meget forsonlig tale, som dog ikke tilfredsstillede bladet Danskeren. Det gav venstrebladet Sorø Amtstidende anledning til at udtale sin forundring over, at Danskeren ikke kunne bifalde »Chr. Ernst Christensen forsonlige og fornuftige ord«. Men Danskeren svarede den 21. august 1920: »At grænsestriden ikke mere har praktisk betydning er for så vidt rigtigt, som den afgørelse, der nu er truffet, næppe lader sig ændre i alt fald i en overskuelig fremtid. Men vi tillægger det den allerstørste betydning, at det danske folk ikke opgiver håbet om en fremtid for danskheden i Mellemslesvig og heller ikke uden videre slår sig til ro med måden, hvorpå denne afgørelse blev hidført. Og vi undrer os højlig over, at man fra en side, hvor der er holdt liv i de gamle provisoriestridigheder gennem en menneskealder, vil

kræve af os, der af hele vor sjæl har deltaget i kampen for danskhedens ret i Mellemlesvig, at vi skal glemme på mindre end et år. Vi vil tværtimod mene, at de modsætninger, der trådte frem i grænsestriden, vil møde os også herefter på andre områder, som de i virkeligheden har mødt os før i tiden, da kampen om edsaflæggelsen rasede hernede. Thi de beror på et vidt forskelligt grundsyn, på et skel man ikke skræver henover, hverken ved hjælp af lyriske talemåder eller politisk organisationsarbejde.«

Endnu mere forargede blev Flensborg-folkene, da redaktør Anders Lebeck blev opstillet i Aabenraa-kredsen. Han var H. P. Hanssens håndgangne mand og havde taget mangen en polemik med Flensborg-retningen. Til gengæld lavede hans opstilling meget op på bladet Hejmdal, der nu gik ind i valgkampen med fuld musik til fordel for Aabenraa-kandidaterne.

Der var mindre blæst om P. J. Refshauge i Haderslev-kredsen og Mads Gram i Rødding-kredsen. På vestkysten var der derimod interne vanskeligheder for Flensborg-retningen. Her ønskede nogle af de ledende med støtte fra Flensborg Avis at få opstillet den tidligere landdagsmand Kloppenborg-Skrumsager, men han var tilsyneladende mindre folkeyndet, end man havde regnet med. I Løgumkloster-kredsen blev han vraget til fordel for N. J.

Hans Jepsen Christensen, Høgsbro (1880–1956). Tingvalgt landstingsmand for Venstre 1920–1947, foto Nørgaard Nielsen, Ribe (Historiske Samlinger).

Gotthardsen, og i Tønder-kredsen blev han fortrængt af den Sønderjyske Skoleforenings formand, Hans Jepsen Christensen, som stod imellem retningerne. Danskeren skrev i sin kommentar:⁴ Flensborg Avis har ikke engang været i stand til at få Kloppenborg opstillet. I stedet for kan bladet få lov at støtte den halvt Flensborg-venlige, halvt Aabenraa-venlige og halvradikale H. Jepsen Christensen fra Høgsbro«. (Danskeren 7. sept. 1920) Den sidste »halvdel«, den radikale, skyldtes, at Jepsen Christensen havde talt ved et kristeligt møde i Horsens, hvor også højskoleforstander Holger Begtrup havde været taler. (Danskeren 3. juli 1920) Begtrup var oprådt som modstander af Flensborg-bevægelsen og var derfor ugleset i konservative blade.

De andre partier havde ikke samme problemer som Venstre. Som en selvfølge var Det konservative folkepartis kandidater Flensborg-tilhængere. Sønderjysk arbejderforening, der indgik valgsamarbejde med Det radikale venstre, delte Aabenraa-retningens opfattelse af grænsepolitikken. Det samme gjorde socialdemokratiet. Det tyske mindretal organiserede sig i Schleswigscher Wählerverein og deltog som sådan i valget den 21. september. Valgresultatet fremgår af følgende oversigt:

	stemmer	mandater
Venstre	24.222	4
Konservative	7.177	1
Radikale	4.435	1
Socialdemokrater	6.432	1
Tyskerne	7.438	1

Desuden opstillede Erhvervspartiet og Venstresocialisterne, der fik henholdsvis 1.234 og 505 stemmer.

Det spændende moment ved valget var fordelingen af Venstremandaterne på Flensborg- og Aabenraa-mænd. Det viste sig, at alle de fire Venstre-mandater var tilfaldet Aabenraa-retningens kandidater. Valgt blev P. J. Refshauge (Haderslev), Chr. Ernst Christensen (Augustenborg), M. K. Gram (Rødding) og Anders Lebeck (Aabenraa). Holger Andersen fik det konservative mandat, J. P. Nielsen det socialdemokratiske og pastor Schmidt det tyske. Chr. Lageri fik et radikalt tillægsmandat.

Resultatet var en dyb skuffelse for de konservative; og for Flensborg-retningen som sådan var valget ganske utilfredsstillende; det svarede ikke til styrkeforholdet mellem de to retninger.

Som nævnt havde Flensborg Avis ydet støtte både til Venstre og til Det konservative folkeparti. Men situationen var vanskelig for bladet både under valgkampen og ikke mindst efter. De konservative var fortørnede over ikke

Holger Andersen (1890–1961). Konservativ politiker, valgt som folketingsmand i den sønderjyske storkreds 1920–1930, landstingsmand 1936–1939, foto o. 1920 (Historiske Samlinger).

at få ubetinget støtte fra Flensborg Avis, og de henviste til, at de under grænsestriden havde givet fuld opbakning til bladet og dets politik. De konservative fandt, at Venstre havde fået for megen assistance. Den 30. august 1920 skrev Danskeren: »Men det er naturligvis forståeligt, ja endog sandsynligt, at Det konservative folkeparti ikke har forudset, at denne virksomme støtte af mellemslesvigske krav og ønsker til syvende og sidst skulle resultere i en særlig flensborgsk forkærlighed for Venstre. Og det vil

Ernst Christiansen (1877–1941). Redaktør af Flensborg Avis 1906–1940. Foto Otto Hannach, 1921 (Historiske Samlinger).

være en overraskelse for mange, at Flensborg Avis, tilsyneladende fuldstændig overser den nationale opgave, der ligger i at styrke det af de danske partier, der indtil dato har udvist det mest vidtgående kendskab til og den største forståelse for mellemslesvigske forhold. Vi skal ikke gøre forsøg på at overbevise Flensborg Avis om kortsynetheden i den konjunkturpolitik, det fører for øjeblikket. Det vil hurtigt vise sig, at bladet som hidindtil således også i fremtiden vil blive nødt til fortrinsvis at søge vidtgående hjælp og støtte for sine anskuelser både hos de konservative kredse i det danske folk og hos disse kredses politiske repræsentation på rigsdagen«.

I det konservative blad Nordjylland indledtes en artikel med den sarkastiske bemærkning: »Flensborg Avis har sikkert glemt, hvad smedens kat døde af« (citeret i Danskeren 7. september 1920). Ribe Stiftstidende og Kolding Avis sluttede op i rækken. Da valget var endt med fiasko for Flensborg-retningen, blev tonen endnu skarpere. Erik Hansen i Kolding Avis anså redaktør Ernst Christiansens standpunkt for en fejl og for en troløshed, »der ikke kunne andet end såre. Man har ikke ventet eller ønsket, at Flensborg Avis skulle optræde som konservativt organ, men man har på den anden side heller ikke kunnet vente en ligefrem fjendtlig eller dog noget reserveret optræden fra Flensborg Avis' side overfor folkepartiet«.

Flensborg Avis forsøgte at forsvare sig bedst muligt. Den 21. september hed det bl.a.: »At maskepiet mellem Flensborg- og Aabenraa-gruppen i Venstre er uheldig, utiltalende, skikket til at skabe lede ved hele stillingen, er rigtigt. Spørgsmålet er, om alle Flensborg-mænd af den grund skulle have ladet det store Venstreparti ligge og være gået til de konservative, overladende Venstre til H. P. Hanssen og Lebeck. De konservative ville så have fået nogle tusinde stemmer flere, men Danmarks politiske og nationale udvikling havde måske til gengæld taget så meget mere skade«. Sådan skrev bladet på selve valgdagen. Da resultatet blev kendt, var skuffelsen stor: »Blandt vore landsmænd syd for grænsen vil man have anledning til liden glæde over valgets udfald. De herrer pastor Schmidt, socialdemokraten Nielsen fra København, Lebeck, Mads Gram og Chr. Ernst Christensen samt eventuelt Refshauge, kan sikkert ikke siges at have næret forståelse for mellemslesvigske forhold«. (Fl. Av. 23.9.20).

Flensborg-retningen var virkelig kommet til kort, men det kunne der – teoretisk i al fald – bødes på ved det forestående landstingsvalg. Valgmændene inden for Venstre delte sig på de to retninger, men i Sønderborg-kredsen var Aabenraa-venstre utilfreds med, at der på venstrelisten til valgmandsvalget blev opstillet flere Flensborg-kandidater, end de fandt rimeligt. Det fik til følge, at der i denne kreds blev opstillet en særlig valgmandsliste uden for partierne, men det var klart, at Aabenraa-venstre

stod bag opstillingen. Listen fik valgt 3 valgmænd, deriblandt amtsassessor, dr. Karberg, Sønderborg.

Da selve landstingsvalget fandt sted i Herning, regnedes disse 3 til Venstre, med det resultat, at 49 valgmænd af Aabenraa-venstre stod overfor 42 af Flensborg-venstre. Med lidt hjælp fra det øvrige Jylland betød det et landstingsmandat til hver af grupperne. Flensborg-venstre samlede sig om H. D. Kloppenborg-Skrumsager, Aabenraa-retningen valgte dr. Karberg. Valgmændene fra de to Venstregrupper holdt møde hver for sig. En af valgmændene for Flensborg-venstre, pastor Andersen, Holbøl, skrev i Flensborg Avis (15.10.1920): »Da Flensborg-venstre holdt møde i Herning var der 42 valgmænd tilstede, og mange regnede med, at endnu 2 skulle slutte sig til dem. Indtil H. Jepsen Christensen kom til stede var der fuld enighed indenfor gruppen; han prøvede at forhindre Kloppenborgs valg, men måtte tilsidst give efter; ellers havde splittelsen inden for Venstre nok været fuldbyrdet. Men alle var enige om, at havde de ikke været så mange, havde man ikke taget hensyn til dem.«

Den talstærke Venstregruppe fotograferet i Aabenraa efter valget 1920. Fra venstre side ses A. Lebeck, Chr. Ernst Christensen, P. J. Refshauge, Mads Gram og landstingsmændene Hans Jepsen Christensen og dr. Karberg. Landstingsmand Kloppenborg-Skrumsager er ikke med på billedet! (Historiske Samlinger).

Valget af dr. Karberg som Aabenraa-venstres repræsentant irriterede Flensborg-mændene. Dybbøl-Postens kommentar lød: »I politisk henseende er det ganske uforståeligt, hvorledes netop dr. Karberg kunne vælges til Venstres repræsentant. Han har aldrig lagt skjul på, at han følte sig knyttet til det radikale parti og dets presse, og som valgmand var han opstillet på en splittelsesliste, der var opstillet netop for at tage stemmer fra Venstrelisten«.

Ved en aftale mellem Socialdemokratiet og det tyske mindretal afgav de 24 hjemmetyske valgmænd deres stemmer på den dansksindede socialdemokrat Jørgen Møller fra Haderslev, der blev valgt. Dermed var de 3 nye pladser besat.

Men nu skulle disse 3 sønderjyske landstingsmænd, Kloppenborg-Skrumsager, Karberg og Jørgen Møller, tilsammen vælge et tingvalgt landstingsmedlem. Det vil sige, at hvis de to Venstremænd blev enige, kunne de bestemme, hvem den fjerde skulle være. Men de kunne ikke blive enige. Kloppenborg-Skrumsager holdt på N. J. Gotthardsen, medens Karberg foreslog Hans Jepsen Christensen som en egnet mellemproportional. Til sidst måtte afgørelsen overlades til bestyrelsen for Venstre-gruppen i landstinget. Den foretrak Jepsen Christensen, der hverken holdt med Aabenraa-retningen eller med Flensborg-retningen, men for Aabenraa-folkene var han mere acceptabel end den renlivede Flensborg-mand (eller rettere Dannevirkemand) N. J. Gotthardsen; de to var iøvrigt svogre.

Gør man hele resultatet op, var af de sammenlagt 12 nye rigsdagsmedlemmer: 1 konservativ, 2 socialdemokrater, 7 venstre, 1 radikal og 1 hjemmetysker. Fordeler man dem efter skillelinjen Aabenraa kontra Flensborg havde Aabenraa-retningen fået overtaget med 8 (5 venstre, 1 radikal og 2 socialdemokrater) mod 2 renlivede Flensborgmænd og manden i midten, Hans Jepsen Christensen, samt pastor Schmidt fra det tyske mindretal.

Det er forståeligt, at der inden for Flensborg-retningen var megen bitterhed over det nedslående resultat. Som tidligere antydte kom bitterheden til udtryk i hårde konservative angreb på Flensborg Avis, men i denne debat indgik yderligere to forhold, hvor det viste sig, at Flensborg-folkene indbyrdes havde forskelligt syn.

Det ene var oprettelsen af et konservativt blad i Tønder, hvad der muligvis ville påføre Flensborg Avis konkurrence i det område nord for grænsen, hvor avisen stod stærkest. Det andet var planen om at oprette en samlende grænseforening i Danmark til støtte for de danske syd for grænsen.

Der var i Danmark siden 1880'erne blevet oprettet en lang række sønderjyske foreninger, og de havde i fællesskab dannet en centralforening. Under grænsestriden havde disse foreninger spillet en underordnet rolle; der havde været uenighed blandt de ledende personligheder, men nu da

Billederne af de sønderjyske rigsdagsmænds hustruer er fra Tidens Kvinder, 9. oktober 1920, der findes i Chr. Lageris arkiv i Landsarkivet. På forsiden præsenteres ialt 11 kvindelige rigsdagsmedlemmer. Fra Sønderjylland måtte man indskrænke sig til rigsdagsmedlemmernes hustruer, der deltog i højtidelighederne ved rigsdagens åbning. I ovalen finder man fruene Karberg og Kloppenborg-Skrumsager, på det store billede fruene Møller, Christensen, Lebeck, Lageri, Gram og Refshauge. Fru pastor Schmidt oplyses i billedteksten at have sendt afbud, mens Holger Andersen var ugift.

genforeningen var fuldbyrdet, var det naturligt for de fleste af dem at lægge deres arbejdsindsats syd for den nye grænse, og med denne opgave for øje var det naturligt, at det blev Flensborg-folkene, der tog ledelsen. Ernst Christiansen havde tidligt fremsat forslag til samling af kræfterne i en stor organisation, og i sensommeren 1920 var arbejdet begyndt. Samtidig rejstes problemet i Nordslesvig om en organisation, der kunne kanalisere støtten herfra til Sydslesvig. Mens Flensborg Avis med lidenskab gik ind for en stor »Grænseforening«, fandt bladet Danskeren, at flere samvirkende foreninger var at foretrække, efter princippet: marchere adskilt og slå samlet, et princip som H. P. Hanssen forøvrigt havde hyldet i Nordslesvig før krigen og stadig fandt rigtigt.

Det kom til en række skarpe meningsudvekslinger, som yderligere fik næring, da den nye konservative Tønder Amts Avis, redigeret af Ingvald Kieler, udover den døgnaktuelle debat bragte en artikel, der indeholdt en mandjævning mellem Ernst Christiansen og Adolph Svensson. Den afslørede, at der bestod et dybtgående modsætningsforhold mellem disse to. Artiklen citeres her efter Kolding Avis 5. oktober 1920; den blev bragt under overskriften: »Manden, der forblev tro«, og den var i Kolding Avis forsynet med en »manchet« hvori det hed: »I Tønder Amts Avis påtaler redaktør Ingvald Kieler, at Flensborg Avis vender sig mod den konservative presse. Redaktør Kieler påtaler særlig den måde, hvorpå Flensborg Avis flere gange har stiklet til redaktør Svenssons arbejde for mellemslesvigerne. Kieler betegner Flensborg Avis' fremgangsmåde som ganske utilbørlig og skriver: »Det ville være urigtigt for dem, der kender sagens rette sammenhæng, at tie stille hertil. Ikke fordi redaktør Svensson ikke kan svare for sig selv og alt har gjort det med vanlig applomb, men fordi en bladmand i visse tilfælde overfor visse arter af angreb nok kan gøre fordring på, at andre griber til værge for ham. Redaktør Svenssons første forhold til mellemslesvigerne er det, at han – ligesom Flensborg Avis' nuværende redaktør – kom fra det nordslesvigske bondeland ind til Flensborg Avis' kontor og blev elev af Jessen. Man kan vist roligt sige hans mest yndede elev, – i hvert fald den, der stod ham personlig nærmest, så længe han var ved bladet. Og der er vel dem, der mener, at han også bedst kunne have fyldt Jessens plads ved hans bortgang, idet det udprægede journalistiske talent hos den, der blev Jessens efterfølger, ikke helt kan opveje savnet af det politiske klarsyn og fremblik og den velgørende, usmålige grejhed, der præger redaktør Svenssons person. Skæbnen ville, at Svensson kom væk fra Flensborg Avis til Dybbøl-Posten, og Christiansen blev. Dette bevirkede vel ofte et forskelligt syn og deraf følgende sammenstød, men hovedlinjen for Jessens politik trådte oftest klarest frem i Dybbøl-Posten. Måske ikke klogest og varsomst (det gav både rifter og sår så

ubøje ligt at følge Jessens linje for en ny mand ved et nyt blad) men sikrest og modigst. Her var i hvert fald ingen skæven efter at bevare en stor og i visse udkanter lidt usikker abonnentkreds eller fornem tenderen hen mod at blive et orakelmæssigt centrumsblad. Her var en hensynsløs og velgørende stillen sagen over bladpolitik. Svensson kunne nu, da hans bladlige livsarbejde var blevet knyttet til det egentlige Nordslesvig, let være blevet fristet til at stille Mellemslesvigs sag i anden række. Det skal siges til hans ære, at han aldrig gjorde det. Vel drev hans bladskæbne ham længere op i Nordslesvig, fra Sønderborg til Haderslev, fra Dybbøl-Posten til Danskeren, men altid var hans første interesse og varmeste ildhu at følge med i arbejdet for mellem-slesvigerne.

Hvem, der har gjort mest nytte i dette arbejde, er det urimeligt at diskutere. I Flensborg selv ville man åbenbart nødig give ham lokalt virkefelt. Vel, så blev han tvunget mod nord og tvungen til at gøre arbejdet for mellem-slesvigerne nord på. Og her har han da også med trofasthed gjort mellem-slesvigeres sag så megen nytte som andre sydpå. I Haderslev amt ville Flensborgbevægelsen uden Danskeren have haft omtrent lige så vanskelige vilkår som i Aabenraa amt. Og videre nordpå i kongeriget var Svensson frem for nogen banebryder for de flensborgvenlige synspunkter. Det skyldes således særlig ham, at Det konservative folkeparti så tidlig og så afgjort blev orienteret i flensborgvenlig retning. På store offentlige møder såvel som på mere personlige påvirkningsrejser blev han brugt til overflod, og han lod sig villigt bruge uden småligt hensyn til, hvad hans nystartede blad kunne kræve af personlig nærværelse.«

Kolding Avis føjede til: »Hvad Kieler her har skrevet om redaktør Svenssons personlighed og arbejde kan vi fuldtud tiltræde. Hans arbejde ved Danskeren, og under hele Flensborg-kampagnen for Flensborgs og Mellemslesvigs ret har vi haft lejlighed til at følge på nært hold, og vi har set, at det var båret af uegennyttig ildhu, og at akkordens ånd var det fremmed. Han er forbleven tro mod Jessens idealer, og han ejer den mandige fasthed i sindet, der hører til det at vedstå og praktisere dem i en tid, da sønderjysk politik til ubodelig skade for grænsespørgsmålet forsumpede (og forsumpes) i taktiske hensyn og klogskab; det vil sige: bliver et uendelig småtskåret spil om, hvem der har været den snedigste.«

Sagt med andre ord beskyldte Erik Hansen i denne tilføjelse Ernst Christiansen for at have svigtet Jessens idealer, mens Ingvald Kieler havde ladet forstå, at Ernst Christiansens journalistiske talent ikke opvejede hans mangel på politisk klarsyn og fremblik, og at Flensborg Avis tenderede til at blive et orakelmæssigt centrumsblad. Det blev også sagt, at A. Svensson var den af Jessens elever, der stod læremesteren nærmest, og at Svensson havde

følt, at der i 1919 ikke var brug for ham i Flensborg, underforstået på Flensborg Avis, men artiklen siger ikke noget om det politiske modsætningsforhold, der bestod mellem Ernst Christiansen og fru Marie Jessen på den ene side (de var tilhængere af Danevirke-grænsen) og på den anden side A. Svensson, der var en af de ledende i Flensborg-bevægelsen.

For en ordens skyld skal indskydes, at Ernst Christiansen ikke var kommet til Flensborg fra det nordslesvigske bondeland. Han var nok født i Vejbæk i Bov sogn, men familien var flyttet til Flensborg, mens han var en lille dreng, kun 5 år gammel. Her voksede han op i Jørgensby-kvarteret, og han var et udpræget Flensborg-barn. (Jfr. Dorrit Andersen: Tyve år i en sønderjysk redaktion, Sdj. Årb. 1977).

Tønder Amts Avis blev ingen konkurrent for Flensborg Avis. Det nye blad klarede sig kun et fjerdingår, men fra anden side kunne Flensborg Avis nok føle sig trængt; alene det forhold, at bladet havde fået sit oplag delt ved grænsedragningen, således at hovedparten måtte sendes nord for grænsen, måtte skabe vanskeligheder.

Den konservative utilfredshed med Flensborg Avis blev ikke modsvaret af nogen anerkendelse fra Venstres side. Her kom modsætningen mellem H. Jepsen Christensen og Kloppenborg-Skrumsager ind i billedet. Flensborg Avis havde klart støttet Kloppenborg. Et par dage efter det folketingsvalg, som ikke bragte Hans Jepsen Christensen det ventede mandat, skrev han til Ernst Christiansen: »Herude på vestkanten er der i mange kredse en voldsom harme mod Flensborg Avis på grund af dens vrangvillige holdning overfor min kandidatur, der vil have sin store part af skylden for, at Aabenraa-partiet sidder ene omkring fadet i rigsdagen . . . Kloppenborg-Skrumsager har intet rygstød i befolkningen og får det heller ikke, hvilket De med hans politiske løbebane burde være vidende om. Jeg kan betro Dem, at der fra forskellige sider er bestræbelser igang for at få mig ind som landstingsmand, og jeg har grund til at tro, at Aabenraa-folkene vil støtte det for ikke at få Kloppenborg-Skrumsager, såvel som til at tro, at det vil blive mødt med velvilje af venstrevælgerne nord for grænsen. Stemningen er meget delt mellem grev Schack og mig, men jeg ønsker absolut ikke Flensborg Avis' støtte, blot at De holder Dem ganske neutral, da en stærk agitation fra Flensborg Avis ikke i øjeblikket vil øve anden indflydelse end den at virke splittende (L. A. Åbenrå, Ernst Christiansens arkiv).

Jepsen Christensen havde ikke umiddelbart held med sig. Flensborg Avis støttede Kloppenborg-Skrumsager, og denne blev som nævnt valgt som landstingsmand af de valgmænd, der repræsenterede Flensborg-Venstre, men i sidste instans lykkedes det Jepsen Christensen ved hjælp af Venstres bestyrelse at blive tingvalgt medlem. Af alle sønderjyske rigsdagsmænd fra

1920 var han nok den stærkeste personlighed, og han fik under regeringen Neergaard stor indflydelse på grænselandspolitikken.

Den 5. oktober 1920 åbnede rigsdagen; højtideligheden var præget af den glædelige udvidelse, som rigsdagen havde erfaret ved nu også at rumme sønderjyske medlemmer. De 5 repræsentanter for Aabenraa-Venstre sendte umiddelbart efter åbningen i fællesskab en hilsen til H. P. Hanssen. De omtalte de festlige dage, men fortsatte: »Ja, det var fest, men midt i det altsammen følte vi stærkere end nogensinde det unaturlige i, at du ikke var i spidsen for os som vort folks kårne fører. I nationalpolitisk henseende har du været vor opdrager mere end nogen anden. Da det kneb, var du manden, der fylkede hæren. Du formåede selv at se ud over de nærmeste hindringer og give os udsyn over tidens nationale rørelser til styrkelse af vort håb. Du er manden, der har båret dagens byrde og hede, både som arbejder og fører!

Men nu blev det dine menige arvtagere, der blev bedt til fest, mens du sad hjemme. Ikke fordi du ikke kunne komme med, thi der er plads til dig, så snart du vil«, og de sluttede: »Vi håber, at den tid ikke må være fjern, da du igen er fremme i første linje. Din plads står åben, i den kan ingen af os gøre fyldest.« (Grænsevagten 1920–21 s. 82).

De fem repræsentanter for Aabenraa-venstre betød en øget støtte for H. P. Hanssens synspunkter i venstrepartiet som helhed, og den uklarhed, der havde hersket over regeringen Neergaards sønderjyske politik siden forsommeren 1920, blev hævet, da statsministeren i november 1920 markerede det standpunkt, at en grænseflytning, hvad enten det var mod nord eller mod syd, nu var indiskutabel. Dette klare standpunkt banede vejen for, at H. P. Hanssen senere kunne slutte sig til partiet Venstre. Men Det konservative folkeparti, der sikrede regeringen Neergaard et flertal, var endnu ikke at finde på denne linje.

Da den nyvalgte konservative folketingsmand Holger Andersen den 28. oktober 1920 tog ordet i folketinget, kritiserede han grænsedragningen. Han ville ikke medgive, at den nye grænse hvilede på selvbestemmelsesretten. Han fandt, at afstemningen den 14. marts 1920 hverken havde været fri, upåvirket eller hemmelig. Han tog afstand fra socialdemokraten C. N. Hauge, der under finanslovdebatten havde sagt, at den løsning, det slesvigske spørgsmål nu havde fået, var endelig og uigenkaldelig, og at den nye grænse derfor, som den eneste mulige, stod fast for alle tider. Holger Andersen sagde, at man også kan have den opfattelse, at dette ikke er tilfældet: »Det forekommer mig, at historien i så henseende taler er ret tydeligt sprog. Faste og urokkelige grænselinjer findes kun der, hvor de er dragne af naturens egen hånd. At en grænse, som ikke kan siges at fyldestgøre naturens krav, skulle være fast og urokkelig for stedse, kan man efter min mening kun sige, når man ikke kan

eller vil se virkeligheden, som den er.« Men Holger Andersen forklarede videre: »Men nu er denne grænse fastsat, og hvad man så end vil mene om den, er den en kendsgerning. Ingen tænker på, at der fra dansk side kan eller skal føres en politik med grænsens voldelige flytning for øje. Såfremt det slesvigske spørgsmål påny optages til forhandling, da kan dette kun ske gennem Folkenes Forbund.«

Holger Andersens formulering var ret moderat, men sandsynligvis har der i Det konservative folkeparti været visse brydninger angående dette spørgsmål, for da partiet 4.–5. november 1920 holdt landsrådsmøde blev der om den nationale politik vedtaget en passus, der gik noget videre. På forslag af redaktør A. Svensson havde samtlige de nye nordslesvigske delegerede for en stund forladt forsamlingsalen for i fællesskab at udarbejde det afsnit af resolutionen, der vedrørte de danske syd for grænsen. Afsnittet blev enstemmigt godkendt og lød:

»Mødet beklager dybt, at det trods alle bestræbelser ikke lykkedes at bjærge alle danske i Sønderjylland med hjem til Danmark. De mænd, der ved en udansk politik og fortsat modstand mod at indanke vort store nationale spørgsmål for vælgerfolkets domstol, har forskyldt, at tusinder af trofaste landsmænd måtte blive i udlændighed, har for stedse dømt sig selv.

Vi giver danskheden syd for den nye rigsgrænse vort håndslag og tilsiger vore udelukkede landsmænd al den støtte, vi politisk og nationalt, kulturelt og materielt er i stand til at yde dem. Den nu stedfundne løsning af det slesvigske spørgsmål svarer ikke til de forventninger, store dele af det danske folk med føje har næret om en fuldt retfærdig ordning af grænsespørgsmålet. Vi deler vore folkefællers håb om, at også deres kamp engang må få sin lykkelige løn.« (Grænsevagten 1920–21 s. 127).

Den unge J. Christmas Møller fulgte synspunktet op, da han den 6. november 1920 i folketinget sagde: »Det forekommer mig både umoralsk og tåbeligt at bringe ofre for at bevare danskheden i 2. zone, hvis slutmålet ikke er en grænsergulering.«

Det fik J. P. Nielsen til at fremsætte nogle skarpe bemærkninger om, at »Flensborg-gruppen ikke kan ophøre med sine rumlerier i det nationale spørgsmål . . . Jeg må tilstå, jeg blev ganske forbavset, da man hævdede, at Flensborg skulle være en dansk by. Jeg har i 1894 arbejdet i Flensborg, og det, der mødte mig der, var ikke dansk ånd, dansk kultur og dansk sindelag. Nej, det var tysk ånd, tysk kultur og tysk sindelag. Man måtte ialtfald have en lygte, hvis man skulle ud at lede danskheden op dernede. Det er også betegnende, at den agitation, der anvendtes før afstemningen i Flensborg, overvejende blev ført på tysk . . . «

Denne tale blev taget J. P. Nielsen meget ilde op. Order »rumlerier« blev

angrebet mange gange i de Flensborg-venlige blade i den følgende tid, og i Flensborg Avis hed det 16. november 1920: »Med en vis undren har man set drøftelsen vedrørende vort fremtidsmaal i den kongerigske presse. I radikale og socialdemokratiske blade og enkelte af Venstres aviser, på fremskudt plads i Hejmdal, har man rådet os til at slå os til ro med denne nye grænse som den endelige afgørelse. Andre blade har ikke villet udelukke alt håb, men opfrisket opfordringen: »Tal aldrig derom, men tænk altid derpå«. Atter andre deler tilfulde vort håb. Det konservative folkeparti har gjort det til sit.« I det følgende argumenterede bladet efter den linje, at de danske syd for grænsen var lovlydige, men at Tyskland selv håbede på ændringer i fredstraktaten. Skulle de danske så ikke have lov til det samme?

Det er på denne baggrund, og fordi pastor Schmidt på hjemmetyskernes vegne krævede grænsen flyttet nordpå, at statsminister Neergaard i folketinget den 10. november udtalte: »Denne regering vil respektere den nye grænse både til den ene og anden side. Vi kræver ikke blot respekt for grænsen af dem, der bor nord for den, vi vil selv vise samme respekt mod syd. Denne respekt vil vi vise, fordi vi skylder de magter, som overhovedet muliggjorde, at vi fik de sønderjyske landsdele indlemmet i Danmark, det hensyn at respektere den af dem på grundlag af Versaillestraktaten trufne afgørelse. Og vi skylder os selv det, thi uden en sådan respekt for grænsen kan den nationale opgave, vi har i de blandede egne, der er under dansk styre, ikke udføres på forsvarlig måde«, men han tilføjede: »Dette siger jeg, endskønt det jo ikke er nogen hemmelighed og ofte udtalt fra regeringens side, at vi havde ønsket grænsen draget anderledes, end den blev draget«. (Grsv. 1920–21 s. 126).

I efteråret 1920 var det altså stadig et politisk problem i Danmark, om grænsespørgsmålet skulle holdes åbent, eller om man skulle stå på standpunktet: Grænsen ligger fast, som regeringen nu gjorde. Denne meningsforskel fik betydning i forbindelse med de overvejelser, der var begyndt i sensommeren 1920, om en nyordning af de foreninger, der i kongeriget havde støttet de danske i Sønderjylland. Også i den genvundne del af Sønderjylland rejstes der samtidig organisationsproblemer, både hvad angik de »gamle« foreninger fra udlændighedstiden og de nye, der måtte komme til under de ændrede vilkår.

Ernst Christiansen havde foreslået, at alle gamle sønderjyske foreninger i kongeriget blev samlet i en stor, landsdækkende »Grænseforening«. I Nordslesvig måtte denne gren af organisationsarbejdet imidlertid begynde på bar bund. Peter Grau satte sig i spidsen i bestræbelser for at oprette en sønderjysk afdeling af Grænseforeningen, men der viste sig uenighed om, hvorvidt man i den nye organisation skulle søge at slå bro over grænsestridens kløft, eller om man især skulle appellere til Flensborg-tilhængerne og

om man mere eller mindre direkte skulle holde grænsespørgsmålet åbent.

Peter Grau var på den moderate linje, og han kunne finde støtte derfor i et opråb udsendt af de nyvalgte sønderjyske rigsdagsmedlemmer, der søgte at kalde til samling på det nu givne grundlag. I et opråb til det danske folk hed det: »I det øjeblik, repræsentanter for de sønderjyske landsdele for første gang indtager deres sæde i den danske rigsdag, mindes vi med tak den støtte, det danske folk ydede os til bevarelse af vor danskhed under fremmedherredømmet.

Når vi nu begynder det uhindrede samliv med vort folk, som vi længtes efter og kæmpede for i alle de mange år, går vore tanker af sig selv til de landsmænd, der lever uden for rigets grænser under vanskelige nationale kår.

Under den glæde, vi nu oplever med vort folk, føler vi derfor trang til at opfordre alle kredse af det danske folk til at samles i et enigt arbejde for at støtte og hjælpe disse vore landsmænd i deres bestræbelser for at bevare dansk sprog, sindelag og kultur.

Mange er de opgaver, der ligger og venter på deres løsning, ikke mindst på skolens og kirkens område. Vi opfordrer derfor vort folk til, hele landet over, at danne organisationer eller underbygge dem, der støttede os i kampen under fremmedherredømmet, i det øjemed, med alle lovlige midler at støtte de danske i udlændighed til hævvelse af sprog og nationalitet.« (Grænsevagten 1920–21 s. 82) Det var undertegnet af Holger Andersen (kons.), P. J. Refshauge, M. K. Gram, dr. Karberg, Chr. E. Christensen, A. Lebeck, H. D. Kloppenborg-Skrumsager (venstre), Chr. Lageri (rad.venstre), Jørgen Møller (soc.dem.) Man skal næppe se nogen demonstration i, at J. P. Nielsens navn ikke var med; han havde ikke haft bopæl i Sønderjylland før 1920.

Den 12. okt. 1920 holdtes i Tinglev et forberedende møde for at oprette en nordslesvigsk »Grænseforening«. Både Flensborg- og Aabenraa-folk deltog deri, og P. Grau var ivrig for at få alle kredse med. Der blev oprettet amtsudvalg med repræsentanter for begge retninger. Af mere fremtrædende Aabenraa-folk kan man nævne M. K. Gram og amtsskolekonsulent Nikolai Svendsen, Tønder.

Flensborg Avis var tilfreds med initiativet, der gik parallelt med de bestræbelser, der i kongeriget var igang for at samle de sønderjyske foreninger i en »Grænseforening«, men både i Nordslesvig og i det »gamle land« viste der sig modstand. En række foreninger ville bevare en mere fri stilling, og ved siden af Grænseforeningen dannedes et samarbejdsorgan med navnet »De sønderjydske foreningers fællesråd«. Denne sammenslutning stod lidt til højre for Grænseforeningen.

I fællesrådet samledes »Flensborg-samfundet«, landsforeningen »Høj-skamling«, Ligaen DDD (Danmark, Danebrog, Danevirke), Sønderjydske

Centralforening og Sønderjydsk Samfund. I Nordslesvig forholdt bladet »Danskeren« sig forbeholdent over for tanken om en stor samlende grænseforening, og bladet kunne ikke acceptere det opråb, de sønderjyske rigsdagsmænd havde udstedt, når 5 af disse parlamentarikere samtidig havde sendt en hyldest til H. P. Hanssen. »Man kan ikke på samme tid tjene H. P. Hanssen og den sydslesvigske danskhed. De to proklamationer med delvis de samme navne under viser bedst, hvor forvirrede og forvrølede forholdene efterhånden er blevet her i landet.« (18. oktober 1920). Man vil heraf forstå, at Danskeren havde mest sympati for fællesrådet, og bestræbelserne for at oprette en nordslesvigsk grænseforening fik i bladet følgende kommentar: »... I de nedsatte amtsudvalg findes navne både for Flensborg-venner og Flensborg-modstandere. Dette vil antagelig vanskeliggøre tilslutningen noget, idet der altid vil være folk, som ønsker at gøre et fremtidigt arbejde for Mellemslesvig i samme ånd og udfra samme synspunkter, som hidtil har været ledende for dem... den ene krone kan være lige så god som den anden, kan man sige... For os, der ikke overser, at de pengebeløb, der er nødvendige til at skabe rammerne for arbejdet dernede, skal skaffes til veje, men samtidig fastholder, at det ikke er de danske kroner der, om det lykkes engang, skal bære landet hjem til Danmark, stiller sagen sig noget anderledes. Vi ønsker først og fremmest et sundt, dybtgående nationalt og kristeligt arbejde syd for den nye grænse, som ikke presser frugterne frem, men lader dem modnes til sin tid. Vi ønsker et roligt og dybt åndedrag i, hvad vi foretager os, og en virkelig overbevisning om, at »det har slet ingen hast for den, som tror«. Dette program og denne overbevisning kan efter vort skøn kun deles af ligesindede med samme grundanskelse og samme livssyn, og vi har grund til at vente, at der også i den nærmeste fremtid på denne basis vil søges dannet en sammenslutning hernede om at arbejde for og blandt folkefæller i Mellemslesvig.« (19. oktober 1920).

I Ribe Stiftstidende var tonen mere kras. Her skrev Argus 29. oktober 1920: »De usynlige magter, som nu forhindrer Danmark i at yde de danske i 2. zone hjælp ved at blande Flensborgmændene med de danske flensborgeres banemænd og ved at hæve sidstnævnte til skyerne, vil engang komme til at undgælde derfor«.

De stridende grupperes erklæringer fik Mads Gram til at melde fra. Han skrev 28. oktober 1920 i Hejmdal: »For kort tid siden modtog jeg meddelelse om, at jeg var udpeget som medlem af arbejdsudvalget for Haderslev Vesteramt til dannelse af stedlige afdelinger af en »grænseforening«. Den nye sammenslutnings navn forekom mig mindre heldigt valgt, når der ønskes en samling om bestræbelser til støtte af vore landsmænd uden for Danmarks grænser så kort tid efter, at grænsestriden har sat sindene i bevægelse.

Et navn kan imidlertid være mindre væsentligt, men det viser sig, at sammenslutningen har fremkaldt brydninger blandt de bestående sønderjyske foreninger. I disse brydninger ønsker jeg ikke at indblandes, men mener det rigtigst at afvente en afklaring, som må komme... « (Grænsevagten 1920–21 s. 89).

Det betød, at Grænseforeningen i Nordslesvig ikke blev en organisation, der slog bro over kløften, men fortrinsvis en forening af Flensborg-folk. I bladet Hejmdal fremsattes ønske om, at de, der arbejdede for en grænseforening, ville formulere et klart program. Det hed den 12. november 1920: »... Endnu har Grænseforeningen ikke tonet rent flag. Der foreligger udtalelser, hvorefter dens arbejde vil blive holdt inden for rammer, som også vi kan finde fuldt forsvarlige. Men der foreligger også, tilmed af flere af dens ledende mænd, udtalelser som peger i en anden retning og tyder på, at den først og fremmest vil samle sig om løsningen af en stor politisk opgave: grænsens flytning sydpå. Med henblik derpå holder vi det for nødvendigt, at der tilvejebringes større klarhed, inden foreningen organiseres ud over Nordslesvig, da manges tilslutning sikkert vil være afhængig deraf. De foreninger, der vil arbejde syd for grænsen, må, finder vi, stille sig på det klare og uangribelige standpunkt, som regeringen står på. For så vidt det er tilfældet, vil vi også kunne yde dem vor kraftige understøttelse og være med til at fremme deres formål med varm energi. Vi håber, at stadig videre kredse må indse, at dette er det eneste forsvarlige standpunkt, og at hele det danske folk må kunne samles til enigt og frugtbart samarbejde på dette grundlag.«

Dette tilbud om et samarbejde på det givne politiske grundlag blev skarpt afvist af Flensborg Avis, som mente, at kravet om, at Grænseforeningen burde tone rent flag, vistnok skulle tjene som en kæp i hjulet: »Det er ikke godt at vide, hvorledes bladet Hejmdal i øjeblikket »tænker sig den store »politiske« opgave at få grænsen flyttet sydpå«. Selvfølgelig bliver det de sønderjyske foreningers opgave at støtte dansk sprog og oplysning. Men ikke mindre vigtigt er den opgave at styrke selvhævdelsen i det danske folk. Der er her en kløft, som det ikke skal lykkes at skjule i en tåge af kønne ord... Den tyske folketingsmand, tyske foreninger nord og syd for grænsen, officielle tyske repræsentanter har knæsat kravet om en ny grænseflytning. Skulle de danske syd for grænsen have mindre ret end de indvandrede tyskere i dansk land?

Der er yderligere sket den forandring, at der er oprettet et Folkenens Forbund, og der er udtrykkeligt af de ledende statsmænd henvist til, at fredstraktaternes bestemmelser ikke er uforanderlige... Med undren ser man i Hejmdal et forsøg på at give de danske syd for grænsen gode råd. De har gjort uheldige erfaringer med råd fra Aabenraa. Hvis de fra første færd

havde vist dem den mest fjendtlige mistro, ville de have været bedre farne. Denne lære har de skrevet sig bag øret, og de skal nok selv vide, hvad de vil.« (13. november 1920). Man forstår efter dette, at Aabenraa-folkene indtog en reserveret holdning overfor Grænseforeningen.

Hvad angik det formelle grundlag for Grænseforeningen, blev Hejmdals ønske imidlertid opfyldt. På Grænseforeningens stiftende møde den 2. november 1920 blev følgende uangribelige formålsparagraf vedtaget: »Foreningens hovedformål er ved alle lovlige midler såvel åndeligt som materielt at støtte og udvikle danskheden syd for grænsen.« (Grænsevagten 1920–21 s. 154). Uanset de angreb, der blev rettet mod H. P. Hanssen og hans ligesindede af andre, udsendte P. Grau 13. november 1920 en af forsonlighed præget opfordring til at danne lokale afdelinger med en programerklæring for den påtænkte nordslesvigske organisation, som skulle neddæmpe mod-sætningerne. Men Danskeren var ikke tilfreds med denne opfordrings formulering: »... Det viser sig altså, som forudset, at alliancen med H. P. Hanssens mange meningsfæller i grænsestriden også hurtigt vil føre til et arbejdsprogram, der i virkeligheden betyder en stiltiende anerkendelse af den H. P. Hanssenske løsning af grænseopgørelsen. Der er ingen tvivl om, at Peter Graus programudtalelse også vil kunne gøre regning på H. P. Hanssens varmeste tilslutning. Det modsatte vil antagelig blive tilfældet på et nyt møde af de nordslesvigske konservative.« (14. november 1920).

Den konservative organisation i Nordslesvig havde indtil da været tilbageholdende. Inden for denne ramme virkede både P. Grau og A. Svensson. Det viste sig, at P. Grau ikke havde held til at få de delegerede ind på sin linje, medens Svenssons linje fik større støtte. Han havde som nævnt sympati for Sønderjydske Foreningers Fællesråd, der blev oprettet den 28. okt. 1920. Den 3. nov. udsendte fællesrådet et opråb om tilslutning til en af de samarbejdende foreninger. Fællesrådets politiske formål var udtrykt i det ønske, der indeholdes i verslinjerne: »skænke os et Danmarkskort, hvor alt dansk igen er vort.« (Grænsevagten 1920–21 s. 136).

Flensborg Avis havde taget klart standpunkt for Grænseforeningen og mod Fællesrådet, men til forskel fra P. Grau ønskede avisen H. P. Hanssen og hans folk holdt udenfor Grænseforeningen. I et svar til Danskeren hed det: »Grænseforeningen vil utvivlsomt bane sig vej i Nordslesvig uden hensyn til angreb fra den ene eller den anden side. Mon Danskeren tror, at Peter Grau, Pøl og den konservative nordslesvigske folketingsmand (Holger Andersen) og Kloppenborg-Skrumsager med flere er gået over til H. P. Hanssens syn på grænseopgørelsen? Tror den ikke det, så ses det ikke, hvad gavn dens angreb skal gøre. Fra de danske syd for grænsen skal det siges uden personlig brod, men i fuldt alvor, at det for os både er en sorg og en ydmygelse og føles som en

ny bitter tilskikkelse, at nu ikke engang vore venner i Nordslesvig kan være fælles om vor nationale sag, men at der gøres ihærdige forsøg på at dele befolkningen efter partilinjer også i denne sag, hvor vi dag efter dag indtrængende har bedt om samling bag fronten. I kongeriget er der fremdeles to lejre. Skal spliden nu også bæres ned i Nordslesvig, hvor der dog kan bygges fra ny af, så er vi vel farne« (16. november 1920).

Med den holdning, som henholdsvis Flensborg Avis og Danskeren indtog, kan man godt forstå, at Grænseforeningen fik vanskeligheder, da lokalforeningerne i Nordslesvig skulle dannes. I Haderslev gik det nogenlunde, takket være Holger Andersen, der tog standpunkt til fordel for Grænseforeningen. I Tønder, hvor der holdtes et møde den 21. dec. 1920, var det lidt mere besværligt. Mads Varming fra Råhede var utilfreds med navnet Grænseforeningen, og han ønskede en klar udtalelse om, at foreningen ville respektere den nye grænse, mens andre var mere valne. Man drøftede også forholdet til den store Grænseforening og vedtog, at »Grænseforeningen i de sønderjydske landsdele bør oprettes som en selvstændig forening«. Det var helt på tværs af den linje, som Flensborg Avis ønskede fulgt. Forslaget fik følgende kommentar: »Det er ikke meget opmuntrende at læse om en sådan forening. På tysk side samles man i enighed og er fast bestemt på at yde tyskerne i Nordslesvig hvilken som helst støtte, de ønsker, med tydelig tilkendegivelse af, at man kræver grænsen flyttet igen. På dansk side mødes de udelukkede danskes atter og atter gentagne henstilling om en stærk og enig sammenslutning med de mærkeligste betænkeligheder. Kan man ikke forstå, at det for Nordslesvigs egen skyld er nødvendigt at samle dem, der ikke vil drive tyskerkurs og forberede en ny udlevering af sønderjysk jord.« (Grænsevagten 1920–21 s. 189 efter Flensborg Avis af 24. december 1920).

Endnu mere bitter var tonen i en nytårsartikel i Flensborg Avis den 3. januar 1920». . . Lad de danske sammenslutninger nord for grænsen roligt afholde sig fra krigsråb og politiske krav, men det mangler bare, at de skulle begynde med at drive en ny Rubin-politik . . . Ikke af barmhjertighed, men for sin egen skyld må Nordslesvig støtte de udelukkede ved storslået samling af alle gode kræfter, ikke ved spredt og splittet foreningsarbejde.«

Men ny splittelse var undervejs. Den 14. januar 1921 meddelte Danskeren, at der var oprettet en sammenslutning med navnet Foreningen Sydslesvig. Bag oprettelsen stod redaktør A. Svensson. Dens formål skulle være at styrke danskheden syd for grænsen »i ethvert arbejde, der er foreneligt med den tyske lovgivning«. For så vidt var der ikke stor forskel i forhold til Grænseforeningens program. Men det hed videre, at foreningen ville »bidrage til en offentlig dansk mening, der ikke anerkender, at princippet om folkenes selvbestemmelsesret er bragt til en fuldstændig og retfærdig

anvendelse på den del af Slesvig, der ligger syd for den nye grænse, men håber med de danske søndenskels, at deres sag engang må blive taget op til ny prøvelse, så langt dansk folkegrund når, og at der derigennem må kunne ventes en genforening af alle danske med moderlandet.« Den nye forening søgte tilslutning til Sønderjydske Foreningers Fællesråd.

I offentligheden fik den en blandet modtagelse. Fyns Venstreblad udtrykte betænkelighed ved, at man ville hævde, at selvbestemmelsesrettens princip ikke var bragt til fuldgyldig og retmæssig anvendelse. Herpå svarede redaktør Svensson den 25. januar 1921: »Det kan naturligvis være temmelig lige-gyldigt, hvorledes den radikale presse opfatter »Foreningen Sydslesvig«'s tilblivelse og vedtægter eller ikke . . . Vi skal dog benytte lejligheden til at sige, at det ikke er de Sønderjydske Foreningers Fællesråd, der har konstitueret foreningen, men mænd fra Haderslev amt. Hvad lovene angår, så tilsigtes der tydeligt nok to slags virksomhed, en i Sydslesvig (landet fra Flensborg fjord til Danevirke) svarende til det uskyldige punkt 1, og en i Danmark svarende til punkt 2. Dette sidste er for os hovedsagen. Thi det gælder nu, som det gjaldt før krigen, at vække og vedligeholde genforeningshåbet for de danske syd for grænsen. Og da der er nok, der vil tie det ihjel, så vil Foreningen Sydslesvig tale om dette håb«. (Grænsevagten 1920–21 s. 251).

Foreningen var næppe kommet i gang, før forudsætningerne fuldstændig ændredes. Grænseforeningen og Sønderjydske Foreningers Fællesråd sluttede sig den 3. februar 1921 sammen. De tilsluttede foreninger fik lidt mere spillerum, men formålsparagraffen blev ikke ændret. Kun to af de foreninger, der havde været med i Fællesrådet, holdt sig nu udenfor. Det var Ligaen DDD (den eksisterer idag som Slesvig-Ligaen) og Foreningen Sydslesvig. (Grænsevagten 1920–21 s. 201f).

Allerede den 20. januar 1921 var de to formænd, for Grænseforeningen professor F. Vinding Kruse og for Fællesrådet general Ulrich, blevet enige om at anbefale en sammenslutning. Redaktør Svensson var ikke tilfreds med, at formanden for Fællesrådet ikke havde indviet ham i, hvad der var i gære. Foreningen Sydslesvig havde vel ikke nogen formel ret til at få meddelelsen om dette skridt, eftersom den ikke var indmeldt i Fællesrådet, men så meget større moralsk adkomst. Uoverensstemmelsen førte til en udførlig brevveksling mellem redaktør Svensson på Foreningen Sydslesvig's vegne og general Ulrich. (Danskeren 8. februar 1921).

I en artikelrække 7.–9. februar 1921 gennemgik redaktør Svensson hele problemet om »Arbejdet for den sydlige danskhed«. Han belyste striden mellem Grænseforeningen og Fællesrådet: »Samarbejdet med Aabenraa-mændene dyrkedes langt mere udstrakt hernede [i Nordslesvig], og hårdhændetheden overfor dem, der ikke kunne være med i dette arbejde, var ikke

mindre, snarere større. Således krævede P. Grau ved det konservative delegeretmøde i Tinglev i sin tid på det bestemteste, at her i Nordslesvig måtte der kun være plads for Grænseforeningen og ikke for Fællesrådet. Det lykkedes ikke at få vedtaget en resolution i den retning. Til gengæld forsøgte Flensborg Avis ingen lejlighed til at fremhæve, at Grænseforeningen var det eneste rigtige . . . Så dannedes Foreningen Sydslesvig. Man skulle tro, at den sydlige danskhed ikke havde råd til at afvise en sådan håndsækning nordfra. Ikke desto mindre udtrykte Flensborg Avis temmelig tydeligt sin forventning om, at foreningen ikke måtte blive til noget, og dokumenterede således påny, som så mange gange før, hvor vanskeligt bladet har ved at bedømme nordslesvigske forhold, når det drejer sig om danskhedens ve og vel syd for grænsen.«

I den følgende artikel udtalte Svensson sin forbavelse over, at Aabenraa- manden, amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen, var blevet medlem af Grænseforeningens hovedstyrelse, og at redaktør, folketingsmand Anders Lebeck, der var kasserer i den Nordslesvigske Skoleforening, var blevet hilst velkommen af de danske syd for grænsen med henblik på deres skolearbejde, og han mente samtidig, at problemet H. P. Hanssen meldte sig i horisonten, og der henvistes i artiklen til en udtalelse i Hejmdal om, at H. P. Hanssen i det øjeblik, han måtte ønske at indtræde i aktiv politik, ville blive båret af en bred folkebølge ind i rigsdagen. Redaktør Svensson mente, at denne forventning ville holde stik, og fandt, at H. P. Hanssen under sin påtvungne tilværelse som privatmand havde gjort et vellykket forsøg på at genrejse og konsolidere sin noget rystede magtstilling i Nordslesvig. Videre hed det: »Flensborg Avis har efter vort skøn lettet ham dette arbejde. I stedet for roligt og målbevidst at fastholde skillelinjen mellem dem, der stod de danske bi i grænsestriden, og dem, der svigtede, har bladet snart talt et sprog, der styrkede Hanssens position i stedet for at svække den, og snart forholdt sig så anerkendende overfor de tidligere bitre modstandere, at linjerne udviskedes. Også den ubegribeligt ensidige måde, hvorpå Flensborg Avis har påtvunget befolkningen den blakkede nordslesvigske grænseforening, vil vise sig at være et skridt i den retning. Man må endelig ikke tro, den dag H. P. Hanssens politik igen bliver en magtfaktor i Nordslesvig, at den nordslesvigske grænseforening da kan dæmme op imod »flodbølgen«. Den vil på spørgsmålet H. P. Hanssen splittes som avner for vinden. Kun en organisation af fast og ensartet støbning, således som Foreningen Sydslesvig var tænkt at være, kan da optage kampen. Heller ikke den store danske Grænseforening vil vise sig at være tilstrækkelig. Thi det er i Nordslesvig, at kampen skal føres. I Nordslesvig har Hanssens politik sin styrke, kun der kan den i længden modvirkes . . . Flensborg Avis har modvirket os og banlyst Foreningen

Sydslesvig, så vidt det var bladet muligt. Fællesrådet, som vi skulle slutte os til, er ophørt at eksistere. Foreningen Sydslesvig har overvejet at ophøre, men vil fortsætte under visse forudsætninger.«

Ret længe kunne Foreningen Sydslesvig under de givne forudsætninger dog ikke fortsætte. Den 22. august 1921 blev foreningen opløst; bestyrelsen opfordrede medlemmerne til at slutte sig til Ligaen DDD. Den havde da ca. 700 medlemmer og rådede over en kassebeholdning på kr. 1.860. Det blev besluttet at hensætte 10.000 mark til kirkeligt arbejde i landdistrikterne og 10.000 mark til brug for enten en dansk landbrugs- eller husholdningsskole, hvis en sådan måtte blive oprettet. (Grænsevagten 1921–22 s. 45f).

Grænseforeningen for Nordslesvig blev definitivt oprettet 18. marts 1921 og nåede relativt hurtigt en stor tilslutning. Blandt bestyrelsesmedlemmerne kunne man notere også en del tilhængere af Aabenraa-retningen, omend Flensborg-tilhængerne havde overvægten, og Grænseforeningen blev ikke en samlende organisation for de to retninger, men i det gamle land blev Grænseforeningen den altdominerende sønderjyske forening.

I Nordslesvig var billedet mere broget. Her virkede på forhånd flere landsdelsdækkende nationale organisationer, som nu måtte tilpasse sig de nye forhold; det gjaldt dog ikke Vælgerforeningen, som havde mistet sin eksistensberettigelse. I november 1920 blev det vedtaget at opløse den; selve opløsningen fandt sted i oktober 1921. Dens midler gik til det såkaldte »jernfond«, der blev stillet til rådighed for det kulturelle arbejde syd for grænsen. Jernfondet eksisterer stadigvæk, men inflationen har været hård ved dets midler.

I modsætning til Vælgerforeningen havde Skoleforeningen og Sprogforeningen stadig store opgaver at varetage. Skoleforeningen havde – som før krigen – også i overgangstiden ydet støtte både til unge fra Nordslesvig og Mellemslesvig til højskoleophold i Danmark, og den fortsatte denne del af sin virksomhed uændret. Den fik også kontakt til den i maj 1920 nyoprettede Dansk Skoleforening Flensborg. Denne kontakt gik udenom den i juni 1920 dannede Slesvigske forening. Det havde været redaktør Ernst Christiansens opfattelse, at denne nye forening skulle være altomfattende. Han skrev: »Den slesvigske forening, som skal være vælgerforening, sprogforening og sammen med den flensborgske skoleforening også skoleforening, samler til sine udvidede bestyrelsesmøder repræsentanter for alle danske hernede.« (Grænsevagten 1920–21 s. 93). Hvad skolearbejdet angik blev dette program ikke opfyldt. Formanden for Den nordslesvigske skoleforening, Hans Jepsen Christensen, søgte kun forbindelse med Dansk Skoleforening, og den nordslesvigske organisation blev et værdifuldt rygstød for den sydslesvigske. Hovedparten af midlerne til skolerne i Flensborg og omegn kom fra den

danske stat, men der var »personalunion« mellem Skoleforeningen og det udvalg, der administrerede statens støtte. H. Jepsen Christensen var toneangivende begge steder.

Den 22. december 1920 holdt Den nordslesvigske skoleforening et møde for at drøfte foreningens fremtidige organisationsform, med det formål at koncentrere arbejdet i de vanskelige egne nord for grænsen i, »den skæve firkant« som man sagde, og ligeledes syd for grænsen. I Skoleforeningen kunne Aabenraa- og Flensborg-folk nok arbejde sammen, selvom foreningens kasserer gennem mange år, folketingsmand Anders Lebeck, politisk var en anstødssten for Flensborg-folkene.

Om Lebecks valg til folketinget havde Flensborg Avis den 4. okt. 1920 skrevet: »Det er nogle som mener, at nu efter at afgørelsen er faldet, skal vi så hurtigt som muligt glemme og tilgive og søge forbund med dem, der har villet udelukke os. Det falder ikke nogen hernede ind at leve på nag og bitterhed. Men det ville hævne sig på os selv, hvis vi ville bygge noget på støtte fra en lejr, der indleder sin rigsdagsvirksomhed med signaler som hr. Lebecks.«

Nu havde Lebeck som Skoleforeningens kasserer gennem mange år taget imod ansøgninger til støtte af højskole- og efterskoleophold også fra sydslesvigere, og også mens grænsekampen rasede hårdest. Da en omdannelse af Skoleforeningen kom på tale, skrev han: »Skoleforeningen har under sin 30-årige virksomhed på sit område gjort et betydeligt arbejde for den danske ungdom syd for den gamle grænse. Bestyrelsen har altid med særlig imødekommenhed ydet hjælp til unge fra de vanskelige egne til at komme på danske skoler. I dette forhold er der heller ikke ændret noget ved fastsættelsen af den nye grænse. Samtlige ansøgninger, som i de senere år og indtil dato er indgået fra Flensborg og Mellemslesvig, er blevet bevilgede. Når foreningen nu, under ændrede former som de nye forhold kræver, fortsætter sit arbejde i Flensborg og Mellemslesvig, er den i bedste overensstemmelse med sine traditioner.« (Grænsevagten 1920–21 s. 185).

Efter genforeningen fandt Hans Jepsen Christensen det hensigtsmæssigt, at Skoleforeningen skulle kunne hverve medlemmer ud over hele Danmark. I Flensborg Avis fandt han ingen forståelse for sådanne planer. Den 2. januar 1921 skrev avisen: »Medens adskilligt taler for, at Skoleforeningen fortsætter i Nordslesvig for at afvente, om der er trang til den også i fremtiden, erfarer man med nogen forundring, at den vil søge udvidelse i kongeriget. Knap er man nået til de to store sønderjyske sammenslutninger (Grænseforeningen og Fællesrådet), før den tredje søger at skaffe sig indpas. Skoleforeningen vil nord for Kongeåen ikke betyde en styrkelse, men en svækkelse, med mindre den tager udelukkende sigte på en høst i radikale kredse, der i grænse spørgsmålet har samarbejdet med vore tyske modstandere.«

Den sidste sætning var en grov beskyldning, og Jepsen Christensen gav svar på tiltale 4. januar: . . . »Det er mig ganske uforståeligt, at Flensborg Avis mener at turde tage ansvaret for at tilbagevise nogen dansk, ligegyldigt hvor han eller hun end har stået i grænsespørgsmålet, der kommer og melder sig som deltager nu i et opbyggende arbejde af åndelig og kulturel natur syd for den grænse, som nu er sat, og som vi, med eller mod vor vilje, må regne med, indtil udviklingen på den ene eller anden måde fører os frem til andre muligheder . . . Da Skoleforeningen i sin tid stiftedes herude på vesteregnet, var der mange kloge folk i vor landsdel, der mente, at en sådan forening var dog ganske overflødig. Vi havde allerede to store nationale foreninger: Sprogforeningen og Vælgerforeningen. Fik vi nu den tredje, ville det bare skade tilgangen til de allerede stiftede foreninger og skabe forvirring i rækkerne.« (Fl.Av. 4. jan. 1921) Skjult i den sidste bemærkning lå en kritik af redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis, der havde været en skarp modstander af, at der oprettedes en Skoleforening. Men kendsgerningerne havde vist, fortsatte Jepsen Christensen, at der også var plads og opgaver for Skoleforeningen.

Hertil svarede Flensborg Avis straks den 5. januar 1921: »Landstingsmand H. J. Christensen har næppe fulgt så dårligt med i den hidtilværende drøftelse, så han ikke ved, hvorfor Flensborg Avis og mange venner af den sønderjydske sag har opfordret til samling. Selvfølgelig er det ikke for at formindske støtten til de udelukkede, men for at forøge den. Een stor forening i hver by betyder mere end fem små; een stor i hele landet, der er stor nok til at påvirke den offentlige mening, mere end en snes mindre, der fører en private tilværelse . . . Det er for tidligt hos os at påkalde venlige følelser for dem, der har arbejdet på at udelukke os. Det er vel ikke os, der har pligter mod dem, men dem, der skylder deres fædreland oprejsning.«

Ved generalforsamlingen den 5. jan. 1921 blev foreningens navn ændret til »Sønderjysk skoleforening«. I jubilæumsbogen »Sønderjysk Skoleforening 1892–1942« har Hans Jepsen Christensen nærmere gjort rede for de brydninger, der her kort er omtalt.

Trods udvidelsen til at omfatte hele Danmark vedblev skoleforeningen dog at have sit tyngdepunkt i Nordslesvig, men der bestod som nævnt et samarbejde mellem de to skoleforeninger nord og syd for grænsen. Til Sydslesvig gik statsmidlerne gennem et af Statsministeriet den 21. marts 1921 nedsat »Udvalg til fordeling af bevillingerne til støtte for dansk sprog og kultur i udlandet«. Dette udvalg havde gennem 1920'erne mellem 200.000 kr. og 300.000 kr. til rådighed om året, men heraf gik også beløb til danske lektorer ved udenlandske universiteter og til Dansk kirke i udlandet. De fleste

midler gik dog til dansk privatskolevirksomhed i den tidligere 2. zone. I 1922 blev udvalget henlagt under undervisningsministeriet.

Foruden formanden, Hans Jepsen Christensen, var de øvrige medlemmer i første omgang folketingsmand Holger Andersen og amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen. Senere blev alle partier repræsenteret, men man går næppe nogen for nær, når man hævder, at Jepsen Christensen var den centrale skikkelse, så længe udvalget bestod.

Af de store nationale organisationer skal endnu nævnes Sprogforeningen. Også den blev reorganiseret i 1921. En af dens hovedopgaver før 1914 var arbejdet med de mange bogsamlinger, spredt ud over landsdelen. Efter 1920 trådte den danske bibliotekslovgivning i kraft, og der blev oprettet sognebiblioteker i så godt som alle sogne. Gennem Sprogforeningens sekretær, Jakob Petersen, der samtidig blev bibliotekar ved centralbiblioteket i Aabenraa, var Sprogforeningen med i oprettelsen af sognebiblioteker. Mange mente nu, at Sprogforeningen var overflødig, men der var stadig opgaver. H. P. Hanssen blev valgt til formand (også for Landsbiblioteket i Aabenraa); i tiden efter genforeningen blev Sprogforeningen basis for hans virke, og han vedblev som formand til sin død i 1936.

Som tingene havde udviklet sig, blev Sprogforeningen præget af Aabenraa-retningens folk. Ved reorganisation blev så fremtrædende Aabenraa-folk som J. H. Schmidt, Vojensgaard, Jørgen From, Fjelstrup, M. Refslund Poulsen, Bovlund, og fru M. Andresen, Aabenraa, enke efter den tidligere formand, M. Andresen, indvalgt i tilsynsrådet. Flensborg-retningen var repræsenteret af den meget forsonlige P. Gad, Hejsel, mens redaktør Jessens enke, Marie Jessen, trådte ud i 1920.

Der var talrige opgaver at tage fat på i Nordslesvig. H. P. Hanssen var bl.a. meget ivrig for at få oprettet forsamlingshuse, især i den »skæve firkant«, han formidlede talrige fadderskabsforbindelser til denne egn. Der blev ydet støtte til foredragsvirksomhed og ungdomsarbejde. Den blå sangbog og almanakken var fortsat vigtige opgaver. Syd for grænsen blev det traditionelle arbejde videreført ved støtte til det nyindrettede bibliotek på Flensborghus og ved uddeling af sangbøger, hæfter og illustrerede blade.

De modsætninger, der havde præget grænsestriden, fortsatte i mange år i form af personlige sym- og antipatier, men meget hurtigt efter 1920 viste det sig, at det tyske pres blev så hårdt, både nord og syd for grænsen, at man nødvendigvis måtte rykke sammen på dansk side for at forsvare det, der var opnået i 1920. Grænseforeningen, Skoleforeningen og Sprogforeningen indgik således i midten af 1920'erne i et koordinerende samarbejdsudvalg, men det organisatoriske grundlag fra 1920-21 blev ikke ændret, det viste sig at være særdeles holdbart, og det eksisterer i store træk den dag idag. Striden

mellem Flensborg- og Aabenraa-folkene ebbede efterhånden ud, men i Løgumklosterkredsen vedblev i mange år, Flensborg-venstre med at have en særlig fraktion i venstres organisation.

Forbudet mod den tysksprogede danske presse i Sydslesvig 1923–1924

Af *Carsten Mogensen*

Forholdet mellem Tyskland og Danmark var i de første år efter afstemningskampen i 1919–20 og Nordslesvigs afståelse til Danmark alt i alt så temmelig ringe. Brede tyske kredse afviste den fundne løsning på det slesvigske grænseproblem, og selv om de fleste erkendte, at Tysklands udenrigspolitiske isolation og indenrigspolitiske – ikke mindst økonomiske – vanskeligheder i tiden efter fredsslutningen i Versailles ikke just begunstigede mulighederne for grænserevisioner i tysk favør, viste hverken tyske myndigheder eller den slesvig-holstenske befolkning nogen tilbøjelighed til at anerkende den ny grænsedragning. Vanskeligheder havde man også med at finde ud af, hvorledes man skulle stille sig til det inden for Tysklands grænser forblevne danske mindretal, dets presse, dets krav om danske skoler osv. Over for de kredse – overvejende socialdemokratiske og venstreliberale – som ønskede en normalisering af forholdene, såvel indenrigspolitisk som udenrigspolitisk, stod stærke borgerlige kræfter, hvis primære mål var revanche, og som betragtede nationale mindretal som kilder til irredentistisk og separatistisk virksomhed, der måtte holdes nede med hård hånd.

Da »indehaveren af den udøvende magt« i »Wehrkreiskommando II«, der bl.a. omfattede Slesvig-Holsten, general v.Tschischwitz den 21.11.1923 forbød de tre sydslesvigske aviser, nemlig Neue Flensburger Zeitung, Neue Schleswiger Zeitung og Der Schleswiger, var dette i sig selv en i tysk sammenhæng lidet epokegørende begivenhed, som på daværende tidspunkt næppe ville have vakt synderlig opmærksomhed, endsige have fået synderlig politisk betydning, hvis det ikke havde været for et fælles særtræk ved disse tre blade. Ganske vist var de tysksprogede, men deres ejere og journalister var medlemmer af det dansk-frisiske mindretal i Sydslesvig, og bladenes linie var afgjort prodansk. De tre aviser havde i årene efter 1920 opnået en stadig større udbredelse og tildraget sig den tyske presses had og misundelse. Gentagne gange havde der været rejst kravt om forbud mod dem, men først efter udråbelsen af militær undtagelsestilstand i Tyskland i efteråret 1923 kom det så vidt. Forbudet, som først hævdedes igen efter to måneders forløb, fik alvorlige konsekvenser for de tre blade, men førte desuden til en vis spænding i det i forvejen ikke alt for afslappede dansk-tyske forhold.

I Danmark var man tilbøjelig til at tilskrive forbudet dels den generelt udbredte danskfjendtlighed i Slesvig-Holsten, dels den grænsetyske presses frygt for disse konkurrenter. Efter indgåelsen af den såkaldte Stauning-Wels-aftale mellem det danske og det tyske socialdemokrati i november 1923, der bl.a. implicerede en gensidig anerkendelse af grænsen af 1920, mente højreorienterede kredse på begge sider af grænsen at kunne se forbudet i et helt nyt lys. I visse borgerlige danske blade mere end antydedes, at de danske socialdemokrater havde »solgt« de tre blade, som aldrig havde stået Socialdemokratiets hjerte nært, til gengæld for en værdiløs »anerkendelse«, som ikke blev accepteret af de slesvig-holstenske partifæller, og som ikke på nogen måde bandt officielle tyske instanser. Omvendt forlød det i tyske kredse, at SPD skulle have accepteret at anerkende grænsen til gengæld for dansk økonomisk støtte til den socialdemokratiske presse i Slesvig-Holsten, som herefter skulle undlade at angribe grænsedragningen. Da det hele tiden havde været et socialdemokratisk politisk mål at opnå Tysklands anerkendelse af den ny grænse, vandt disse påstande trods ihærdige dementier en vis tiltro.

På grundlag af hidtil uudnyttet materiale fra især det tyske udenrigsministeriums og det slesvig-holstenske regerings præsidiums arkiver vil forbudets forhistorie blive analyseret i det følgende i et forsøg på at klarlægge baggrunden og finde frem til dets egentlige ophavsmænd. Var der hold i påstandene om en socialdemokratisk »studehandel«, eller var sammenhængen en helt anden? Dernæst skal følges de forskellige bestræbelser på at sikre forbudet opretholdt, respektive at få det ophævet med henblik på at fastslå de involverede parterers motiver og mål, og til slut behandles begivenheder og omstændigheder i forbindelse med forbudets ophævelse.

Forhistorien

Det slesvig-holstenske og ikke mindst det sydslesvigske presselandskab undergik i årene efter 1. Verdenskrig en lang række forandringer, dels som følge af den ændrede politiske situation, dels på grund af den galopperende inflation, som bragte mange blade i svære vanskeligheder. Heriblandt også det tidligere Bismarck'ske reptilieblad¹ Flensburger Norddeutsche Zeitung, som den 17.11.1919 overgik på danske hænder og herefter udkom under navnet Neue Flensburger Zeitung, hvortil senere kom en aflægger for det sydlige Sydslesvig Neue Schleswiger Zeitung med sæde i Slesvig og tillige Der Schleswiger i Lindholm, som dækkede det vestslesvigsk-frisiske område. Disse tre blade nåede efterhånden dels på grund af deres kvalitet, dels på grund af deres lave pris op på anselige oplagstal, hvilket gjorde dem til

Et blik ind i redaktionskontoret for Neue Flensburger Zeitung med redaktør Kronika ved skrivebordet. Fotograferet 12. 12. 1919 af Svend Johannsen. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

alvorlige konkurrenter for den tyske presse.² På tysk side havde man hele tiden næret en afgjort modvilje mod tanken om danske blade skrevet på tysk, selv om fænomenet i slesvigsk sammenhæng på ingen måde var nyt, og bekæmpet disse blade efter evne. Den sydslesvigske presseatmosfære forgiftedes i Weimarrepublikkens første år med beskyldninger for forrædderi, forsøg på at løsrive Sydslesvig fra Tyskland m.v. De tysksprogede danske blade angreb på den anden side Tyskland og især Preussen for på ingen måde at have opfyldt de gyldne løfter, som man gav i afstemningstiden; inflationen og den almindelige nød i Tyskland udgjorde selvsagt en frugtbar grobund for anklager af den art.

Heller ikke i Danmark var de tre blade lige populære i alle kredse. Især radikale og socialdemokrater nærrede betænkkeligheder ved den tysksprogede danske presses offensive linie, ligesom man satte spørgsmålstegn ved meningen med overhovedet at propagandere for danske synspunkter på tysk. For disse to partier var grænsestriden et afsluttet kapitel, og vel skulle de nationale mindretal, der var forblevet på begge sider af grænsen behandles anstændigt og have lov til at pleje deres nationale kultur, men heller ikke mere. Forsøg på en offensiv mindretalspolitik ville disse partier ikke støtte,

især ikke da dette ville kunne bringe den af dem istandbragte grænsedragning i fare. Begge partier kritiserede fra tid til anden de tyskskrevne danske blades virksomhed i Sydslesvig, ligesom man angreb danske nationale foreninger for disses økonomiske støtte til denne presse. Dette udnyttede den tyske presse selvsagt, således da den socialdemokratiske folketingsmand I. P. Nielsen under finanslovdebatten i 1923 hævdede, at en dansk forening havde ydet disse aviser 33.000 kr. i tilskud det sidste år.³

Resultatet heraf blev imidlertid det uventede, at Neue Flensburger Zeitung den 25. oktober 1923 kunne afsløre, at et selskab i Berlin ved navn Concordia administrerede og uddelte betydelige offentlige midler – bladet anslog tallet til 80-100 millioner mark siden 1918 – til den tyske presse i grænseområderne, herunder også Sydslesvig. Blandt de blade, som skulle have modtaget hjælp ad denne vej, var således det socialdemokratiske Flensburger Volkszeitung, Flensburger Tageblatt, Schleswigsche Grenzpost og Flensburger Nachrichten. Trods noget usikre dementier i den tyske presse fastholdt Neue Flensburger Zeitung sine påstande, hvorefter spørgsmålet søgtes tiet ihjel. Sagen var, at bladet var kommet utroligt nær på sandheden. Selv beløbet – de 100 mill. mark – var ramt præcist. Det, der idag kan undre, er, hvorledes bladet havde fået held til at skaffe sig oplysninger, der var så hemmelige, at det faktisk først er efter de tyske arkivers åbning efter 2. Verdenskrig, at disse forhold er blevet bekendt.⁴ Disse oplysninger, som fremkom samtidig med, at der skete en omfattende reorganisering af den tyske presse i Flensborg bl.a. netop ved hjælp af midler fra Concordia, ses – som det vil fremgå nedenfor – ikke at have spillet nogen direkte rolle i forbindelse med forbudet. Ikke desto mindre er det selvfølgelig i høj grad tænkeligt, at det indirekte kan have haft betydning ved at styrke myndighedernes vilje til at give denne presse en lærestreg.⁵

Konkrete forslag om et forbud var imidlertid blevet fremsat allerede så tidligt som i efteråret 1921, da »der Staatskommissar für die Überwachung der öffentlichen Ordnung« havde foreslået det preussiske indenrigsministerium at forbyde Neue Flensburger Zeitung og Der Schleswiger under henvisning til, at disse blades politiske mål ikke ville kunne realiseres uden voldsanvendelse. En indskriden efter højforrædderiparagraffen ville derimod næppe være mulig. Ganske vist var bladene efter statskommissærens mening ikke bare danskvenlige, men havde også Sydslesvigs løsrivelse og tilslutning til Danmark som mål. Særlig anstødelig fandt han i øvrigt den hadefulde tone over for Preussen. Når det gjaldt konkrete eksempler, kneb det imidlertid. Artikler om Slesvigs danske fortid, Ejderen som historisk grænse, dansk velstand som kontrast til tysk nød, støtte til polske synspunkter i forbindelse med striden om Oberschlesien, angreb på Bismarck og givne udtryk for tvivl

om, hvorvidt dennes rige ville overleve de separatistiske bevægelser i bl.a. Bayern, Hannover og andetsteds; alt dette var efter statskommissærens opfattelse støtte til separatismen og antitysk propaganda af farligste art, som burde stoppes, men til en anklage for højforrædderi ville det næppe kunne holde. Derfor burde man skride ind efter rigspræsidentens forordninger af 29. og 31. august 1921.⁶

Problemet var, at alle de anførte eksempler ganske vist var udtryk for enten en pro-dansk eller en anti-tysknational holdning, men som dokumentation for irredentistiske bevægelser eller ligefrem forsøg på grænseflytning var de lidet troværdige. Selv om den bekymring, som gjorde sig gældende på tysk side i grænseområdet, uden tvivl var ægte og på baggrund af den daværende situation til dels forståelig, var den ikke desto mindre uden hold i virkeligheden. I det preussiske indenrigsministerium følte man sig da heller ikke overbevist om nødvendigheden af et forbud mod de dansksindede blade. Disses holdning var ministeriet velkendt. Måske kunne den af og til også virke »ophidsende«, men de havde aldrig opfordret til voldelige ændringer af forfatningen eller grænsen, og deres udbredelse var trods alt ikke tilstrækkelig. Et forbud ville sandsynligvis snarest bringe flere nye læsere. Ministeriet var i øvrigt informeret om, at disse aviser kun lod sig opretholde ved hjælp af store økonomiske tilskud fra Danmark. Hvis den tyske presse udnyttede dette forhold lidt behændigt, burde den frygtede skade kunne reduceres til et minimum. Indskriden efter højforrædderiparagraffen kunne der ikke være tale om.⁷

Denne afvisning fra oven – man kan vel næsten kalde det en røffel – bevirkede dog på ingen måde en slækkelse af de slesvig-holstenske myndigheders årvågenhed.⁸ I august 1922 udarbejdede regeringspræsidenten i Slesvig en årsrapport til indenrigsministeriet om de tysksprogede danske blade. Forfatterne, regeringsassessor grev Rantzau og regeringsråd pastor Karl Nissen – sidstnævnte tidligere præst i Lintrup i Nordslesvig og aktiv i Det tyske Udvalg 1919–20 – understregede, at regeringspræsidenten Johannsen⁹ ikke ønskede et forbud af samme grunde, som ministeriet året før havde gjort gældende. På den anden side var bladenes statsfjendtlige holdning nærmest blevet skærpet. Som eksempler anførtes forskellige artikler samt – hvad der betegnedes som rent bedrageri – offentliggørelse af ikke-bestilte annoncer. Som bedrageri opfattede forfatterne det også, at bladene gav sig ud for at være rent tyske. Hidtil havde redaktionen dog været for snedig til, at man kunne gribe ind på grundlag af strafferetlige bestemmelser. Den risiko, som disse blade udgjorde, voksede imidlertid på grund af valutaforholdene. Således kostede Neue Flensburger Zeitung 5 mark om måneden, mens Flensburger Nachrichten krævede 25 mark. Antallet af holdere – disse

oplysninger fik politiet fra postvæsenet – skulle efterhånden være nået op på ca. 8.000. Den økonomiske krise havde reduceret befolkningens modstandsdygtighed over for statsfjendtlig påvirkning, hvilket medvirkede til bladenes succes, men disse var tillige dygtige til at tilpasse sig markedet. Således gav Der Schleswiger sig ud for at pleje frisiske interesser, hvilket på grund af frisernes og vestkystbefolkningens generelle tilbøjelighed til at afgrænse sig i forhold til naboerne ikke var uden virkning.¹⁰

Myndighedernes erkendelse af – trods al tale om statsfjendtlighed osv. – at den tysksprogede danske presse rent faktisk ikke havde givet anledning til indgreb, betød ikke, at der ikke fra anden side blev fremsat gentagne opfordringer til at forbyde Neue Flensburger Zeitung og dens aflæggere. Ej heller, at myndighederne ikke behandlede sådanne opfordringer seriøst.¹¹ Klager af denne art førte sædvanligvis dog kun til krav ovenfra om skærpet årvågenhed, omend det er betegnende, at de fleste skrivelser af den art er stemplet som hastesager.

Efter anmodning fra Berlin indberettede regeringspræsidiets i foråret 1923 påny om de tyskskrevne danske blade, vedlagt et hæfte med udklip. Forfatterne – atter grev Rantzau og pastor Nissen – mente, ligesom året før, at bladene blev stadig dristigere, selv om intet i princippet havde ændret sig. Kritikken gik på de samme punkter som hidtil, idet man dog især så med bekymring på, hvad der betegnedes som disse blades »Aushöhlungsarbeit«, undergravende virksomhed, forstået som givne udtryk for tvivl om tyske politikeres og myndigheders troværdighed og evne til at opfylde givne løfter. Selv Flensburger Volkszeitung, der altid havde været moderat i grænse-spørgsmålet, havde betegnet Neue Schleswiger Zeitung som et ækelt chauvinistblad. Bladenes pris lå nu så langt under de tyskes, at de faktisk blev foræret væk. Tyske kredse opkøbte således 1.000 eksemplarer pr. dag og solgte dem som genbrugspapir med fortjeneste. Trods talrige klager fra den tysksindede befolknings side, måtte en indgriben alligevel afvises. Det juridiske grundlag var ikke i orden, og desuden frygtede man i Slesvig, at den danske regering hermed ville få en længe savnet anledning til at gribe ind over for den tyske presse i Nordslesvig. Pressen udgjorde desuden kun en del af det danske arbejde i Sydslesvig. Et forbud ville blot betyde en intensivering af det underjordiske kulturelle undergravningsarbejde. Alle mulige metoder havde været overvejet for at få isoleret disse blade. Således skulle de frie fagforeninger have overvejet at forbyde deres medlemmer at arbejde i de danske virksomheder med den begrundelse, at virksomhedsledelserne i deres pris- og annoncepolitik ikke holdt sig til de af organisationerne fastlagte principper. Dette havde dog vist sig umuligt. Også hvad angik papirindkøb, havde man overvejet forskellige muligheder. De særgoder, som stilledes den

tyske presse til rådighed, burde ikke også komme blade til gode, som ved hjælp af udenlandsk kapital bekæmpede tyske interesser. Regeringspræsidenten var ikke informeret om, hvad der var sket i den forbindelse, men regnede ikke med større resultater på grund af danskerne valutaoverlegenhed. Det eneste effektive ville være en kraftig støtte til den tyske presse. Alt i alt betød den danske aktivitet i Sydslesvig ikke blot en fare her; den daglige dråbe gift i avisen undergravede befolkningens tillid og skabte splid i den ellers rent tyske befolkning. Netop situationen omkring den såkaldte »Ruhrkamp«¹² krævede sjælelig kraft og udholdenhed, og skulle der blive tale om undtagelsestilstand, burde man ikke glemme danskerne i Sydslesvig, men kun såfremt en eller anden afgørende begivenhed kunne retfærdiggøre et indgreb.¹³

Myndighederne i Slesvig-Holsten lagde her en holdning for dagen i relation til pressefriheden, som unægtelig må vække til eftertanke. Selv om man ikke ville involveres direkte via et forbud mod disse aviser, var alle andre midler, som kunne bringe dem i knæ, åbenbart acceptable. En presse, som rejste tvivl om den tyske regerings politiks fuldkommenhed, skulle åbenbart bekæmpes med ethvert til rådighed stående middel. De udtalte bekymringer om mulige konsekvenser af et forbud for tyskheden i Nordslesvig var uden tvivl ubegrundede, men sikkert fremsat i god tro ud fra princippet »tyv tror hver mand stjæler«. Interessante var især bemærkningerne om en eventuel undtagelsestilstand. En sådan ville nemlig muliggøre forbud mod myndighederne ubekvemme aviser på ubestemt tid, indtil enten en domstol erklærede forbudet for ubegrundet, eller undtagelsestilstanden blev ophævet. Dette ville så at sige være den ideelle løsning, idet det politiske ansvar så påhvilede militæret, og man altid ville kunne henvise til, at der ikke var tale om et indgreb rettet specielt mod disse blade, som kunne hævdes blot at være blevet revet med af større begivenheder. Men endnu var tiden ikke inde.

I forbindelse med en forespørgsel i den preussiske landdag vedrørende »dänischen Umtriebe in Nordschleswig«¹⁴ forsvarede regeringspræsident Johannsen i en lang skrivelse den 22.4.1923 ihærdigt den preussiske regerings hidtidige indsats i Slesvig og påpegede, at en åben redegørelse for denne indsats så ganske givet ville være lige, hvad danskerne ventede på. Han bemærkede, at den preussiske socialdemokratiske ministerpræsident Braun under sit besøg i Kiel den 24. marts havde ramt kernen i sagen og talt ud af alle slesvig-holsteneres hjerter, da han med eftertryk kritiserede det blinde had til Preussen, som kom til udtryk i de tre blade, og spurgte, hvor længe man endnu ville kunne tolerere dette. Johannsen kunne kun bekræfte, at der i vide kredse var utilfredshed med, at det tilsyneladende var umuligt at imødegå denne virksomhed i eget land. Læsertallet var nu nået op på over 12.000 og udgjorde ikke mindst en national fare på vestkysten og på de nordfrisiske øer.

Heldigvis var fra anden side blevet iværksat forsøg på at stable en ordentlig tysk presse på benene i dette område.¹⁵ Skulle dette blive en succes, måtte befolkningen – som i 1848 – besinde sig på sin tyskhed og sin historiske opgave og ikke nøjes med at være stolte over en glørværdig fortid. Konkret mente Johannsen, at den tyske pas- og grænsepraksis burde strammes i lighed med den danske, ligesom det burde overvejes, om ikke den danske konsul i Flensborg burde opfordres til at udvise større tilbageholdenhed i sin støtte til den danske agitation.¹⁶

Kort tid efter følte regeringspræsidiets sig påny foranlediget til at beklage sig over de danske blade; denne gang også Flensborg Avis. Den 26. april havde samtlige blade aftrykt et billede – med krone – af det danske kongepar i anledning af dettes sølvbryllup, ligesom de havde bragt ledende artikler under overskriften »Zum heutigen Feste«. Dette var efter regeringspræsidiets opfattelse en så uforblømt bekendelse til dansk sindelag som aldrig tidligere. Strafferetligt forekom et indgreb imidlertid ikke opportunt, idet bladene kun havde beklaget, at kun Nordslesvig var kommet til Danmark. Samtidige eller fremtidige »højforrædderiske bestræbelser« kunne ikke påvises. Havde dette været muligt over for trediemand, ville det eventuelt have været muligt at sigte bladene for ulovlig bistand hertil. Til en direkte højforrædderianklage var materialet ikke stærkt nok. Politisk set viste billedet med den store krone, at tilhængerne af den såkaldte »slesvigske bevægelse«¹⁷ nu følte sig stærke nok til at byde deres i vid udstrækning republikansk indstillede læsere en så åbenlys forherligelse af monarkiet.¹⁸

Tiden var altså endnu ikke inde. Stadig var det eneste, som virkelig kunne indvendes mod denne presse, at man ikke brød sig om dens tendens. Med mindre bladene selv gav sig en blottelse, skulle der ekstraordinære begivenheder til for at gøre en indgriben mulig. Sådanne begivenheder aftegnede sig da også endelig i horisonten i efteråret 1923. Året 1923 havde stået i inflationsekspllosionens og Ruhrkampens tegn. Efter at Frankrig og Belgien i januar 1923 havde besat Ruhrområdet, havde den tyske regering indstillet al betaling af krigsskadeerstatninger til disse stater og iværksat den »passive modstand« i de besatte områder. I september 1923 kapitulerede den ny tyske regering under Stresemann imidlertid over for de franske krav og indstillede Ruhrkampen. Dette medførte umiddelbart en svækkelse af de franskstøttede separatistiske bevægelser i det vestlige Tyskland, men foranledigede til gengæld den bayriske regering til at erklære Bayern i undtagelsestilstand og udnævne Gustav v. Kahr – det antidemokratiske bayriske højres mand – til »Generalstaatskommissar« og indehaver af alle eksekutive beføjelser. Rigsregeringen erklærede herefter hele Riget i undtagelsestilstand og overdrog alle eksekutive beføjelser til rigsværnsminister Gessler, der uddelegerede

disse til de respektive »Wehrkreisbefehlshaber«. Hermed var nu også vejen ryddet for at få løst et lille problem »im Nordmark«.

Forbudet

Den 14. november 1923 fremsendte regeringspræsidiets i Slesvig – under henvisning til en indberetning af 21. oktober, som desværre ikke er genfundet i materialet – en rapport fra politiforvaltningen i Flensborg til Wehrkreiskommando II i Stettin, hvorunder Slesvig-Holsten sorterede. Ved hjælp af et antal avisudklip, der – som det indrømmedes – var relativt forsigtigt affattede, mente regeringspræsidiets at kunne dokumentere, at den tysksprogede danske presse systematisk udnyttede Rigets nødsituation til at forberede yderligere løsrivelse af tyske områder osv. osv. Spørgsmålet var derfor, om de pågældende artikler – tilsammen – ikke burde være tilstrækkeligt grundlag for et forbud. En nødvendig forudsætning for positive resultater heraf ville det imidlertid være, at alle tre blade blev forbudt og det for længere tid, hvilket skulle sikres på forhånd, og at det ikke blev tilladt at udsende en erstatningsavis i stedet for de tre forbudte. Hvis ikke disse tre betingelser var opfyldt, ville et forbud blot give danskerne nyt stof til deres propaganda og skade den tyske sag. Skulle Wehrkreiskommando beslutte sig for et forbud, ønskede regeringspræsidenten at blive underrettet øjeblikkelig på grund af de mulige politiske virkninger heraf. Som begrundelse burde anføres, at bladenes generelle tendens udgjorde en overtrædelse af stk. 5 i bekendtgørelse af 27. september 1923 og bekendtgørelse af 4. oktober samme år, idet dette på det givne tidspunkt var egnet til at bringe den offentlige ro og orden i fare. Dette kunne ikke tolereres i et grænseområde på et så kritisk tidspunkt, især ikke da pressen netop var blevet opfordret til at udvise tilbageholdenhed. Såfremt bladene indgav klage over et forbud, ønskede regeringspræsidenten lejlighed til at tage stilling hertil.¹⁹

Myndighederne i Slesvig-Holsten var altså stadig ude af stand til at finde en konkret anledning til at forbyde denne presse. Dens tendens havde ikke ændret sig. Det havde derimod den indenrigspolitiske situation i Tyskland, og dette skulle nu udnyttes til at fjerne et irritationsmoment, som det ikke havde været muligt at få ram på ad legal vej under normale omstændigheder. Værd er det også at understrege, at den opståede situation på ingen måde var foranlediget af begivenheder i det dansk-tyske grænseområde. Hverken undtagelsestilstanden i Bayern eller det påfølgende »ølstuekup« i München udøvede mærkbar indflydelse på de politiske forhold i Slesvig-Holsten. Dette viste sig imidlertid at være uden betydning. Om der har været tale om yderligere kontakt mellem myndighederne i Slesvig-Holsten og militæret i

Stettin er uklart, men den 22. november 1923 modtog regeringspræsidiets den ønskede reaktion i form af følgende telegram:

»Forbyder indtil videre 'Neue Flensburger Zeitung', 'Neue Schleswiger Zeitung' og 'Der Schleswiger', da disse aviser arbejder for adskillelse af yderligere områder af Det tyske Rige. Forbudet sker på grundlag af §1 i forordningen af 26.9.23. Ikrafttræden straks.

Indehaveren af den udøvende magt«²⁰

Grundlaget for forbudet var altså rigspræsidentens forordning af 26. september 1923, og i overensstemmelse med regeringspræsidiets ønske var det på ubestemt tid.²¹ I Slesvig konstaterede man i øvrigt, at garnisonerne i Flensborg og Slesvig havde modtaget telegrammet allerede aftenen forinden og straks underrettet bladene, ligesom man havde telegraferet til Nibøl med henblik på Der Schleswiger.²² I en mere udførlig skriftlig meddelelse, som tilsendtes de tre aviser, tilføjedes, at forbudet også ville gælde ethvert blad, der måtte blive udsendt i stedet for de tre forbudte. Som begrundelse angaves heri, at bladene »arbejder planmæssigt hen på at løsrive samhørighedsfølelsen mellem hidtil tyske folkedele og den prøjsiske stat og Det tyske Rige med det formål at løsrive yderligere områder fra den prøjsiske stat og Det tyske Rigsforbund«. Denne holdning bidrog til at skærpe de politiske modsætninger, øge den politiske spænding og bringe ro og orden i fare, hvilket ikke kunne tolereres i et grænseområde på et så kritisk tidspunkt. Chefen for Wehrkreiskommando, general v. Tschischwitz, henviste i den forbindelse til en tidligere udsendt opfordring til pressen om at udvise tilbageholdenhed.²³ Den 27. november underrettede regeringspræsidiets officielt politipræsidiat i Flensborg og landråderne i Nibøl og Slesvig amt – betegnende nok – Ernst Schröder²⁴ ved tilsendelse af en kopi af den officielle forbudskrivelse. På Schröders eksemplar var tilføjet »zur ... geeigneten Verwendung«.²⁵

Reaktionerne på forbudet

Den tyske lokale presses reaktioner på forbudet var temmelig blandede. Schleswiger Nachrichten kritiserede indgrebet for at komme for sent. Forbudet mod »den ejerdanske presse« havde man intet principielt imod, men man nærede nogen tvivl om, hvor vidt virkningerne af denne danske aktivitet kunne fjernes uden videre blot ved at forbyde et par aviser. Den danske virksomhed måtte ses i lyset af den økonomiske støtte fra Danmark, og den tyske regering bar selv et tungt ansvar ved ikke at have igangsat et

omfattende økonomisk støtteprogram for grænseområdet og i stedet at have nøjedes med gyldne løfter. Flensburger Nachrichten, der var Sydslesvigs største dagblad og Neue Flensburger Zeitungs vigtigste konkurrent, undrede sig over, at forbudet – i betragtning af undtagelsestilstanden – kom så relativt sent. Ganske vist indrømmede man, at disse blade juridisk set næppe var til at få ram på, men deres politik havde efter Nachrichtens opfattelse intet med varetagelse af mindretalsrettigheder at gøre. Bladet så denne presses mål som værende at få inddraget Danmark i fronten af Tysklands fjender fra Frankrig i vest til Polen og Tjekslovakiet m.fl. i øst. Den ventelige reaktion fra den rigsdanske presses side, som bladet antog ville blive voldsom, ville imidlertid skyldes, at man i Danmark ikke kendte denne presse og ikke var klar over, at disse aviser i modsætning til Flensborg Avis intet havde med danskhed eller dansk kultur syd for grænsen at gøre. Danskerne måtte forstå, at de forbudte blades eksistens af enhver tysk slesvig-holstener betragtedes ikke blot som en »daglig forhåelse«, men »direkte højforrædderi«.²⁶

Det socialdemokratiske Flensburger Volkszeitung, der selv havde været udsat for et kortvarigt forbud under undtagelsestilstanden, ville ikke afvise, at de forbudte blade havde tilstræbt yderligere tyske landafståelser. Forbudet kunne man imidlertid ikke glæde sig over, eftersom Volkszeitung principielt var modstander af undtagelsestilstanden og de heraf fulgte avisforbud i det hele taget. Desuden var det højst tænkeligt, at netop et sådant forbud i ejderdanske kredse ville blive betragtet som et effektivt propagandavåben. Den tyske presse i Nordslesvig, der selvfølgelig var sig sin prekære stilling bevidst, indtog en lignende holdning. Sonderburger Zeitung understregede pressens forpligtelse til under alle omstændigheder at forsvare pressefriheden og kunne derfor ikke billige forbudet og undlod forsigtigt at tage stilling til, hvorvidt militærets forholdsregel i øvrigt måtte anses for formålstjenlig. Apenrader Tageblatt havde også hellere set, at det ikke var kommet til et forbud, men mente i øvrigt, myndighedernes begrundelse holdt. Desuden burde man ved bedømmelsen af forbudet ikke glemme Tysklands meget vanskelige situation.²⁷

I Danmark tog H. P. Hanssens Hejmdal, der aldrig havde været nogen ven af den tyskskrivne danske presse i Sydslesvig, forbudet relativt roligt og bemærkede, at også tyske blade, selv store aviser som Vorwärts og Deutsche Zeitung, havde været forbudt i perioder. Disse forbud havde imidlertid vist sig ikke at kunne opretholdes, hvilket Hejmdal heller ikke regnede med ville være tilfældet her. Bladet noterede, at der ikke var ført nogle beviser for de tyske påstande om irredentistisk adfærd, og nævnte, at der straks var blevet indgivet klage til den tyske øverstkommanderende, general v. Seeckt. Som venteligt reagerede Flensborg Avis og med dette blad sympatiserende danske

aviser derimod meget skarpt på forbudet, som man beskyldte netop Hejmdal for at være den indirekte årsag til, idet dette blad på grund af sine stadige angreb på den tyskskrevne danske presse i Sydslesvig havde leveret tyskerne den nødvendige ammunition.²⁸ Denne interne danske strid, som også skulle have ført til et sammenstød i regeringspartiet Venstres folketingsgruppe mellem den tidligere Danevirke-mand Vanggård og Laust Moltesen, senere udenrigsminister, noteredes selvsagt med stor interesse i den tyske presse.²⁹

Mens den tyske presses holdning varierede alt efter bladernes placering i det politiske spektrum – de nordslesvigske blade indtog her en særstilling – må det generelt siges, at den danske presse udviste liden forståelse for den tyske foranstaltning. Det tyske gesandtskab i København konstaterede således, at den danske nationale og »chauvinistiske« presse overgik sig selv i voldsomme angreb på de tyske myndigheder. Derimod havde såvel Berlingske Tidende som Politiken og Socialdemokraten indtaget en mere moderat holdning. Også gesandtskabet havde med interesse bemærket sammenstødene mellem Hejmdal og Flensborg Avis og mellem Vanggård og Moltesen. Vanggård skulle have forlangt en officiel klage til den tyske regering, hvilket Moltesen havde afvist. Denne meddelelse var ganske vist blevet dementeret, men højrekredse i Nordslesvig skulle i hvert fald have omgåedes med planer om en henvendelse til regeringen, men have opgivet dette, da det blev klart, at regeringen ikke ville lege med. Nationaltidende havde desuden bragt en stort opsat melding om, at de danske socialdemokrater skulle have indgået en studehandel med de tyske socialdemokrater. Mod støtte fra dansk side til de socialdemokratiske blade i Slesvig-Holsten, skulle disse ophøre med at bekæmpe grænsen af 1920. Til gengæld ville danskerne gå ind for lukning af de tyskskrevne danske blade i Sydslesvig. Disse påstande havde Socialdemokraten klart dementeret den 29. november. Det, der var tale om, var den såkaldte Stauning-Wels-aftale, som egentlig først skulle have været offentliggjort den 1. december, men som efter flere dages presseomtale endelig blev offentliggjort den 30. november.³⁰

Stauning-Wels-aftalen – opkaldt efter hovedforhandlerne på henholdsvis dansk og tysk side – var resultatet af en dansk-tysk socialdemokratisk konference i Flensborg den 25. november 1923. I begyndelsen af 1923 havde de danske socialdemokrater over for det tyske broderparti givet udtryk for ønsket om en sådan sammenkomst med henblik på en drøftelse af grænse-spørgsmålet. Forhandlingerne var begyndt i oktober 1923 og mundede den 25. november 1923 ud i Flensborg-konferencen, hvor såvel partiledelserne som de lokale partiafdelinger var repræsenterede. Begge parter lovede at bekæmpe chauvinistiske tendenser i deres respektive lande og at tilstræbe stærkere kontrol med tildeling af statslige midler til de nationale mindretals

Redaktør Julius Bogensee,
Neue Flensburger Zeitung.
Foto 1919. (Dansk Central-
bibliotek for Sydslesvig).

kulturelle arbejde. Begge partier anerkendte endvidere den bestående grænses lovlighed. Dette punkt, der for de danske socialdemokrater var det afgørende, betød imidlertid blot, at SPD lovede ikke at arbejde for en voldelig ændring af grænsen; en i sig selv ikke synderlig betydningsfuld indrømmelse. Til gengæld lovede danskerne SPD økonomisk støtte, herunder bl.a. til Flensburger Volkszeitung. Bladforbudet i Sydslesvig ses ikke at have spillet nogen rolle overhovedet, bortset fra at de flensborgske socialdemokrater på dansk forespørgsel udtrykkeligt tog afstand fra sådanne metoder. Allerede tidligere, da de første rygter om, at de flensborgske socialdemokrater og Volkszeitung skulle være ophavsmænd til forbudet sammen med fagforeningerne, havde disse energisk benægtet, at dette skulle være tilfældet, hvilket heller intet da tyder på.³¹

I mellemtiden var en lang række protester indgået til tyske myndigheder. General v. Tschischwitz meldte den 30. november, at såvel han selv som

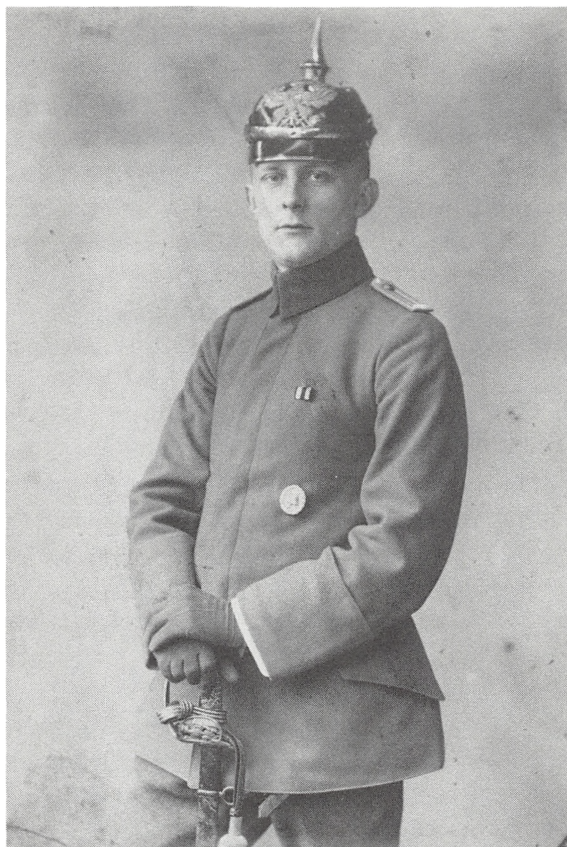
rigsværnsministeriet i Berlin havde modtaget en række protester. Selv havde han afvist disse og henvist til, at sagen lå i Berlins hænder, samt anmodet Berlin om at opretholde forbudet. Den 29. havde den polske landdagsmand grev Sierakowski, redaktørerne Bogensee og Oldsen fra respektive *Neue Flensburger Zeitung* og *Der Schleswiger* samt deres advokat dr. Jaffe indfundet sig i Stettin, hvor de havde fået samme besked. Disse herrer skulle i øvrigt have ladet skinne igennem, at de ville være tilfredse, hvis forbudet blev gjort tidsbegrænset, men generalen havde ikke afgivet tilsagn herom. Tværtimod var han fast overbevist om, at forbudet burde forblive i kraft.³² Samme dag havde det polske mindretals repræsentanter i den preussiske landdag afsendt en protestskrivelse til den preussiske indenrigsminister Severing, hvori forbudet bl.a. betegnedes som værende forfatningsstridigt.³³

De tyske myndigheder analyserede spændt alle reaktioner på forbudet og konstaterede, at mens stemningen var ophidset i Danmark, var situationen syd for grænsen rolig. Grænsekommisæreren i Flensborg mente således, at forbudet havde fået de dansksindede sydslesvigere til foreløbig at indstille sig på at måtte indtage en mere moderat holdning.³⁴ I løbet af december 1923 intensiverede den nationale danske presse sine angreb på de tyske forholdsregler, og også Grænseforeningen besluttede sig til at gå ind i en kampagne mod forbudet.³⁵ Det tyske gesandtskab i København mente dog, at der på baggrund af den »demokratiske og socialdemokratiske« presses kølige holdning ikke var nogen grund til bekymring.³⁶

I mellemtiden fortsatte de tre blade deres bestræbelser på at få forbudet ophævet eller i det mindste gjort tidsbegrænset. Advokat Jaffe havde efter den forgæves henvendelse i Stettin taget kontakt med rigsværnsministeriet, hvor beskeden havde været den samme. Han havde dernæst spurgt, om man eventuelt ville kunne opnå en mildnelse af forbudet, hvis udgiverne ville afgive en erklæring om fremover ikke at drive propaganda for Danmark og bestræbe sig på objektiv, saglig kritik. V. Tschischwitz var ikke begejstret for denne idé og havde derfor sikret sig et løfte fra ministeriets side om, at man intet ville foretage sig uden at høre Stettin og Slesvig.³⁷ Regeringspræsident Johannsen mente heller ikke, at reaktionerne på forbudet var nogen anledning til at skifte mening. Visse tyske blades tøvende holdning måtte ses ud fra en forståelig modvilje mod avisforbud i almindelighed, og selv om »chauvinistiske« kredse i Danmark omkring *Nationaltidende* og Grænseforeningen havde iværksat et »Enrüstungsfeldzug«, syntes dette ikke at have vundet synderlig genklang uden for disse kredses sædvanlige tilhænger-skare.³⁸

Johannsen havde desuden noteret sig, at Bogensee og *Kronika* fra *Neue Flensburger Zeitung* optrådte som talere ved Grænseforeningens og ligaen

Johannes Oldsen, redaktør af Der Schleswiger. Her endnu i Zahlmeisteruniform. Billedet er sendt ham af en god ven i Lindholm d. 22. juni 1919. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

D.D.D.'s³⁹ protestmøder mod forbudet – to organisationer, der begge havde grænseflytning på deres program.⁴⁰ Dette viste efter regeringspræsidentens mening klart, hvad det var for folk, man havde med at gøre. Tanken om at ophæve forbudet mod afgivelse af en loyalitetserklæring fandt han ikke heldig; skulle det ophæves, burde man blot meddele, at myndighederne herefter forventede, at bladene ville holde sig bestemmelserne i forordningen af 27. september 1923 pinligt efterrettelige. Endnu var tiden dog ikke inde hertil. Stauning-Wels-aftalen havde ophidset gemytterne i Slesvig-Holsten, hvor man opfattede det skete som et socialdemokratisk frafald fra den hidtidige nationale enhedsfront. Ganske vist benægtede SPD, at aftalen kunne og skulle forstås således, men under alle omstændigheder fandt Johannsen den socialdemokratiske partiledelses adfærd både beklagelig og skadelig.⁴¹ I overensstemmelse med provinsmyndighedernes holdning fort-

Redaktør Jacob Kronika, fotograferet i 1921. Billedet er fra frk. Wildaus fotoalbum. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

satte den tyske presse da også med at forsvare forbudet bl.a. under henvisning til, at det gode tyske sprog ikke burde bruges til at bekæmpe Tyskland, og man indsamlede begærligt udsagn fra danske politikere eller pressefolk, som i perioden før forbudet havde udtalt sig negativt om disse blade.⁴²

Loyalitetserklæringen

Allerede den 6. december havde de tre blade sendt v. Tschischwitz en erklæring, hvori man lovede – hvis forbudet blev ophævet – ikke at bringe artikler eller kommentarer, hvis tendens gik ud på løsrivelse af dele af Det tyske Rige og ikke at bringe antitysk politisk propaganda. Under henvisning hertil og til de økonomiske tab, som forbudet påførte bladene, anmodede

man indtrængende om at få dette ophævet snarest.⁴³ Meget taler for, at rigsværnsministeriet rent faktisk havde stillet en ophævelse af forbudet i udsigt til gengæld for en sådan loyalitetserklæring, men forbudets ophavs-mænd agtede ikke at give sig så let. Den 18. december bad v. Tschischwitz regeringspræsidiets i Slesvig om nærmere dokumentation om Kronikas og Bogensees talervirksomhed i Danmark og oplyste samtidig, at han – på trods af loyalitetserklæringen – havde meddelt bladene, at forbudet ikke ville kunne ophæves umiddelbart, fordi han havde modtaget visse rapporter, som krævede en nærmere undersøgelse.⁴⁴

Mens det ikke lykkedes regeringspræsidiets – til dettes store beklagelse – at skaffe det ønskede materiale om Bogensees og Kronikas talervirksomhed i Danmark, fordi den danske presse »offenbar absichtlich« ikke refererede disse møder,⁴⁵ havde den tyske gesandt Gerhard v. Mutius, hvad regeringspræsidiets først senere erfarede, fra et referat i Berlingske Tidende af et møde i Studenterforeningen registreret visse bemærkninger, som muligvis kunne benyttes til at forsvare forbudet, såfremt den danske udenrigsminister – hvad han ikke ventede – skulle rejse sagen. Desuden kunne han referere en ytring af P. Munch ved et møde på Fyn, hvor den tidligere radikale krigsminister ganske vist havde beklaget forbudet, men dog nægtet at sympatisere med en agitation, der støttede sig på tyskskrevne blade.⁴⁶

Da det viste sig, at de tyske myndigheder trods afgivelsen af loyalitetserklæringen ikke var tilbøjelige til at hæve forbudet med det samme, tog kampagnen i Danmark efterhånden fart, ligesom det danske mindretals politiske organisation Den slesvigske Forening protesterede officielt over for såvel Stettin som Berlin.⁴⁷ Regeringspræsident Johannsen var imidlertid stadig ikke tilfreds. For det første skulle bladene indrømme, at de hidtil ikke havde forholdt sig i overensstemmelse med loyalitetserklæringens indhold, altså reelt godkende forbudets berettigelse, dels var det ikke nok, at de lovede ikke at drive *antitysk* propaganda. Problemet havde nemlig hele tiden snarere været *antipreussisk* propaganda. Desuden svækkedes tilsagnet ved udtrykket politisk; lige så vigtig var den økonomiske og kulturelle propaganda. Forbudet burde i hvert fald ikke ophæves, før bladene havde ytret sig om de konstaterede mangler ved erklæringen. Kunne man opnå en tillægserklæring med det ønskede indhold, kunne forbudet hæves forsøgsvist, og i begrundelsen burde da henvises til bladenes »tilståelse«.⁴⁸

Stettin svarede da også bladene afvisende og bad dem henvende sig til Berlin i stedet, hvilket skete den 2. januar i form af en skrivelse direkte til rigsværnets øverstkommanderende general v. Seeckt.⁴⁹ Regeringspræsident Johannsen havde i mellemtiden sikret sig, at overpræsidenten delte hans opfattelse og bad v. Tschischwitz meddele rigsværnsministeriet de angivne

mangler ved erklæringen. Han så også gerne, at den tyske presse fik kendskab til loyalitetserklæringens indhold, hvilket bedst kunne ske via Ernst Schröder, som dernæst kunne kritisere denne. Regeringspræsidiets ville stille de nødvendige oplysninger til rådighed. Den danske presses ophidselseskampagne kunne passende modvirkes ved en »brændemærkning« af loyalitetserklæringens »uoprigtighed«. Fordelen ved denne metode ville være, at der så ikke var tale om officiel kritik, men kun pressekritik. Skulle Berlin beslutte at ophæve forbudet, burde det kun ske på forsøgsmæssig basis. Nogen grund hertil kunne Johannsen dog stadig ikke se.⁵⁰

Samme skrivelse, hvis unægtelig noget brisante indhold åbenbart også var regeringspræsidiets klart, tilgik samtidig Schröder sammen med en kopi af loyalitetserklæringen. Af forsigtighedsårsager anvendtes to konvolutter, hvoraf den inderste var mærket »eigenhändig«, ligesom såvel følgeskrivelse som bilag var hemmeligstemplede. Schröder fik tillige besked på ikke at anvende materialet, før han selv havde hørt fra Stettin.⁵¹ Stettins og Slesvigs anstrengelser var ikke forgæves. Den 7.1.1924 afgik general v. Seeckts svar til de danske blades advokat. Under direkte henvisning til Kronikas og Bogensees talervirksomhed i Danmark, som efter generalens mening var i modstrid med loyalitetserklæringen, afviste han at ophæve forbudet.⁵² Situationen syntes således fastlåst. For bladene var det eneste håb herefter »statsdomstolen til republikkens værn« i Leipzig, som i følge en forordning om ændring af forordningen om den militære undtagelsestilstand af 23.11.1923 herefter var beføjet til at foretage en prøvelse af sådanne avisforbud.⁵³

Den danske regering griber ind

Selv om de danske myndigheder ikke havde kommenteret forbudet og dets virkninger, betød det imidlertid ikke, at man ikke i udenrigsministeriet fulgte sagens udvikling med største opmærksomhed. Allerede i foråret 1923 havde chefen for udenrigsministeriets pressebureau A. J. Paulsen haft en samtale med Bogensee og henstillet til denne at udvise større forsigtighed. Især havde han fundet bladets prispolitik betænkelig. Bogensee havde imidlertid forsvaret bladenes lave pris under henvisning til den organiserede tyske kampagne og boykot mod den tyskskrevne danske presse og understreget, at de på trods heraf bar sig selv. Økonomisk støtte fra Danmark havde man kun fået i starten.⁵⁴ Mens Bogensee syntes at have fået overbevist A. J. Paulsen om sin gode vilje til ikke at provokere tyskerne unødigt, var den danske gesandt i Berlin grev C. Moltke mere skeptisk, men ønskede på den anden side ikke at forsøge at påvirke bladene ved en direkte henvendelse, eftersom dette ville

være i strid med den danske udenrigspolitikens traditioner. Formelt var der tale om tyske aviser og følgelig også om et indretysk anliggende.⁵⁵

I løbet af december 1923 dukkede der imidlertid et nyt spørgsmål op i debatten i Danmark, nemlig om de løbende indsamlinger og hjælpeforanstaltninger til fordel for nødlidende i Tyskland burde stoppes, indtil bladforbudet var blevet ophævet. Gesandt Mutius noterede sig dog, at de ledende folk i Grænseforeningen på et offentligt protestmøde den 12. december 1923 endnu ikke havde været villige til at gå så vidt, trods forsamlingens åbenlyse ønske herom.⁵⁶ Allerede tidligere havde den socialdemokratiske folketingsmand I. P. Nielsen, der spillede en ledende rolle i hjælpearbejdet for Tyskland, forsøgt at få bladforbudet ophævet netop for at undgå en sammenfiltrering af disse to spørgsmål. Den 5. december 1923 havde han sagt til Mutius, at hans stilling i hjælpearbejdet blev stadigt vanskeligere på grund af bladforbudet, hvilket skulle have foranlediget Mutius til at telegrafere til Berlin om dette nye aspekt af sagen. Den 6. december havde I. P. Nielsen underrettet udenrigsministeriets direktør herom og samtidig oplyst, at han fra sine forbindelser i Berlin havde modtaget besked om, at forbudet snart ville blive ophævet.⁵⁷ I et interview med Hejmdal den 13. december gav han udtryk for den opfattelse, at forbudets ophævelse udelukkende afhang af afgivelsen af loyalitetserklæringen.

Et første direkte forsøg fra de ramte blades side på at få de danske myndigheder til at foretage en demarche over for Tyskland fandt sted midt i december. Dog uden større held. Statsminister Neergaard henviste bladernes repræsentanter til udenrigsminister C. M. T. Cold, som gjorde klart, at den danske regering ikke kunne blande sig i et indretysk anliggende. Ejheller var han villig til en passant at lade falde en bemærkning over for den tyske gesandt. Hvis tyskerne derimod selv tog spørgsmålet op, ville han tilkendegive, at den slags forholdsregler ikke just bidrog til at fremme roen i grænseområdet. Udenrigsministeriets direktør, grev Reventlow, frygtede, at en danske demarche ville hindre fremtidig enstemmighed i forbindelse med den såkaldte »kulturbevilling« til støtte for det danske arbejde i grænseområdet.⁵⁸ Grev Moltke i Berlin var ikke helt enig heri, eftersom socialdemokraterne jo netop havde intervenseret hos de tyske partifæller. Således havde Stauning skrevet til rigspræsident Ebert, som over for Moltke imidlertid ikke havde villet love at gribe ind. Han tvivlede derfor også på, at I. P. Niensens anstrengelser ville bære frugt, selv om Ebert havde lovet at tage imod den danske folketingsmand. Ebert havde understreget, at man havde modtaget talrige klager over disse blade, og at det var vanskeligt for ham at gribe ind, ligesom han havde understreget, at grænseområdet nu var afgjort, og det måtte man affinde sig med såvel på tysk som på dansk side

Dette sidste udsagn havde selvsagt interesseret Moltke levende; at få det gentaget skriftligt, var dog ikke lykkedes.⁵⁹

Eftersom spørgsmålet altså allerede havde været genstand for dansk-tyske meningsudvekslinger, var det da også naturligt, at udenrigsminister Cold, da Mutius ved en modtagelse den 2. januar 1924 fremsatte nogle venligt mente bemærkninger om den danske hjælp til den nødlidende tyske befolkning, tilkendegav, at hovedindsamlingen jo endnu ikke havde fundet sted, og at forbudet mod de sydslesvigske aviser, selv om det ikke havde noget med sagen at gøre, dog ikke kunne undgå at få en negativ virkning på indsamlingen. I. P. Nielsen, »der Kindervater«, der selv stærkt misbilligede disse blades tendens, skulle således frygte en lammelse af den danske hjælpeaktion. Mutius understregede over for Auswärtiges Amt, at han så absolut fandt det på sin plads via et forbud offentligt at misbillige denne form for dansk propaganda. Dette mål var imidlertid nået, og et varigt forbud ville efter en tilbagevenden til normale tilstande være umuligt. Følgelig ville det efter hans opfattelse af hensyn til den store indsamling være klogt at ophæve forbudet. Det kunne kun være til gode for de dansk-tyske forbindelser, hvis denne hjælpeaktion kom til at forløbe som planlagt og ikke endte som et til socialdemokrater og andre velgørende kredse begrænset projekt.⁶⁰

Den 4. januar nævnte den tyske rigskansler dr. Marx efter en middag på det danske gesandtskab i Berlin forbudet over for grev Moltke og understregede, at denne sag var militærrets ansvar. Rigskansleren betragtede forbudet som en fejl, men ville dog ikke love, at han kunne gøre noget. Eftersom spørgsmålet nu flere gange var blevet bragt på bane fra tysk side, benyttede Moltke lejligheden til at nævne den landsindsamling til fordel for tyske børn, som var planlagt til den 5. februar, og som nu syntes at måtte finde sted i skyggen af forbudet.⁶¹ Gesandten mente dog stadig, at man på dansk side burde være forsigtig og ikke overvurdere betydningen af enkelte tyske politikeres kritiske bemærkninger om forbudet, idet motiverne hertil kunne være mangeartede.⁶²

Den 5. januar opsøgte I. P. Nielsen tillige påny Mutius, som straks telegraferede til Auswärtiges Amt, at denne var stærkt bekymret ikke blot for forbudets virkning på landsindsamlingen, men også for det dansk-tyske forhold i almindelighed. Nielsen havde betonet sin uvilje mod de tre blade og så nødtigt, at deres betydning blev øget netop på grund af forbudet.⁶³ To dage senere kunne Mutius indberette, at statsminister Neergaard i en tale i Nordslesvig havde understreget, at grænsen lå fast, og at regeringen og danske politiske partier ikke kunne støtte irredentistiske bestræbelser syd for grænsen. Mutius tillagde Neergaards udtalelser særlig betydning, fordi disse i offentligheden blev opfattet som en kritik af Venstremanden C. O. Pedersen, der var kandidat til det kommende rigsdagsvalg. Denne havde udtrykkelig

forbeholdt sig som politiker at støtte de danske politiske bestræbelser syd for grænsen. Dette havde vakt stærk modstand, og efter Neergaards udtalelser behøvede man næppe at regne med denne kandidats valg. Mutius konkluderede, at man i Danmark uden tvivl ville forstå det på rette måde, hvis Tyskland besvarede statsministerens forsonlige holdning med en ophævelse af forbudet.⁶⁴

Samme dags aften, den 7. januar, henvendte udenrigsminister Cold sig under en modtagelse ved hoffet påny til en repræsentant for gesandtskabet. Denne gang synes Cold at være gået mere direkte til værks. Således skulle han have sagt, at avisforbudet havde skabt meget ondt blod og bragt den planlagte landsindsamling i fare. I. P. Nielsen havde således i fortvivlelse villet forlade støttekomiteen. Herudover havde forbudet en politisk negativ virkning i relation til forholdene omkring grænsen. Han skulle endvidere have forsikret, at disse blade ikke havde modtaget for fem øre støtte fra Danmark siden 1. april 1923, hvorfor de før eller siden ville være blevet tvunget til at sætte prisen i vejret eller gå ind. Nu var de blevet martyrer, og den danske interesse for dem var vakt igen. Cold havde beklaget, at man ikke havde stillet sig tilfreds med et kortvarigt forbud. Mutius, der åbenbart nu var overbevist om, at forbudet burde hæves snarest, benyttede Colds bemærkninger som anledning til direkte at opfordre Auswärtiges Amt til at arbejde herfor.⁶⁵

I ministeriet var man tilbøjelig til at være enig med Mutius. Således havde man allerede sendt kopier af Mutius' tidligere rapporter om udviklingen i København til såvel rigsværnsministeriet som rigsindenrigsministeriet og det preussiske indenrigsministerium med en bemærkning om, at tiden vel faktisk var inde til en ophævelse, dels af hensyn til den forestående indsamling, dels – fortroligt – fordi formålet med forbudet, efter hvad man havde hørt fra velunderrettet slesvigsk hold, skulle være nået, idet bladene, da de ikke var udkommet pr. 1. januar, havde mistet et stort antal abonnenter til tyske blade.⁶⁶ I rigsindenrigsministeriet lå man imidlertid helt på linie med de slesvig-holstenske myndigheder. Forbudet havde været en fortræffelig idé og burde opretholdes så længe som muligt, således at virkningerne af den tyske valutareform kunne nå at slå helt igennem. Det var derfor vigtigt, at den tyske udenrigstjeneste gjorde alt for via sine repræsentanter at forsvare og forklare forbudet og på den måde modvirke antitysk propaganda.⁶⁷

Fra København fortsatte Mutius i den kommende tid med at bombardere Auswärtiges Amt med forslag om ophævelse af forbudet. Den 14. januar telegraferede han, at støttekomiteen overvejede at afblæse indsamlingen, hvorfor Auswärtiges Amt burde gøre alt for at fremskynde domstolens behandling af sagen med henblik på at få en kendelse, som forhåbentlig ville

tage hensyn til dens politiske betydning.⁶⁸ Dagen efter telegraferede han påny. Selv de kristelige og socialdemokraterne var nu mismodige. Hvis ikke indsamlingen blev aflyst, ville man i hvert fald næppe samle ind specielt til Tyskland, eller også ville hele foretagendet blive en fiasko. Selv om fornuftige danskere egentlig misbilligede dansk propagandaarbejde på tysk og udviste en vis forståelse for et *tidsbegrænset* forbud, så lå folkets sympati hos de forbudte blade. Et fortsat forbud kunne kun skade det dansk-tyske forhold, og Neergaards tale burde derfor behandles som et novum, og forbudet senest ved månedens udgang ophæves administrativt. En domstolskendelse ville komme for sent, men en ophævelse af forbudet ville måske gøre det lettere for retten at erklære det oprindeligt udstedte forbud for berettiget under de daværende omstændigheder. Fastholden ved et af militæret udstedt forbud kunne let udnyttes politisk mod Tyskland, og Mutius fandt dette spørgsmål så vigtigt, at han anmodede om tilladelse til at forelægge sine synspunkter mundtligt i Berlin, eventuelt også over for andre instanser.⁶⁹

Den tyske gesandt var åbenbart nu ikke blot overbevist om, at avisforbudet burde ophæves af politiske årsager, men var tilsyneladende også kommet til den erkendelse, at det i det hele taget hvilede på et løst grundlag. Hans bemærkninger om domstolen taler her for sig selv. Det var ham tilsyneladende også klart, at modstanden mod hans synspunkter ikke så meget stammede fra Auswärtiges Amt som fra andre ressorts. Lige så klart er det imidlertid, at det ikke er korrekt, hvad Mutius senere hævdede over for I. P. Nielsen, nemlig at han fra begyndelsen aktivt havde bekæmpet forbudet efter opfordring fra den hjemmetyske folketingsmand pastor Schmidt. Intet i materialet antyder noget sådant.⁷⁰

Auswärtiges Amt, som hidtil havde forholdt sig afventende, tilsluttede sig nu Mutius' synspunkter og rettede en ny henvendelse til rigsværnsministeriet med anmodning om en øjeblikkelig ophævelse af forbudet. For at undgå, at dette – med rette – blev opfattet som en modydelse for landsindsamlingen, burde ophævelsen ske allerede den 20. januar. Eftersom bladene ikke var blevet forbudt på grund af konkrete artikler, men deres almene tendens, ville et nyt forbud om nødvendigt altid kunne udstedes.⁷¹ Den 16. januar telegraferede Mutius som svar på en forespørgsel fra Auswärtiges Amt, at vel ville en ophævelse af forbudet kunne blive forstået som en modydelse for indsamlingen, men dets opretholdelse ville på den anden side virke provokerende på et tidspunkt, hvor Tyskland søgte hjælp. Den 19. januar indgik endelig Heeresleitung's svar på Auswärtiges Amt's anmodning. Det hed heri, at rigsværnsministeriet egentlig havde tænkt sig forsøgsvis at ophæve forbudet efter afgivelsen af loyalitetserklæringen. Bogensees og Kronikas optræden ved møder i Danmark afholdt af Grønseforeningen og ligaen

D.D.D., hvis mål var hele Slesvig til Danmark, var imidlertid et åbenlyst dementi af samme loyalitetserklæring. Desuden havde de tre blades advokat tilladt sig over for Wehrkreiskommando II i Stettin at antyde, at partiinteresser og konkurrencemæssige forhold havde spillet en rolle ved forbudets udstedelse. Hærledelsens chef havde derfor afvist at ophæve forbudet, og i øvrigt var der jo lagt sag an ved Staatsgerichtshof, som ville træffe sin egen afgørelse.⁷²

Forbudet ophæves

Auswärtiges Amt var imidlertid ikke til sinds at bøje sig for denne velkendte argumentation. Den 21. januar 1924 afgik en skrivelse til oberstløjtnant v. Schleicher i rigsværnsministeriet – den senere rigskansler – hvori Auswärtiges Amt gentog sin argumentation og vedlagde en række af Mutius' indberetninger. Forbudet burde ophæves snarest, dels som en imødekommenhed over for statsminister Neergaard på grund af dennes positive udtalelser om det dansk-tyske forhold, dels naturligvis af hensyn til den planlagte landsindsamling. Ikke mindst da det vedvarende forbud havde vakt mistenning også i kredse, der ellers stod fremmed over for chauvinistiske bevægelser. Ophævelsen burde ske uden angivelse af begrundelse, blot ledsaget af en trussel om et nyt forbud, såfremt redaktionerne ikke overholdt loyalitetserklæringen. I betragtning af den politiske rækkevidde af et sådant eventuelt nyt forbud tilføjedes – let bebrejdende – at Auswärtiges Amt i så fald ønskede at blive hørt *forinden*. Man ønskede snarest telefonisk underretning, således at den danske regering straks kunne få besked om, at ikke bladernes holdning, men Tysklands ønske om at kvittere for statsministerens gode naboskab berettigede et sådant forsøg.⁷³

Omtrent samtidig var både Mutius og I. P. Nielsen rejst til Berlin, begge med samme hensigt, nemlig at bidrage til forbudets ophævelse. Faktisk havde Mutius over for departementschef Schröder allerede antydnet, at dette snart ville ske.⁷⁴ I. P. Nielsen, der bl.a. skulle overbringe de tyske partikammerater breve om virkningerne af forbudets opretholdelse i Danmark, fik imidlertid ikke som planlagt lejlighed til at træffe Ebert, ligesom det heller ikke lykkedes ham at få foretræde for general v. Seeckt. Af en samtale med en embedsmand i rigsværnsministeriet havde han dog fået det indtryk, at man gerne ville ophæve forbudet; spørgsmålet var under hvilken form.⁷⁵ Mere held med sig havde Mutius. Den 24. januar sendte Heeresleitung et telegram signeret af general v. Seeckt til Stettin, hvori det meddeltes, at forbudet skulle ophæves, samt at generalen ventede, at bladene vil holde sig deres loyalitetserklæring efterrettelig, idet han ellers ville udstede et nyt forbud.⁷⁶

Interessant er det, at der i regeringspræsidiets arkiv tillige befinder sig en afskrift af dette telegram – nr. 1170, i, 24, T.i.III – som, hvis der ses bort fra selve meddelelsen om forbudets ophævelse, i sin ordlyd afviger totalt fra den afskrift, som befinder sig i Auswärtiges Amts arkiv ledsaget af v. Schleichers følgeskrivelse, og som i følge påskriften tillige skulle være tilgået Rigets og Preussens indenrigsministerier. Her nævnes loyalitetserklæringen slet ikke. I stedet angives, at forbudets ophævelse skyldes Auswärtiges Amts anmodning og en redegørelse fra Mutius om dets virkninger på det dansk-tyske forhold. Desuden ville et eventuelt nyt forbud først blive udstedt, efter at rigsudensministeriet var hørt.⁷⁷

Forskellene mellem de to tekster er påfaldende. Når det gælder spørgsmålet om, hvilken forklaring dette kan have, kan der anføres flere muligheder. For det første kan der være tale om en fejl ved nummereringen. Eftersom begge versioner er afskrifter, er dette tænkeligt. Den til Auswärtiges Amt sendte afskrift er underskrevet af v. Seeckt og følgeskrivelsen af v. Schleicher, og telegrammets nummer er håndskrevet, hvorimod regeringspræsidiets afskrift er foretaget samtidig med en lang række andre afskrifter af sagens akter. Dog er der tilføjet en håndskreven v. Seeckt-signatur, som ikke kan være ægte, men vel er tilføjet til identifikation. Enten er begge telegrammer autentiske og nummereringen – vel på regeringspræsidiets afskrift – forkert, eller der har eksisteret to versioner af telegram nr. 1170. Dette ville i sig selv ikke være så besynderligt, hvis der f.eks. var tale om et udkast, som senere omformuleredes, og som befandt sig i ophavsmandens arkiv. Det her bemærkelsesværdige er, at de to forskellige versioner befinder sig hos andre myndigheder. Imod en nummereringsfejl taler, at de to telegrammer essentielt har samme indhold – meddelelsen om forbudets ophævelse – og er dateret samme dag. Der synes således at være tale om to udgaver af samme telegram.

Spørgsmålet er dernæst, om der kan have eksisteret to »autentiske« versioner af samme telegram. Tænkes kunne det således, at Wehrkreis-kommando II efter modtagelsen har protesteret mod ordlyden og opnået, at teksten ændredes. Hvad formålet hermed skulle være, er imidlertid svært at se, eftersom der var tale om et internt aktstykke. Muligt er det også, at rigsværnsministeriet har arbejdet med to versioner, en til brug for Auswärtiges Amt, en anden til modstanderne af forbudet. Dette ville imidlertid være ret så risikabelt, idet myndighederne ofte udvekslede afskrifter af diverse akter. Mest sandsynligt er det nok, at regeringspræsidiets afskrift er en forfalskning. Men hvem var så gerningsmanden, og hvad var motivet? Af en skrivelse dateret den 31.1.1924, der imidlertid også er en afskrift, fremgår, at det var general v. Tschischwitz, der oversendte en serie afskrifter af

dokumenter i sagen til regeringspræsidiets i Slesvig, som så selv må have foretaget yderligere afskrivning. Det er dog svært at se, hvorfor man her skulle forfalske afskrifter til egen brug. Mistanken samler sig altså om militæret, der leverede materialet. Med mindre rigsværnsministeriet har foretaget en bevidst manipulation, er den sandsynlige gerningsmand at søge i Stettin. Hvorfor man her skulle have ændret på v. Seeckts tekst, er ikke umiddelbart indlysende. Således ville henvisningen til de udenrigspolitiske hensyn nok have vakt større begejstring i Auswärtiges Amt end i Slesvig. Hvad der imidlertid støtter teorien om, at man i Stettin kan have ændret teksten, er det forhold, at disse afskrifter er sendt til regeringspræsidenten »persönlich und eigenhändig« og med anmodning om fortrolig behandling. En forklaring på et eventuelt falskneri kunne findes i regeringspræsidiumversionens formuleringer. General v. Tschischwitz kan have ønsket at vise, hvor stærke kræfter han var op imod. Denne tekst kunne nemlig ligne en tekst konciperet på grundlag af de øvrige dokumenter. Auswärtiges Amt-udgavens ordlyd er langt mere nøgtern og saglig. En endelig afgørelse af spørgsmålet fejl/manipulation/forfalskning vil dog først kunne foretages efter en gennemgang af de militære arkiver.

Den 23. januar 1924 havde Auswärtiges Amt modtaget en skrivelse fra rigsindenrigsministeriet – mærkværdigvis dateret den 24. – hvori det kraftigt anbefalede ikke at ophæve forbudet. Alle Mutius' argumenter afvist kategorisk, ligesom han temmelig tydeligt anklagedes for ikke i tilstrækkelig grad at have modvirket den gradvise forværring af stemningen i Danmark. Desuden burde Auswärtiges Amt overveje, om det ikke ville være passende, at Mutius, når der fra officiel dansk side over for ham blev rettet kritik mod en intern tysk foranstaltning, principielt afviste en sådan indblanding.⁷⁸ Forbudet havde altså stadig sine tilhængere, og som venteligt protesterede også Slesvig telegrafisk til Wehrkreiskommando II, da man herfra havde modtaget besked om, at forbudet ville blive ophævet.⁷⁹ Samme dag afsendtes tillige en lang skrivelse til Stettin, hvori regeringspræsidenten beklagede, at der åbenbart udefra var blevet udøvet pres på militæret for at ophæve forbudet. På baggrund af den netop indgåede Stauning-Wels-aftale kunne dette kun føre til yderligere uro i befolkningen, ligesom den danske presse ville fortolke en ophævelse som et udslag af »dårlig samvittighed«. Hvis det tilmed blev kendt, at der lå udenrigspolitiske hensyn bag, kunne det kun fremme de separatistiske tendenser. Hvorefter den udenrigspolitiske gevist skulle bestå, kunne han heller ikke se.⁸⁰ Samtidig afgik også en anmodning til det preussiske indenrigsministerium om støtte til de afsendte protester til Auswärtiges Amt og rigsværnsministeriet.⁸¹

Protesterne forblev dog resultatløse. Den 26. januar telegraferede Wehr-

kreiskommando til regeringen i Slesvig og meddelte, at forbudet var ophævet med virkning fra den 28.1., hvilket skulle meddeles bladene.⁸² Samme dag sendte også Auswärtiges Amt Mutius samme besked. Gesandtens opgave ville nu bestå i at informere den danske presse. Som begrundelse for ophævelsen skulle anføres, at Tyskland bl.a. på grund af Neergaards tale i Skærbæk m.v. ønskede at udvise imødekommenhed over for Danmark.⁸³ Modstanderne af forbudets ophævelse havde dog stadig ikke givet op. Det preussiske indenrigsministerium fulgte regeringspræsidentens opfordring og søgte på forskellig vis at gennemhulle Mutius' argumentation, men uden held.⁸⁴ Den 28. underrettede Auswärtiges Amt såvel København som det danske gesandtskab om, at forbudet nu var ophævet, og samme dag telegraferede Mutius tilbage, at han straks havde underrettet det danske udenrigsministeriums pressechef om begrundelsen og bedt om, at der over for den danske presse blev lagt vægt på, at der var tale om en forsonlig gestus. Over for udenrigsminister Cold havde han fremført de aftalte bemærkninger og kraftigt givet udtryk for håb om, at disse blade snart måtte gå ned af sig selv.⁸⁷ Neue Flensburger Zeitung, Neue Schleswiger Zeitung og Der Schleswiger kunne efter over to måneders standsning udkomme påny.

Efterspillet

Forbudets ophævelse fik bl.a. den konsekvens, at overpræsidenten i Kiel undlod at videresende regeringspræsidentens indberetning til det preussiske indenrigsministerium af 25.1., hvori ministeriet anmodedes om at støtte hans protester.⁸⁶ Denne nåede ikke desto mindre alligevel frem til højeste sted, idet general v. Tschischwitz lod den tilsvarende – Wehrkreiskommando tilgåede – skrivelse viderebefordre til general v. Seeckt.⁸⁷ For denne gang var løbet imidlertid kørt. Mens den danske presse og den tyske socialdemokratiske presse hilste forbudets ophævelse med tilfredshed, protesterede den slesvig-holstenske borgerlige og den tysk-nationale presse i det hele taget i voldsomme vendinger.⁸⁸ Den 9. februar indgik en protest mod ophævelse af avisforbudet fra den slesvig-holstenske bondeforenings Sydtønder-afdeling – et område hvor Der Schleswiger havde opnået en vis udbredelse – og det forlangtes, at de tre blades udgivelse kun burde tillades, hvis de udkom på dansk.⁸⁹ Denne skrivelse blev straks sendt videre til Berlin, idet sagsbehandlerne i regeringspræsidiets, Regierungsrat Nissen og Regierungsassessor grev Rantzau, i en vedføjede følgeskrivelse trods principiel tilslutning til denne tanke dog tog afstand fra en sådan undtagelsesordning på grund af de forventelige udenrigspolitiske konsekvenser.⁹⁰

Andre protester ses ikke at være registreret i regeringspræsidiets arkiv.

Ikke desto mindre sendte regeringspræsidentens stedfortræder dr. Abegg den 14. februar en af Nissen og Rantzau udarbejdet rapport om stemningen i provinsen på baggrund af avisforbudets ophævelse til Berlin, hvori en lang række skadelige virkninger fremmanedes i dystre vendinger. Befolkningen skulle således fuldstændigt have mistet tilliden til myndighederne, den hidtidige grænsepolitiske enhedsfront være brudt sammen på grund af Stauning-Wels-aftalen, den danske presse være lige så fjendtligt indstillet over for Tyskland som hidtil osv. Især Auswärtiges Amt og Mutius' rolle havde fremkaldt ophidselse i Slesvig-Holsten, ligesom man her nærede mistanke om en sammenhæng med Stauning-Wels-aftalen. Ejheller kunne man forstå, hvorfor myndighederne nu havde anerkendt disse blade som værende det *danske mindretals* aviser. Man havde nu anerkendt danskernes ret til at agitere på tysk, hvilket altså ikke mere kunne betragtes som moralsk tvivlsomt. Bladenes tone hævdedes at være blevet skarpere efter ophævelse af forbudet og den danske tendens klarere. Den slesvigsk-frisiske maske, som de hidtil havde benyttet, forekom dem nu ikke mere nødvendig. Befolkningen skulle også have haft svært ved at acceptere den blanding af politik og velgørenhed, som »Kindervater« I. P. Nielsens optræden til forsvar for grænseaftalen og Mutius' indgreb til fordel for landsindsamlingen var udtryk for. Slesvig-holstenernes tilbøjelighed til at føle sig svigtet af Preussen og Berlin med den deraf følgende kontrære reaktion havde fået ny næring. Til Auswärtiges Amt kunne det ikke for tydeligt siges, at den slesvig-holstenske befolknings nationale ømfindtlighed gjorde det umuligt for det tyske diplomati at føre en nordisk politik uden et hensyn hertil, hvorfor snæver føling med befolkningen og de lokale myndigheder var nødvendig fra alle parters side. Som dokumentation vedlagdes en række avisudklip.⁹¹

Disse pessimistiske betragtninger over stemningen i Slesvig-Holsten svækkedes dog i deres virkning af, at de tilgik Berlin vedføjet en kommentar fra overpræsidenten, som ikke kunne tilslutte sig disse synspunkter. Vist havde ikke alle fundet ophævelse af forbudet berettiget, men når Abegg fremstillede dette, som om det skulle gøre en tysk grænsepolitisk enhedsfront umulig, var det at gå for vidt. Selv ville han, hvis han var blevet spurgt, have udtalt sig for en ophævelse af forbudet. Eftersom denne presse ikke kunne undertrykkes totalt ved hjælp af den eksisterende lovgivning, kunne forbudets sigte ikke række videre end til at bibringe bladene en mere forsigtig og mådeholden adfærd. De 10 ugers forbud burde være nok hertil. Desuden burde man også tage i betragtning, at den tyske valutareform og kronens svage stilling ville gøre det vanskeligt for denne presse at fastholde den lave pris og omfattende gratisomdeling. Det måtte også betragtes som positivt, at Den slesvigske Forenings hvervearbejde nu kom frem i lyset, så det lettere

kunne imødegås.⁹² Ejheller indenrigsminister Severing kunne dele regeringspræsidiets bekymringer, men Abeggs indberetning blev ikke desto mindre forelagt Mutius til udtalelse.

Gesandten afviste dels dele af regeringspræsidiets forudsætninger, dels dets konklusioner. Han bestred således, at landsindsamlingens *materielle* resultat, som i øvrigt dog var nået op på ca. 300.000 kr. – skulle have spillet nogen rolle. Det var ikke resultatet, der betød noget. Danskerne havde på officiel tysk opfordring sat et storstilet apparat i værk, og indsamlingen skulle bl.a. tjene til at skabe en tilnærmelse mellem de to nabofolk. Den havde derfor ikke vakt begejstring i franskorienterede kredse, og et bedre middel til at kvæle enhver sympati for den nødlidende tyske befolkning end et avisforbud kunne næppe findes. Da forbudet under alle omstændigheder ville bortfalde ved undtagelsestilstandens ophør, og der var udsigt til, at en tidligere ophævelse ville kunne indvirke positivt på stemningen, havde det forekommet ham passende at udvise imødekommenhed. Han kunne heller ikke se, at den danske presses reaktion skulle have vist, at det var forgæves. Når en del af den positive virkning svandt bort allerede inden indsamlingen, skyldtes det den preussiske landdags debat om Stauning-Wels-aftalen, hvorunder der var blevet rettet kraftige angreb mod de tyske socialdemokrater for således at have »anerkendt« grænsen. Han erkendte, at grænsespørgsmålet udgjorde det vigtigste og mest delikate dansk-tyske problem, men af generelle politiske årsager kunne denne kamp ikke overalt føres i samme skarpe form som ved grænsen. Han så sin opgave i at lokalisere grænsestriden og reducere spændingen og mente at have konstateret en lignende holdning hos den danske udenrigsminister. Kun på denne måde var det lykkedes at holde i hvert fald de officielle dansk-tyske relationer i nogenlunde normale rammer. Avisforbudet og i endnu højere grad den omtalte landdagsdebat havde imidlertid fremkaldt en voldsom modvilje mod Tyskland. At dette til dels også gjaldt for Sveriges vedkommende var ekstra beklageligt. Hvis kun grænsespørgsmålet skulle være afgørende for det dansk-tyske forhold, ville det betyde permanent konflikt, hvilket Tyskland for tiden var for svagt til. Opgaven måtte derfor bestå i – uden at give afkald på sine principper – at føre en forsonlig realpolitik.⁹³

Konklusion

Da chefen for Wehrkreiskommando II i Stettin, general v. Tschischwitz, den 22. november 1923 forbød de tre tyskskrevne danske blade i Sydslesvig, var det efter udtrykkelig opfordring fra de lokale provinsmyndigheder i Slesvig-Holsten – her repræsenteret ved regeringspræsidiets i Slesvig, hvorunder

sådanne anliggender sorterede. De lokale myndigheder havde ønsket denne presse forbudt lige siden 1921, især fordi den i modsætning til Flensborg Avis på grund af sprogforholdene havde en stor potentiel rækkevidde i den sydslesvigske befolkning. I Slesvig havde man dog måttet slå koldt vand i blodet, da det på højere sted erkendtes, at der intet juridisk grundlag var for et forbud. Uviljen mod disse blade skyldtes primært deres pro-danske tendens og den udbredte frygt for separatistiske bestræbelser i de første efterkrigsår. Desuden havde valutaudviklingen gjort den danske presse, som havde en del kroneindtægter og i øvrigt modtog en begrænset økonomisk støtte fra Danmark, til en stadig alvorligere konkurrent for de tyske aviser i grænseområdet, som på grund af Nord-slesvigs afståelse og den accellererende inflation kom i en stadig mere desperat situation. Dette søgtes imødegået ved hjælp af statslig støtte, samtidig med at myndighederne nøje overvågede den dansksindede presse.

Først i foråret 1923 kom man i regeringspræsidiets i Slesvig på den idé, at en eventuel undtagelsestilstand ville være en fremragende mulighed for at slå adskillige fluer med et smæk. Bladene ville i så fald kunne forbydes uden videre blot under henvisning til deres generelle tendens, hvilket ville hæmme den danske agitation og befri den tyske presse for en alvorlig konkurrent. Konkrete klagepunkter ville ikke være nødvendige. Vigtigst for provinsmyndighederne var det åbenbart at få ram på disse blade; med midlerne tog man det ikke så tungt. Argumentationen for et forbud var heller ikke altid lige konsekvent; enten beklagede man sig over, at bladene ikke åbenlyst bekendte sig som danske, hvorved uskyldige tyskere utilsigtet kunne blive udsat for den snigende gift, eller også bebrejdede man dem, at de skamløst demonstrerede deres tilknytning til Danmark ved at offentliggøre billeder af det danske kongepar.

Når dette er sagt, skal det tilføjes, at der ikke er nogen tvivl om, at man i høj grad frygtede denne presse. For det første havde den, som nævnt, en langt større såvel reel som potentiel læserskare end Flensborg Avis i Sydslesvig; for det andet var den politisk særdeles ubekvem, og for det tredje var den en alvorlig konkurrent for den tyske presse, som netop i disse år så talrige blade gå ind eller blive tvunget til sammenlægninger. Formålet med forbudet var altså at ramme de tysksprogede danske blade så hårdt som muligt økonomisk og oplagsmæssigt og tillige at skræmme dem til mere forsigtighed, når de engang igen fik lov til at udkomme. Intet tyder på, at højere instanser havde været hørt forud for forbudets udstedelse, ligesom det heller ikke så ud til, at det ville få utilsigtede konsekvenser. Ganske vist protesterede de forbudte blades udgivere og redaktører kraftigt, støttet af – naturligvis – Flensborg Avis og den nationale rigsdanske højrepresse. Dette var på forhånd ventet og

indkalkuleret i de tyske myndigheders beregninger. Den øvrige danske presse tog forbudet temmelig roligt, og fra de danske myndigheder hørtes ikke en lyd. De ramte blade erkendte da også hurtigt, at en øjeblikkelig ophævelse af forbudet ikke kom på tale, og indrettede sig på at arbejde for en tidsbegrænset forbudsperiode, ligesom man tilbød at afgive en loyalitetserklæring over for den tyske stat.

Som det kunne ventes på baggrund af forbudets forhistorie, gjorde dette selvsagt intet indtryk i hverken Slesvig eller Stettin. Reaktionen på forbudet havde været den ventede, og regeringspræsidiets så ingen grund til at vise eftergivenhed. Bladene skulle i hvert fald først »aflægge tilståelse« og erklære forbudet for berettiget og acceptere en loyalitetserklæring, hvis virkninger ville have været en håndfæstnings. Tilmed lækkede man ordlyden af den loyalitetserklæring, som bladene allerede havde afgivet, til den tyske presse med henblik på at »afsløre« dens »uoprigtighed«. Til de højere instanser, som kunne befale forbudet ophævet, og som synes at have været tilbøjelige hertil, sendtes indberetning efter indberetning med ophobning af stadig flere argumenter for at fastholde forbudet. Denne taktik lykkedes da også, idet general v. Seeckt i begyndelsen af januar 1924 afviste en ophævelse.

I mellemtiden havde først de danske socialdemokrater, formodentlig som en reaktion på de fremsatte beskyldninger om meddelagtighed i forbudet, forsøgt via forbindelserne til SPD at arbejde for en ophævelse, og allerede i begyndelsen af december 1923 havde I. P. Nielsen rejst spørgsmålet såvel over for Mutius som over for det danske udenrigsministerium på baggrund af det igangværende hjælpearbejde til fordel for den nødlidende tyske befolkning. Først da den danske regering – ganske vist overordentlig forsigtigt, men dog tydeligt nok – havde gjort gesandt Mutius forståeligt, at forbudet efterhånden syntes at få visse skadelige virkninger for det dansk-tyske forhold bl.a. i lyset af den forestående landsindsamling til fordel for nødlidende i Tyskland, kom der påny bevægelse i tingene. Direkte kunne den danske regering selvfølgelig ikke intervenere i et internt tysk anliggende, og man var da også omhyggelig med samtidig at give udtryk for sin manglende sympati for denne presse i almindelighed.

Mutius reagerede ikke desto mindre øjeblikkeligt med over for Auswärtiges Amt at foreslå forbudet ophævet for at undgå mulige udenrigspolitiske skadevirkninger. Yderligere forsigtige danske tilkendegivelser foranledigede Mutius til i løbet af januar 1924 at lægge stadigt større pres på Berlin, bl.a. under henvisning til, at forbudet indenrigspolitisk allerede havde gjort sin nytte, mens det i forholdet til Danmark fremover kun ville kunne have skadelige virkninger. I Auswärtiges Amt hældede man efterhånden også til Mutius' opfattelse, men en første opfordring til militæret om at ophæve

forbudet vandt ingen tilslutning, sandsynligvis ikke mindst fordi man kort tid forinden netop havde stadfæstet det. Da rigsudenrigsministeriet imidlertid insisterede, gav rigsværnet sig dog hurtigt trods protester ikke bare fra Slesvig, men også fra både Rigets og Preussens indenrigsministerier. Disse ressorts tillagde selvsagt de indenrigspolitiske virkninger af forbudet størst betydning, og her var der ingen grund til at klage. Når forbudet ikke desto mindre blev ophævet, skyldtes det fremfor alt Mutius' stædighed og Auswärtiges Amts opbakning af hans synspunkter. Udadtil fremstillede man det skete som udtryk for tysk velvilje over for den danske regering, men det rent faktisk afgørende havde været den stadigt kraftigere uvilje i befolkning og presse i Danmark over for Tyskland, hvilket bl.a. havde bragt den planlagte landsindsamling i fare. Stauning-Wels-aftalen og de socialdemokratiske forhandlinger herom ses ikke at have spillet nogensomhelst rolle, lige så lidt som de socialdemokratiske henvendelser til partifællerne i Tyskland eller til Mutius ses at have haft nogen direkte virkning.

Mens de øvrige involverede instanser tog forbudets ophævelse roligt, selv om de havde været imod, havde forbudets oprindelige ophavsmand og leverandøren af ammunitionen til de kanoner, hvormed denne presse skulle skydes i sæk, svært ved at acceptere, hvad man opfattede som et nederlag og et udtryk for udenrigspolitikens primat over indenrigspolitiske interesser. Regeringspræsidiets voldsomme protester og angreb på Auswärtiges Amt og Mutius i særdeleshed gjorde dog ikke større indtryk, især ikke da såvel overpræsidenten i Kiel som den preussiske indenrigsminister Severing skyndsomst lagde afstand til, hvad de med rette opfattede som et sidste desperat indlæg til fordel for en tabt sag. De negative virkninger, som man i Slesvig havde forudsagt ville blive fremkaldt af forbudets ophævelse, optrådte kun i meget begrænset omfang. Protester kom det bortset fra i højrepressen kun til i isolerede tilfælde. Derimod gennemførtes landsindsamlingen i Danmark med et rimeligt tilfredsstillende resultat, og betød det skete ikke den vending i den generelle stemning over for Tyskland, som Mutius havde håbet, skyldtes det ikke mindst den volsomme »Dänen-debatte« i den preussiske landdag.

Efterskrift

Var det ikke lykkedes de slesvig-holstenske myndigheder at nå deres endelige mål, nemlig en gang for alle at få lukket munden på den tysksprogede danske presse i Sydslesvig, var det to-måneders forbud i vinteren 1923/24 dog et vigtigt skridt i denne retning. Bladenes oplagsmæssige fremgangslinie var brudt; mange abonnenter var faldet fra ved årsskiftet på grund af uvisheden

om deres avis' fremtid, og den tyske valutareform, hvis virkninger for alvor begyndte at vise sig efter årsskiftet, reducerede de danske blades konkurrencemæssige fordel. Den begyndende forbedring af den økonomiske konjunktur og en stadig mere udbredt erkendelse af, at grænsen ville ligge fast i hvert fald for en længere periode, reducerede interessen for den danske bevægelse i Sydslesvig generelt, hvilket også ramte pressen. I sommeren 1925 blev det klart, at bladene ikke ville kunne føres videre uden et kraftigt tilskud af kapital. Et redningsforsøg fra »slesvigske« kredses side mislykkedes til det danske udenrigsministeriums store tilfredshed, hvorefter chefredaktør Ernst Christiansen fra Flensborg Avis tilbød at redde, hvad reddes kunne. Den 1. august 1925 nedlagdes det hidtidige udgiverselskab Schleswigsche Presse AG, bygning og trykkeri solgtes, og bladene, der herefter var lagt sammen til én udgave *Der Schleswiger* og udgaves fra Flensborg Avis, blev overtaget af Ernst Christiansen og Jacob Kronika. Sidstnævnte afløste tillige Bogensee som chefredaktør. Ejheller dette eksperiment blev imidlertid nogen succes. I september 1925 var abonnenttallet så lavt som 2000, og foretagendet kunne kun opretholdes takket være økonomisk støtte fra Danmark.⁹⁴

Den 7. maj 1930 overtog A/S Flensborg Avis udgivelsen af *Der Schleswiger*, som fremover udgjorde et to-siders tillæg til Flensborg Avis. Først nazisterne fik dog endeligt ram på den tysksprogede danske presse syd for grænsen i denne omgang. Den 19. august 1937 forbød propagandaministeriet *Der Schleswiger*, som først efter langvarige forhandlinger kunne genudgives i tidsskriftform en gang om måneden uden dog at vinde større udbredelse. I 1944 måtte også dette indstilles på grund af papirmangel. Først efterkrigstidens vældige danskorienterede stemningsbølge skabte påny baggrund for en tysksproget, dansksindet avis i Sydslesvig, *Südschleswigsche Heimatzeitung*, hvis første nummer så dagens lys i 1948. Dette blad har i øvrigt fået en skæbne, som udgør en nær parallel til *Der Schleswigers*: i 1964 overtog Flensborg Avis udgivelsen, og i midten af 70'erne måtte *Heimatzeitung* opgives som selvstændigt blad og udgør nu et tysksproget tillæg til Flensborg Avis' Sydslesvigudgave.

KILDER OG LITTERATUR

<i>Forkortet</i>	<i>Utrykt materiale</i>
RA	<i>Rigsarkivet, København</i>
AA	Auswärtiges Amts arkiv, fotokopier, pk. 132.
Ges. B.	Kgl. Dansk Gesandtskab Berlin's arkiv, 82.J.1, Dansksindede blade udgivet på tysk. 18. maj 1922 til 14.2.1940
UM	Udenrigsministeriets arkiv, 7.y.15.a, Den dansksindede presse i Mellem- og Sydslesvig, pk. I, april 1924 – 30. sept. 1932

- LA *Landesarchiv Schleswig*
Abt. 309, Regeringspræsidiets arkiv, 35276
- Mogensen Ensretningen af Flensburger Nachrichten 1933 (utrykt manuskript – under udarbejdelse)
- Trykt materiale*
- Callesen Gerd Callesen, Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924. Ein Beitrag zum sozialdemokratischen Internationalismus. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 21, Åbenrå 1970, eget forlag.
- Flensborg Avis 1869 1. oktober 1969, Sydslesvigske år og dage, red. af Poul Kürstein, Flensborg 1969
- Koszyk Kurt Koszyk, Deutsche Presse 1914–1945. Geschichte der deutschen Presse Teil III, Abhandlungen und Materialien zur Publizistik, Band 7, Berlin 1972.
- Wermuth Helga Wermuth, Dr. H. C. Max Winkler – Ein Gehilfe staatlicher Pressepolitik in der Weimarer Republik. Phil. Diss. München 1975.
- Periodika*
- F1A Flensborg Avis
FIN Flensburger Nachrichten
FIVZ Flensburger Volkszeitung
GV Grænsevagten
NFIZ, NSIZ Neue Flensburger Zeitung, Neue Schleswiger Zeitung, Der Schleswiger
SIN Schleswiger Nachrichten
m.m.fl.

Forkortelser forekommende i noterne (udover allerede angiven)

- AA Auswärtiges Amt (rigsudenrigsministeriet)
DDD Ligaen Danmark – Danevirke – Danebrog (Slesvig-ligaen)
DOP Der Oberpræsident (overpræsidiat i Kiel)
DRP Der Regierungspræsident (regeringspræsidiat i Slesvig)
Ges. K. Tyske gesandtskab i København
PrMdI Preussisches Ministerium des Innern (det preussiske indenrigsministerium)
RMdI Reichsministerium des Innern (rigsindenrigsministeriet)
RWM Reichswehrministerium (rigsværnsministeriet)
UM det danske udenrigsministerium
WKK II Wehrkreiskommando II, Stettin

NOTER

1. »Reptilienpresse«. Bismarcks modstandere betegnede blade som støttede regeringen, og som ofte var støttet eller finansieret af myndighederne, som reptilieblade. Finansieringen skete via hemmelige fonds, som ikke optrådte på de offentlige budgetter.
2. I oktober 1922 var oplaget for de tre blade tilsammen ca. 11.000. Jvf. notat i UM. På forbudstidspunktet var det samlede oplag ca. 14.000. Jvf. Flensborg Avis 1869 1. oktober 1969, s. 222.
3. GV 1923 s. 92.
4. Wermuth er den hidtil eneste samlede fremstilling om dette emne.

5. Mogensen. Denne artikel ventes offentliggjort i 1982.
6. LA, »Staatskommissar ... « til PrMdI, 27.10.1921, afskrift.
7. LA, PrMdI til »Staatskommissar ... «, 5.11.1921, afskrift.
8. Af et notat i LA af 22.11.1921 fremgår, at NFIZ herefter var overladt til Landeskriminalpolizei's bevågenhed. Straks efter dets ankomst til Slesvig skulle det gennemgå den normale forretningsgang for til slut påny at ende hos politiet.
9. Adolf Johannsen (1863–1936), regeringspræsident i Slesvig 1920–1928, siden medlem af Det tyske Folkeparti (DVP).
10. LA, DRP til PrMdI, 26.8.1922, koncept.
11. Jvf. notits i LA af 18.1.1923 samt sammesteds Reichsministerium der Justiz til PrMdI, 3.2.23, via DOP til DRP, indg. 15.2.1923, afskrift.
12. Under den franske besættelse af Ruhr-området i 1923 iværksatte den tyske regering som modtræk en passiv-modstandskampagne.
13. LA, DRP til PrMdI, 4.3.1923, koncept.
14. En i tyske kredse ofte forekommende forveksling mellem Mellem-Slesvig og Nordslesvig.
15. Herom Mogensen.
16. LA DRP/Johannsen til PrMdI, 22.4.1923, afskrift.
17. Gruppering af dansk-orienterede sydslesvigere, som mente, at den sydslesvigske befolkning kunne og skulle vindes for Danmark via en fremhævelse af det »slesvigske« særpræg.
18. LA, DRP til PrMdI, 1.5.1923, koncept.
19. LA, DRP til WKK II, 14.11.1923, koncept.
20. aftrykt i Grænsevagten 1923 s. 99. Den tyske original i LA.
21. »indtil videre«.
22. LA, notits af 22.11.1923.
23. LA, WKK II til (de tre blade), 22.11.1923, afskrift til DRP, indg. 24.11.
24. Leder af Deutscher Schutzbund's Grenzmittelstelle Nord i Flensborg og af Korrespondenzbüro Nordschleswig, KNS. Nøgleperson i den tyske grænsepolitik frem til 1945.
25. LA, DRP/Johannsen til (landråder, politipræsidenten i Flensborg og Ernst Schröder), 27.11.1923, koncept.
26. SIN, FIN, 22.11.1923.
27. FIVZ, 23.11.1923, Sonderburger Zeitung, 25.11.1923 og Apenrader Tageblatt, 26.11.1923.
28. Hejmdal, 22.11.1923, FIA, 23. og 25.11.1923.
29. Se f.eks. FIN, 27.11.1923.
30. AA, Ges. K./Sasseritz til AA, 29.11.1923.
31. Callesen s. 124ff, GV 1923/24, s. 126–27.
32. LA, v. Tschischwitz/WKK II til DRP, 30.11.1923.
33. Se GV 1923/24, s. 145.
34. LA, notits, »Aus Bericht des Grenzkommissariats zu Flensburg«, 8.12.1923, afskrift.
35. Se f.eks. GV 1923/24 s. 146ff.
36. AA, Ges. K./Sasseritz til AA, 5.12.1923.
37. LA, v. Tschischwitz/WKK II til DRP, 8.12.23.
38. LA, DRP/Johannsen til WKK II, 13.12.1923, koncept.
39. DDD, senere Slesvig-Ligaen, fremvokset af den tidligere Danevirke-bevægelse.
40. Dette gjaldt rent faktisk kun for DDD's vedkommende. Grænseforeningen, som var langt den største organisation, havde ikke grænseflytning på sit program.
41. Jvf. note 38.
42. Se f.eks. FIN, 4.12.1923.
43. LA, NFIZ m.fl. til WKK II, 6.12.1923, afskrift.
44. LA, v. Tschischwitz/WKK II til DRP, 18.12.1923.
45. LA, DRP til WKK II, 22.12.1923, koncept.
46. LA, Mutius til AA, 10.12.1923, afskrift.

47. GV 1923/24 s. 148ff.
48. LA, DRP/Johannsen til DOP, 20.12.1923, koncept. Afskrift til WKK II, samme dato.
49. Se GV 1923/24 s. 152–53, aftrykt i dansk oversættelse, v. Tschischwitz til (de tre blade), 29.12.1923, og Fællesstyrelsen for Den slesvigske Forening til gen. v. Seeckt, 2.1.1924.
50. LA, DRP til WKK II, 4.1.1924, koncept.
51. LA, DRP til E. Schröder, 4.1.1924, koncept.
52. Se GV 1923/24, s. 200–201, aftrykt i dansk oversættelse, v. Seeckt til (de tre blade), 7.1.1924.
53. Jvf. GV 1923/24 s. 154.
54. Ges. B, A. J. Paulsen/UM til C. Moltke + bilag, referat, udat.
55. Ges. B, C. Moltke til A. J. Paulsen/UM, 24.4.1923, gennemslag, A. J. Paulsen til C. Moltke, 7.5.1923 og C. Moltke til A. J. Paulsen, 11.5.1923, gennemslag.
56. AA, Mutius til AA, 12.12.1923.
57. UM, I. P. Nielsen til Reventlow/privat, 6.12.1923.
58. UM, Reventlow til Moltke, 20.12.1923, gennemslag.
59. UM, Moltke til Reventlow, 27.12.1923, og Ges. B., Moltke til udenrigsminister Cold, 18.12.1923, no. 135, gennemslag.
60. AA, Mutius til AA, 3.1.1924.
61. Ges. B., Moltke til Cold, 5.1.19, no. IV, gennemslag.
62. UM, Moltke til Cold, 5.1.1924, indg. 9.1.
63. AA, telegram, Mutius til AA, 5.1.1924.
64. LA, Mutius til AA, 7.1.1924, afskrift.
65. AA, telegram, Mutius til AA, 8.1.1924.
66. AA, AA til RMdI, RWM og PrMdI, 8.1.1924, koncept.
67. AA, RMdI til AA, 8.1.1924.
68. AA, telegram, Mutius til AA, 14.1.1924.
69. AA, telegram, Mutius til AA, 15.1.1924.
70. Ges. B., I. P. Nielsen til C. Moltke, 26.1.1924.
71. LA, AA til RWM, 15.1.1924, afskrift.
72. AA, RWM til AA, 17.1.1924.
73. AA, AA til v. Schleicher/RWM, 21.1.1924, gennemslag.
74. Ges. B., Reventlow til C. Moltke, 20.1.1924.
75. Ges. B., I. P. Nielsen til Moltke, 26.1.1924. Jvf. desuden Callesen s. 124ff. Den 16.1.1924 havde Alsing-Andersen skrevet til Otto Wels og bedt denne foranledige forbudet ophævet. Wels havde den 18.1. svaret, at sagen snart ville gå i orden.
76. AA, V. Schleicher/TWM til AA, RMdI og PrMdI, 24.1.1924 m. afskrift, telegram, v. Seeckt til WKK II, 24.1.1924.
77. LA, Chef der Heeresleitung/v. Seeckt til WKK II, 24.1.1924 og følgeskrivelse v. Tschischwitz til DRP, 31.1.1924.
78. AA, RMdI/Dr. Jarres til AA, 24.1.1924.
79. LA, DRP til Cloessner/WKK II, 25.1.1924, koncept, telegram.
80. LA, DRP til WKK II, 25.1.1924, koncept.
81. LA, DRP til PrMdI, 25.1.1924, koncept.
82. LA, telegram, WKK II til DRP, 26.1.1924.
83. AA, AA til Ges. K., no. 6, 26.1.1924, koncept.
84. AA, PrMdI til AA, 26.1.1924.
85. AA, telefonnotits af 28.1.1924, og telegram, Mutius til AA, 28.1.1924. Ges. B., telefonmeddelelse til UM, 28.1.1924, kl. 1¹⁵.
86. LA, DOP til DRP, 29.1.1924.
87. LA, v. Tschischwitz til DRP/personlig, egenhændig, 31.1.1924.
88. F.eks. Vorwärts, 29.1.1924, FIN, 31.1.1924, Hamburger Nachrichten, 2.2.1924, Hamburger Fremdenblatt, Kreuz-Zeitung m.fl. 7.2.1924.

89. LA, Schleswig-Holsteinischer Bauernverein e.V., Kreisgruppe Südtondern/W. Christian-
sen til DRP, 7.2.1924.
90. LA, DRP til PrMdI, 11.2.1924, koncept.
91. LA, DRP til PrMdI, 14.2.1924, og AA, PrMdI til AA, 5.3.1924 + bilag: samme.
92. AA, DOP/Kürbis til PrMdI, 25.2.1924, afskrift.
93. AA, Mutius til AA, 26.3.1924.
94. Ges. B., Kgl. konsulat Flensborg til UM, no. 222, 13.6.1925, afskrift

Dagbogsnotater fra det sidste krigsår 1944–45

Af Poul Andersen

I Sønderjyske Årbøger 1978 fortalte Poul Andersen om sine ni år på Søgård ved Højer, som han forlod den 1. maj 1944 for at overtage Nørmark ved Visby. Arbejdet på den nye gård blev brat afbrudt den 5. september 1944, således som der fortælles nedenfor i dagbogen. Redaktionen har gerne optaget dette bidrag, der tjener til at belyse opfattelser og følelser hos én af dem, der ikke blev underkastet besættelsestidens allerhårdeste vilkår.

Først et par ord om dagbogen. Den måned, jeg tilbragte i arresten på domhuset i Kolding, blev notaterne gjort på indpakningspapir, som jeg fik smuglet med ud, da jeg blev sendt til Frøslev.

Gennem en dansk fængselsbetjent fik jeg i Frøslev en lille lommebog, 9×16 cm, og i denne overførte jeg det, jeg havde skrevet i Kolding, og førte så dagbogen videre til 24. april 1945. Tillige med ca. 400 andre skulle jeg den 25. april overføres til Sverige med tog fra Padborg.

Det afsnit, der omhandler tiden fra 25. april til kapitulationen, er nedskrevet de første dage i maj.

Der er i dagbogen udeladt notater af så privat karakter, at de kun kan have interesse for mine pårørende.

Under opholdet i Frøslev havde vi det materielt godt; men en indespærring – frihedsberøvelse – var og blev det, og som et stadigt tryk over hverdagen lå tanken om, at man kunne komme med på næste transport til en KZlejr i Tyskland.

Inden dagbogen får ordet, skal nævnes, at jeg i februar havde solgt Søgård ved Højer og 1. maj havde overtaget og var flyttet ind på Nørmark ved Visby. Den 26. maj blev en række folk i Sønderjyllands administration arresteret. I Tønder drejede det sig om politimester Brix og kaptajn P. M. Digmann. I Gråsten ville man også arrestere oberst S. Paludan-Müller, chefen for Grænsegendarmeriet. Hans kamp ene mod overmagten gjorde et dybt indtryk på den sønderjyske befolkning.

Af listen over de arresterede kunne jeg se, at det var folk med tilknytning til den såkaldte P-ordning, der var taget. Selv om jeg kun var beskeden involveret heri, spekulerede jeg på, om der nu også kom bud efter mig, men intet skete. Så ganske uventet slog lynet ned.

Den 5. september 1944 kom Gestapo:

For 2de aften stod Traadene i mit Jot, som
 det var meget og jeg Jot mig i Dag. Råd Brag
 af Jigens den glæde mig at to Jende, for
 han vilde Distrikten paa en lillaende Maade, og
 forsi han kom af sig selv. 1/2 vi indv var en mar-
 seude min 1/2 vil lillaig gure sine, han Hæder.
 17/2. 1/2 har vilde Kængelofte i Dag. Det er
 allea sove efter et Brag. Løve er saa kos og
 saa skal man lillaig 1/2 har ja maade
 videru lillaig For skilt fra Tom = Brømm.
 Det er lillaig, og saa har 1/2 den jo nemmig
 gure. Man kan blot lillaig paa de de er
 gaaet til V. eller de der allea den har
 ridet bag Pøglan: over 5 klar. For man
 Jigens. 1/2. Den a Jureti har Brag. B. var allea
 Dagen. Det var Josen Forstøvet og der var en
 ypperlig Forstøvet. Det end lillaig Jogen,
 1/2 lillaig sove meget af de to Klæder. Den
 lillaig. Jik 1/2 lillaig For aene og Jigens min
 Kængelofte. 19/2. Den Peter Tom har en lillaig
 1/2 i Dag, Jura af Klar, ja vi lillaig jo meget

Dagbogside, der ikke er medtaget i artiklen.

5.9. Det havde regnet om natten, så kornet var for vådt til at køre ind. Jeg gik en runde over markerne. En af karlene pløjede stubbe, de andre var i gang med at skokke korn om. Da jeg kom hjem fra marken, kom dyrlæge Westermann, der skulle se på en syg so. Efter at han havde stillet diagnosen, gik vi ind for at telefonere efter medicin. Mens vi stod ved telefonen, så vi en benzindreven bil svinge ind ad indkørselen. »Hvad kan det være for en vogn?« sagde jeg. »Det er nok Gestapo«, svarede dyrlægen. »Ja, det er det nok,« replicerede jeg i spøg, lidet anende, at det var bitter alvor.

Jeg gik ud i forstuen for at se, hvilke gæster der kom til gården, og så stod de der allerede, tre mand høj, og pegede overbevisende på mig med deres pistoler.

Jeg vil ikke nægte, at det generede mig, og da de præsenterede sig som det tyske sikkerhedspoliti, slog det ned i mig: »Så er det sivet ud om vort lager af sprængstof på Søgård.«

De to af de tre var tyskere, den tredje en såkaldt dansker. De spurgte straks, hvor jeg havde mine våben, og da jeg benægtede at have våben, bad de mig følge med til en kort afhøring på ortskommandanturen i Tønder. Det skulle kun vare nogle timer.

Nå, jeg fik lov at klæde mig om, ganske vist under behørigt opsyn, om det så var på toilettet fulgte der en med. Tom¹ og ungerne trippede omkring mig, og det var det værste at skulle se på dem. Ja ungerne forstod ikke alvoren. Tom var ikke glad, men hun tog det i stiv arm, Gestapo skulle ikke se, at vi krøb.

Da jeg nu havde beskikket mit hus og sagt farvel, og vi gik gennem forstuen, havde postbudet lige været der og lagt dagens post.

Den danske medhjælper sagde så: »De må hellere lige åbne Deres post.« Imidlertid havde jeg set, at der blandt brevene var eet, der indeholdt illegale blade, som jeg ugentlig distribuerede, så jeg svarede, at det var såmænd kun regninger, og de kunne roligt ligge de par timer, det ville vare, til jeg var hjemme igen.

Men der var ingen vej uden om, og så åbenbares det, at et af brevene indeholdt illegale blade. Det lod til at være en alvorlig sag, i al fald blev det besluttet, at der skulle foretages husundersøgelse. De begyndte i min stue. Skrivebordet blev åbnet, skufferne endevendt. Alle mine papirer vedrørende Det unge Grænseværn, og alt hvad der angik terrainsport blev taget med. Blandt andet var der en meldingsblok med notater om troppebevægelser, som de gjorde et stort nummer ud af.

Nå, ellers syntes jeg undersøgelsen var ret overfladisk, og med lidt behændighed lykkedes det mig at skjule noget. Bøgerne tog de ud af reolen og rystede dem for at se om de indeholdt papirer, og pudsigt nok dukkede der en

illegal pjece frem, jeg længe havde ledt efter. Den blev selvfølgelig også beslaglagt.

Efter en times tid sagde jeg endnu engang farvel, og så kørte vi ud af gården. Efter at have kørt ca. 500 m stoppede bilen, og den ene tysker spurgte, om jeg ønskede at blive fri, og da jeg naturligvis bekræftede dette, svarede han, at i så fald skulle jeg blot vise dem, hvor jeg havde mine våben skjult, så ville jeg straks blive løsladt.

Da jeg atter benægtede, at jeg havde våben, kørte vi videre, men endnu to gange inden Tønder stoppede vi, og tilbuddet om løsladelse gentaget. Da jeg tredie gang nægtede at have våben, blev tyskeren, kriminalrat Wehmann ærgerlig og sagde, at så måtte jeg tage følgerne. Jeg spekulerede noget på, om de virkelig var så naive at tro, at nogen anholdt ville hoppe på den limpind om løsladelse.

Da vi kom til Tønder, skulle vi have noget at spise. Jeg foreslog hotel Tønder, men mine værter foretrak Deutsches Haus, og derved blev det. Mens vi spiste, bad jeg om lov til at telefonere til en af mine gamle karle for at bede ham hjælpe med høstarbejdet på Nørmark, idet jeg så ville ringe til Kjeld Posselt og på denne måde advare ham. Vi var i gruppe sammen. Vi fik forbindelsen til Posselt, og jeg indledte med at sige, at jeg var arresteret af Gestapo, hvilket danskeren, der overvågede samtalen, sagde, at det måtte jeg ikke sige, men da var det sagt.

Vi fik stegte kartofler og spejlæg, men jeg var ikke mere gæst, end jeg selv måtte betale for min portion.

Under måltidet spurgte danskeren, om jeg ikke kendte ham? Jeg svarede, at det næppe var tilfældet, men så hævdede han, vi tit havde spillet fodbold sammen i vore drengeår, og så kunne jeg placere ham og vidste, at han tillige med tre brødre var gået i tyskernes sold, og videre samtale mellem os ophørte.

Fra Deutsches Haus blev jeg kørt ud til Tønder kaserne og der indsat i arresten, hvor jeg kunne spekulere over min videre skæbne, mens de tre herrer kørte videre. En venlig tysk vagtmester kom med en stor portion gule ærter, som jeg dog ikke kunne spise. Kl. 19 vendte de tre Gestapofolk tilbage, og jeg blev ført ud til bilen, og så gik det i fuld fart over Åbenrå til Kolding. Ved 21 tiden holdt vi foran domhuset i Kolding, og under skarp bevogtning blev jeg ført op til celle nr. 6. Døren låset op, og jeg blev skubbet ind.

6.9. Jeg sov godt om natten trods dagens mange indtryk og alle de tanker, jeg gjorde mig om fremtiden. Vi er fire mand i cellen, to politiske fanger og to sortbørggrosserere. De sidste er arresteret af feltgendarmeriet, taget på fersk gerning under udførelse af deres smarte forretninger.

Cellen, der ligger på tredie sal, er 4×2,5 m, så der er ikke megen plads at

røre sig på for os fire beboere. Vinduet, der er forsynet med et kraftigt gitter, sidder så højt, at man må op at stå på briksen eller skuldrene af en cellekammerat for at se ud. Det første, mine cellekammerater spurgte om, var, om jeg havde tobak, de var nemlig udgået for denne vare, så da jeg tog en pakke Powhattan frem, blev der stor jubel. Vi fik tændt en cigaret, og præsentationen begyndte. I begyndelsen var vi jo lidt forbeholdne, man skulle nemlig være dumpet i klørne på en stikker. Men det viste sig ret hurtigt, at der kunne tales frit, og så skulle jeg som den nye orienteres.

Dagen begyndte 5.30, så blev vi vækket, fik lov at gå på W.C., og cellen skulle rengøres. Vore to madrasser stables ovenpå hinanden, det ene lagen og de tre tæpper, vi havde til deling, lægges sammen, gulvet fejes og hveranden dag vaskes, og cellen var så ændret fra sovekammer til dagligstue. Selv skulle vi vaskes og barberes. Barbermaskinen blev udleveret af den tyske vagtpost hver morgen og skulle afleveres efter brugen, derimod kunne man godt beholde barberbladene, så hvad meningen var med denne aflevering, var det ikke let at blive klog på. Tysk reglement er af og til besynderligt. Kl. 7 serveredes morgenmaden, som bestod af noget, der blev betegnet som kaffe. Det var en varm, brun drik. Til dette fik man to humpler rugbrød og hveranden dag en klat smør på ca. 10 gram. Jeg havde travlt med at få tips om forhør og var ærlig talt ikke helt stolt ved situationen, da jeg ikke vidste, hvor meget Gestapo vidste.

Ved 9 tiden begynder klokkerne at ringe gennem bygningen. Én gang er den danske afdeling. To gange er Gestapo og tre gange er feltgendarmieriet. Kl. godt 9 ringer det to gange. Gestapo kommer for at hente gårdsdagens fangst, og jeg bliver hentet ud af cellen og sammen med tre andre puttet ind i en bil og hurtigt kørt gennem Koldings gader til Staldgården, hvor Gestapo har sit hovedkvarter. Her bliver vi sat ind i celler, der kun er vægge, loft og gulv, svagt oplyst af en lille elektrisk pære i loftet. Atter ventetid, og så bliver jeg ført til forhør hos kriminalrat Wehmann. Han var korrekt, da han modtog mig i et stort lyst kontor, hvor der foruden os var en dansk maskinskrivningsdame. Wehmann begyndte med at spørge, om jeg kunne klare et forhør uden tolk, og da jeg bekræfter dette, begynder han efter en meget alvorlig henstilling om »sagen nur die Wahrheit.«

Først måtte jeg redegøre for fødsel, familie, bopæl, erhverv o.s.v. Det tog sin tid, da alt skal nedskrives på maskine, og det havde nok været en fordel, om hr. Wehmann havde taget et kursus i maskinskrivning. Så begyndte vi at tale om terrainsport, og han hævdede, at alle der beskæftigede sig med terrainsport var sabotører. Jeg svarede, at så måtte jeg være en undtagelse, for jeg var ikke sabotør. Det ville han heller ikke påstå, men var jeg det ikke, så havde jeg i al fald oplært unge til det. Også dette benægtede jeg, og jeg

kunne oven i købet gøre det med en god samvittighed. Det talte vi så meget om, og Wehmanns omkvæd er bestandig: »Sagen nur die Wahrheit, Herr Andersen.«

Jeg drager et lettelsens suk, da vi efter fire timer har talt om terrainsport og dennes opdragende betydning for dansk ungdom, hvor skammeligt det var, at vi ikke havde et ordentligt forsvar i Danmark og meget mere af samme skuffe, uden at vi egentlig kom ind på noget konkret om mine forhold. Jeg blev så igen sendt hen i cellen, hvorfra jeg en time senere blev kørt tilbage til domhuset, efter at jeg var blevet kropsvisiteret og berøvet alt, også en neglerenser af træ, mit ur og mine penge.

Jeg gik nu ud fra, at jeg var arresteret, fordi jeg havde beskæftiget mig med terrainsport. Det er et svinehold.

Tilbage i cellen går dagen med snak og læsning. Mit nye testamente havde jeg ved visiteringen fået lov at beholde, og det er betydelig mere lædig læsning end de kulørte hæfter, cellens bibliotek iøvrigt råder over.

Jeg fik ingen middag idag, den var serveret, mens jeg var på Staldgården, men kl. 17 kom aftensmaden. Den består af samme drik som om morgenen og hertil fire tørre skiver rugbrød og en skive pølse. Kl. 21 slukkes lyset i cellerne. Forinden skal fodtøjet stilles ud på gangen. Ikke for at blive pudset, som på et andet hotel, men så er vi nødt til at flygte i strømpesokker, hvis vi ellers kan få tremmerne foran vinduet savet over og tør springe ud fra tredje sal.

7.9. Ny dag begynder. Mine medfanger fortæller, at jeg næppe kommer til forhør idag. Kl. 9.30 er der gårdtur på 25 minutter. Det er den første friske luft, jeg får efter min arrestation, og jeg nyder det. Jeg sætter mig i en solvarm krog i gården. Tankerne går hjem. Det gør de uophørligt. De 25 minutter er snart forbi, og så skal man atter låses inde. Det er en modbydelig lyd af de raslende nøgler, og ækelt, at der ikke er noget håndtag indvendig på døren.

Kl. 12 kommer middagen. Idag nudler i en slags vælling, serveret i en blikskål, så nu har jeg også spist af bliktallerken.

Efter middag er der postuddeling. Jeg har skrevet hjem, det kan der endnu ikke være svar på, men der er en pakke med mine barbersager og en kærlig hilsen derhjemme fra.

Resten af dagen går med at løse kryds og tværs, og jeg forsøger af lære mine medfanger at spille bridge, og så ryger vi vort sidste lommeuld.

Kl. 21 slukkes lyset, men sove på den tid er ikke let. Tankerne myldrer frem og tilbage. Hvordan går det derhjemme på Nørmark. Krigen er ikke forbi, selv om de allierede maser godt på gennem Frankrig. Et rygte vil vide, at de nærmer sig Køln, så må tyskerne da snart indse, at det er slut.

KOLDING.

SPISESEDDEL.

DAG	MORGEN ^{Kl. 7.00}	MIDDAG. ^{Kl. 11.30}	AFTEN. ^{Kl. 17.20}
MAN	BRØD KAFFÉ SMØR	Byggrisvælling	Vælling
TIRS	— — —	Hovikadansuppe.	Brød SMØR - PØISE
ONS	— — —	Kartoflev. Sauce	Kartoflev.
TORS	— — —	Kartoflev. Sauce	Brød Smør. Syrlig
FRE	Brød.	Godt (Oliv) (Kam) (Kog)	Vælling
LØR	— Smør	Fiske suppe. Kartoflev.	Brød - Smør.
SØN.	Konning.	Kartoflev. Sauce	Brød.

O. S. V.

Ugekostplan fra domhuset i Kolding. Spændende var den ikke og uændret uge efter uge.

8.9. Idag blev jeg atter hentet til forhør. Wehmann modtog mig med et: »Wir wollen uns ein bischen unterhalten, aber nur die Wahrheit.« Idag var det ikke terrainsport, men om Søgård, spionage. Man havde set lyssignaler til engelske maskiner, når der var natlige overflyvninger. Og jeg havde jo engelske sympatier. Det havde jeg givet udtryk for på en jagt, hvor der havde været medlemmer af mindretallet til stede. Wehmann kunne også nævne hvilke dage »Danmarks Ole² og Carl Bartholdy³ havde aflagt besøg på Søgård, og de var begge internerede for deres tysk fjendtlige optræden. Han mente, jeg godt kunne indrømme, at jeg var spion.

Forhøret var skredet frem under ret vanlige former, men så slog han pludselig om. Først tog han under meget spektakel en revolver frem og lagde den demonstrativt på bordet, lidt senere en fladtang, legede med den, bankede sig på neglene med den, idet han sagde: »Also hr. Andersen, sagen nur die Wahrheit. Wir sind nicht G.P.U., aber wir haben anderen Methoden.« På hans skrivebord lå et brev, hvor jeg på udskriften kendte Toms faste skrift. Af dette brev fremtog han nu nogle billeder af hende og børnene. Så længe på dem, og sagde så »Det er jo en smuk familie, De vil vel gerne hjem igen, så nu må De rykke ud med sandheden.«

Vi kom ikke videre. Jeg nægtede at være spion. Sabotage, det punkt, hvor min samvittighed måske kunne siges at være lidt anløben, kom vi ikke ind på.

Jeg regnede med at have klaret frisag. Skrev rapporten under og blev atter kørt tilbage til domhuset.

9.9. Midt på formiddagen blev celledøren åbnet af vor gode ven Alfons, en af vore vogtere, der tydeligt havde vist, at han sympatiserede med os i cellerne. Alfons smed en lille pakke ind med mit navn på.

Pakken indeholdt en pakke tobak og cigaretter. Det kan nok være, der blev jubel i celle 6. Jeg ved ikke, hvem den ukendte giver var, men han eller hun fik mange venlige tanker.

Lørdag er brusedag. Tre ad gangen bliver vi ført til bad. Det er dejligt at få lopperne druknet. Der bor en større koloni i madrasserne, og de plager os en del.

Jeg savner umådeligt at være ude i den friske luft, arbejde legemligt, men først og sidst at være en fri mand. Man skal sikkert have prøvet frihedsberøvelse for rigtig at forstå den.

Vore to sortbørgrosserere indviede os i forretningens fiduser. De havde begge været ansat på et pakhus på en nordjydsk station, hvortil der ankom tog fra det tredie rige med pigtråd, byggematerialer, søm og lignende varer, som der er stor mangel på i dagens Danmark.

Deres arbejde var at losse vognene ind i pakhuset. Dagen efter sendte de bud efter nogle lastbiler, hvorpå varerne blev læsset. Lastbilerne kørte ikke tingene ud til vestkysten til bygning af den tyske forsvarslinie, men de blev fordelt til forskellige »grosserere«.

Man kan naturligvis sympatisere med den tanke, at varerne blev unddraget den tyske forsvarsopbygning eller forsinkede den. Men helt så idealistisk, som de gerne ville fremstille sagen og betragte sig som sabotører, havde jeg dog svært ved. Ikke mindst på grund af, at de tog deres »sabotage« godt betalt. Men det var en underholdende undervisning i en let måde at tjene penge på – på Nationalbankens bekostning. Og de måtte også indrømme, at det skete, de forgreb sig på andre mangelvarer, der ikke skulle komme tyskerne til gode.

10.9. Søndag. Jeg har hjemve, så det batter. Stod længe på briksen og kiggede ud over fjorden og havnen og ned i haverne, hvor folk nyder fridagen i det dejlige vejr. Solen skinner fra en skyfri himmel, den skinner ind i cellen og tegner et skyggegitter på væggen, som om der ikke var gitter nok i vor nuværende tilværelse.

11.9. Hvilken dejlig dag. Jeg blev kaldt til forhør og var ikke rigtig glad for situationen. Hvad havde man nu fundet ud af. Men da jeg kom op til

Staldgården, så var det slet ikke forhør, der ventede mig, derimod Tom, der havde fået besøgstilladelse. Hvor var det dejligt – at ses igen. Besøgstilladelsen lød på 20 minutter, der svandt alt for hurtigt, der var så uendelig mange praktiske ting angående Nørmark, vi skulle drøfte. Hun kunne fortælle om gode naboers hjælp og venlighed. Det besøg hjalp på humøret, men svært for os begge at vinke et glad farvel. Og efter besøget var længsel efter familien, gården og friheden ikke mindre.

15.9. Dagene går egentlig forbavsende hurtigt, nøjagtig ens. Morgentollette. Morgenmad. Læsning og snak. Jeg har megen glæde af Det nye testamente. 10 minutters læsning kan beskæftige tankerne i adskillige timer.

Kabaler i en uendelighed for at tvinge tankerne i andre baner end hjem og de kære der. »Overtroisk« lægger man kabaler. Går de op en gang er der brev, går den op tre gange i træk så er der besøg, men den skal gå op ti gange i træk for at blive løsladt. Den gik op tre gange, og Tom kom på besøg. Den glæde, der er ved at ses og mødes ved disse korte besøg, kan jeg ikke beskrive, derimod at det er modbydeligt at skulle sige farvel.

22.9. Atter idag et besøg af Tom. Det blev på en hel time. Den dansker, der skulle overvåge vor samtale, faldt i søvn, så jeg fik lidt nyheder om krigen, men ellers var det Nørmark og dens problemer, og hvordan det gik i hverdagen derhjemme, der optog mig. Som sædvanlig havde hun en dejlig pakke med. Det kan jo ikke nægtes, at man under de nuværende forhold interesserer sig for materielle goder. Det er et rart supplement til den lidet ophidsende kost på domhuset.

Da jeg kom tilbage til domhuset, fik jeg ordre til at pakke mine sager, da jeg skulle med en transport. Rygtet lød på Frøslev. Det tyder på, at min sag er afsluttet, hvad forhør angår. Men nogen dom foreligger ikke. En ny avis, som Tom havde stukket til mig, måtte jeg hurtigst muligt lade forsvinde i W.C. inden visitationen. Jeg havde hurtigt pakket mine få sager i en pakke, og sammen med 40 ligestillede forlod jeg domhuset. Vi blev proppet ind i en prærievogn, og jeg tør antyde, der var trængsel, og vi var under skarp bevogtning. I forrygende fart gik det gennem gaderne til Kolding banegård. Her holdt vi og ventede en time på toget, der imidlertid ikke ankom, vist på grund af sabotage. Transporten blev udsat og vi kørt tilbage til cellerne.

26.9. Kongens fødselsdag. Fra cellevinduet kunne vi se flagene vaje over Kolding. Da vi var på gårdtur klang »Kong Christian« spontant fra gård til gård. Tyskerne råbte og bandede, men første vers blev sunget til ende, inden vi blev drevet ind.

Det er slemt at være fire mand så tæt på hinanden alle døgnets 24 timer. Det kan knibe lidt med tolerancen.

27.9. Uventet besøg af Tom. Hun er en knag til at mase på og få besøgstilladelse. Atter idag var besøget 1 time. Hvor jeg dog savner mit hjem og mine kære. Når man er spærret inde, er der en forfærdelig masse tid til at tænke. Vore nærmeste bliver egentlig straffet hårdere. De skal gå i bestandig uvished.

30.9. Så kom idag afrejsen fra dette »hotel«. Kl. 18 blev vi samlet ca. 40 mand, der fik ordre til at gøre os rede til afgang. Vi blev stillet op på gangen og visisteret. Mine notater fandt de heldigvis ikke. Under stærk bevogtning ført ned til en åben lastbil, i hvilken vi blev kørt til banegården. Gennemgående hilste folk os med vinken og venlige tilråb, men der var enkelte, der rakte tunge og råbte skældsord. Det er nogle kønne landsmænd.

Da vi kom til banegården, holdt toget der med en fangevogn. Vinduerne er dækket med træ, dog var der et lille hul i pladen på ca. 10×10 cm. Dette hul var dækket med gitter. En vittig sjæl i en tidligere transport havde nedenunder skrevet: »Læn Dem ikke ud.« Men lidt lys kom der dog ind gennem hullet, og vi var da også i stand til at se, hvor vi befandt os. Toget kørte langsomt mod syd. Der var mange og lange ophold ved stationerne ned gennem Sønderjylland, så klokken var godt 4 om morgenen, da vi nåede Padborg. Her ventede en større styrke tyske politisoldater på os. Vi blev gjort bekendt med, at ethvert flugtforsøg ville betyde døden. Derefter blev vi stillet op i geledder på 4 mand. På fløjen af hvert geled gik en tysk politisoldat på vor vandring fra Padborg til Frøslev. Politisoldaterne havde åbenbart forkortet ventiden på en kro, de var i al fald noget påvirkede og i fortrinligt humør og fortalte os, at nu kom vi i himlen, for Frøslevlejren var et dejligt sted at være fange.

Efter en halv times spadseretur nåede vi frem til lejren, der ligger i Frøslev plantage. Det var gryende dag, men dog så mørkt, at alle projektører langs pigtrådshegnet var tændt. Ved hovedtårnet blev vi modtaget af den vagthavende Meister, der på vanlig preussisk maner råbte og skreg. Hvorfor mon tyskere i uniform kun kan råbe? Han førte os over i barak 10, ind i en stue, hvor der var strøet halm på gulvet. Det skulle være vort nattekvarter, oplyste han. Dermed forlod han os og låste døren. Det blev nu ikke til megen søvn, dels var pladsen til at ligge såre beskeden, dels var det koldt, og endelig var vi jo noget spændte på, hvad den nye dag ville bringe.

1.10. Kl. 8 blev vi ført til morgenmad i spisebarakken, og hvilken

morgenmad i sammenligning med domhusets. Her var havregrød og mælk, så meget vi ville have. Franskbrød og marmelade, det var næsten, som politisoldaterne havde sagt, paradisiske tilstande.

Efter morgenmaden blev vi ført tilbage til barak 10, hvor vi blev grundigt visiteret, inden vi blev sluppet ud i lejren for at orientere os og finde ud af, i hvilken barak vi kunne finde plads hos kendinge.

Jeg blev straks antastet af Bernsen,⁴ som journalist skulle han naturligvis finde ud af, hvem der nu var ankommet til Frøslev. Senere mødte jeg Carl Bartholdy. Der var desværre ingen ledig seng på hans stue, men jeg fandt plads i samme barak, nemlig H.15, stue 11. Det var en 12 mands stue med morsomme og hyggelige mennesker. Rosenkjær⁵ havde boet der, men var deporteret til Tyskland få dage før min ankomst. Udover Bernsen kendte jeg i forvejen ikke stuens beboere. Mine nærmeste naboer i de toetages køjesenge, vi ligger i, er politimester Hebo, Esbjerg, lærer Moustgaard, Lemvig, nervelæge Fuhrmann, Kolding og politikommisær Rasmussen, Esbjerg. Om aftenen er der forrygende diskussioner på stuen. Her er folk fra alle politiske partier. Kommuniste og Dansk Samling har vel nok den største repræsentation ikke alene på stuen, men i hele lejren.

Det er krigen, der drøftes, og Danmark efter krigen, men iøvrig kom alle slags emner til debat. Klokken bliver både 1 og 2, inden snakken dør ud.

4.10. Hver morgen er der en ganske kort morgenandagt. Jeg kan godt lide at begynde dagen på den måde. Idag er som straf for et flugtforsøg, der ikke lykkedes, indført brev-, pakke- og besøgsspærring i en måned. Jeg er således afskåret fra at høre hjemmefra i den periode. Det er lejrens chef, Sturm-bannführeren, blandt fanger kaldet Stubba eller storbanditten, der har beordret denne spærring. Jeg må se at få en illegal hilsen hjem. Endnu er jeg ikke sat på noget arbejds hold. Jeg går blot rundt i lejren og får en snak med de mange bekendte, jeg har her blandt de ca. 1.000 fanger. Og det er jo meget hyggeligt, men hele tiden vender tankerne hjem.

5.10. Klokken 5 i morges kom prøjserne trampende ind i barakken, og vi blev kaldt ud til appel på gangen. Det betød en ny deportering til Tyskland. Atter et løftebrud fra tysk side. Man kommer til at tænke på Poul Helgesen, der i Skibbykrøniken siger: »Før vokser figen på hylderod, før tysken vorder dansken god.« 190 mand blev udtaget. Det er modbydeligt at overvære. Ved morgenandagten sang vi »Befal du dine veje.« Ved transporten var der blevet en plads ledig på stue 3. Det er der Carl og Ole bor, så nu er jeg flyttet derhen.

Mine øvrige stuekammerater er Ohrt, landsretssagfører, Lagergreen, annoncemand ved Berlingereren, Skåning, redaktør i Vejle, Jacob, sergent,

Holger, korporal, begge i garden. Larsen, sømand og Lyhne, hotelforpagter i Åbenrå. Det er en stue, hvor der er en fin stemning, god moral, og vi har, selv om vi er meget forskellige, samme indstilling til den situation, vi er i.

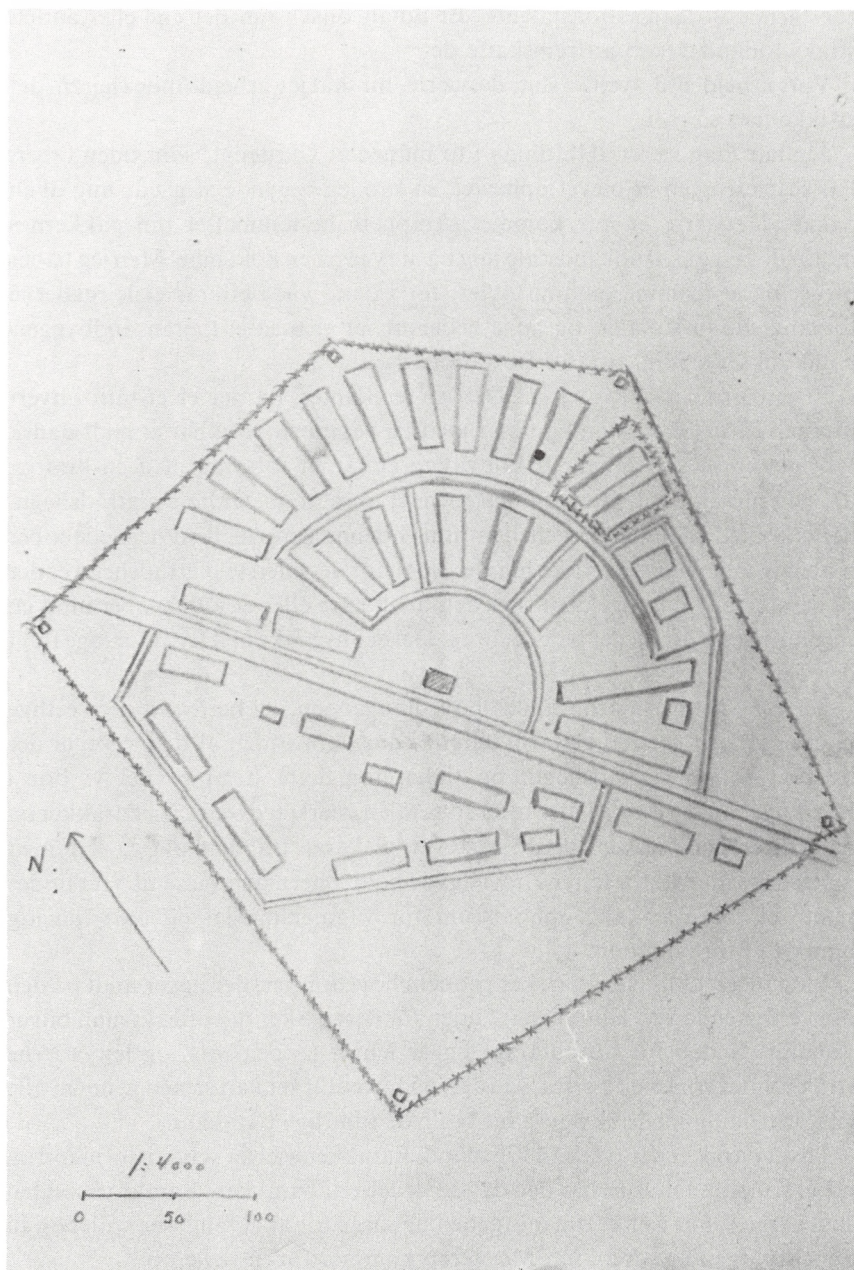
6.10. Idag kom jeg på arbejde. Blev tildelt et hold, der arbejder uden for lejren på noget vejarbejde i skoven. Det var herligt oktobervejr, og jeg ligefrem nød at få fat på en skovl og få mig brugt legemligt. Men det bedste ved det var, at jeg fik kontakt med en skovfogedaspirant, der sendte et brev hjem til Nørmark. Det er dejligt at vide, at Tom nu får en hilsen fra mig. Det er dejligt at arbejde her i skoven, noget ganske andet end de korte gårdture i Kolding.

Tempoet bestemmer vi selv. Vore vogtere, de tyske politisoldater, er tilsyneladende ganske ligeglade, om vi slider i det eller hænger på skovlene.

Midt i oktober. Jeg har haft besøg af Tom. Illegalt vel at mærke. Vi havde i nogen tid arbejdet i plantagen uden for lejren med at sætte pigtrådshegn om os selv. Både Bernsen og jeg havde fået sendt bud til vore koner, at vi arbejdede der, og foreslået dem en skovtur. Vi havde faktisk opgivet at se dem. Dels er det jo ikke let at komme hertil, og måske ville det være besynderligt, at netop de lige kom forbi. Men så kom de. Jeg ser Tom på skovvejen og går hen til hende. Vore vogtere, der iøvrigt den dag var tre danske SS, blev så overrumpede over frækheden, at de gav os lov til en lille samtale. Dog skulle vi trække ind blandt granerne for det tilfælde, der kom inspektion. Og det var paradoksalt, at vore vogtere stod på udkig for os. Vi fik 20 minutter. Tom havde mange spørgsmål om Nørmarks drift, så det blev uendelig lidt privat vi fik talt, men dejlig var det at ses, skønt mødet var lidt forjaget. Tom havde også gode forsyninger af tobak og chokolade med, og det kom på et tørt sted, nu der er pakkespærring. Et sådant møde er en rar opmuntring i hverdagen.

Dagene går ligesom i Kolding forbavsende hurtigt. Håb om løsladelse har jeg skubbet ud i det uvisse, og alligevel håber jeg hver dag. Det værste ved opholdet her er uvisheden og den trussel, der bestandig hænger over os om deportation til Tyskland. Der er atter gået en transport med et par hundrede gode kammerater mod syd. Det er lige væmmeligt og uhyggeligt at blive kaldt op til appel, når der skal gå en transport. Hvad skæbne går de deporterede ind til?

5.11. Der er atter gået en transport mod syd. Fra vor stue skulle Jacob og Holger med. Det kneb lidt for Jacob. Store, gode, pludrende fyr. Altid et morsomt svar. Han var en humørspreder, som vi vil savne, og så hans

Tegning fra dagbogen i Frøslevlejren. De to indtegnede barakker i øverste højre hjørne var kvindebarakker. Forfatteren havde til huse i barakken til venstre herfor, angivet med en sort prik.

enestående »organisationstalent«. Et udtalt ønske om det ene eller andet, straks forstod Jacob at fremskaffe det.

Vort arbejde i skoven er slut, desværre, nu skal jeg arbejde inde i lejren, det er ikke nær så rart.

Jeg har idag været »Häftling« i to måneder. Ufatteligt, som tiden løber. Pakkespærringen er blevet ophævet, så kan jeg begynde at glæde mig til en pakke. Desværre er der kommet skrappere bestemmelser om pakkernes indhold, så jeg skal nok indstille mig på at ryge på en kold pibe. Men jeg håber meget på at få mine gummistøvler, for i dette våde efterår er lejr-gaderne forvandlede til kanaler, og mine læderstøvler er utætte. Lejrens indbyggerantal vokser stadig, trods deportationerne.

Et par ord om selve lejren. Den er femkantet, og der er et tårn i hvert hjørne. Tårnet er bestandig besat med en vagtpost. Han har et godt dansk rekylgevær til sin rådighed. Endvidere er tårnet forsynet med en kraftig, drejelig projektør. Lejren er omgivet med to ca. to meter høje pigtrådshegn, der står med ca. en meters mellemrum. I denne gang mellem hegnene løber natten igennem nogle bidske hunde. Uden for det yderste pigtrådshegn er der så et minefelt. Ikke sjældent sker det, at en hare eller et rådyr løber mod en forbindelsessnor, og der lyder et brag. Det er altså ikke helt let at forsøge flugt den vej.

I lejrens østlige hjørne findes hovedindgangen, og herfra til det vestlige hjørne går en bred vej gennem lejren. Langs nordsiden af denne vej er der også et solidt pigtrådshegn, og inden for dette hegn er det vi bor i Häftlingebarakkerne. Her er også spisesalen, værksteds- og sygebarakker og de to kvindebarakker, disse sidste er afskåret fra den øvrige lejr med pigtrådshegn. Syd for lejrens hovedgade holder germanerne så til. Her findes kontoret, besøgslokale, opholdsrum for vagtpersonellet og en villaagtig barak til Storbanditten.

Indgangen til fangelejren sker gennem hovedtårnet, der ligger midt på den øst-vest gående vej. Har vi været uden for lejren, sker det ofte, at man bliver visiteret. Neden for hovedtårnet ligger lejrens appelplads, og lejr-gaderne stråler vifteformet ud herfra, så vagten i hovedtårnet kan se ned gennem alle lejr-gaderne og med rekylgeværet beskyde samtlige barakker.

I hver barak er der plads til 126 mand. Barakken vælger selv sin formand og næstformand. Disse to har den daglige ledelse af barakken. Barakformanden skal sørge for at vække om morgenen og sørge for at få fangerne stillet op til appel morgen og aften, når Meisteren kommer for at tælle op.

Vi har egen dansk lejrledelse. Øverst er lejrchefen, Lagerälteste. Det er kaptajn P. M. Digmann. Han er kontakten til tyskerne, og han holder dagligt møde med barakformændene, »sognerådsmøde«, og ved aftenappellen bliver

lejrledelsens direktiver givet videre til alt folket. Lejren har sit eget »folkeregister« der omhyggeligt registrerer til- og afgang. Endvidere er der en depotforvalter, der står for udlevering af lagener, håndklæder og tæpper. Køkkentjenesten bestrides også af fanger. Vi har fremragende kokke fra gode restauranter i København. Så er der en »arbejdsminister«, det er en lidet attråværdig post. Han skal sørge for, at der stilles arbejds hold til brændehugning, halmfletning, de såkaldte »måtteludere«, til vej- og kloakarbejde m.m. Et særligt arbejds hold er »dørristekommandoen«. Egentlig tror jeg, de selv har etableret sig. De går rundt og fejer dørristene, men kommer let om ved det og bruger vist mere tid ved kortbordet, men de har en kost i nærheden som alibi, hvis der skulle komme inspektion. Endelig er der en spisegeneral. Hans opgave er at føre fangerne til spisning.

Tyskerne ser vi relativt lidt til. De er i tårnene, de går på inspektion i barakkerne, men der er altid i hver barak en dørvagt til at advisere, så de, der opholder sig illegalt i en barak, kan fordufte.

12.11. Jeg har nu modtaget den længe ventede pakke fra Tom. De gode ting, hun havde betænkt mig med, var fjernet, men jeg nød at få varmt undertøj og mine gummistøvler, så nu slipper jeg for konstant at gå med våde fødder. Brev hjem har jeg måttet skrive. Men det er ret deprimerende at skrive legalt brev. Det må være på 20 linier, og når man ved det skal gennem forskellige censorer, er det ret begrænset, hvad man ønsker at udtrykke.

19.11. Lejren vokser stadig. Vi er nu 10 på vor stue, der var godt belagt med 8. De to sidste er en repræsentant Berthelsen og tandtekniker Leo Kærå, begge fra Århus. Kærå og hans kone skød Gestapo på, mens de lå i sengene. Konen døde. Kærå med flere projektiler i kroppen overlevede, men har gået uendelig meget igennem. Gestapos gerninger vil ikke blive glemt i hast.

23.11. Idag har vi været på skansearbejde i Sydslesvig. 500 mand blev vi udkommanderet og under stærk bevogtning i busser kørt over grænsen ved Sofiedal og videre mod vest omtrent til Ladelund. Der blev vi sat til at grave pansergrave. En grøft på godt en meters dybde og ca. tre meter bred. Det forekommer fuldstændig tåbeligt. Når de allierede har kunnet komme over kanalen til Frankrig, så vil det arbejde, vi her laver, næppe kunne standse deres fremrykning. Vi lavede nu ikke ret meget gravearbejde, og skafterne på mere end hundrede spader og skovle brækkede, hvad vi hjalp til med. Nogle af vagterne blev rasende og brølte op om sabotage, andre var komplet ligeglade. De tyske væmemagtssoldater, der skulle passe på os, var alle klare over, at krigen var tabt, og de fandt arbejdet lige så tåbeligt som vi.

H u s o r d e n
for
Sikkerhedspolitiets Politifangelejr
i Horserød.

- 1) Hver Fange skal ubetinget rette sig efter dørne Husorden og efter Opsyns- og Bevogtningsmandskabets saavel som Barakformandenes Anvisninger.
- 2) Fangerne maa ikke anvende den tyske Hilsen. Fangerne skal til enhver Tid forholde sig anstændigt og korrekt overfor Opsyns- og Bevogtningsmandskabet og altid udvise god Holdning.
- 3) Hver Fange er forpligtet til,
 - a) at holde sin Stue ren og i Orden,
 - b) ved Frigivelse at overgive sin Stue i renholdt Stand,
 - c) at skaane Inventaret,
 - d) straks at melde alle saerlige Begivenheder og Tilstedevaerelsen af Utøj.
- 4) Fangerne i en Barak danner Barakstyrken. I Spidsen for hver Barakstyrke staar en Barakformand, der bliver udnaevnt fra Periode til Periode.
Barakformanden er ansvarlig for
 - a) Ro, Orden og Renlighed i sin Barak,
 - b) den fuldstaendige og ordentlige Beholdning af Stue- og Barakinventaret,
 - 1) Gennemførelsen af alle gaeldende og kommende Bestemmelser,
 - d) Fuldtaligheden af Fangerne i sin Barak.
 - c) Han skal desuden straks melde
 - e) alle saerlige Haendelser,
 - f) alle Overtraedelser af Husordenen til den vagthavende Facesselbetjent eller Læbudsmand.
 Ved Undladelse af at melde udsætter han sig for at blive behandlet som om han selv havde overtraadt Husordenen.
- 5) For Politifangelejren gaelder følgende Tjenesteplan:
 - a) Vækning Kl. 6.30 (i Sommermaaneder Kl. 6.00),
 - b) Rengøring af ~~W.C.~~, Vask og Morgenkaffe Kl. 6.30 (6.00) - Kl. 8.00 (7.30),
 - c) Formiddagstjeneste ifølge saerlig Bestemmelse Kl. 8.00 (7.30) - Kl. 12.00,
 - d) Middag Kl. 12.30 - 13.30,
 - e) Eftermiddagstjeneste ifølge saerlig Bestemmelse Kl. 14.00 - til Mørkets Fremvold (i aflukkede Rum - Værksteder - ministil Kl. 17.30),
 - f) Aftensmad Kl. 18.00 - Kl. 19.00,
 - g) Lyset slukkes Kl. 21.00.
- 6) Det er Fangerne forbudt,
 - a) at staa paa Borde, Senge og Sengesteder,
 - b) at smaa Vægge Døre, Inventar eller udleverede Beklaedningsgenstande og andre Ting til eller at ødelægge disse,

c)

Husordens reglement i Frøslev. Man anvendte det, der gjaldt i Horserød. I punkt 2 hedder det, at det er fangerne forbudt at anvende den tyske hilsen. Det var der nu absolut ingen af fangerne, der ville drømme om at gøre.

Tre dage varede dette skansearbejde, så blev det indstillet. Muligvis fandt man, det var nyttesløst. Fra lejrledelsens side var der blevet kraftigt protesteret imod, at vi blev anvendt til dette arbejde; som politiske fanger skulle vi være fritaget herfor, men i krigstider giver den stærke pokker i Haag og andre konventioner.

26.11. Blandt fangerne er der efterhånden en del præster, og de indbyder til gudstjeneste om søndagen i de forskellige barakker. I en af de største stuer samles »kirkegængerne«. Man sidde på køjerne og på gulvet. I det ydre er der jo ikke meget, der minder om en kirkesal, men det er underordnet, men når der som idag sad fire mand ved et bord og spillede kort under prædikenen, virker det ejendommeligt. Lidt mere taktfølelse kunne de godt have vist, men de hørte til på den stue, og havde selvfølgelig lige så god ret til at være der, som vi andre.

29.11. Nu var vi lullet ind i en illusion om, at det var slut med deportationer, fordi vi var kommet ud af den regelrette bane med transport, hver gang datoen endte på 5. Men så kom der én idag. Det slog hårdt. Sug i mellemgulvet, mens oplæsningen står på. Kommer du med denne gang? Navnene bliver læst op i alfabetisk rækkefølge. Andersen, Erik, Andersen, Knud. Andersen, Svend, så er man kommet forbi P, og har klarer frisag. Men tyskerne har tre lister, så tre gange skal vi gennem spændingen. Det er modbydeligt.

Vi ved nu mere om KZlejre end for nogle måneder siden. Vi har hørt beretninger fra de enkelte, der er kommet tilbage efter et par måneders ophold, vi har hørt om mange, der er døde dernede. Det er ikke »Greuelmärchen« som tyskerne siger. Det er barsk, brutal virkelighed. Lidt overdrevent havde vi vel troet, at beretningerne var, men selv det mest barbariske, man hører, kan ikke beskrive virkeligheden. Ubegribeligt at mennesker kan overleve. Det vil tage generationer inden den tyske nation får afvasket denne skamplet.

Et lettelsens suk undslipper, når oplæsningen er til ende, så trak man frinummer endnu engang, og alligevel er man ikke lettet. Gode venner og kammerater sendes en uvis skæbne imøde, for mange betyder det en dødsdom. Og udvælgelsen til disse deportationer synes ikke at have nogen klar linie. Hvis folk er taget i samme sag, kan det ske, at fem deporteres, fire bliver her og en løsladt. Idag blev således en fredelig arbejder med sukker-syge, der var taget af Gestapo på en tilfældig gaderazzia, sendt sydpå. Vi er oprørte over dette retsløse, barbariske system, der ovenikøbet er et klart løftebrud fra tysk side. Frøslevlejren blev oprettet med den aftale, at danske

Fangerne føres til spisning. Det skulle foregå i række og geled. Barak H.6 til højre i billedet var sygebarak. (Foto fra: Fanger i Frøslevlejren 1944–45 v. J. Maagaard).

fanger ikke skulle sendes til Tyskland. Alle fanger her – stort set – erkender besættelsesmagtens ret til at arrestere og internere os, det er »spillets« regler, hvis man er gået ind i modstandsarbejdet, men Gestapos tortur og deportationerne er en brutalitet, der hører hjemme i en mørk middelalder.

De, der er udtaget, skal nu pakke og hjælpes, og de bliver det, enhver giver, hvad han har af varmt tøj og tætte støvler. Ens sidste cigaretter får de også med. Det ved vi er god valuta i lejrene og kan efter rygterne hjælpe over mange prøvelser.

Midt under det hele blev jeg kaldt til Digmann, der bad mig overtage stillingen som depotforvalter. Det havde desværre den ulempe, at jeg skulle flytte fra barak H.15 til H.5., men tillige den fordel, at jeg i H.5. kom på en tomandsstue, som jeg delte med en lærer Viggo Nielsen fra Horsens. Han er en behagelig kontubernal.

Vi to har travlt med at inddrage lagener og tæpper, optælling m.m.

2.12. 1. søndag i advent. Vi sang: Vær velkommen Herrens år til gudstjenesten i barakken. Midt under prædiken blev vi afbrudt. Germanerne kom på inspektion. Det er forbudt at holde gudstjeneste. Tyskerne har kun en gud, der hedder Adolf. Så gik Carl, Ole og jeg en lang tur i øsende regn.

Som tegneren Johs. Exner opfattede den samme situation.

5.12. Så er der gået tre måneder siden jeg blev arresteret. Jeg har svært ved at indstille mig på, at det skal vare længe endnu, men det bør jeg nok gøre. Selv om jeg har mere travlt med depotarbejdet, end hvis jeg havde været på f.eks. et jordhold, så snyder jeg mig til hver dag at gå 20 omgange på »strandpromenaden«⁶, for dog at holde mig lidt i form.

Jeg havde egentlig troet, at der var mere ro på en tomandsstue. Men vor stue bliver brugt til sangøvelser og studiekredse. jeg savner meget noget ordentlig lekture. Længes hjem. Har et alvorligt angreb af »fængselsfis«. Rygter svirrer, rygter afkræftes, de fleste af dem er ønsketænkning. Juleaften på Nørmark har jeg afskrevet.

10.12. Vi har meget travt på depotet. Der skal komme en transport fra Tyskland på ca. 200 mand syge. Vi må finde plads til dem i barakkerne og have lagener og tæpper parat.

Pastor Magle holdt gudstjeneste her på depotet idag. Han gik ud fra Matthæus 5. kapitel: Men jeg siger eder jer: Elsk jeres fjender, velsign dem, som forbander jer, gør godt imod dem, der hader jer, og bed for dem, der forfølger jer.

Han gjorde det smukt. Men det er svært at leve op til.

Hver søndag, efter jeg er flyttet fra min gamle stue, går jeg ned til kammeraterne der og drikker eftermiddagskaffe med dem. Så ryger jeg den til søndagen gemte cigar og går lang tur med Carl.

11.12. Kl. 1 nat blev jeg kaldt op. Nu kom transporten fra de tyske lejre. Vi, der arbejder på depotet, var oppe nogle timer for at være behjælpelige med at få de ca. 200 indkvarteret, og jeg fik således et første hånds indtryk af den behandling, de havde været ude for. Det var politifolk, der alle var blevet taget d. 19. september, og deres forbrydelse var, at den højere Pancke ikke kunne lide dansk politi. Det havde kostet dem 3 mdr. i KZlejr. I de få måneder var mange af dem blevet til skind og ben, og vi måtte bære dem ind, og for en del vil det vel nok være tvivlsomt, om de overlever, og mange vil være mærket for resten af livet, og så har de endda haft det relativt godt. Vore illegale kammerater er ude for en meget værre behandling. Netop idag bringer Nordschleswische Zeitung, den eneste avis, vi må få her i lejren, en ledende artikel »Ritterlichkeit im Kriege«, skrevet af pastor Schmidt, Vodder. Han skulle skamme sig, og det samme skal de danske forretningsfolk, der i samme nummer averterer på tysk. Det forekommer unødvendigt.

13.12. Har fået flere beretninger fra samtaler med de hjemvendte politifolk. Det er grupovækkende. I lejrene regnes menneskeliv for intet. Ellers gode rygter idag. Vestfronten skal være i skred. Optimisme taler om, at vi kan komme hjem til jul. Jeg gør mig dog ingen illusioner. Er sløj og øm af den sprøjte tyfusvaccine, jeg har fået. Tobakken sluppet op. Humøret skidt.

»Pigtråskommandoen« rykker på arbejde. Fangerne skulle indhegne sig selv. Forfatteren går som nr. 2 i rækken. (Foto fra J. Maagaards førnævnte bog).

15.12. Viggo og jeg flyttede idag fra depotet ned i vor gamle barak, hvor vi nu residerer i stue 2. Var på vej over i Einzelhaft med en spand kul, da jeg pludselig gennem pigtråden kunne se Tom i lejrgaden. Hun havde uventet fået en besøgstilladelse, og det var et dejligt besøg, selv om det skal overvåges af en dansk SS. Hun havde billeder med af børnene, og selv så hun glad ud, men det er nok for min skyld. De 20 minutter går desværre meget hurtigt. Efter sådan et besøg savner jeg mine tre endnu mere. Trods dette en dejlig dag. Toms besøg, billederne af ungerne, flytningen tilbage til H.15. Man må søge de små glæder og det positive i denne tilværelse.

17.12. 8 mand kom i nat hertil fra Tyskland. Havde betjentene været medtagne, så var disse 8 de rene skeletter. De var lette at bære, vejede omkring 50 kg. Et par af dem var vi ikke sikre på levede. Det gjorde de, men hvorlænge. Vi har en dygtig stab af læger i lejren, men de mangler de hjælpemidler, et hospital har til rådighed. Mange skal være døde dernede, men noget konkret om navne er det svært at få vished om. Vejret atter mildt. Tankerne går bestandig hjem, hvor vil jeg dog gerne hjem til jul.

Der går rygter om transport mod syd. Kunne de dog ikke fritage os for det til efter nytår. Jeg har for alle tilfældes skyld skrevet et illegalt brev, der skal afsendes, hvis det skal til Tyskland.

20.12. Jeg kan stadig mærke tyfusindsprøjtningen og har tillige fået noget pandehulevrøvl, så jeg blev i sengen om formiddagen og læste Raskolnikov af Dostojewski.

Gustav Grüner,⁷ min gamle ven fra rekruttiden, kom idag hertil med en transport fra Vestre. Hyggeligt at træffe ham efter de mange år. Vi er efterhånden en hel pæn repræsentation af gamle gardere. Viggo lægger i aften kabale. Går den op tre gange, kommer han hjem til jul.

21.12. Årets korteste og mørkeste dag, og det på mere end en måde. Der gik nemlig idag atter en transport til Tyskland. 114 af vore venner og kammerater skulle af sted. Vor barakformand, Edelmann og min kontubernal Viggo, der iaftes troede han skulle hjem til jul, var blandt dem der skulle af sted. Det kneb for Viggo. Der hersker en dyster stemning i lejren. Smilet er borte. Vi var ellers begyndt at forsøge at få lidt julestemning frem.

22.12. Idag var der igen stor travlhed på depotet, men anledningen betydelig mere opmuntrende end igår. Der er kommet juleamnesti, og ikke mindre end 85 blev løsladt. Jeg har travlt med at lave små julegaver. Lidt skal det mærkes, at det er jul. Fik en udearbejdende til at fremskaffe et lillebitte

juletræ. Det er pyntet med »lametta« fremstillet af de strimler sølvpapir, de engelske flyvere kaster ud for at forvirre luftforsvaret. Hess, den tyske Meister, kiggede noget skævt til det ved afteninspektionen, men lod det dog passere.

23.12. Atter idag en del løsladelser. Jeg var ikke blandt de heldige. Carl flyttede idag herind på stue 2, og vi nyder begge at være flyttet sammen. Tankerne er hele tiden hjemme, hvor de nu har travlt med de sidste juleforberedelser. Der bages og brases. Pyntes op både inde og ude. Lå længe og sludrede med Carl, efter vi var kommet i seng. På en stor stue med mange er han ikke af mange ord. Her folder han sig ud. Det var dejligt, om han og jeg kunne holde sammen her til afslutningen på dette kapitel.

24.12. Juleaften. Kl. 16 var der julegudstjeneste. Dejligt at synge de kære, kendte julesalmer. I spisesalen var der rejst et stort juletræ. Et kor sang: Julen har englelyd. – Digmann holdt juletale, og vi fik en fin middag. Flæsksteg og æblegrød. Fra Røde Kors var der en julepakke til alle med tobak, æbler og slik. Der bliver gjort meget for at gøre julen let for os. Tankerne går til vennerne i de tyske lejre, men mest går de hjem. Hvordan bliver deres juleaften? Efter aftenoptælling var der forskellig underholdning på gangen, og der var skrevet en sang på melodien Højt fra træets grønne top. Den handlede om brug af dynamit, maskinpistoler og illegalt trykkeri. Senere drak Carl og jeg aftenthe på stue 3. Det blev trods alt en hyggelig juleaften.

26.12. Vi skal ikke arbejde i juledagene, så der er tid til lange spadsereture. Den danske forvaltning overgår sig selv. Glimrende middag og overdådigt aftensbord. Vi bliver meget forkælede. De derhjemme skulle blot vide, hvor godt vi har det. Var til løjtnantsthe om eftermiddagen. Vi er 9 løjtnanter fra livgarden, så regimentet er smukt repræsenteret. En havde tegnet et smukt »festtelegram«, som vi underskrev. Det blev sendt illegalt til kong Christian som nytårshilsen.

29.12. Stor og glædelig overraskelse idag. Sonderbesuch af Tom midt om formiddagen. Vi fik en halv time sammen, og det er dejligt at se hende og høre om børnene og nyt fra hjemmet. Mange gode venner rækker hende en hjælpende hånd, men hun har også meget at stå i, mange problemer med Nørmark. Og her sidder jeg ude af stand til at hjælpe. Det er bittert. Gid den krig dog snart må være forbi, så det kan blive plovtid på ny.

31.12. Den sidste dag i 1944. Lang tur med Carl. Om aftenen var der arrangeret forskellig underholdning på gangen i anledning af årsskiftet. Ole talte godt, ikke svulstigt og rørstrømsk, men netop det, der skulle siges i den situation, vi befinder os i.

1.1.45. Høj himmel og tindrende frost. Røgen stiger lige op fra de mange kakkellovne i barakkerne, og den grimme dunst af brunkul, der i tåget og vådt vejr ligger over lejren er borte. Nu ligger et nyt år foran os. Hvad gemmer det i sit skød? Det altoverskyggende ønske er krigens afslutning, og at vi atter kan få et frit Danmark.

3.1. Atter regn og tø. Jeg er glad for mit arbejde på depotet. Tiden går godt, inden man ved af det, er dagen omme. Om natten larm i luften. Vore venner er på vej.

5.1. Vaccineret for fjerde gang mod tyfus. Det er en fremragende foranstaltning vore læger har fået arrangeret, at vi alle bliver sprøjtet mod alskens ondskab, så vi har noget at stå imod med, hvis turen skulle gå mod syd. Johnstad Møller⁸ holdt foredrag om aftenen om treårskrigen. Det gjorde han godt. Aftenthe sammen med Carl. Vi rister et par skiver organiseret franskbrød på kakkellovnen og har det hyggeligt. Idag fire måneder i fangenskab.

10.1. Federspiel, der er lejrens spisegeneral, blev idag sendt til København. Hvad det indebærer, ved man aldrig, men det er sjældent for det gode. Digmann udnævnte mig til hans efterfølger.

11.1. Der er adskillige materielle fordele ved at være spisegeneral. I stedet for havregrød spiser jeg nu havregryn. Jeg har også takket være min bevægelsesfrihed i køkkenet større mulighed for at organisere lidt rart til stuerne i barakken. Idag fik jeg nogle af SSernes lækre koteletter. Jeg gav deres modbydelige vagthunde skylden for tyveriet.

12.1. Atter en af lejrens sorte dage. Op kl. 4. 232 mand blev udtaget til transport til tyske lejre. Gode folk i massevis. Holger Petersen⁹ og Erik Svendsen¹⁰ skulle med denne gang. Det er forfærdelig deprimerende at opleve.

19.1. Man lærer mange forskellige at kende, som det både er sjovt og udbytterigt at snakke med. Nordschleswigsche Zeitung bringer nu oplysning

om en stor russisk offensiv. Mon det skal blive afslutningen. De tyske planmæssige tilbagetrækninger fryder os.

Udlevering af tobak idag. Det kom på et tørt sted. Der var stor mangel i lejren, selv om der spares. Af 10 cigaretter kan der blive 13 cigaretter, idet »skoddene« gemmes, og af hver tre kan der rulles en ny cigaret. Der er kommet tilladelse til at tegne abonnement på »Fædrelandet«. Det bliver nu næppe noget stort antal, der vil benytte sig heraf.

Carl og jeg slutter gerne aftenen med et parti skak.

20.1. Lang tur med Gustav. Vi talte blandt andet om lejrens sammensætning. Den er vel stort set et udsnit af Danmarks befolkning med alle erhverv repræsenteret. Mit eget erhverv er vel nok svagest med i forhold til sin størrelse. Partierne er stærkest repræsenteret med kommunisterne. De holder tæt sammen, synes, at de holder sig noget for sig selv. Deres forudsætning for at gå ind i modstandskampen er også forskellig fra vor.

23.1. Vaccineret anden gang for meningitis. Ivrig debat om kommunisme på stuen, som her i barakken har navnet »Røde oktober«, som følge af sin belægning af kommunister. Debatten var varm. De er stærke i troen på deres ideologis ufejlbarlighed. Jeg blev nu ikke omvendt og bliver det aldrig.

Rygter er her en masse af. Russerne går godt frem. Ufatteligt at tyskerne ikke kan – eller snarere rettere vil – se, at spillet er ude. N.Z. er interessant læsning i denne tid. Papir er »tolle«.

26.1. Idag et flugtforsøg. En mand forsøgte at komme igennem minefeltet. Det kostede ham livet. Jeg kendte ham ikke. Mærkeligt at høre rekylgævret bjæffe fra tårnet og vide, at det er en af vore kammerater, de skyder efter.

27.1. Den dræbte fra flugtforsøget igår blev idag ført ud af lejren. Det var pauvert at se på. En umalet kasse på en lastbil, en lille blomsterbuket og en dame fra Røde Kors som eneste følge.

31.1. Pakke hjemmefra. Tobaksrationen er efter tyskernes påbud beskedden, men der var et par gummistøvler med, så nu har jeg erstatning for det par Viggo fik, da han måtte af sted til Tyskland.

Har gået lange ture med Niels,¹¹ Jørgen¹² og Gustav. Gode samtaler om meningen med livet, religion og fremtiden. Gustav kunne følgende lille digt af Piet Hein.

»Et venligsindet orkester
tog stade ved Rådhusets fod.

Der samled sig nogle gæster,
der stod og tænkte på noed,
for musikken har jo en dragende, en rent ud besættende magt,
og så er der noget betagende, ved dette opbud af – takt.«

Det er et prægtig ordspil.

1.2. Så blev det februar. Mon krigen slutter i denne måned? Hvor man dog ønsker, det må ske. Nu er der da ødelagt nok, og hele verden er led og ked af krig. Udfaldet kan jo ikke længere diskuteres. Det er et voldsomt greb, Nazismen har om den tyske befolkning. Gode frontberetninger.

3.2. Johnstad holdt i aftes foredrag om Mysundedagen. En smule svulstigt. Når vi går på »Sandpromenaden« har vi udsigt til dejlige farver. Vissent, stærkt gult græs, rødsort lyng og i baggrunden de blågrønne graner, mod hvilke tre hvide birkestammer tegner sig skarpt. Har læst Karen Blixens »Den afrikanske farm«. Hvem der dog kunne skrive et sådant dansk. Det er lørdag, og jeg har skrækkelig hjemve.

4.2. Om eftermiddagen en skarp diskussion på stue 3. Emnet var Sydslesvig efter krigen. Nogle ville have grænsen sat ved Ejderen, andre ved Dannevirke. Nogen enighed blev ikke opnået, det skulle da være, at spørgsmålet skulle tages op. Bølgerne vil nok efter krigen gå højt som efter første verdenskrig mellem Åbenrå- og Flensborgfolk. Det var rart at konstatere, at enkelte røster om tvangsforflytning blev nedstemt. Som spisegeneral bespiser jeg nu 2000 mand tre gange daglig.

6.2. Idag et med længsel ventet besøg af Tom. Børnene var med. Ole kunne ikke rigtig kende sin far og var med skam at melde mere interesseret i tolkens uniform. Jeg havde skrevet et brev til Tom og pakket det sammen til en lille kugle. Det fik jeg lagt ned i hendes lomme. Pludselig ser jeg Ole få fingre i det. Hurtigt måtte jeg have ham på skødet og taget det fra ham, og så atter lagt i lommen hos Tom. Heldigvis gik det godt, uden at tolken blev nysgerrig.

Det er vidunderligt at få besøg, men modbydeligt at skulle sige farvel, og humøret er ikke på toppen, når jeg ser de tre vandre ud af lejren. Til alt held fik jeg besøg af Bomhof, og han var endnu mere nedtrykt, så det hjalp at skulle opmuntre ham.

7.2. Idag kom der 200 nye pensionærer fra Vestre fængsel og andre steder, så mine bordplaner blev kuldkastet; men jeg fik da skaffet mad til alle. Bare det ikke medfører, at der atter skal gå en transport til tyske lejre.

10.2. 25-årsdagen for afstemningen. Underligt på denne dag ikke at se et Dannebrog. Landsdelen plejer at have flag fra hvert hus og hver gård. Måske er der flagforbud ude, og måske er det forbudt at fejre dagen. Vi gjorde det her i barakken, og det sker også i andre barakker, hvor der er sønderjyder. Vi er nogle stykker, der har haft travlt med at mangfoldiggøre sange. Den blå sangbog findes ikke her. Vi har skrevet »Du skønne land-« og »Det haver så nyligen regnet -« i mange eksemplarer. For størsteparten af beboerne her er det nyt at fejre denne dag. Det kender de ikke. Mange af dem er født efter 1920, så for dem er det ikke noget minde. Carl fortalte til indledning om baggrunden for d. 10. februar. En sønderjyde fortalte træk fra fremmedherredømmet og afstemningen. Oberst Christensen, der havde været med, da de danske soldater rykkede ind i Nordslesvig d. 5. maj 1920, fortalte om oplevelser fra den dag. Det blev en god aften, og den mest særprægede afstemningsfest, jeg har deltaget i.

14.2. Idag kom der en af de deporterede betjente tilbage fra en tysk KZlejr. Dog kun for at dø nogle timer senere. Der er meget brum i luften om natten. Den tyske avis er meget forarget over englændernes angreb. Den forargelse kom ikke til orde, da Englands byer skulle udraderes. Atter idag det mest

Den tyske lejrchef Wassermann. (Foto fra J. Maagaards førnævnte bog).

strålende forårsvejr. Nu dukker de første vintergækker op i haven, og på lune pletter i markhegnene, hvor der er sydsol, glimter det gult af følfod. Nu bliver der travlhed i marken, og jeg sidder her uvirksom og kan intet gøre.

16.2. Atter en af de sorte dage. 233 mand blev sendt til Tyskland. Bomhof jun. blev i hast lagt på operationsbordet, hvor lægerne fjernede hans blindtarm. Så fik han i al fald frist til næste deportation. Jeg fik et 10 minutters besøg af Tom. Så kunne hun konstatere, at jeg atter havde klaret frisag. Det var et meget forceret besøg. Men dejligt atter at ses. Bag efter gik jeg tur alene og plejede min nedtrykthed.

20.2. Jeg har fået en vaskeveninde i pigebarakken. Det er Gøga,¹³ en halvkusine. Det er at se på vasketøjet, at det har været gennem pige hænder. Når jeg selv gør det, er resultatet knap så godt. Gøga tager sin indespærring i stiv arm. Nu bliver vi alle TB undersøgt.

21.2. Forårsvejr, så jeg er helt syg efter at komme ud. Jeg ved, der er uendelig meget at gøre på Nørmark. Dette ophold kan måske blive skæbnesvangert, det vil i al fald givet sætte starten økonomisk meget tilbage. I sådan et vejr er det vist sværere for en bonde end for byfolk at være spærret inde. Læser Adam Homo. Det har jeg megen glæde af, og jeg lærer nogle af de bedste vers udenad.

23.2. Talte idag med en, der havde været med de såkaldte »Himmelfarts-kommandoer« i oktober, da tyskerne fandt på at sætte fanger her fra lejren i en aflåset godsvogn foran lokomotivet for at afholde sabotører fra at sprænge togene i luften. Det havde været 8 ret anstrengende dage i en kreaturvogn med halm på gulvet som sengeleje. Han fortalte mange sjove træk fra turen. De var kommet på talefod med deres vogtere, som de bestak med cigaretter, så de fik lejlighed til at købe aviser og mad og tobak og også snakke lidt med folk på stationerne. Han havde taget det som en afveksling i fangenskabets.

Jeg lærte dette digt idag. Det skal vist være skrevet af en norsk fange.¹⁴

Før deltes folket vandret
i dets forskellige lag,
men voldsmænds svig og uret
har lært os, at idag
kan folket deles lodret,
i de, som ikke dur,
og de, der holder ryggen rank
selv mod en mur.

24.2. Det er utrolig mildt. 5+ grader, og vi er endnu i den normalt hårdeste vintermåned. Det er gråvejr, men alligevel en dejlig belysning. Lyngbakkerne uden for pigtråden er rødbrune, og som en fin kontrast står de blågrønne graner. Jeg har tre birketræer med hvide stammer, som jeg glæder mig over på mine vandreture. Bladene var grønne på dem, da jeg ankom her til lejren, så blev de gule og faldt af, og nu står de med nøgne grene. Mon jeg skal opleve løvspring på de birke, inden jeg kommer herfra?

25.2. Søndag. Kirkegang om formiddagen. Om eftermiddagen var der revy på barakgangen. Der er mange, der både kan synge og spille. Lang spadseretur i regn og blæst.

26.2. Vejret er som en dag i april. De må være i fuldt sving med markarbejdet på Nørmark. I disse dage er det 10 år siden, jeg kom til Søgård, og et år siden, jeg solgte den. Det havde været bedre, om Tom havde siddet der nu i stedet for på den store gård.

Kærligt brev fra Tom idag. Selv om det kun er på de 20 tilladte, censurerede linier, så er det dog et vidunderligt livstegn at modtage. Men længslen efter hjemmet bliver ikke mindre efter at have fået brev. Et rygte vil vide, at Moustgaard er død i Tyskland. Han var en god kammerat på stue 11, hvor jeg boede i den første tid. Jeg satte stor pris på ham. Alt for mange af de gode går til i denne ulvetid.

28.2. Lærkerne jubler, og det kribler i mig for at komme til at tage fat i stedet for at gå ørkesløs her. Underligt slet ikke at være med i travlheden på gården, hvor der er så meget at gøre, og sært, hvis jeg ikke skal se de første grønne spirer komme op af jorden.

2.3. Storbanditten har dekretet forbud mod gudstjenester i lejren. Det er småligt, men bliver bestemmelsen overtrådt, truer han med deportation af præsterne, så vi bøjer os.

3.3. Carl og jeg løber tur, og så en kold bruse. Dog forhindrer mit arbejde som spisegeneral, at jeg kan gøre det, når jeg står op. Der er en del bøvl med at være general. Tyskerne finder snart på ét, så på noget andet. Så skal der marcheres i geledder med tre mand og så med fire mand, og også tidspunkterne, der skal mødes på, ændrer de uden nogen praktisk motivering.

5.3. Idag har jeg et halvt års jubilæum som hæftling. I seks lange måneder har jeg været skilt fra Tom og ungerne. Kan denne forbandede krig dog ikke snart få ende. Udfaldet af den er jo givet.

6.3. Carl blev 50 år idag. Han og jeg drak morgenthe sammen på vor stue. Jeg havde »organiseret« nogle SS rundstykker. Vi havde det hyggeligt. Om aftenen havde vi gæster og hyldede ham. Fra køkkenet havde jeg skaffet en lille varm ret og mange slags pålæg. Johnstad og Ole talte, og jeg foreslog en skål for Ellen¹⁵ og Bent.¹⁶ Det blev, forholdene taget i betragtning en god fødselsdag.

10.3. Wassermann¹⁷ afsatte idag Ole som barakformand, så må vi se, hvem germanerne vil have som afløser. Jeg er på tale, men finder det mere rimeligt, at Hugo¹⁸ rykker op, og heri er barakken enig.

11.3. Wassermann har anerkendt Hugo som formand, og jeg blev næstformand, så nu bytter Ole og jeg logi, og jeg rykker ind på formandskontoret. Her er en masse at se til, men så går tiden godt. Vi har en fordel i ledelsen. Vi får flere oplysninger om mangt og meget ved »sognerådsmøderne«. Noget skal vi lade sive ud, og andet er kun noget, vi skal gemme for os selv. Men det er ikke rygter.¹⁹

13.3. Begynder dagen med løbetur på 2 km, og så en kold bruse. Er så småt ved at blive solbrændt. Spiller skak med Jørgen hver formiddag, når der kan blive ro til det, for ikke sjældent afbrydes det af »alumnerne«, der skal have svar og hjælp til deres problemer.

Først når det er blevet sengetid og tyskerne har låst barakken af for natten, bliver her ro. Jeg sidder med vinduerne åbne. Og gennem skoddernes små huller kan jeg se det er stjerneklart, og jeg kan følge projektørens fejende lys fra vagttårnene. De fløjtende toner i luften fortæller, at der er forårstræk. Himlens frie fugle bryder sig en døjt om krig og pigtrådshegn. De er på vej mod ynglepladserne mod nord.

28.3. Termometeret har i de sidste dage vist 15 grader. Der slikkes solskin langs barakkerne i korte bukser og nøgen overkrop. Meisterne giver ondt af sig og prøver at jage fangerne til arbejdet, men når de er væk, bliver der atter taget solbad. Vi er nu over 3.000 i lejren. Jeg er blevet ret brun og har også tabt en del af de pund, jeg havde lagt mig til som spisegeneral, hvor jeg havde let adgang til godbidder.

Et par sorte dage har der været i den lyse forårsstemning, et par små

transporter er gået mod syd. Den ene gang 8 kendte navne, åbenbart en slags gidseltransport. Peter Marcussen²⁰ og Johnstad måtte med.

Og så har der været både brev og pakke hjemmefra. De er i fuld gang med forårsarbejdet. Aviserne beretter om mord, bombardementer, sabotage og henrettelser og om knaphed på visse levnedsmidler. Rent materielt begynder krigen at kunne mærkes i Danmarks byer. Flygtningene fra Østpreussen strømmer ind i landet. På fronten raser kampene, men de allierede går stadig frem.

Jeg har fået sendt en hilsen til Tom. Af en eller anden mystisk grund må vi ikke have penge på os, men vi må gerne sende dem hjem. Jeg sendte 10 kr. og benyttede så bagsiden af postanvisningen til at skrive, at alt stod vel til. Den fidus har mange benyttet sig af, men ellers har vi beholdt vore kontanter, der er brug for dem på forskellig vis. Jeg var ovre i den danske forvaltning i et legalt ærinde og fik så en pose med 10.000 kr. illegalt, som jeg skulle bringe ind i lejren. Jeg drog et lettelsens suk, da jeg kom gennem tårnet uden en alt for grundig visitation. Det ville nok have været svært at få germanerne til at tro, at jeg havde vundet de 10.000 i kortspil.

De mange penge bliver anvendt til våbenkøb hos det tyske vagtmandskab. Digmann er begyndt at forberede afslutningen. I hver barak er vi en gruppe, fortrinsvis folk, der har været soldater og som kan bruge et våben. Vi skal i en given situation være parate til en indsats. Knaphed på tobak i lejren. Det giver utilfredse fanger, der gnaver på hinanden, og der er endnu 14 dage til tobaksuddeling.

Tankerne går meget til hjemmet. Nørmark ligger ved alfarvej, det er i disse urolige tider et minus. Bøge²¹ er ankommet til lejren. Han hedder ganske vist noget andet. Det vil blive spændende at høre om hans oplevelser.

4.4. Tiden farer afsted. Det varme milde vejr er afløst af rigtig aprilsvær med haglbyger og mellem dem tindrende sol. Lejren vokser og vokser. Her er meget at gøre på formandskontoret med spisehold, arbejds hold og flytninger. Jeg har ikke megen tid til at gå mine ture. Ro er der heller ikke, hverken til læsning eller skak.

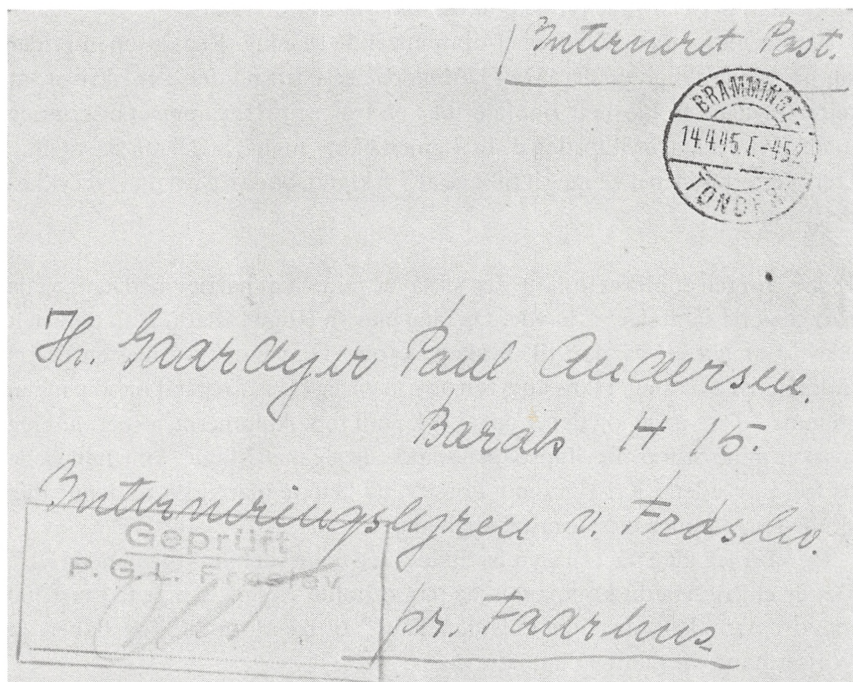
Der spekuleres og tales meget om krigens afslutning. Frontberetningerne er gode, men forudsige afslutningen er og bliver gæt. Jeg ønsker, men tror ikke jeg kan komme hjem på vor 5 års bryllupsdag. Det ville ellers være herligt. Jeg savner de tre rædsomt. Derimod er det mærkeligt, at de praktiske ting på gården er trængt i baggrunden. Jeg har erkendt, at jeg intet kan gøre.

Enkelte bliver løsladt, men desværre bliver nogle også sendt til København, og det er sjældent for det gode.

Til mit job hører også, at jeg skal censurere breve. Vi i den danske

lejrledelse skal stoppe breve, som vi ved tyskerne vil stoppe, og bliver de stoppet der, er det et afsendt brev. Vi har mulighed for at moderere udtalelser, som ville have forhindret at de pårørende havde modtaget en hilsen. Brevet må skrives om, så det kan gå igennem. Et brev idag var skrevet med lydskrift på jysk. Et andet brev idag havde vendingen: »Det er dog satans, som det her trækker ud, så I må hellere holde konfirmation.« Et havde i samme sætning slået det åndelige og timelige sammen. Det lød: Bed for os, for bøn trænger vi hårdt til, og så at få den lille kvie dækket.« Imorgen har jeg været indespærret i 7 måneder, syv lange måneder, blot jeg ikke får den ottende med. Hvor skal det blive dejligt at komme hjem. Idag stor overflyvning. Nu kommer englændere og amerikanere ikke kun om natten. Vi talte en luftarmada med flere hundrede maskiner på den blå himmel. Ugenert flyver de.

9.4. Så har Danmark været besat i 5 år. Det ville have været vidunderligt, om vi var blevet frie på denne dag, der stedse vil stå i ens erindring som en skammens og sorgens dag.

Kuvert til et af de kærkomne breve på 20 linjer afsendt 14.4.45. I nederste venstre hjørne er der stemplet »geprüft« med ulæselig signatur.

På bordet foran mig har jeg tre hyldepinde i vand, de er ved at få grønne skud, en beskeden forårsbebuder, her hvor det eneste grønne er tyskernes uniformer og granerne rundt om os. Ellers lyng og sand. Nu det er tørt, hvirvles sandet op, der er konstant en støvsky over lejren. Vi er mange indbyggere nu, ialt 4.500 i lejren, så plads er der ikke meget af. Her ca. 8 m² pr. individ, men det gør ikke noget, vi er mange, når det er dem fra Tyskland, der kommer hjem. Her er om ikke for meget husrum, så i al fald hjerterum til alle fra KZ-lejrene.

Havde idag lov at skrive hjem, og det er rart at kunne meddele, at alt står vel til. Nu er markerne ved at grønnes. Gid det må blive et godt år. Vi vil få brug for lidt medvind. Taler med mange fra Neuengamme. Holger og Erik skulle have det hæderligt. Det er rart at høre. Forfærdeligt, ja umenneskeligt har opholdet i lejrene været. Ubegribeligt, at nogen overhovedet har overlevet sult, prygl og strabadserne. Ufattelig, den ondskab SS har udvist mod fangerne. Det er mørk, mørk middelalder.

Jeg forsøger mig som billedskærer med et hjerte til Tom. Mange af kammeraterne er fortrinlige billedskærere. Der fremstilles hjerter, elefanter, papirknive og Frø-sleve, en ske med en frø på skaftet. Nu har vi lus i barakken, det er hyggeligt. Jeg håber inderligt at undgå det.

Nordschleswigsche Zeitung er opmuntrende læsning. Redaktionen vrider sig på mangfoldige måder. Den kan næppe selv tro på det, den skriver, at sejren er lige om hjørnet. I al fald ikke en tysk sejr. Har opgivet at komme hjem til vor 5 års bryllupsdag d. 18.4., men håber nu på, at det må ske til maj. Der er efterhånden ikke meget tilbage af Tyskland, både fra øst og vest rykkes der frem.

18.4. Jørgen er blevet løsladt. Jeg vil savne mine skakpartier med ham og de mange gode samtaler, vi havde. Og idag blev så Hugo løsladt. Han blev helt ellefvild af glæde, da han fik besked herom. Han har også næsten et års indespærring bag sig. Hans knevren og rod vil jeg savne. Jeg har næsten ingen stemme i disse dage, og det er upraktisk i mit job. Alumnerne griner, når jeg hvisker mine ordrer. Bryllupsdagen snakkede jeg med Magle²² om, han viede os for 5 år siden i Kristkirken i Tønder, da tænkte man ikke, at denne dag skulle fejres under disse omstændigheder.

Og så er jeg idag nået til »ærens tinde«. Jeg er blevet barakformand i H.15. Det er et krigsstærkt kompagni, jeg har at holde styr på, der er tæt ved 300 mand i barakken. Jeg har indstillet Paul²³ til næstformand, og håber, at Wassermann vil godtage ham.

Fik visit af Niels. Han havde organiseret to æg, så vi rørte os en æggesnaps, delte et æble og citerede digte af Holstein. Og så kom der brev fra Tom, der

fortalte om udsprungne bøgegrene, grønne marker. Køerne er på græs, og storken byggede på sin rede på hestestalden. Det var væmmeligt dejligt. Jeg vil hjem.

21.4. Nu forlyder det, at vi kan vente vore sidste kammerater hjem fra de tyske lejre. Paul blev næstformand og er nu flyttet herind, og så forskellige vi er, kommer vi vældig godt ud af det sammen. Han er effektiv og besluttsom. Han er også med i kampgruppen i denne barak, og vi har nu vore våben parat i væggen, hvis de skulle blive nødvendige. Vi spekulerer en del på, hvordan afslutningen vil forme sig. Mange af politisoldaterne ønsker lige så stærkt som vi at få en ende på krigen. De spiser af den hule hånd og er parate til at bistå os, hvis SS skulle gå over gevind.

Kl. 1 nat blev vi vækket. De hvide busser rullede ind, og selv om vi her i H.15 har topbelægning, måtte vi finde udvej for yderligere plads til 50 mand i barakken, men vi gjorde det gerne. På alle stuer blev der taget vel mod kammeraterne. Det er dejligt at se dem igen efter de mange måneder. Mange er stærkt mærkede af opholdet. De var umådelig sorte og meget trøtte, men uendelig glade. Det var en stor og dejlig oplevelse at kunne byde velkommen hjem. Godt, at så mange trods alt har klaret sig. Men vi hører også om tabet af mange gode venner.

22.4. En forvirret dag. Flytning ind og ud af barakken. Ustandselig kom der mennesker herind på formandskontoret, sagde goddag, bragte hilsener. Stemningen i lejren er fantastisk. Glæden og optimismen er overvældende. Nu kan det ikke vare længe før der er fred. Talte med Holger. Han vidste ikke med sikkerhed noget om Erik, kun at han var blevet sendt på udkommando.

Paul og jeg tog Viggo herind som logerende, men så er her også meget småt med pladsen, men det er der i alle stuer. Viggo er meget forandret, og det er rystende ting han beretter om. Man vægrer sig næsten ved at tro, hvad man hører, men vidnedsbyrdene fra andre er samstemmende.

En stor oplevelse idag var Bernadottes besøg. Pludselig rygtedes det, han var i lejren for at inspicere den. Mens han var inde i sygebarakken, samledes i tusindvis af fanger på appelpladsen, hvor vi ventede for at se den mand, der ved sin indsats havde reddet så mange danske og norske fanger fra den visse død. Tyskerne vidste ikke rigtig, hvad de skulle gøre ved denne sammenstimlen. Og så kom Bernadotte ud. Stod på trappen og så ud over alle de mange fanger. En eller flere begyndte at fløjte »Du gamla, Du fria« og så steg tonerne, nogle nynnede, de fleste fløjtede den svenske nationalsang til ære for den ranke greve. Det var et betagende øjeblik, og det gjorde indtryk på Bernadotte, han rettede sig op og gjorde honnør, mens vi fløjtede. Nikkede til

tak og fulgt af den forvirrede Storbandid gik Bernadotte gennem rækken af fanger.

23.4. Nu forlyder det, at lejren skal evakueres til Sverige. Fjernskriveren tikker ovre i Geschäftszimmer. Navn efter navn på dem, der skal afsted. Uofficielt har jeg fået at vide, at mit navn er på listen. Det er jeg ked af. Jeg vil ikke til Sverige. I bedste fald vil jeg så ikke være i Danmark før 24 timer efter krigsafslutningen. Jeg vil hjem. Transporten siges at skulle afgå imorgen.

24.4. Transporten til Sverige blev udsat 24 timer. Jeg skulle i løbet af dagen få endelig besked, om jeg skal med, og sidst på eftermiddagen fik jeg besked. Imorgen er det afgang herfra. Vi har i aften holdt en lille afskedsfest her i formandskontoret. Niels, Viggo, Paul og jeg nød nogle af de gode sager, de hjemvendte havde medbragt. Amerikanske cigaretter, kaffe og chocholate og rare kiks med marmelade. Det var et helt festmåltid, og vi snakkede til kl. blev 2. Det passer mig ikke at skulle herfra og skilles fra dem, jeg har delt ondt og godt med i næsten 8 måneder. Jeg er spændt på, hvad morgendagen bringer. Får jeg en chance, så vil jeg prøve at hoppe af.

25.4. Kl. 9.30 kom listen over dem, der skulle evakueres fra barak H.15. Vi er 53 her fra barakken, der fik besked om at møde ved tårnet kl. 12. Her fik vi vore konfiskerede ting udleveret og blev kl. 15 puttet i rutebiler og under militærbevogtning kørt til Padborg station. Mærkeligt at køre ud fra lejren, hvor vi nu gennem mange måneder kun havde set hede og granskov og gult sand. Nu kom vi ud i et forårslandskab med grønne marker, buske og løvtræer fuldt udsprungne og frugttræer med bristefærdige knopper.

På Padborg station blev vi ført til det holdende tog. Der var tyskere alle vegne med maskinpistoler. En ved hver dør. Vi hang ud af vinduerne, talte med folk. Afspærringen på selve perronen var ikke særlig streng, og vi kunne købe aviser. Visiteringen i lejren havde været ret lemfældig, og mens vi holdt fik jeg pakket min dagbog og andre småting i et brev til Tom og fik det afleveret til en mand på perronen, der lovede at sende det. Jeg sonderede situationen lidt, og selv om jeg havde tænkt først at springe af på et senere tidspunkt, fandt jeg ud af, at jeg ligeså godt kunne gøre det her. Jeg gav en i kupeen besked om at sende min kuffert. Tog en avis i hånden, og mens vagten ved vogn døren et øjeblik vendte ryggen til, trådte jeg ned på perronen, hvor jeg ivrigt fordybet i avisen gik hen mod udgangen, gennem tunnellen og ud fra stationen.

Lige uden for stod to tyske MP. Jeg syntes, de måtte kunne se, at jeg var en undvegen häftling, men de antastede mig ikke, så jeg gik videre hen ad gaden i

et roligt tempo, selv om jeg havde mest lyst til at løbe, og uden at se mig tilbage. Måneders indespærring havde ellers gjort, at man altid var vant til et sideblik over skulderen for at have et øje med, hvor den nærmeste germaner var.

Men som jeg kom længere væk fra stationen, blev jeg roligere og begyndte at fatte, at jeg var fri. Fri. Nogen plan for, hvad jeg ville, havde jeg egentlig ikke, men begyndte at gå mod Bov og kunne nu rigtig nyde foråret omkring mig. Udsigten ned mod Kruså med de stærkt svungne bakker og skovene ved Kobbermøllen var et dejligt syn. Da jeg kom til dr. Lorenzens hus, fik jeg den ide, at han måske kunne køre mig lidt længere væk. Jeg havde hilst på ham i lejren. Jeg gik ind i lægeboligen, hvor jeg traf fru Lorenzen, der oplyste at lægen ikke var hjemme og ikke ventedes foreløbig. Jeg gav mig så til kende, refererede til hendes broder, Niels Lund og min svoger, der havde været vikar hos dr. Lorenzen, og spurgte, om jeg ikke kunne låne en cykel. Fru Lorenzen virkede lidt adspredt, men jeg kunne da godt låne hendes cykel, og så fortalte hun mig, at manden om formiddagen var afhentet af Gestapo og var blevet anbragt i det tog, som jeg var hoppet af, og hvor berørt af situationen hun var, kom frem i hendes næste bemærkning: »Nu er De vel ikke stikker?« Efter at have beroliget hende i så henseende fik jeg cyklen og kørte min vej. Stadig vidste jeg ikke rigtig, hvad jeg ville. Helt hjem turde jeg ikke tage, men bestemte mig til at køre mod vest. Hvor banen skærer Tønder landevej, kom en tysk patrulje frem fra ledvogterhuset, da jeg var ca. 50 m derfra. Nu er du allerede efterlyst, tænkte jeg. Vende om ville imidlertid se helt forkert ud, så jeg bestemte mig til at forsøge at bluffe mig forbi. Jeg blev standset og skulle forevise legitimationskort. Det havde vi heldigvis fået udleveret, da vi forlod lejren. Jeg havde allerede brygget en historie sammen om, at jeg havde været på handel, men det blev ikke nødvendigt med forklaringer. Efter at have set kortet, hed det: Weiterfahren, og glad var jeg.

Jeg cyklede så videre, og da jeg kørte gennem Jyndeved, blev jeg overhalet af en cyklist, som jeg kendte. Det var Frederik Heick²⁴ fra forsøgsgården. Jeg fortalte ham, at jeg var hoppet af toget, og spurgte, om han ville huse mig. Uden betænkning svarede han ja. Vi aftalte så på vejen til forsøgsgården, at jeg skulle være ingeniør Anders Poulsen, der skulle arbejde ved det vandingsystem, der var ved at blive installeret. Ingeborg Heick tog ligeså gæstfrit imod mig, som Frederik havde gjort, og jeg blev præsenteret for gårdens karle, og de blev gjort bekendt med, at jeg var flygtet, og det aftaltes, at i tilfælde af, der om dagen kom tyskere til gården, så skulle der råbes: »Tyren er løs«, og så måtte jeg se at finde et skjulested.

Men foreløbig var der fred og ingen fare. Jeg fik et dejligt værelse. Talte i telefon med Tom uden at meddele, hvor jeg var, og efter at vi havde hørt de

sidste nyheder, fik jeg bad, kom i en rigtig seng og sov 10 timer i træk de uskyldiges søvn ovenpå denne dejlige dag.

26.4. Frederik Heick og jeg cyklede om formiddagen over til Jørgen Tingleff i Lund. I sin egenskab af sognerådsformand kunne han udstyre mig med et nyt identitetskort, hvor jeg fik navneforandring. Nogle rationeringsmærker fik jeg også. Resten af dagen gik med gravearbejde i marken, og jeg nød det. Heicks skulle væk om aftenen. Det var St. Bededagsaften, og de havde så inviteret Tom til at komme på besøg. Hun kom cyklende fra Nørmark til aftensmad, og så mødtes vi atter efter 8 måneders adskillelse.

5.5. St. Bededag var Tom atter taget tilbage til Nørmark, og i de sidste dage inden kapitulationen kunne alle se, at nu var det næsten kun spørgsmål om timer. 1. maj kom meddelelsen om, at Hitler var faldet, og radioen fra London lyttede vi ustandselig til. Ville krigen nå Danmark, eller ville den stoppe forinden?

Der var konstant brummen i luften af allierede fly, og i de stille aftentimer hørte vi ikke sjældent bombebrag mod syd.

Og så fredag den 4. maj, da vi atter sad ved radioen, kom den lykkelige melding fra London, at alle tyske tropper i Holsten, Slesvig og Danmark kapitulerede, og at alle krigshandlinger skulle standse næste morgen kl. 8.

Jeg bestemte mig til straks at tage hjem til Nørmark, og efter at have takket mine værter for husly, cyklede jeg mod Tønder. Det var blevet mørkt. Lyskastere fejede over himlen, og mod syd kunne jeg høre skydning. Af og til kom en bil imod mig, og da det sandsynligvis var en tysk militærbil, gik jeg i dækning, til den var passeret. Endelig nåede jeg Tønder, hvor der ikke længere var mørkelægning, og fra husene lød glade stemmer. De tyske huse lå tavse og mørke. Jeg kørte om til dommerboligen for at høre nyt. Jeg havde efter de planer, der var lagt af politi og militær mødeordre til den situation, der nu forelå. Hos Stegmanns²⁵ var også Kjørboes²⁶, og jeg blev budt velkommen, og vi drak en skål på befrielsen.

Og nu fik jeg at vide, at der var noget, der hed en regionsledelse, og jeg roligt kunne tage hjem. Jeg nåede til Nørmark mellem 1 og 2 nat. Gensynet var vidunderligt. På 8 månedersdagen for min arrestation var jeg atter hjemme, samlet med mine kære.

Om morgenen samledes vi med karle og piger i haven for at hejse Dannebrog. Jeg havde en klump i halsen, da flaget gled til tops. Danmark var frit.

Glade fanger på vej ud til friheden d. 5. maj 1945. (Museet for Danmarks Frihedskamp 1940-45).

NOTER

1. Dagbogskriverens kone, kaldet Tom.
2. Kaptajn Otto Olsen, senere oberst. Regionsleder. Åbenrå.
3. Kaptajn Carl G. Bartholdy, senere oberstløjtnant. Deltog i kampen ved Bredevad 9.4.1940. Regionsleder. Åbenrå.
4. Bernsen. Lokalredaktør af Hejmdal. Tønder.
5. Lektor Aage Rosenkjær. Tønder Statsskole. Døde 18.11.1944 i KZlejren Schwesing ved Husum.
6. Strandpromenaden eller Sandpromenaden kaldtes det sandede område langs lejrens pigtrådshegn.
7. Gustav Grüner, senere oberst, kammerherre, chef for Livgarden.
8. Johnstad Møller. Senere general. Chef for Hjemmeværnet.
9. Holger Petersen. Isenkrammer i Tønder.
10. Erik Svendsen. Bankassistent i Tønder. Kom til Neuengamme. Forsvandt på udkommando i dagene op mod kapitulationen.
11. Niels Nørlund. Senere chefredaktør, Berlingske Tidende.
12. Jørgen Boisen Træden. Student. Senere prakt. læge i Osted.
13. Gøga Balslev. Børnehavelærerinde i Tønder. Senere gift med Franz Wingender, Flensborg.
14. Digtet er skrevet af den norske digter Gunnar Reis Andersen.
- 15–16. Carl Bartholdys kone og søn.
17. Wassermann. Tysk næstkommanderende i Frøsløvlejren.
18. Hugo Kielgast. Salgschef i Århus.
19. Der fandtes en illegal radio i lejren. Nyheder herfra blev givet til den danske lejrledelse.
20. Lærer P. Marcussen. Formand for Det Unge Grænseværn.
21. Ingeniør J. M. Bøge, Tønder. Leder af modstandsarbejdet på Tønder-egnen til december 1944. Flyttet til Sverige. Derfra til England og tilbage til Danmark. Løjtnant i den engelske hær.
22. Pastor H. Magle. Sognepræst i Tønder.
23. Paul Meisen. Direktør i A/S Holger Petersen, København.
24. Frederik Heick. Leder af Statens forsøgsstation. Jyndevad. Senere formand for Det danske Hedeselskab.
25. H. H. Stegmann. Dommer i Tønder.
26. Ernst Kjørboe. Lektor ved Tønder Statsskole.

Anmeldelser

H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne.
Udg. af Historisk Samfund for Als og Sundeved. 1980. 350 s. ill.

I Sønderjyllands historie er der en slægt, augustenborgerne, der frem for nogen har grebet ind i Danmarks historie.

Et væld af skrifter og bøger om slægten og dens handlinger foreligger. Den interesserede har hidtil måttet søge oplysninger mangfoldige steder. Det tjener Historisk Samfund for Als og Sundeved til hæder, at man nu har fået udgivet en samlet fremstilling, og man har været så heldig at få to så gode penneførere som professor H. P. Clausen og fhv. museumsdirektør Jørgen Paulsen til at skrive. Begge er uhyre vidende om stoffet, som de har delt således, at Jørgen Paulsen skriver om slægten og dens ejendomme og H. P. Clausen om slægtens politiske rolle. Bogen er veldisponeret, inddelt i klare afsnit.

Jørgen Paulsen indleder med at berette om familiens oprindelse, og en nyttig stamtavle over augustenborgerne hjælper læseren til at holde styr på familiens medlemmer fra den første Ernst Günther og gennem små 300 år, til slægten uddør i 1931.

Augustenborgernes start var meget beskeden. Et lilleputhertugdømme, men det skulle snart gå frem, hvilket skyldtes kongelig bevågenhed, der også skulle komme hertugerne i efterfølgende slægtled til gode, dels ved fordelagtige jordkøb, dels ved gode pensioner og eftergivelse af gæld.

Slægten er stærkt knyttet til det danske kongehus, og det toppe med, at en kongedatter bliver hertuginde, og en augustenborgsk prinsesse bliver en højtelsket dronning på Danmarks trone.

Det er en spændende slægtsroman, og som i andre slægter bølgere kurven med skiftende økonomi. Nogle lever over evne, andre forvalter deres pund godt, og betydelig velstand skabes, både ved dygtig administration, men tillige ved særdeles givtige ægteskaber.

Foruden kontant medgift fulgte også brudeudstyret, »-møbler, malerier, sølvsager og andre inventargenstande af høj kunstnerisk kvalitet«.

Det er en lykke, at en meget stor part af det augustenborgske inventar, der så stærkt vidner om dansk kultur, har fået sit endelige opholdssted på Frederiksborg slot.

I andet afsnit af bogen tager Jørgen Paulsen sig af slægtens slotte, palæer og godsbesiddelserne. Her er kronologiske oversigter over køb og salg af godser og gårde og over hertugernes betydelige byggevirksomhed.

Alle hertugerne beskæftigede sig med byggeri, men størst var Frederik Christian I. Han benyttede hertugindens betydelige medgift til at rejse det stilrene Augustenborg, der blev familiens hovedsæde. Dette byggeri gennemførtes kort efter, at han havde måttet genopbygge det brandhærgede Gråsten, der sin størrelse og smukke beliggenhed til trods kun forblev familiens sommer- og jagtslot.

Genopbygningen af Gråsten var kun mulig ved en kongelig økonomisk håndsrækning, men det blev alligevel kun en afgang af ahlefeldternes pragtfulde barokslot.

Intet skriftligt foreligger om Augustenborgs bygningshistorie. Jørgen Paulsen mener nu at kunne fastslå arkitektens navn. De ørelisener, der stort set er slotsmurenes eneste prydelser, skulle indicere, at arkitekten er Johann Gottfried Rosenberg. I slottets bygningshistorie mangler dog endnu navnet på den arkitekt, der i 1733 byggede Marstaldbygningen, og som allerede på det tidspunkt må have haft visioner om, hvorledes slottets placering skulle være.

Som godsherrer, herremænd, var hertugerne vel ikke stort værre eller bedre end tidens andre store godsejere. Vi bevæger os i bogen i slottets sale, på jagter og til væddeløb, mens der kun periferisk noteres om den stand, hovbønderne, der var med til at muliggøre hertugernes liv på solsiden. Det ville have været værdifuldt, om slægtens forhold til undersåtterne var blevet stærkere belyst, såvel landbohistorien som det forhold, at størsteparten af godsernes beboere ingenlunde var tilhængere af hertugens politik.

Ved treårskrigen slutning overtog den danske stat de ca. 30.000 tdr. ld. med slotte og gårde, der udgjorde de augustenburgske besiddelser. I tiden op til 1864 blev Gråsten og mange hovedgårde solgt, og bøndergodset blev fri ejendom. Efter 1864 skulle Gråsten atter komme på augustenburgernes hænder, men efter Genforeningen måtte Ernst Günther II afstå sine ejendomme. Med Ernst Günther I var augustenborgerne trådt frem. Otte generationer senere sluttede augustenburgernes saga for stedse i Sønderjylland med Ernst Günther II.

På bogens sidste 150 sider skriver professor H. P. Clausen om augustenburgernes politiske virksomhed. Helt naturligt bliver det hertugerne Frederik Christian II, Christian August II og prinsen af Nør, der her får den største omtale. Med disse tre mænd når augustenborgerne til slægtens højeste tinde, og til det dybe fald.

Det var arvespørgsmålet, der skulle forårsage faldet. Den betydelige historiker Kr. Erslev kom efter undersøgelser i 1915 til det resultat, at augustenburgernes arvekrav på Slesvig var korrekt. Andre historikere er kommet til det modsatte resultat, og H. P. Clausen undlader da også at

besvare, om den danske regering eller hertugens påstand er den rigtige, men mener i øvrigt, det er underordnet, da problemet blev brugt politisk. Det fremkalder da det spørgsmål: Havde arvefølgespørgsmålet kunnet besvares konkret, ville man så have kunnet benytte det politisk, og historien dermed have fået et andet forløb?

Nu stod Frederik Christian II fast på det, han opfattede som sine rettigheder, og det førte uundgåeligt til konflikt med kongehuset.

Frederik Christian II følte, at der blev begået uret imod ham. Han følte, at svogeren, Frederik VI, forfulgte ham både ved indlemmelsen af Holsten og det svenske tronfølgervalg. Bitterhed prægede ham i hans sidste leveår, og han foreholdt indtrængende sine sønner, at de aldrig måtte opgive slægtens arvekrav.

Efter at Christian VIII var blevet svigersøn på Augustenborg, skete der atter en vis tilnærmelse mellem de to fyrstehuse, men det var kun stilhed før stormen.

At hertugerne følte sig som danske, og at Danmark var deres fædreland, kan næppe bestrides. Christian August II havde dansk som hussprog, og prinsen af Nør blev statholder og kommanderende dansk general.

Christian August II har utvivlsomt også en overgang haft forhåbninger til, at han eller hans slægt skulle bestige den danske trone, men han skadede sin sag ved den holdning han indtog, og de midler han tog i anvendelse.

Hertug Christian August II og prinsen af Nør blev hårdt bedømt af samtiden. Landsforrædere blev de kaldt, og det kan heller ikke bortforklares, at de faldt konge og fædreland i ryggen. Men var det hensigten? Christian August II havde sikkert håbet på, at et brud kunne undgås. Men da begivenhederne tog fart, blev augustenborgerne tvunget til at vælge side, og de valgte forkert, var vel ret beset tvunget til deres valg, så meget som de havde engageret sig til slesvig-holstensk side. Dette valg blev slægtens tragedie.

Nu 140 år senere maler H. P. Clausen ikke kun med sort og hvidt, og det er blevet til en værdifuld indførelse i dette afsnit af Danmarks, særlig Sønderjyllands historie, vi her får forelagt.

Denne fortrinlige bog har dog en mangel. I indledningen skriver forfatterne, »– den kyndige læser, vil dog nok kunne se, at der bag afsnittene ligger selvstændige arkivstudier –«, og dermed vil de undskylde, at der ikke findes et noteapparat. Både kyndige og ukyndige læsere ville sikkert gerne have haft det, og næppe nogen ville have følt, at det »havde tynget bogen«.

Efter denne dråbe malurt skal der påskønnes det væld af billeder, der støtter teksten. Mange vil være førstegangoplevelser for læserne. Et enkelt af Ernst Günther II savnes, så havde hele slægten været portrætteret. »Hof-

maleren« Carl Hartmanns meget charmerende skitser i gråt og hvidt giver et fint billede af fest og hverdag på slottene.

Alt i alt en bog, som det i udstyr og endnu mere i indhold, er en fornøjelse at stifte bekendtskab med.

Poul Andersen

Johannes Brix: Lægevirke i Sønderjylland før 1864.

Sønderjyllands Lægekredsförening 1980. 123 s. ill.

I anledning af sit 60-års jubilæum har Sønderjyllands Lægekredsförening ladet udgive en bog om: »Lægevirke i Sønderjylland før 1864« forfattet af Johannes Brix.

Med denne afhandling har forfatteren taget hul på en samlet beskrivelse af en personkreds – læger i Sønderjylland – som hidtil kun sporadisk er omtalt i landsdelens historiske forfatterskaber. Johannes Brix, der er praktiserende læge i Åbenrå, siger i sin indledning, at læger og medicinalhistoriske forhold ikke hidtil i særlig grad har haft historikernes interesse.

Bogen består af 4 artikler: Læger i Sønderjylland indtil 1864, Fysikatsdistrikterne i det sønderjyske område indtil 1864, Sanitetskollegierne i Slesvig-Holsten 1804–1864 og Indretningen af Augustenborg Slot til lazaret i krigen 1848–1850, – en »chronique scandaleuse«? De tre første artikler er nært sammenhængende, hvilket også fremgår af, at forfatteren har samlet noter og henvisninger til disse under ét, mens den sidste artikel er uafhængig af de foregående.

I beskrivelsen af læger i Sønderjylland indtil 1864 gøres rede for de forskellige autorisationskrav, der stilledes til forskellige tider. Brix redegør for, at han begrænser den personkreds, han beskæftiger sig med, til personer, der i kildematerialet benævnes læger og er universitetsuddannede. Derved beskæftiger han sig ikke med den gruppe af datidens behandlere, der kaldtes kirurger og barberer. Måske nok en mangel ved bogen, men forståelig set med forfatterens øjne, idet der er en glidende overgang fra kirurger og barberer over stærstikkere og stensnider til kloge folk. I de mange korte biografier, artiklen indeholder, drejer det sig således med en enkelt undtagelse nær udelukkende om akademisk uddannede medicinere.

Christian d. 4.'s forordning af 1619 vedrørende medicinalforhold i København og medicinalforordningen af 1672 havde skelsættende betydning for kongeriget, men synes i mindre grad at have influeret på lægeforhold i hertugdømmet Slesvig, bl. a. som følge af oprettelsen af Kiels Universitet i 1665.

Af flere statistiske oversigter fremgår det lige fra den første læge, der kendes ved navn: David Milesius, som virkede i Haderslev 1557–1562, og indtil 1852, at kun ganske få havde deres uddannelse fra Københavns Universitet. For en dels vedkommende kan deres studiested ikke opspores, mange er dimitteret fra udenlandske, især tyske universiteter og adskillige fra Kiels Universitet. Men i perioden 1852–1864 skete der en markant ændring, idet den administrative adskillelse af Slesvig fra Holsten medførte en tydelig overvægt i tilgangen af københavnsuddannede i forhold til læger fra Kiels Universitet.

Artiklen giver en kort biografi af 116 læger, der har virket i Nordslesvig. Mange af disse navne har hidtil været ukendte, hvorfor man ikke kan udelukke, at listens antal vil øges ved fortsatte arkivstudier. De enkelte læger beskrives under den geografiske lokalitet i landsdelen, hvor vedkommende har virket længst. D. v. s. at samtlige de lokaliteter, hvor man ved, der har fungeret læger, er nævnt. En lokalitet, som ikke er nævnt, har således ikke haft egen læge før 1864. Biografierne virker noget tørre, summarisk opremsende, men er et godt arbejdsgrundlag for den, som vil foretage dyberegående studier vedrørende den enkelte læge eller den enkelte lokalitet.

Artiklen om fysikatsdistrikterne beskriver embedslægevæsenet i Sønderjylland fra den første spæde begyndelse i 1603 med kun én fysikus i hele hertugdømmet Slesvig og med bopæl i Flensborg. Flere gange i de følgende århundreder var det nødvendigt at øge antallet af fysici og derved reducere det område, i hvilket fysikus skulle udøve sine medicinal-administrative funktioner. Således udskiltes i 1682 Haderslev fysikatsdistrikt og i 1691 Tønder-området. I 1757 oprettedes et fysikatsdistrikt fælles for Åbenrå og Løgumkloster amter, ligesom der etableredes et distrikt omfattende Als, Sundeved og Ærø. Ved en reform i 1852 fandt atter en ændring af distrikterne sted, således at de nuværende danske dele af Slesvig kom til at bestå af 6 fysikater: Haderslev, Gram, Åbenrå, Sønderborg, Ærø og Tønder. Disse distrikter bevarede i øvrigt stort set uændrede til 1920. Der gøres i artiklen specielt rede for fysikatsforholdene i enklaverne og den kongerigske del af de blandede sogne, som henhørte under Ribe fysikatsdistrikt. De specielle forhold her er vanskelige, Brix har formået at løfte en flig af sløret herfor, således at den læser, der første gang støder på begreber som enklaver og kongerisk del vil kunne forstå problematikken. Men det ville være ønskeligt med en mere dybtgående beskrivelse af disse områders administrative forhold i almindelighed, sogn for sogn, landsby for landsby. Artiklen slutter med en nøje redegørelse for hvilke sogne, der hørte til hvert af de i 1852 nyafgrænsede fysikatsdistrikter i Nordslesvig.

I afhandlingen om sanitetskollegierne redegøres for nødvendigheden af en

sundhedsstyrende myndighed. Dette erkendtes i 1700-tallet, hvorfor der i Kiel oprettedes et »Collegium medici« i 1732 og i København et »Collegium medicum« i 1740. I 1803 afløstes sidstnævnte af et sundhedskollegium for kongeriget og i 1804 oprettedes Det kongelige Slesvig-Holstenske Sanitets Kollegium (SC). Funktionen af SC var først og fremmest af rådgivende og tilsynsførende karakter, oplysninger om sygdomsforhold skulle indsamles og videresendes til kancelliet i København, men også udadrettede funktioner var tillagt SC bl. a. ved forholdsregler over for epidemier. I øvrigt berettes om et rigt arbejdsfelt for SC, således clearingordning af apotekervarer med kongeriget under Napoleonskrigene, jordmodervæsen, døvstumme, kvak-salveri, pludselig tilskadekomne og skindøde. SC advarer også mod brugen af utilstrækkelig gæret øl, da dette kan forårsage diarré, det tilrådes at blande ingefær i øllet. Endelig forbød SC visiterende læger at indtage måltider på det apotek, de kontrollerede, for ikke derved at udsætte sig for inhabilitet – en god leveregel også i dag for alle, der er udøver af en kontrollerende funktion.

Efter krigen 1848–50 splittedes SC op i et slesvigsk og et holstensk sanitetskollegium. Det kongelige slesvigske Sanitetskollegium fik indskrænket sine beføjelser i forhold til dets forgænger, idet mere udadrettede funktioner blev henlagt til en medicinalinspektør. Efter 3-års krigen udvist to slesvig-holstensk sindede læger af hertugdømmet Slesvig, men næsten alle fysici afskedigedes, idet man ønskede disse ret ansvarsfulde administrative embeder beklædt med loyale, kongetro læger. Dette skabte visse problemer, idet de afsatte fysici fortsat havde praksisret i landsdelen, hvorved der opstod et overskud af læger, men samtidig fandtes der ikke kvalificerede ansøgere til samtlige, ledige fysikatsembeder.

Som undertitel til beretningen om Augustenborg Slots indretning til lazaret i krigen 1848–50 anføres: en »chronique scandaleuse«? Beskrivelsen er da også en skandaløs kronik, men alligevel en beretning om, hvordan heldige dispositioner i en akut situation førte til et i det store og hele ret acceptabelt resultat.

I 1842 var udarbejdet en ny hærordning, som også gav regler for sundhedsvæsenet i en krigssituation. Lægelig rådgivning havde man ikke fundet behov for under udarbejdelsen. Det skortede på vilje til økonomisk at følge den nye hærordnings intentioner op. Artiklen er således manende læsning set i relation til nutiden.

Augustenborg Slot blev indrettet til lazaret af 2. linie, d. v. s. at det skulle modtage syge og sårede soldater fra lazareter af 1. linie, der var beliggende umiddelbart bag frontlinierne. Opgaven for et lazaret af 2. linie var at helbrede de lettere syge og sårede samt at gøre dårligere patienter transportable til lazareter af 3. linie, der var beliggende betydeligt længere borte, bl. a.

Odense og København. Lazarettet på Augustenborg udvidede og indskrænkede sin kapacitet i takt med krigshandlingerne som udtryk for den konduite, ledelsen lagde for dagen. På et vist tidspunkt var hele slottet samt enkehertugindeens palæ i slotsparken og de hertugelige hestestalde lazaret, endvidere indrettedes et filiallazaret på Nordborg Slot, og rekonvalescenter indkvarteredes i selve Augustenborg flække og i de omliggende landsbyer.

To problemer synes af væsentlig betydning og blev allerede i 1849 genstand for alvorlig kritik i »Bibliotek for Læger«, hvorfra det blev slået stort op i »Berlingske Tidende« og »Fædrelandet«. Det ene problem var kompetencen i ledelsesfunktionen. Administrationen skulle nemlig bestå af en intendantur-officer og en militærlæge, plejepersonalet sorterede under intendanturen. Det andet problem var ganske utilstrækkelige forsyninger lige fra senge, linned og spisegrej til forbindssager og lægeinstrumenter. Kritikken bølgede i mange år efter krigen, uden at der på noget tidspunkt blev draget nogen konsekvens heraf. Det var hygiejnikeren C. E. Hornemann, som efter at have virket ved lazarettet i Augustenborg i 1849, der rejste kritikken. Hornemann kendes stadig i vore dage som en af den danske lægestands store navne.

Retfærdigvis beretter flere statistikker i artiklen om særdeles gode behandlingsresultater på Augustenborglazarettet. Som eksempel herpå kan nævnes, at i 7-måneders perioden fra 01.04. til 01.11.1848 behandledes 3.081 syge og sårede, hvoraf 76 døde på lazarettet.

Hensigten med artiklen om Augustenborg Slot som lazaret har ikke været at give en fuldstændig oversigt over lazarettets historie. Det er beklageligt, da mange interessante forhold givet vis ville have set dagens lys. I 1864 etableredes atter lazaret på Augustenborg Slot, også denne epoke ville det være interessant at stifte bekendtskab med. Mon ikke Historisk Samfund ville stille spalteplass i en kommende årbog til disposition, såfremt Brix gik videre med dette emne?

Alt i alt er bogen skrevet for læger af en læge, men enhver med interesse for Sønderjyllands historie vil kunne finde glæde ved at læse den. Kommende forskere vil kunne finde værdifulde, kontante oplysninger både i teksten og det omfattende noteapparat. Det er forfatterens opus 1. Man må håbe, hans produktion vil fortsætte f.eks. med redegørelse for lægeforholdene fra 1864 til 1920, og interessant ville det også være, om det geografiske område i hvert fald for perioden indtil 1864 udvidedes til at omfatte hele Slesvig og gerne Holsten med.

Bogen er smukt udført hos bogtrykker Poul Kristensen i Herning. Den er tilgængelig i alle kommuner i Sønderjyllands amt samt Dansk Centralbibliotek i Flensborg og universitetsbibliotekerne, hvorfor den kan lånes på det lokale bibliotek.

Bogen er blevet genoptrykt i Dansk medicin-historisk årbog 1980. Særtryk herfra kan købes for kr. 70,00 hos Sønderjyllands Lægekredsförening, Storegade 31¹, 6200 Aabenraa.

Tage Grodum

Anders Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år 1880–1980.
Sønderborg 1980. 176 s., ill.

Sprogforeningen er den ældste af de store nationale foreninger i Sønderjylland. Den havde sin største betydning i fremmedherredømmets tid gennem sit virke for at sprede kendskabet til dansk litteratur, historie og kultur i en tid, hvor disse emner var bandlyst i skoleundervisningen. Det kunne have været ønskeligt, om 100-året for Sprogforeningens oprettelse havde givet anledning til en dybtgående, videnskabelig behandling af foreningens virksomhed og betydning. I stedet er det blevet et ret kortfattet, flimrende overblik over udviklingen. Der er nemlig ikke meget tekst på de 176 sider, hvoraf en stor del optages af illustrationer. Der skal ikke her diskuteres detaljer i fremstillingen – på mangt og meget kan der sikkert anlægges andre synspunkter end forfatterens.

I nogle henseender præges bogen for meget af sin oprindelse som hyldestskrift til foreningen. Karakteristikkerne af foreningens ledende personligheder optager megen plads, men hæver sig sjældent over det velkendte og traditionelle, for ikke at sige floskelprægede. Fremsynethed er den egenskab, forfatteren helst vil tillægge foreningens ledere. Indirekte fremgår det dog af hans fremstilling, at stædig konservatisme og modvilje mod enhver forandring i perioder i nyere tid har været nok så fremherskende og formentlig derved har bidraget til at reducere foreningens betydning unødigt. Hertil er naturligvis også kommet tidens almindelige ændringer i betingelserne for nationalt arbejde.

Generelt må man således understrege, at den foreliggende bog ikke overflødig gør fortsat forskning i Sprogforeningens historie. Tiden efter 1920 kan med fordel behandles på den bredere baggrund, som det nationale arbejde i almindelighed udgør, fordi mange initiativer kom til at forløbe parallelt med andet nationalt arbejde. Både for tiden før og efter 1920 gælder det, at det utrykte kildemateriale må kunne udnyttes væsentligt mere intensivt, end det er sket her. Der savnes en præcis kildefortegnelse til bogen og en tilkendegivelse af udvælgelseskriterier og udnyttelsesgrad for det materiale, der er brugt. Kildematerialet angives at have været – foruden det eksisterende trykte – Sprogforeningens arkiv, »nogle brevsamlinger« på

Landsarkivet i Åbenrå og arkivet fra studenterforeningen Hejmdal (stiftet 1896) på Rigsarkivet. I de private personarkiver på Landsarkivet må der imidlertid kunne findes langt mere materiale, end der her synes at være brugt. Det gælder også privatarkiverne i Rigsarkivet, der slet ikke er inddraget, f. eks. arkiverne fra Regenburg, H. V. Clausen, Aage Friis og fra den seneste tid, J. Th. Arnfred. For tiden 1881 ff er foreningen Danebrogs arkiv også af betydning, fordi det var den forening, der fortrinsvis kanaliserede de vigtige danske tilskud til Sprogforeningen.

Flere emner kunne fortjene nærmere behandling, f. eks. kunne en analyse af foreningens økonomi i tidens løb være væsentlig. Hvor kom pengene fra, hvor store midler blev brugt til hvad, og hvordan var udviklingen inden for de forskellige arbejdsområder? Der kunne også granskes mere i forholdet til støtterne i kongeriget, og forholdet til administrationen kan belyses ved administrationens arkiver. Hertil kommer stoffet i dagspressen, der ganske vist er meget tidskrævende at bearbejde.

Sprogforeningens vigtigste indsats i fremmedherredømmets tid var oprettelsen af de mange bogsamlinger. Man savner et mere eksakt overblik over deres udvikling. Hvor lå de, hvornår blev de oprettet, hvilke bøger havde de og hvilke ikke? Besvarelsen af de to sidste spørgsmål kan fortælle noget om, hvilket Danmarksbillede foreningens ledelse ønskede at formidle til de brede lag, d. v. s. foreningens ideologi og den påvirkning, den ønskede at udøve. At man havde en klar forestilling om, hvad folk burde læse, fremgår f. eks. af et brev fra Sprogforeningens sekretær M. Andresen 1890 til H. V. Clausen, som passende kan afslutte denne anmeldelse. Andresen fastslår, at det ledende princip bør være at anskaffe bøger, der er egnet for de brede lag. »Og jeg antager næsten at for at få den slags bøger, må man snarest vælge sådanne, hvis oprindelse ligger noget tilbage i tiden. I den nyere og moderne danske litteratur, synes mig, er det nemlig mest spørgsmål fra kvindeløsgørelsen, ægteskabets eller måske kønslivets område, som sættes under debat, og de herved fremsatte tanker og ideer er endnu fuldstændig fremmede og uinteressante for den store del af vor befolkning, mens jeg heller ikke kan skønne, at det ville være i nogen måde gavnligt eller formålstjenligt, om der gaves den anledning til at grunde herover.«

Dorrit Andersen

Kim Salomon: Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920–33.

170 s. tekst plus Zusammenfassung, noteapparat, litteratur- og kildefortegnelse etc. Gyldendal, København 1980

Med denne disputats skal der gøres op med den hidtidige videnskabelige historieskrivning med nationale fortegn. Udviklingen i Sønderjylland skal nu analyseres ud fra et nationalt neutralt ståsted.

Kim Salomon argumenterer moderne, pseudorationalistisk og naivt: når man har klarlagt sine vurderinger, teorier og problemstillinger, er det muligt at stræbe efter upartiskhed. K. S. forveksler en neutral holdning med læserens kontrolmulighed. Og hans sprogbrug afslører, at han kun er kørt over i den anden grøft; nu er danskerne de store stygge nationale ulve, der daniserer Nordslesvig og skaber konflikter.

K. S. mener, at når man har en færdig teori eller måske endda to at vælge imellem, så gælder det i sidste tilfælde kun om at fastslå, hvilken af de to teorier der er relevant for at forklare grænsekonflikten. Så let er det at producere objektiv historieskrivning! Det går endnu lettere, når man reducerer sit billede af samfundet til et væv bestående af et gensidigt bytte af varer og tjenesteydelser. Metoden fungerer efter K. S.s mening også, når man anvender dette historieløse samfundsmønster på et grænseområde, som er gennemsyret af en grænsekonflikt, hvis rødder rækker mange århundreder tilbage.

K. S. hævder, at man ved hjælp af to teorier, nemlig 1. »grænsekonflikten er et produkt af nationale modsætninger« og 2. »grænsekonflikten er et produkt af sociale modsætninger«, kan forklare (!) grænsekonflikten i Nordslesvig.

Jeg vil ikke gå nærmere ind på forskellen mellem påstande, hypoteser og teorier, jeg vil kun understrege: her bliver der »forklaret«, inden man har forstået det mindste af Nordslesvigs nationale historie. De mennesker, der var aktører på denne århundredgamle konfliktscene, var præget af ideologier, der indeholdt mere og andet end kun »nationale« og »sociale« interesser, og deres samfund bestod af flere grupper end kun »borgerskab« og »arbejderklasse«. Ikke alle personer kan reduceres til »klassevæsener«, ikke alle forestillinger om samfund og individuel selvopfattelse svarer a priori til den marxistiske verdensanskuelse, ikke alle mennesker handler så entydigt, som marxistisk »videnskab«, dvs. ideologi, tror.

»Teorier« kan ikke give nogen forklaring på et historisk hændelsesforløb, de er kun hjælpemidler, der tjener til at ordne de historiske tilfældigheder, der findes i vor uoverskuelige fortid, således som den genspejler sig i kilderne. Historiske teorier forenkler, for at gøre stoffet håndterligt, men teorien bør efterhånden tilpasses forskningsresultaterne – og ikke omvendt! Salomon demonstrerer overbevisende, at hans tostrengede »teori« ikke svarer til objektets indviklede indhold. Men for at tilpasse hændelsesforløbet til teorien lægger han sit tyngdepunkt på »de generelle træk« i den nordslesvigske konflikt. Hvordan han finder frem til disse »generelle træk«, får læseren

imidlertid ikke at vide, og dermed forties en væsentlig del af arbejdsprocessen og læserens kontrolmulighed bliver begrænset. Men den vågne læser vil meget hurtigt opdage, at K. S. forenkler, reducerer og simplificerer alle individuelle eller særprægede træk, indtil kildestoffets indhold kan dækkes af banale udsagn. K. S. skubber alt til side, som kunne differentiere – og dermed sætte et spørgsmålstegn ved de to påstande, der er udgangspunktet for hans overvejelser. Det er derfor kendetegnende for denne afhandling, at der mangler ideologikritiske analyser af det foreliggende autobiografiske materiale, af samtidige aviser og tidsskrifter, ja at der i det hele taget mangler analyser, der går i dybden. K. S. holder sig pænt til kildematerialets overflade. Hans resultater svarer til arbejdsmetoden. K. S. konkluderer: »Nationalismen var en del af borgerskabets ideologi«, men de borgerlige førte an på begge sider; af dette resultat kan der ikke aflæses nogen forklaring på den nationale modsætning. Denne alt andet end overraskende banalitet ser K. S. helt rigtigt. Man var altså dansk eller tysk – men hvorfor? Intet svar! K. S.s teorier kan ikke klare dette spørgsmål. Kim Salomon konstaterer desuden: »... af denne undersøgelse fremgår, at ingen af disse teorier i rendyrkede former er aktuel for at forklare grænsekonflikten i Nordslesvig.« Denne konklusion stemmer også, når man sløjfer »i rendyrkede former«. Og hvis K. S. nu tror, at han har vist, i hvilken udstrækning kulturelle, økonomiske eller nationale faktorer bidrog til at skabe den konfliktsituation, som eksisterede i Sønderjylland 1920–33, så tager han gevaldigt fejl. Han giver ikke mere end enkelte små henvisninger og brudstykker; hans afhandling er ikke mere end et første tilløb.

Særligt tungtvejende er, at han er blind for den fundamentale kendsgerning, at slesvig-holstenerne syd og nord for grænsen fra 1920 siden 1815 har afvist enhver grænsedragning gennem deres »udelelige« land. Dette gjaldt også for de førende slesvig-holstenske socialdemokrater i årene lige efter 1918. Netop med hensyn til socialdemokraterne savner man en i dybden gående analyse af den nationale tiltrækningskraft, som de danske socialdemokraters partipolitik og det danske samfund udøvede på den jævne nordslesvigske socialdemokrat eller arbejder; kun at tale om økonomiske interesser er dog en noget tyndbenet argumentation.

Der mangler desuden bl. a. en beskrivelse af den afgørende forskel mellem forholdene nord og syd for grænsen: i Nordslesvig forsøgte det tyske mindretal i nært samarbejde med slesvig-holstenerne og det tyske udenrigsministerium at slå politisk mønt af de økonomiske krisers virkninger. Det danske mindretal i Sydslesvig samlede sine kræfter om en konsekvent mindretalspolitik og holdt sig derfor neutralt uden for de voldsomme indre tyske opgør – og det blev alligevel udsat for nationale konfliktsituationer.

Det lille danske mindretal var nemlig i vejen for tyskernes aggressive grænservisionspolitik.

Dog lad os se nærmere på Kim Salomons tekst, for på den måde at se på disputatsens videnskabelige kvalitet, dvs. bl. a. K. Salomons arbejdsmetode.

Et kort, men væsentligt kapitel, som endda bliver rost af en kompetent tysk kritiker, afslører hurtigt, hvor overfladisk og elendig denne disputats er. Kapitel 5.4 »De tyske mindretalsaviser« røber f. eks., at K. S. ikke har læst en eneste side af de fire aviser, og derfor leder man i dette centrale kapitel naturligvis forgæves efter en analyse af avisernes holdning, argumentation eller indhold. Avispolitikken reduceres til et – oven i købet ubesvaret – spørgsmål om antallet af aviser, som det tyske mindretal behøvede. K. S. gør ikke rede for sit »generelle« udvalg, og derfor forbliver det også en gåde, hvordan dette spørgsmål hænger sammen med undersøgelsens teoretiske udgangspunkt.

»De tyske mindretalsblade var afhængige af tilskud fra Tyskland. Hvor meget disse blade modtog fra Berlin, har det derimod ikke været muligt at afgøre« (s. 78). I noteapparatet finder man nogle magre henvisninger til AA-akter fra 1925 og 1928.

K. Salomon kender åbenbart ikke sin *Grænsevagten*, der allerede i månedsoversigten september-oktober 1923 kunne berette om etableringen af selskabet »Concordia« (!), som skulle administrere de pengemidler, der blev uddelt til tyske avisers grænsekamp nord og syd for grænsen. En sådan henvisning bør ses efter i sømmene.

Og Salomon kender heller ikke den relevante litteratur, ellers ville han have opdaget, at Det tyske Rige og Preussen den 5. april 1923 havde stillet 35 millioner (inflation)mark til »Konkordia«s rådighed – til grænsekampen i Nordslesvig. Formålet var at forhindre, at nordslesvigerne bukkede under for dansk propaganda.

Dog dette var langt fra tyskernes første indsats på presseområdet i Nordslesvig: så tidligt som i 1919 begyndte det tyske udenrigsministerium (AA) sine aktiviteter i Tønder – og fortsatte sin virksomhed også efter den 15. juni 1920. AA investerede mellem 1919 og 1921 100.000 mark i »Neue Tondernsche Zeitung«. »Apenrader Wochenblatt« fik i februar 1921 (!) et rentefrit lån på 100.000 m. Man støttede desuden »Sonderburger Zeitung«, som i 1923 blev overtaget af »Konkordia«. Og »Nordschleswigsche Zeitung«, hjemmetyskernes fællesavis, der startede den 29. januar 1929, ejedes ligeledes af det tyske udenrigsministeriums »Konkordia«, der med etableringen af denne avis havde opbygget »die erwünschte deutsche Einheitsfront«. Det drejede sig altså ikke bare om »tilskud«. Det tyske rige var meget virksomt – på dansk statsområde!

På grund af slesvig-holstenernes dogme om hertugdømmernes udelelighed er den nationale kamp nord og syd for 1920-grænsen en enhed for tyskerne. Derfor er det absolut nødvendigt, for at sætte konflikten i *denne* grænseland i det rette perspektiv, engang imellem at skele til forholdene i Sydslesvig. Men denne relevante henvisning til den demokratiske Weimarrepublikks hensynsløse pressepolitik mangler naturligvis hos K. Salomon. I Sydslesvig kvalte man i efteråret 1923, under undtagelsestilstanden efter Hitlers mislykkede »Ølstuekup« i München, de tyskskrevne danske blade, idet man forbød dem med den begrundelse, at de planmæssigt arbejdede på at løsrive yderligere områder fra Tyskland. Da bladene efter 68 dages forløb igen kunne udkomme, var deres økonomi ødelagt, en stor del af abonnenterne var faldet fra. Tyskerne havde nået deres mål. Men det tyske udenrigsministeriums nordslesvigske aviser agiterede fortsat for en revision af grænsen mod nord.

Både socialdemokratiske og borgerlige tyske regeringer har i Weimartiden fyret godt op under grænsekonflikten i Nordslesvig – også efter at de danske socialdemokrater i 1923 havde købt det tyske socialdemokratis anerkendelse af grænsen fra 1920.

Dette intetsigende – Salomon vil nok definere »generelle« – kapitel om »De tyske mindretalsaviser« er også på anden måde kendetegnende for hele afhandlingen. »I begyndelsen af 1929«, »visse politiske direktiver«, »visse grænser«, »visse restriktioner«, »i stor udstrækning«, »på personlige modsætninger«, »nogenlunde samme ståsted«, det vrimler med udefinerede begreber, vage ord, upræcise talemåder; sproget kører i frigear. Et uvidenskabeligt sprog karakteriserer Salomons stil, og denne stil svarer således nøjagtigt til tekstens mangel på konkret indhold.

Dette kapitel om et spændende og centralt emne er fusk og bekræfter kun det indtryk, som hele afhandlingen gør på en kritisk læser. Det er kedeligt, men næsten hvert kapitel kan plukkes i stykker som dette her; der findes kun overfladiske beskrivelser og analyser, væsentlig litteratur er blevet oversat, der mangler enhver form for videnskabelig diskussion, afhandlingen er skrevet i et upræcist sprog, den er desuden præget af uklar kronologi, således at relationen mellem aktion og reaktion går tabt. Disputatsens videnskabelige værdi er lig nul, dens informationsniveau lavt.

Teksten sluttet af med en »Zusammenfassung«, der er skrevet i et tysk lignende sprog, som er forståeligt for folk med gode dansk kundskaber.

Lunds universitet bør bevare os for flere doktorafhandlinger af den her slags.

Johann Runge

1930–1980. 50 Jahre Deutsches Gymnasium in Nordschleswig.

Eine Festschrift 1930–1945.

Redaktion: Karin Linke, Immo Doege, Volker Lindemann, Hans-Jürgen Nissen. Åbenrå 1980. 224 s., ill.

»Deutscher Schul- und Sprachverein für Nordschleswig« står som udgiver af et festskrift i anledning af 50-året for starten af den gymnasiale undervisnings begyndelse ved »Deutsches Gymnasium in Nordschleswig« i Åbenrå. Under ministeriet Stauning faldt den endelige afgørelse, efter at der fra det tyske mindretals side havde været gjort flere forsøg på at opbygge et højere skolevæsen i Nordslesvig. Ved undervisningsministeriel skrivelse af 13. maj 1933 meddeltes der rektor dr. Gäde ret til som rektor for Åbenrå tysksprogede gymnasium at afholde studentereksamen af nysproglig retning samt mellemskoleeksamen i eksamensterminen maj-juni 1933 på betingelse af, at skolen underkastede sig de efter dansk lovgivning almindeligt gældende regler for eksamensberettigede gymnasieskoler, dog med den afvigelse, at skolen kunne benytte tysk som undervisningssprog undtagen i dansk og Nordens historie. Studentereksamen fra privatskolen gav dog ikke adgang til embeder i statens tjeneste, men gav på lige fod med almindelig dansk studentereksamen adgang til videregående studium ved de danske universiteter og andre højere læreanstalter.

I festskriftets anden halvdel giver Immo Doege, nuværende Studiedirektor ved det tyske gymnasium, en indgående skildring af det tyske mindretals bestræbelser, især i perioden 1927–33, på at få opbygget et højere skolevæsen, hvilket altså til sidst kronedes med held.

Indtil skolens lukning 1945 havde i alt 13 årgange gennemløbet gymnasiet med en gennemsnitlig klassekvotient på omkring 15.

Immo Doege har præsteret et grundigt arbejde, hvad angår tiden før 1933. Det må imidlertid anføres, at proportionerne forskydes i forhold til, hvad der loves på titelbladet, når fremstillingen op til 1933 omfatter omkring 60 sider, mens perioden 1933–45 affærdiges med 6 sider i det der betegnes som »Überblick über die Entwicklung von 1933–1945«.

Over for Gottlieb Japsens vurdering: »Med oprettelsen af dette tyske gymnasium for Nordslesvig havde det tyske mindretal nået et mål, som man havde tilstræbt gennem en årrække, og Åbenrå by havde fået en kulturinstitution, der i tiden frem til 1945 i høj grad styrkede det nazistiske element« (Åbenrås Bys Historie bind III s. 204, 1974) anføres »Dass man sich am Deutschen Gymnasium von den Vorgängen in Deutschland nicht völlig distanzieren konnte, muss vor allem auch unter wirtschaftlichen Gesichtspunkten gesehen werden. Wie weit der einzelne Lehrer und Schüler innerlich

den Erscheinungen dieser Zeit gegenüberstand, ist aus unserer Lage schwer zu beurteilen« (s. 174).

Imidlertid har redaktionen i bogens første halvdel samlet en række bidrag, i hvilke tidligere elever fastholder deres erindringer fra skoletiden i 30'erne og under krigen, ligesom også nogle tidligere lærer fortæller bl.a. de to dansk lærere Georg Buchreitz, der var ansat ved skolen fra 1.8.1930 – 30.6.1933 og Ernst Wilson, ansat fra 1.8.1937 – 31.7.1942.

Disse skoleminder synes at være redaktionens svar på Gottlieb Japsens vurdering, idet Immo Doege skriver: »Eine Antwort auf die teilweise von dänischer Seite aufgestellte Behauptung, dass es sich bei dem Deutschen Gymnasium um eine »Hochburg des Nationalsozialismus« gehandelt habe, kann nicht nur vom Historiker gegeben werden. Vielleicht bieten die Beiträge im ersten Teil dieser Schrift zumindest eine Teilantwort auf dieses komplexe Problem«. (s. 108).

Det må på den baggrund være rimeligt at fastholde nogle indtryk efter læsningen, for så vidt som disse skoleerindringer belyser skolens ånd og tone og, må man antage, samtidig er redaktionsudvalgets indirekte svar. »Ab Sommer 1936 gehörten wir zur Kategorie der Gymnasiasten« skriver Elisabeth Nielsen. »Aus dem Süden wehte jetzt ein scharfer Wind. Die Geister begannen sich zu scheiden – im Lehrerzimmer hatte man sich formiert, dies natürlich ohne Wissen der Schüler. Uns war zugedacht, eine Eliteklasse zu werden, konform mit den Idealen der Zeit auf Vordermann zu gehen. Einige von uns opponierten, wohl mehr gegen die treibende Person als aus politischem Widerstand. Wir waren schliesslich erst Teenager, und das Zeitgeschehen lag ausserhalb unserer Kritik.«

For Georg Buchreitz blev stillingen efterhånden umulig. »Foruden dr. Gäde var der nok kun et par stykker, der holdt sig ranke. Mærkelige enkeltheder; en kollega havde hyppigt sagt, at Horst-Wessel-sangen – den plebejervise – skulle ingen få ham til at synge; han endte med at dirigere den som korsang. En elev, der hed Liselotte, holdt sig stiv og nægtede at synge med. Hun var stærk nok til at stå alene. Men der var dem, der mente, at det var under min påvirkning, at hun var så oppositionel.« (Se i øvrigt G. Buchreitz: Mærkepæle på vejen i Sønderjyske Årbøger 1979, s. 223–245).

Hanns Christian Jessen skildrer en lykkelig gymnasietid: »Wir Jungen spürten nichts von dem drohenden Unheil, das einige Zeit später heraufzog und viele von uns mit sich riss . . . Viele der Gefährten jener Zeit verschlang der grosse Krieg. Aber wie oft haben wir, wenn wir uns irgendwo trafen in Russland, Italien, Frankreich oder sonst wo, die Schulzeit heraufbeschworen«, medens Günther Oesten i »Bestandaufnahme eines Aussenseiters von 1933 bis 1939« tegner et billede, »dass gewiss nicht für die Mehrzahl

massgebend war und nur die Ansichten und Probleme einer ganz kleinen Schülerzahl wiedergibt.« Efter 1933 engagerede skolen sig »einseitig politisch und forderte eine absolute Gleichschaltung. Wenn die Verwirklichung nationalsozialistischen Gedankengutes auch von höherer Stelle in Deutschland gefordert worden ist, so war man doch von seiten der Schule sehr willens, diesen Anordnungen zügig nachzukommen«.

Spejderbevægelsen blev opløst og erstattet af »Deutsche Jungenschaft für Nordschleswig«, og da Günther Oesten ikke ville være med der, blev han prygllet af ældre skolekammerater »um zu einer besseren politischen Einsicht zu kommen. Meine Beschwerden beim Klassenlehrer nützten nichts«. »Von wenigen Lehrern des damaligen Lehrerstabes weiss ich zu sagen, dass sie sich für Andersdenkende eingesetzt haben«. »Im Frühjahr 1939 war man an der Schule von meiner Unbelehrbarkeit überzeugt, und mir wurde mitgeteilt, dass mein weiteres Verbleiben auf der Schule unerwünscht sei«.

Dansk læreren Ernst Wilson bemærker, at »havde jeg kunnet se lidt nærmere på forholdene, havde jeg muligvis trukket følehornene til mig. Jeg havde vel heller ikke forestillet mig, at mindretallet og dets ledelse var faldet for nazismen, og at skolen og dens undervisning var blevet totalt ensrettet«. Principielt var arbejdet det samme som i et normalt dansk gymnasium, men det var alligevel ikke så enkelt. »Danmark var vel for de fleste tyske nordslesvigere et fjernt og uinteressant begreb. Med Hitlers triumfer rettedes blikket i højere og højere grad sydpå, »Heim ins Reich«-drømmen stod for mange foran sin opfyldelse. Flertallet af gymnasiets elever var utvivlsomt præget af disse strømninger... For de elever, der ikke var af nazistisk observans, og sådanne fandtes, må det have været utåleligt«.

Hans Jürgen Gläser erindrer ikke, at der i undervisningen blev øvet nationalsocialistisk påvirkning. »Es gab natürlich die obligatorischen Schulfeiern, oft mit unserem grossen Orchester, aber das was ja auch eine Art der Pflichtübung... Ich will auch nicht die Schule verteidigen, sondern nur richtigstellen, was man einsitig dargestellt gesehen hat. Was uns damals vor allem beeinflusste, das war doch vor allem das Geschehen an sich. Das wirkte stark auf uns. Es war damals zunächst die Zeit der deutschen Siege und der damit verbundenen Begeisterung. Wir sahen ja vor allem auch die Fassade, wie sie uns die Propaganda zeigte. Das beeinflusste uns und riss viele in das Geschehen mit hinein«.

Joachim N. Rogge skildrer to år under krigen på skolehjemmet »Ahrensberg«. Dagen var præget af orden og disciplin. »Fand eine kulturelle Veranstaltung in Apenrade statt, dann konnte diese z. B. so angekündigt werden: »Heute abend findet im Deutschen Haus ein Vortragsabend statt. Ich erwarte, dass alle sich daran beteiligen«. Das Wort »erwarte« stand

stellvertretend für einen Befehl – auch wenn einem die angebotene Kulturserie noch so uninteressant erschien«. Vel var det ikke ganske umuligt at pjakke »aber man durfte sich nicht schnappen lassen«!

Man får et stærkt indtryk af det militære præg, der karakteriserede gymnastiktimerne, når man læser Erhard Wittmanns skildring.

Helmuth Wolffhechel fra Haderslev bringer følgende iagttagelse: »Während an der kommunalen Abteilung in Hadersleben die Lehrerschaft in nationaler Hinsicht sehr vorsichtig und zurückhaltend war, so war in Apenrade der Schulalltag geprägt von nationalen Feiern . . . An diesen Tagen war es üblich, dass die Schüler in Mädchenschafts- bzw. Jungenschafts-uniformen zur Schule kamen. In den letzten Kriegsjahren geschah es auch immer häufiger, dass Gedenkfeiern für gefallene Schüler, die sich freiwillig zum Kriegseinsatz gemeldet hatten, stattfanden«. Da flygtningestrømmen nåede Danmark, blev dele af gymnasiet belagt med disse. »Ich entsinne mich, dass einige der Flüchtlinge das grosse Hitlerbild der Schule auf dem Hauptflur herunternahmen und umdrehten, was zu grossem Krach mit dem neuen Leiter Dr. Bielfeldt führte«.

De anførte citater viser, at det er problemfyldt at beskæftige sig med det tyske gymnasiums historie i den angivne periode. Også redaktionsudvalget har sikkert måttet sande, at et festskrift kan skabe problemer. Den valgte fremgangsmåde at lade elever fra dengang skrive om de spørgsmål, som det ikke er til at komme uden om, og redaktionens sammenstilling af disse erindringer tegner et billede af »et kompleks problem«, som er egnet til at vække interesse også ud over gymnasiets snævrere vennekreds. Redaktionsudvalget fortjener anerkendelse for at have samlet disse brudstykker af et mønster. Det synes mig så meget mere, som mønsteret ikke just afkræfter G. Japsens tidligere anførte vurdering.

Knud A. Rasmussen

Egernførde bys historie. Red. af Harald Jørgensen, O. M. Olesen og Frants Thygesen.

Udg. af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1980, 291 sider, ill.

Der er god tradition for udgivelse af historisk og topografisk litteratur på dansk om Sydslesvig. I 1933 kom værket »Sydslesvig I. Hedeegnene mellem Angel og Frisland«, i 1935 »Sydslesvig II. Angel« og i 1953 »Flensborg bys historie«. Det var nu afdøde bibliotekslektor Poul Kürstein ved Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, der fortsatte dette arbejde i

1969 med udgivelsen af bogen om Nørre- og Sønder Gøs herred, det gamle Husum amt, og det var også Kürstein, der startede indsamlingen af stof til en bog om Egernførde. Studiefdelingen har med denne bog fulgt Kürsteins gamle plan op og har – naturligt nok – tilegnet bogen mindet om ham.

Bogen bærer titlen Egernførde bys historie, men burde nok have heddet Træk eller Rids af Egernførde bys historie, for nogen byhistorie i egentlig forstand er der ikke tale om. Dertil er den i for ringe grad præget af en klar sammenhæng, ligesom det kun er sider af byens historie, der behandles. Når dette er sagt, skal det samtidig slås fast, at bogen rummer nogle meget spændende afhandlinger, der kaster nyt lys over byens ældste og nyeste historie. Det drejer sig om Ole Harcks afhandling om »Egernførdes oprindelse« og afsnittet »Træk af Egernførdes udvikling siden 1914«, der er skrevet af landsretssagfører Peter Petersen, højesteretsdommer Frants Thygesen og fhv. socialkontorchef Richard Vosgerau. Af disse tre er den først- og sidstnævnte født i byen.

Disse to afsnit har anmelderen læst med særlig interesse, men også bogens øvrige afhandlinger om bestemte emner er i høj grad læseværdige. Det er prisværdigt, at man har fået en så kyndig mand som stednavneforskeren Kr. Hald til at skrive om byens stednavne. Det pointeres her, at der på købstadens område næsten ikke er bevaret et dansk navnestof, selv om byen ligger mellem de danske landsbyer Borby og Vindeby. Selve byens navn består af det danske ord *egern* og det nedertyske ord *förde*, der ikke har noget med fjord at gøre, men betyder vadested (højtysk: *furt*). Det sigter til overgangsstedet over Vindeby Nors udløb i Egernførde bugt. I Anne J. Christiansens gennemgang af »Kirkebygninger i Egernførde, Sct. Nicolai og Borby kirke«, skinner det også tydeligt igennem, hvorledes byens beliggenhed i grænseområdet mellem dansk og tysk har givet forskellige påvirkninger. Anne J. Christiansen behandler også Egernførdes billedskærere, først og fremmest Hans Gudewerd den yngre, der har lavet altertavlen i Sct. Nicolai kirke. Vi bevæger os her langt uden for Egernførde, men det er spændende at følge forfatteren i hendes påvisning af værker af billedskærerne fra Egernførde. Jørgen Ahlefeldt-Laurvig behandler et andet af byens kendte erhverv, fajanceproduktionen i 1700-tallet, der her anskues fra en kunsthistorisk og antikvitetsmæssig synsvinkel, men også her kommer vi langt omkring.

Også i Frants Thygesens afhandling »Træk af Egernførdes retshistorie« er det byens beliggenhed i et grænseområde, der er det centrale. Der lægges særlig vægt på at skildre tysk og romersk rets fremtrængen, et emne som forfatteren er særlig fortrolig med. Der lægges ikke skjul på, at stadsretten 1635 i vid udstrækning er præget af tysk og tysk-romersk ret, men der fremdrages tillige mange eksempler på, hvorledes dansk ret holdt sig på

mange områder, f.eks. kan det nævnes, at Jyske Lov fra 1241 på enkelte punkter holdt sig helt frem til ca. 1900.

Frants Thygesen fører skildringen helt frem til i dag og omtaler således også forholdene 1933–45. Det udmærker både dette afsnit samt bogens sidste afhandling »Træk af Egernførdes udvikling efter 1914«, at der ikke stikkes noget under bordet. En række embedsmænd og politikere, som i dag står i første række i Egernførde eller Slesvig-Holsten, var fremtrædende nazister, og deres gøren og laden i årene 1933–45 omtales nøgternt og præcist. Nogen større respekt for den afnazificering, der fandt sted efter 1945, lyser ikke ud af bogens tekst. Bogen må efter anmelderens mening på dette område have interesse langt ud over den kreds af danske læsere på begge sider af grænsen, som den først og fremmest er skrevet for, for hvor tit træffer man i tysksproget litteratur en tilsvarende åbenhed om disse forhold? Der er s. 254–67 et afsnit om danskheden i Egernførde. Det er bemærkelsesværdigt, at der i en by, hvor der kun i meget ringe grad har været en dansk tradition, ved byrådsvalget i 1978 er afgivet over 500 danske stemmer, og at byen har en dansk skole med et stort og støt voksende elevtal.

Som nævnt er dette sidste afsnit sammen med Ole Harcks indledningsafsnit nok de to afsnit i bogen, der bringer mest nyt. Ole Harck beskriver først de geologiske forhold omkring Egernførde. Han illustrerer med nogle udmærkede kort jernalderens talrige og vikingetidens mere fåtallige bebyggelser, men kaster sig først og fremmest ud i en redegørelse for forholdet mellem landsbybebyggelsen Borby på højderne nord for Egernførde og de to påståede voldsteder, et ved Borby kirke og det andet på vestsiden af indløbet til Vindeby Nor. Med Ole Harcks artikel falder mange ting på plads. Ole Harck tror ikke på, at der har ligget noget voldanlæg ved Borby kirke, i modsætning til Vilhelm la Cour (*Sønderjysk Månedsskrift* 1971), for hvem dette påståede voldsted spiller en central rolle. Der har i middelalderen kun eksisteret én borg, nemlig den borg, der findes gengivet i byens ældste segl fra 1302. Spor af denne borg kan ikke påvises i dag, men den har formodentlig ligget vest for indsejlingen til Vindeby Nor. På det næs, der skyder sig frem i Egernførde bugt øst for denne borg, er byen Egernførde opstået nogenlunde samtidig med borgen engang i begyndelsen af 1200-tallet. De få skriftlige kilder og byens kirker bruges som bevis herfor, og i øvrigt følges byens vækst ud på de forskellige strandvolde, der dannedes imod øst, en udvikling der illustreres med et par gode kort, s. 28–29.

Det kan undre noget, at vi i Harald Jørgensens afsnit »Egernførde købstads historie 1241–1914« med undertitlen »En oversigt« (s. 137–212) får gentaget byens middelalderhistorie. Ganske vist er det her set med historikerens øjne, men det virker forvirrende, især da Harald Jørgensen, der endog

er en af bogens redaktører, ikke tager hensyn til Ole Harcks opfattelse, men frisk og frejdig fremfører de ældre teorier. Det havde nok været mere rimeligt at overlade middelalderen helt til arkæologen og så lade dette afsnit starte med 1500-tallet.

Harald Jørgensen kalder sit afsnit en oversigt, og med ca. 75 sider til ca. 675 år kan det da også kun blive en oversigt. Men hvad får vi så at vide? Skildringen er koncentreret om byens overklasse af embedsmænd og større næringsdrivende. Hovedmassen af byens befolkning og dens liv får vi kun glimtvis et indtryk af, f.eks. s. 171, hvor beboerne i byens fattig- og plejeanstalter nævnes i forbindelse med en omtale af folketællingen 1803.

Meget af det, Harald Jørgensen fortæller om, er den almindelige tids-historie, især den politiske historie. Det er naturligvis vigtigt, at en bys historie sættes ind i en større sammenhæng, men efter anmelderens mening er det alligevel begrænset, hvor meget plads der kan ofres herpå, når der er så få sider til rådighed. Tiden ca. 1800–1864 er således behandlet på ca. 28 sider, men heraf redegør ca. halvdelen for periodens almindelige politiske historie. Især fylder skildringen af krigene 1807–14, 1848–50 og 1864 samt deres baggrund meget, selv om de kun havde meget ringe indflydelse på forholdene i byen. Ganske vist ødelagdes linjeskibet Christian VIII på bugten ud for Egernfærde den 5. april 1849, men det er ikke rimeligt at bruge tre sider på skildringen heraf i et værk, hvis emne er byens historie og ikke rigshistorie. For hvad betød det for byen? Harald Jørgensens bemærkning hertil er karakteristisk: »Man må gå ud fra, at adskillige af byens indbyggere på nærmeste hold har fulgt slagets gang, og at begivenheden i lange tider har været det almindelige samtaleemne, når byens borgere mødtes.« (s. 187).

Den måde, Harald Jørgensen har valgt at gå frem på, bevirker, at der ikke bliver plads til mere dybtgående analyser. Oversigten er udelukkende refererende og ledes af, hvad der har været af lettilgængeligt materiale. Noget overordnet syn på, hvad der har været drivkraften i byens udvikling, eller hvilke kræfter der har ændret byens struktur, findes ikke, det skulle da lige være det synspunkt, at en bys historie og udvikling er bestemt af den almindelige politiske udvikling.

Redaktionen har tilsyneladende stået over for det problem, at man har haft en række afhandlinger om enkeltemner, men at man manglede mere dybtgående studier af væsentlige sider af byens generelle udvikling, som man har kunnet øse af. Man har tilsyneladende ikke haft nogen intention om selv at lade disse studier foretage, og har derfor valgt at bringe denne oversigt, for dog at få noget, der lignede en sammenhængende skildring.

Efter anmelderens mening har man hermed sat sig imellem to stole. Harald Jørgensens afsnit kunne være delt op i nogle mindre afsnit af samme tilsnit

som bogens øvrige afhandlinger, f. eks. kunne et afsnit have behandlet byens fysiske udvikling på grundlag af prospekter og kort. Der er i Harald Jørgensens afsnit udmærkede gennemgange af Braunius' stik ca. 1586 (s. 148–50) og af Pontoppidans kort 1781 (s. 168 f). Traps kort 1864 gengives s. 194, men der er ikke i teksten nogen kommentar hertil. I øvrigt savnes et kort over byen, hvor man kan se, hvad de enkelte gader hedder. For den ikke-lokalkendte er det svært at følge med, når der rundt omkring i bogen henvises til bestemte gader.

Med en sådan gennemgang af kort og prospekter kunne man have fået et langt klarere indtryk af byens udvikling, end det nu er tilfældet, hvor disse oplysninger drukner mellem alle de mange andre facts. En institution som Christians plejehus kunne også have været behandlet for sig på linje med eller evt. sammen med Goschhof. Et erhverv, der igennem århundreder har spillet en betydelig rolle for byen, nemlig fiskeriet, kunne behandles på lignende måde.

Ved at fastholde tanken om at belyse byens historie ved hjælp af en række enkeltafhandlinger om væsentlige emner, ville der nok være kommet en klarere helhed ud af bogen, og jeg tror ikke, at den kronologiske sammenhæng ville have lidt skade herefter.

Bogen er rigt illustreret, og billederne står alle klart og skarpt, selv om nogle er noget små; men anmelderen kan dog ikke undlade at udtrykke en vis undren dels over udvalg og placering af billeder, dels over nogle billedtekster. Der er i bogen i alt ni portrætter, nemlig en hertug, en landgreve, en greve, en prins, en læge, en karetmager, en rektor, en SPD- og en CDU-politiker. Alle har naturligvis haft en eller anden tilknytning til byen, men alligevel finder jeg udvalget meget skævt. Placeringen af billederne er enkelte steder noget tilfældig. S. 142 gengives Braunius' stik ca. 1585, men stikket gennemgås i teksten s. 148–50. S. 160 gengives et billede af det tidligere Christians plejehus med følgende tekst »Den sidste rest af de gamle Ottenske industribygninger, der gennem en årrække anvendtes af den militære stiftelse, kaldet Christians plejehus«. Teksten er vildledende, for s. 181 fremgår det, at bygningen er fra 1831 og altså ikke fra Ottens periode i 1700-tallet. S. 174 tales der i en billedtekst om de »de berømte møller på bakkerne i Borby«. Hvorfor de er berømte, fremgår ikke nogetsteds. S. 196 bringes et udateret billede med teksten: »En fåreflok drives igennem Egerfnørdes gamle gader«. Hvorfor det bringes her, fremgår ikke, og læseren sidder tilbage med en række ubesvarede spørgsmål: Hvor kom fårene fra? Var det almindeligt i Egerfnørde, at får blev drevet gennem gaderne?

Vi lever i en tid, hvor billeder spiller en enorm rolle som informationsmiddel, og det kræver, at vi også i et historisk værk gør os meget grundige

overvejelser angående de billeder, der bringes. Der må være en sammenhæng mellem tekst og billeder, eller også må billed og billedtekst supplere selve teksten. Billedtekster må rumme klar og præcis information.

Bogens største værdi ligger i, at den åbner et dansk publikums øjne for, at der her så langt imod syd ligger en by, der til trods for, at den gennem århundreder har været tysk, i sin historie viser så mange træk, der peger nordpå. Endnu i dag fremtræder disse træk ved en vandring gennem byen og ved tilstedeværelsen af et dansk mindretal. Bogens forfattere fortjener ros for, at netop de danske træk er fremhævet, og bogens intention, således som den er fremført i forordet, er hermed nået. Forhåbentlig vil bogen også blive læst af et danskkyndigt tysk publikum. Men bogen er ikke nogen Egerfnørde bys historie. Dertil kræves mere end det, der er givet her, men den yder med sine afhandlinger gode og læseværdige bidrag til belysning af byens historie.

Henrik Fangel

Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Karl Dietrich Erdmann.

Herausgegeben von Hartmut Boockmann, Kurt Jürgensen, Gerhard Stoltenberg. Karl Wachholtz Verlag 1980. 702 sider.

Professor Karl Dietrich Erdmann fra Kiels Universitet har i sit alsidige virke været en af efterkrigstidens førende tyske historikere. Hans forskningsmæssige, pædagogiske og politiske interesser har spændt vidt, og han har i langt højere grad end mange af sine samtidige slesvig-holstenske og andre tyske historikere formået at forny sig uden at fornægte sin borgerligt-konservative baggrund.

Netop i udforskningen og formidlingen af det tyvende århundredes historie har professor Erdmann gjort en særlig fremragende indsats indadtil og udadtil, en præstation, der har vundet ham international anerkendelse.

Naturligt nok præges da også dette festskrift til ære for Karl Dietrich Erdmann af et bredt spektrum inden for den moderne historievidenskab. Der er bidrag til middelalderhistorie, nyere historie og især til vort eget århundredes historie. I den lange liste af vægtige bidrag i dette massive festskrift ses bl.a. adskillige væsentlige artikler vedrørende moderne dansk-tyske forhold.

Professor Kurt Jürgensen beskriver det besatte Slesvig-Holstens vej fra præjsisk provins til vesttysk delstat 1945–49. Derunder behandles naturligvis udførligt de dansksindede sydslesvigeres kamp for administrativ adskillelse af Sydslesvig fra Holsten. Dette kapitel i moderne dansk-tysk historie er skrevet på baggrund af bl.a. nyeste britiske kildemateriale fra Foreign Office.

Professor Alexander Scharff fortæller i sit bidrag til festskriftet om vejen over Kiel til Bonn-København-erklæringerne, der for alvor banede vej, så der gradvist opstod en reel afspænding i grænselandet. Professor Scharff er nok i sin analyse den mest nuancerede slesvig-holstenske historiker, når det gælder dansk-tyske forhold. Men det varer nok nogle år endnu, inden danske og tyske historikere bliver enige om vurderingen af Fr. W. Lübkes og Kai-Uwe von Hassels grænsepolitiske bedrifter.

Der er mange spændende ting at hente i festskriftet for Karl Dietrich Erdmann, og det tjener festskriftets redaktører til ære, at man ikke går uden om den varme grød. Nazitiden er også med, bl.a. i form af et bidrag ved Eberhard Jäckel om Adolf Hitler og tyskerne, et indlæg, der fortjener vid udbredelse. Ad åre kommer slesvig-holstenske historikere vel også til mere systematisk at udforske perioden 1933–45.

Anders Ture Lindstrøm

Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og selsvigholstenismen indtil 1850.

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 51, 1980. 532 s. indb., ill.

»Denne bog er hovedværket om præsternes holdning under det nationale opgør ca. 1830–50«, står der på Historisk Samfunds hvervefolder. Denne bog er faktisk meget mere. Asger Nyholms store værk er en stofrig skildring og i dybden gående analyse af Slesvigs slesvigholstensksindede præstestands åndelige og politiske udvikling i første halvdel af 1800-tallet og dens stillingtagen til kirke- og nationalpolitiske spørgsmål i dette tidsrum. Motiverne for disse præsters tilslutning til den slesvigholstenske bevægelse og til de tyske samlingsbestrebelse afdækkes. Der bliver gjort rede for et utal af individuelle nationale beslutningsprocesser, der overvejende var religiøst begrundede og – det er det prægende fællestræk – havde fået deres inspiration fra den religiøse vækkelsesbevægelse, der gik ud fra Schleiermacher.

Bogens både brede, dybtgående og koncentrerede fremstilling røber forfatterens indgående kendskab til hertugdømmets, ja man bør vel sige hertugdømmernes kirke- og personalhistorie og politiske udvikling. Læseren overvældes af stofmængden. Fremstillingen er i den grad stofmættet, at den »jævne« læser næppe vil få ret meget ud af dette store værk, hvis struktur er blevet ødelagt af de mange, mange præstebioграфier, der nok er yderst nødvendige, men hele tiden afbryder handlingens gang og derved gør skildringen uover- og uigennemskuelig.

Det ville have været synd at skære alle disse værdifulde levnedsskildringer væk. De er resultatet af mange intense arkivstudier og en kæmpearbejdsindsats. Oplysninger, der hidtil har været gemt under arkivstøvet, er blevet gjort tilgængelige, især da bogens udmærkede personregister letter adgangen til det omfattende materiale, der spredes ud over hele bogen. Men enhver, der ikke lader sig afskrække af en udførlig, velfunderet og tætpakket historisk fremstilling, enhver, der er villig til selv at yde en indsats for at udvide sin viden om Slesvigs fortid, vil have et vældigt udbytte af at arbejde sig gennem dette værk. Har forfatteren ikke lov til at stille krav til læseren? Er det ikke uretfærdigt at forlange, at en bog, der er summen af et langt forskerliv, skal være letkøbt læsning? Jeg er ikke engang sikker på, om det havde været en god idé at samle alle præstebioграфier i et tillæg, selv om bogen nok var blevet mere læservenlig.

A. Nyholm kortlægger med største præcision begivenhederne i de år, der er knudepunktet i Slesvigs nationalpolitiske udvikling, han gør det under et kirkehistorisk aspekt – og han gør det overbevisende. Det er lykkedes for ham at belyse og forklare årsagen til den nære forbindelse mellem religion og politik, der kendetegnede den slesvigske gejstligheds holdning under konflikten mellem ejderpolitik og slesvigholstenisme.

I Slesvigs stift stammede i 1848 13 af de i alt 237 fungerende præster fra kongeriget. 211 præster havde kun studeret i Kiel, 9 havde fået deres uddannelse både i Kiel og København, mens 17 var blevet uddannet alene i København, og disse var alle ansat i det dansktalende Nordslesvig.

Det er afslørende tal, der umiddelbart gør det forståeligt, at det store flertal af præster i Slesvigs stift under Treårskrigen tog stilling mod Danmark og det danske styre i Slesvig. Dertil kom en stærk »slesvig-holstensk« faktor inden for kirken, en slags »historisk ret«: siden 1542 havde en fælles kirkeordinans knyttet de to statsretligt adskilte hertugdømmer Holsten og Slesvig sammen til en slesvig-holstensk »landskirke«, der i 1848 sorterede under den i 1834 oprettede slesvig-holstenske fællesregering på Gottorp. Kirkens organisation talte altså mod de danske bestræbelser, der gik ud på at løse det tysk-holstenske greb om Slesvig. København rørte ved et fællesskab, der set med slesvig-holstenske øjne, var historisk begrundet.

Forfatterens hovedemne er imidlertid en tredje problemkreds: datidens religiøse brydninger og deres betydning for præsternes nationale sindelag og politiske stillingtagen.

I 1848 tørnede to tidsaldre sammen. På det politiske felt mødtes oplysningstidens verdensborgeridé med nationalstatsideologien, og på det religiøse område stødte rationalismen og de romantiske vækkelsesbevægelser sammen. Både nationalstatsideen og den religiøse fornyelse kom syd fra, de

kom fra Tyskland – og fra universitetet i Kiel, hvor de havde taget deres bygdelse omkring 1815.

I 1848 var der endnu 40 af Slesvigs stifts gejstlige, der havde studeret i Kiel-universitetets rationalistiske periode før 1815. En del af dem stod uforstående og famlende over for de politiske begivenheder under Treårskrigen. De forstod ikke det nationale modsætningsforhold. For dem bestod menneskeheden først og fremmest af individer, for hvem målet var udvikling af personligheden til lykke for dem selv og til berigelse for hele menneskeheden. Denne menneskehed bestod ikke af nationer, men af verdensborgere.

Hos den unge generation gik religion og nationalisme godt i spand. Tyskland repræsenterede det moderne, var fremtiden. Danmark og dansk teologi stod for den afskyelige rationalisme. De unge teologer havde lært af Schleiermacher, at kirken måtte være national og forlange af sine medlemmer, at de følte sig som et led i det nationale fællesskab. Langt den største del af den slesvigske gejstlighed var på grund af sin herkomst og uddannelse tyskpræget, den var både tysktalende og tysksindet. De mest begavede slesvigske præster følte sig hjemme i Tysklands nye vækkelsesbevægelser og i de tyske kirkelige samlingsbestræbelser. Af Dahlmann havde de desuden lært, at Slesvig-Holsten var en udelelig enhed, som af »tyskheden« var knyttet til den kommende tyske nationalstat. Flertallet af de slesvigske gejstlige var tysk-slesvigholstensksindede.

Disse gejstlige var bindeledet mellem statens øverste myndighed og folket. A. Nyholm gør opmærksom på, at præsternes indflydelse dengang var langt større, end man i nutiden almindeligvis forestiller sig: Det var gennem præsterne, at øvrigheden talte til befolkningen, og præsten formidlede de udensogns nyheder. Præsten var en autoritet; menigheden så i alle ting, også i de politiske, hen til præsten. Han afgjorde, hvad der efter Guds ord var ret eller uret.

Det er altså oplagt, at en undersøgelse af den slesvig-holstenske bevægelse må tage hensyn til de kirkelige aspekter. Og A. Nyholm gør det fyldestgørende. Han viser endda dette aspekts utallige individuelle småtræk. Han skildrer, hvordan præsterne i det sydlige Slesvig – i overensstemmelse med deres menigheder – kunne gå ind for en konsekvent slesvig-holstensk linie, og hvordan slesvig-holstensksindede (og lunkne) præster i det nordlige Slesvig tilpassede sig menighederne, når de tilkendegav deres danske sindelag.

Skildringen af den modsætnings- og hændelsesrige nationale kamp, som den slesvig-holstenske landskirkes gejstlige i Slesvig førte mod deres danske konge-hertug under Treårskrigen, er blevet et stort værk. Bogen er ikke let læsning, men den er et fremragende arbejdsredskab. Og det er efter min mening det væsentlige.

Johann Runge

Hans J. Muusmann: Stavedskov, Ejstrup, Kragelund
 Historisk Samfund for Sønderjylland 1980. 189s., ill.

Man kunne have givet bogen titlen: Fra grænse og til grænse.

Hans J. Muusmann var født ved den gamle grænse eller Kongeågrænsen den 29. februar 1896. Hans far forpagtede på dette tidspunkt Frifelt kro med tilhørende landbrug. Kroens ejer var den kendte tyske sognepræst og politiker, Johannes Schmidt, Vodder, der i enhver henseende kunne mere end sit Fadervor. Muusmann uddannedes ved landbruget, besøgte Vallekilde Højskole, der uddelte masser af åndelig føde, men frugale måltider, og denne kontakt med kongeriget gav kort efter hjemkomsten i 1914 mod til at vende illegalt tilbage til Danmark for at undgå en indkaldelse til tysk krigstjeneste. Da grænsen i 1920 flyttedes sydpå, ville skæbnen, at Muusmann blev trukket med. Han købte en gård i Kragelund, Bov Sogn, og i den følgende menneskealder var han med til at præge såvel den materielle som den nationale udvikling i dette store, magre og tyndtbefolkede grænsesogn.

Dette er i korte træk en »Blå Bog« over forfatteren af den foreliggende erindringsbog, der føjer sig fint, folkeligt og oplysende ind i Historisk Samfunds skriferække »Sønderjyske Levnesløb«. Det er en serie, der kalder på mere end det rent biografiske stof. Et tidsbillede skulle gerne følge med, og det gør det i Muusmanns tilfælde. De to gange, man følger ham »fra grænse og til grænse«, er væsentlige skildringer af den såkaldte overgangstids historie, og det er naturligvis spændende at følge en sønderjysk soldat på den illegale og livsfarlige flugt over Kongeåen.

Også beretningens åbenhed og objektivitet bør fremholdes. M. kalder en spade for en spade – også når den er tysk. M. har en del tilovers for førnævnte pastor Schmidt, der blev det tyske mindretals folketingsmand efter Genforeningen. Det lidt pikante forhold, at en præst også var kroejer, går forfatteren ikke ind på, men han vil være ved, at Schmidt var »en storartet mand« at være forpagter hos. Om den kirkelige betjening hedder det, at der tre søndage om måneden blev prædikeret på »et smukt dansk« i Vodder kirke. Præsten søgte at vinde befolkningen på en folkelig måde. De fattige nybyggere i Gånsager og Arrild moser, som embedsbroderen i Skærbæk, pastor Chr. Johs. Jacobsen, havde lokket til egnen som led i sin lyssky, tyske koloniseringspolitik, gik aldrig forgæves efter hjælp hos J. Schmidt i nabosognet. Den form for fortykningsværk skabte skel i befolkningen, konstaterer M. Det samme gjorde »missionsskellet«, konfrontationen mellem de forskellige kirkelige retninger.

Helt galt var det i den præstiske skole. Den frivillige og af læreren ildsete danske religionsundervisning blev som en straf lagt i forlængelse af den

ordinære skoletid. En lærer, der stammede fra Flensborg, pryglede løs på børnene ved enhver lejlighed eller kylede bøger i hovedet på dem, så det gav næseblod. Det kostede ham til sidst embedet, da en dreng var blevet tortureret i den grad, at han måtte til læge. Meget betegnende blev denne børneplager senere slagter!

Når M. ikke ville trække i den tyske trøje, havde han det ikke efter fremmede. Hans bedstefar havde det bogstavelig talt med tyskere, som bonden i H. C. Andersens eventyr »Lille Claus og store Claus« havde det med degne. Sønnensønnen lader den gamle Peder Muusmann træde lyslevende ud af historien som én af de sidste overlevende fra bondeopstanden i Brøns i krigsåret 1848. Her blev den gamle hårdt såret af sabelhug fra holstenske dragoner. Resten af livet fortalte røde striber i et pilskaldet hoved om den blodige træfning – »ej minde om en glimredag, kun om et trofast hjerteslag«, som mindstenen i Brøns fortæller. Da Peder Muusmann lå for døden, skulle hans ældste sønnesøn, der var tysk soldat, tage afsked med ham. Dårligt havde den døende fået øje på den uniformerede soldat, før han råbte: »Tag de klude af!«. Og dette skete, selv om det nok var imod reglementet.

Efter en brand overtog M.s far gården Stavedskov. Dette stednavn forklarer det første ord i bogens kedelige titel, der kunne være taget fra en rutebilkøreplan. Næste station blev i god overensstemmelse med titlen Ejstrup ved Kolding. Nu var det om at slå sig igennem for en desertør, thi bordet stod ikke dækket i Danmark. I begyndelsen blev de flygtede sønderjyder godt modtaget, men der blev jo efterhånden temmelig mange af dem. Stemningen slog om, og i årene 1917–18 kunne man støde på annoncer i grænsebladene, hvor der stod: Karl søges (ikke sønderjyde!). M. beklager sig dog ikke, men betegner disse venteårs som de bedste i hele hans tilværelse. Den grundtvigske bevægelse havde han mødt på Vallekilde og senere på Antvorskov Højskole. Som tjenestekarl i Danmark lærte han Indre Mission i den strenge form at kende.

Efter en sviptur til Norge blev det så endelig afstemnings- og genforenings-tid i Sønderjylland. Allerede i 1920 købte M. en gård i Kragelund, i og for sig ikke af nationale grunde, men fordi tyske landmænd holdt udsalg. Nogle skuffede ville sydpå. Det var en fattig og øde egn, M. kom til. Padborg, der først nu blev stationsby, var kun en klat huse og slet ikke i stand til at tage imod de blå danske grænsegendarmer, der foreløbig fik station i Fårhus. For de tilflyttede landmænd blev det en pionértid, også på det åndelige område. Her udviklede M. sig til at blive en foregangsmand, specielt med henblik på læplantning, afvanding og kultivering efter dansk mønster samt oprettelse af nye mejerier. Sådan noget medfører gerne tildeling af tillidsposter, og disse fulgte da også slag i slag. Som formand for Fårhus mejeri virkede M. ivrigt for

en sammenslutning af Bov sogns mejerier, der gennemførtes i 1949. Han blev også lokalformand for LS og deltog som sådan i det berømte bondetog til København i 1935.

Optegnelserne slutter i 1973 med de oprigtige ord: Hvor har vi det godt i vort lille Danmark! Profetisk udtrykker forfatteren tvivl om, hvor længe den velfærd kan vare ved. »Kan vor arme krone i længden holde til dette pres? Vi ældre fra den gamle skole forstår det ikke!« Tre år senere døde Hans J. Muusmann. Han oplevede at få ret, men havde dog kendt både dårligere og farligere tider.

Erindringer skal gerne kunne tale for sig selv. Alligevel er redigeringen ikke uden betydning. Der havde været grund til at bringe en kort præsentation af forfatteren sammen med et fotografi, enten i et forord eller på bogklappen, hvor der er plads nok. Man savner endvidere en ordliste eller et noteapparat til forklaring af specielle udtryk såsom »normalkrave«, »kainit«, »Thomas-slagge« (begge dele kunstgødning). »Seredella« (græsfrø), »demat« (vestslesvigsk mål), »Höfeverwaltungsgesellschaft« o.s.v. Tyske sætninger bør oversættes. Til gengæld er det overflødigt at bruge den dobbelte form »ridende dragoner«. Titlens ret ukendte stednavne kunne have været vist på et kort. Tekstens kun strejfede historiske begivenheder, bondeslaget ved Brøns, Landeværnets indsats o.s.v. burde et lokalhistorisk udgiverselskab have ridset op leksikalt.

Disse få kritiske bemærkninger er bl.a. gjort med henblik på de yngre generationer, der helt naturligt ikke kan have et direkte forhold til begivenhederne, og som har vænnet sig til at blive forkælet af de kommercielle forlags læservenlige vejledning. Nærværende skriferække er et godt udgangspunkt for gennem anvendt pædagogik at lade forfatterens private oplevelser belyse en historisk epoke gennem et skønsomt supplement med redaktionelle kommentarer og relevant billedstof.

Eskild Bram

Bognyt

Nye arkivfortegnelser fra Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp slot.

I serien af arkivfortegnelser udgivet af landsarkivet i Slesvig, som startede i 1975 (se Sønderjyske Årbøger 1979 s. 246), er i 1979 udsendt en fortegnelse over konsistoriet i Ratzeburg og som bd. 8 i 1980 en fortegnelse over landråds- og kredsudvalgsarkivet fra Steinburg kreds (abt. 320). Selv om denne kreds ligger i det sydligste Holsten, er der akter af interesse for Nordslesvigs historie. Her kan man finde akter vedr. indsamlingen til Bismarck-mindesmærket på Knivsbjerg 1896, vedrørende støtte til tyskheden i Nordslesvig 1909–35 og vedr. Wohlfahrts- und Schulverein für Nord-schleswig og privatskolen i Tinglev 1919–44.

L.N.H.

Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, 7. bind, 1979–80, 334 s.

I 1886 startede Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte udgivelsen af de middelalderlige kilder til Slesvigs og Holstens historie, og i årene 1962–71 udkom bd. 6, som omfatter tiden 1376–1400. Et udførligt sted- og personregister hertil er nu udsendt som bd. 7. Den tilsvarende danske kildeudgave, Diplomatarium Danicum, med oversættelse i Danmarks Riges Breve, dækker endnu ikke perioden 1376–1400, og derfor er Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden bd. 6 endnu et uundværligt værk for danske middelalderhistorikere. Bind 7, registret, gør det nemmere at benytte denne betydningsfulde kildesamling.

L.N.H.

Litteratur om Slesvig – et udvalg af bøger indgået i Den slesvigske Samling 1972–1978. Udarbejdet af Viggo Böhrnsen Jensen. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1979. 109 s. Ill. I kommission hos Padborg Boghandel.

Katalogen fortsætter den tidligere udsendte, der dækkede perioden 1964–1971, som var udarbejdet af Gert Fabrin. Den vil for årbøgernes læsere især være til hjælp ved rekvisition gennem eget bibliotek og giver samtidig et indtryk af Den slesvigske Samlings righoldighed. Samlingen, der også omfatter pjecer og særtryk, rummer godt 22.000 bibliografiske enheder. Katalogen bringer gengivelse af nogle af de spændende billeder, der er indgået til billedsamlingen; denne omfatter idag ca. 15.000 historisk-topografiske billeder fra Sydslesvig og ca. 5.000 portrætter.

K.F.

Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie. Introduktion og registrant ved Karen Schousboe.

Udgivet af Institut for europæisk folkelivsforskning, Brede, 1980, 169 s.

Interessen for dagliglivets historie, for skik og brug, levevilkår og økonomiske relationer vinder frem i disse år. Gælder interessen bøndernes levevilkår, er få kilder af større betydning end bøndernes egenhændige regnskabs- og optegnelsesbøger. Disse er bevaret i ret stort antal fra hele landet, men flest og ældst er de sønderjyske, som især findes i landsarkivet i Åbenrå. Karen Schousboes værdifulde bog registrerer og omtaler 270 bondedagbøger fra hele landet, men heraf er alene 91 fra Nordslesvig. Mens kongerigske bondedagbøger først synes at forekomme fra 1700-årene, optræder de nordslesvigske allerede fra 1600-årene, og de var længe de mest avancerede. I disse dagbøger fortæller bønderne om det daglige arbejde, om handelsforbindelser, om tjenestefolkene, om vejret, offentlige ydelser og slægtens historie. De er regnskabsbøger og levnedsskildringer. Materialet spænder fra Fladsten-bogen fra Løjt (1580–1788) over storbonden og handelsmanden Peter Beyers regnskabsbøger fra Skastgård 1680–1885 til Christen Hanssens regnskabsbøger fra Nørremølle 1813–45, for blot at nævne nogle få eksempler. Denne bog, som er udstyret med gode registre, og som omtaler hver enkelt af disse værdifulde bøger, åbner for et hidtil kun lidt benyttet materiale, hvis betydning for studiet af den sønderjyske landbefolknings historie ikke kan overvurderes.

L.N.H.

Claus Scharf und Hans-Jürgen Schröder: Die Deutschlandpolitik Grossbritanniens und die Britische Zone 1945–49.

Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte. Beiheft 6. Franz Steiner Verlag (Wiesbaden 1979). 186 sider.

Fra tysk side er der i det sidste tiår sket voldsomme fremskridt med hensyn til udforskningen af Tysklands efterkrigsudvikling. Institut für Zeitgeschichte i München har været en meget vedholdende motor og inspirator i dette meget komplicerede arbejde, der let tilsløres af de ideologiske felttog, der føres på begge sider af den tyske delingslinje. Et spændende led i denne store udfordring er udgivelsen af den store *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*. Den skal omfatte hele perioden 1945–80 med fem bind og redigeres af Karl Dietrich Bracher, Theodor Eschenburg, Joachim C. Fest og Eberhard Jäckel. Af særlig relevans for os bliver naturligvis ikke mindst Eschenburgs bidrag om den allierede besættelsespolitik 1945–49.

Men også det her foreliggende samleværk med afhandlinger om forskellige sider af britisk Tysklandspolitik har betydelig interesse. Kun i sin samlede Tysklandspolitiske sammenhæng kan den britiske politik efter 1945 i Sydslesvig og Holsten forstås, og de syv afhandlinger samlet her giver et grundlag for en betydeligt mere nuanceret vurdering af besættelsespolitikken på de forskellige felter. Der vil naturligvis være mange interessante områder tilbage, efterhånden som mere britisk og tysk kilde-materiale bliver tilgængeligt, men den foreliggende publikation er et meget stimulerende oplæg i den løbende forskningsdebat.

A.T.L

Julius Feddersen: Die Grenzlandpolitik Friedrich Wilhelm Lübkes.

Dissertation, Julius-Maximilian-Universität Würzburg 1979. 509 sider med bilag.

Denne tyske afhandling om F. W. Lübkes grænsepolitiske indsats omfatter en biografisk skitse samt en omfattende analyse af den nationalpolitiske udvikling syd for grænsen 1945–54. Afhandlingen har som bilag et længere interview med tidligere ministerpræsident Kai-Uwe von Hassel om Lübke og om von Hassels egen grænsepolitik. Julius Feddersen har bearbejdet et meget omfattende kildemateriale fra tyske politiske partier, institutioner og grænseorganisationer. Den er et nyttigt supplement til den eksisterende tyske produktion, selv om den ikke erstatter en egentlig Lübke-biografi. Der anvendes også en hel del danske fremstillinger, selv om Dr. Feddersens grundholdning og fortolkninger bærer præg af traditionel tysk tankegang.

A.T.L

H. E. Sørensen: Bredebro gennem 75 år.

Forlaget Melbyhus, Skærbæk 1979, 128 s., ill.

Bogen er udgivet af L. Nielsen Jepsens Spændtræfabrik og Tømmerhandel A/S i anledning af firmaets 75 års jubilæum. Den lokalhistorisk interesserede har grund til at sige firma og forfatter tak for den måde, opgaven er blevet løst på. De store spørgsmål fra perioden er skildret udførligt: brydningen mellem dansk og tysk fra århundredskiftet op til 1914, forholdene under den første verdenskrig, afstemning og genforening, vanskelighederne i 1920'erne og 1930'erne, besættelsestiden og den ændring i Bredebros fysiognomi, der på grund af industrialiseringen er sket gennem de sidste 20 år. Mange steder er det lykkedes at få primære udsagn frem; humoren har fået sin plads også. Bogen er stofmættet som få lokalhistoriske skildringer og særdeles velskrevet; blandt illustrationerne er der spændende enkeltheder, som billedet side 75 af den russiske krigsfange, der under 1. verdenskrig med studeforspændt vogn, kørte mælk fra Harres til Bredebro. Det jubilerende firma har fået den plads, det tilkommer, og ikke mere, som et vigtigt led i den industrielle udbygning af det lille bysamfund, det ligger i.

K.F.

Brændstrupbogen.

Udgivet af Brændstrup Hjemstavnsforening. 1980, 204 s., ill.

Bogen må med sine mange afsnit betragtes som en foreløbig rapport fra hjemstavnsforeningen om indsamlet stof. »Hjemstavnshistorien kan ikke afsluttes på et bestemt tidspunkt, men vil løbe videre, så længe der er et arbejdende og virksomt samfund,« siges der i forordet. Men her er fastholdt en række væsentlige træk fra livet i Brændstrup kommune i Rødding sogn, overvejende fra tiden efter 1864. Hans Kaus skildring »Fra kampen mellem dansk og tysk« (1908) er genoptrykt og følges op af Thora Constantin Hansens skildring fra genforeningstiden, hvor hun opholdt sig på Brændstrupgaard, mens Johs. Burgdorf skriver om modstandsgruppen i Brændstrup

1940–45. Skolens historie skildres grundigt, og der er biografier over tre betydelige brændstrupper: missionær Peter Paulsen, gårdejer Olav Fink og lærer Chr. Seeberg, hvis dialektdigtning finder omtale og bringes med eksempler. Mange andre emner er taget op. Et meget interessant og charmerende afsnit er viet amtsbanegården. – Bogens anden halvdel rummer en fortegnelse over alle Brændstrupejendomme med deres ejerforhold op til 1. januar 1980. Bogen er rigt illustreret.

K.F.

Peter Hansen: Småglimt fra Hellevad sogn.

Tinglev Bogtrykkeri. 1980. 95 sider, ill.

Forfatteren, pens. førstelærer Peter Hansen, gør i sit forord opmærksom på, at dette ikke er bogen om Hellevad sogn, men egentlig tænkt som svar til spørgelystne elever fra sognets lejrskole. Den er dog blevet til meget mere og giver en mængde stof, samlet gennem et langt liv på stedet. Sognets geologi og arkæologi gennemgås, den rige sagskat fremdrages, således sagnet om »Kløver Es«. Vandmøllen og familien Jacobsens tilknytning til den skildres, ligesom det lokale sprog analyseres. Sociale og erhvervmæssige forhold har fået deres kapitel. – Om 9. april 1940 berettes det ejendommelige træk, at National Forenings bestyrelse om eftermiddagen gav kaffe på »Kløver Es« til de soldater, der var kommet cyklende fra Bredevad, medbringende to tilfangetagne tyske soldater. Kaptajn Bartholdys tale ved denne lejlighed er refereret efter dagbogsnotat. Som medforfatter har Peter Hansen haft pastor Peters-Lehm, der har skrevet om kirken, og fhv. førstelærer Peter Høier, der har skrevet et fyldigt kapitel om skolernes historie.

K.F.

Løgumkloster-studier 2.

Udgivet af Refugiets kulturforening og Historisk forening for Løgumkloster kommune. 1980. 129 s., ill.

Disse studier, der er udgivet med mag.art. Niels Sterum som hovedredaktør og under medvirken af Frede Gotthardsen og Jens Kr. Krarup, tager sit udgangspunkt i det stof, kloster og kirke frembyder, men rummer også almindeligt kulturhistorisk stof fra egnen og videre ud. I dette hæfte findes således en artikel om de seneste arkæologiske udgravninger ved Øm kloster af Ole Schørring, der med udgangspunkt i dem beskæftiger sig med dateringen af de middelalderlige klosteranlæg og fremhæver, at nye udgravninger i Løgumkloster vil være ønskelige, bl.a. til datering af den nedbrudte vestfløj. Jürgen A. Wissing følger gennem inventarlisterner fra 1566 og 1587 klostrets anvendelse efter dets nedlæggelse i 1548 under henholdsvis hertug Hans den Ældre og hertug Adolf af Gottorp. Niels Sterum bringer en redegørelse for udgravningen af stenaldergraven på Søgård Søndermark ved Bredeådal og står tillige for oversættelsen af Løgumklosterkapellanen Kruckenburgs Løgumklosterbeskrivelse fra 1797, et i historisk henseende usikkert dokument, præget af rationalistisk tankegang. Ingelise Selstrup har samlet jernbanerindringer fra Løgumklosteregnen. Man finder både oplysning om jernbanernes betydning til skiftende tid

(amtsbanen Åbenrå-Løgumkloster 1901-1926 og statsbanen Rødekro-Løgumkloster 1927-1936), om arbejdet ved og på banerne og et stort anekdotisk stof, knyttet til de mange stationskroer. Der ligger et imponerende indsamlingsarbejde bag denne artikel, og man sidder med en fornemmelse af, at det er i sidste øjeblik, det er blevet gjort. Løgumkloster-studier 3 er bebudet udsendt. Den allerede eksisterende righoldige litteratur om Løgumkloster finder herved et godt supplement. Er det ikke lidt pessimistisk at nøjes med et oplag på 450 eksemplarer?

K.F.

H. E. Sørensen: Håndværk og handel i Skærbæk gennem 100 år.

Udgivet af Skærbæk Håndværker- og Handelsstandsforening. Skærbæk 1981. 128 s., ill.

Skærbæk-egnen er dyrket flittigt i de senere år. I hurtig rækkefølge er udkommet bøger om Rømø, om Skærbæk kirke og Brugsforening, om Landboforeningen for Skærbæk og Omegn, og den berygtede pastor Jacobsen har fået en slags »renæssance«. Nu har Skærbæk Håndværker- og Handelsstandsforening i anledning af 100-året for stiftelsen i 1881 udsendt en jubilæumsbog af den flittige H. E. Sørensen.

Forfatteren tegner på grundlag af foreningens arkiv, materiale i landsarkivet og lokal mundtlig tradition, samlet især hos den vidende hjulmager Niels Jensen, et billede af foreningen og Skærbæks næringsliv gennem det forløbne århundrede. Udviklingen op til 1. verdenskrig skildres især gennem en omhyggelig omtale af alle næringsdrivende. Men også de større linjer i næringslivets udvikling er trukket op. Den nyere tid er anskuet gennem foreningens forhandlingsprotokoller. Resultatet er blevet en indholdsrig, til tider humorfyldt, personal- og lokalhistorie, hvor hele det lokale galleri af personer og virksomheder passerer forbi. Sammen med de gode og sjældne billeder er der skabt en guldgrube for den lokalt interesserede, og bogen samler megen værdifuld mundtlig overlevering, som ellers let kunne være gået tabt.

Meget prisværdigt er der her taget hul på en periode, som hidtil var næsten urørt af historikerne. For tiden op til 1. verdenskrig har forfatteren med held forsøgt at skildre den erhvervsøkonomiske udvikling i længere perspektiv. Kun skade, at disse afsnit trods alt er kommet til kort over for den person- og firmacentrerede opbygning, der sine steder får karakter af en materialesamling. Dog kan dette nok forklares som et offer bragt på festskriftgenrens og den lokale læsers alter, et offer, som sikkert stærkt øger bogens lokale popularitet.

L.N.H.

Werner Christiansen: Tønder Huse – Tønder Slægter.

Udgivet i anledning af Tønder Sparekasses 160 års jubilæum. 1980. 120 sider, ill.

Tønder Sparekasse har i ovennævnte anledning draget omsorg for, at en række artikler i lokale dagblade fra den kyndige og flittige lokalhistoriker Werner Christiansens hånd er blevet genoptrykt.

De aftegner et omfattende billede af livet i Tønder og de slægter og personer, der prægede det, især i tiden omkring århundredeskiftet, og udgør med nævnte tidsbegrænsning en hel lille byhistorie i sig selv.

Bogen må være til lige glæde for gamle tøndringer, der fra mundtlig tradition, kender noget til tingene, og de mange nye borgere, der måtte ønske at kende deres bys umiddelbare fortid. Værdifuld er den selvbiografi, der på forordets plads, indleder den smukke lille bog. Her redegør forfatteren for, hvordan hans historiske interesse er opstået og vokset, og der gives et nænsomt billede af fødesognet Hjørpsted.

K.F.

1880–1980. Plaetner Stiftelsen, Flensborg.

Redigeret af Franz Wingender, Flensborg 1980, 36 s. ill.

Der er i det lille skrift gjort rede for Plaetnerslægtens betydning, naturligt koncentreret om stiftelsens donator Jacob Peter Plaetner, der ud fra sin livsførelse og sociale indsats fik tilnavnet »Den barmhjertige broder«, og de to første bestyrelsesmedlemmer broderen Franz Wilhelm Plaetner og svogeren Johannes Matzen. Stiftelsens forhold til forskellige tider er skildret, herunder virkningen af de totale økonomiske sammenbrud, den har været udsat for. Gustav Johannsens mindeartikel over Jacob Plaetner fra Sønderjydske Aarbøger 1894 er genoptrykt in extenso.

Wingender omtaler modsætningsforholdet mellem Jens Jessen og Jacob Plaetner: »Jessen ville kampen, men Plaetner var et godt eksempel på den danske flensborger, som helst ville leve i fred med sin tyske nabo og ikke 'have modhu til det tyske sprog'«. Plaetner, der fra 1864 bevidst brugte det danske sprog og søgte den danske gudstjeneste i Helligåndskirken, lod sætte tysk indskrift på Plaetnerstiftelsen og Plaetnerasylet i Riddergade. Også indskriften på hans gravsten på Den gamle kirkegaard blev sat på tysk. – Besøgende ved Plaetners grav kan passende læse Wingender som introduktion til besøget.

K.F.

13. november 1930 – 50 år dansk skole i Slesvig by.

Tryk: Dansk Ungdomssekretariat. 1980. 24 sider, ill.

13. november 1930 begyndte 16 børn dansk skole i Slesvig. Naturligt nok har hovedbidragyderen pastor Jens Svendsen koncentreret sin fremstilling om de første vanskelige, men spændende år i en stærkt medlevende skildring. Over 17 fotos og deres billedtekster følges udviklingen op, og der bliver plads for Jørgen Maibom til at tegne et markant portræt af Svend Johannsen. Hæftet er vel især tiltænkt forældre, elever og tidligere elever. De to første kategorier kender naturligvis de nutidige forhold på byens to store skoler (1980: 585 elever); men man kunne godt have ønsket sig dem fastholdt her; for hæftet bør i al dets lidenhed noteres som et væsentligt skolehistorisk bidrag.

K.F.

Ernst Schlee: Die Stadt Schleswig in alten Ansichten.

Schleswiger Druck- und Verlagshaus. Slesvig 1979. 130 s.

Bogen, der er udgivet af Selskabet for Slesvigs byhistorie, er en stærkt gennemarbejdet

og udvidet udgave af professor, Dr. Schlees gamle værk. Der er gengivet et omfattende billedmateriale, der kommenteres kort og klart. Man glæder sig over fremragende boghåndværk, og stoffet er ordnet på en så overskuelig måde, at bogen bliver et godt hjælpemiddel for den, der vil besøge byen. At slottet Gottorps historie følges op, er en selvfølge, men også om de mere ydmyge lokaliteter er der oplysning at finde. Bogen vil være lige nyttig for turister og den lærer, der skal forberede en ekskursion til byen. Det betydelige nye stof, især af arkæologisk karakter, der i disse år dukker frem til belysning af Slesvigs historie, gør jo et besøg i byen særligt attraktivt.

K.F.

Oversigt over årsskrifter og periodica

udgivet af lokalhistoriske foreninger og arkiver i Sønderjylland 1980/81.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie. Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 1. December 1980. Indhold: Bedsted sogn – Præstegårdens historie – Angående huset Sivkrovej 29 – Kirkebogsnote – En barnemishandlerske i Bedsted – Udstykningen af Gravlund Mark i 1950-erne – Bageriet i Bedsted – Rimet om Jørgen Brand – Sogne oplysninger fra 1837 – J. Th. Lundbyes død – Forvarsel om Lundbyes død – Sagn om vættesmed i Mårbæk Bjerg – Sagn om kirkeklokken, der menes støbt i Helligdal – Avisnoter. Nr. 1. April 1981. Indhold: Byremse – Kirkestatistik for 1980 – Kirkegade i Bedsted omkr. 1915 – Bebyggelsen i sognet gennem tiderne, om landsbyernes alder, deres navne og betydning – Det stod i avisen – Skoleforhold i degn Jepsens tid – Studehandel – Første verdenskrigs optakt, og Nic. C. Niensens sidste dage i embedet set i belysning af hans egne dagbøger – Vejvisersten fra 1785 – Begravelsesskik i Bedsted i 1700-tallet – Dødsvarsel af roser – Sagn om oprindelse af landsbyernes navne – Sagn om brandtræer.

Skrifterne fås ved henvendelse til Henning Haugaard, Magnolievej 11, 6000 Kolding. Telf. 05 53 17 61.

Bov

Fra Bov Museum.

Udgivet af Historisk Samfund for Vis herred.

Årgang 3. 1980. Indhold: Knud Jensen: Om Bov sogn – R. P. Sørensen: Bevar vore forter – A. P. Paulsen: Træk af Bov skoles historie – Knud Jensen: Omstrejfende folk og dramatiske hændelser – Knud Jensen: Natvægtene i Bov – Knud Jensen: Bygaden i Bov – Knud Jensen: Efterskrift til kostebindere – Knud Jensen: Jacob Jørgensen i Pluskær. Skriften fås ved henvendelse til Thorvald Larsen, Østerløkke 13, 6330 Padborg. Telf. 67 19 14.

Broager

Broagerland.

Udgivet af Lokalhistorisk forening for Broagerland.

Nr. 1. 1980. Indhold: Peter A. Petersen: Udstykningen og udflytningen i byerne

Mølmark og Broager – Svend Hollensen: Sagn og gamle fortællinger fra Broagerland – Peter Nissen: Udstykningen af Krammark – H. Hüttmann: Gæstearbejdere for 100 år siden – Svend Hollensen: Smølvold – Peter A. Petersen: Broager Vandværk – Lokalhistorisk forening for Broagerland.

Skriftet fås ved henvendelse til Ihles Bogtrykkeri, Storegade 23, 6310 Broager. Telf. 44 11 00.

Ensted

Ensted kirkesogn i Aabenraa kommune.

Udgivet af Johannes Heinsen og Johannes Bondesen.

Nr. 1. 1980. Indhold: Minder i Ensted kirkesogn fra 2. verdenskrig 1940–45 – Minder fra 1. verdenskrig 1914–18 – H. S. Lindahl: Stubbæk frivillige Brandværns historie – Studediger i Ensted kirkesogn – Vejenes historie i Ensted kirkesogn – Oldtidsminder i Ensted Kirkesogn – Sjøv i Ensted sogn 1942 – Skelsten i Ensted kirkesogn – J. Heinsen: Et hjørne i Ensted sogn – Fortidens lokalhistoriske arbejder – Nedrevne huse og gårde i Ensted kirkesogn – Oversigt over besiddere og ejere af Felsbækgaard.

Skriftet fås ved henvendelse til Johannes Bondesen, Wais 1, Stubbæk, 6200 Åbenrå, Telf. 66 33 06. Johannes Heinsen, Bygade 4, Stubbæk, 6200 Åbenrå, Telf. 66 37 45.

Gråsten

Historisk forening for Graasten by og egn

Nr. 6. 1980. Indhold: Poul Andersen: Buskmose – Poul Andersen: Fattigvæsen og fattiggård – Poul Andersen: Kværs forsamlingshus – Årets gang 1979.

Skriftet fås ved henvendelse til Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten, Telf. 65 82 44.

Løjt

Det gamle Løjt.

Udgivet af Løjt Sogns lokalhistoriske forening.

Nr. 3. 1980. Indhold: Mads Lildholdt: Lillebanen mellem Løjt Land – Petrea Schmidt: Løjt frivillige Brandværn – Sophie Berg: Af Eschel Tofts visebog 1886 – Jes M. Holdt: En løjting sømands eventyrlige skæbne – Claus Claussen: Marcus Claussens dagbog – Petrea Schmidt: Stine Holm, en kvindeskæbne fra Løjt – Jes M. Holdt: Af Barsøs skolekrønike – Jes M. Holdt: Af Nørregadens historie – Petrea Schmidt: En kirkeko – Petrea Schmidt: En aftægtskontrakt fra 1842 – Jes M. Holdt: Fra 30-årskrigenes onde tid – Povl Reuter Jespersen: Brev fra sognefoged Hans Chr. Reuter til sin søn Hans M. Reuter – Petrea Schmidt: Det gådefulde billede – Petrea Schmidt: Af Jes Iversens sømandsbog 1863 – Hugo Lildholdt: Spramshus' gamle fisker – Anne Bundesen: Fra krigsårene 1914–1918 – Grethel Lildholdt: En ung sømands skæbne – Urban Schrøder: Fra skolemesterens bogreol.

Skriftet fås ved henvendelse til E. Bundgård, Nørrevang 26, Løjt Kirkeby, 6200 Åbenrå, Telf. 66 72 16.

Nybøl

Fra Nybøl sogn.

Udgivet af Hjemstavnsforeningen for Nybøl Sogn.

Nr. 2. U.å. Indhold: Jes Bladt: Nybøl Sogns Spare- og Laanekasse – Christen

Jørgensen: Vort sogn i en skelsættende tid – Peter Petersen: Jørgensgård – Peter Petersen: Nybøl vejr mølle – Christen Jørgensen: Nybøl kirkeklokker og klokkehuset – Christen Jørgensen: Et bondebryllup på Sundeved i 1800'erne – Christen Jørgensen: Sundeved Frimenighed og dens kirke.

Skriftet fås ved henvendelse til Jes Bladt, Amtsvej 5, Nybøl, 6400 Sønderborg, Telf. 46 77 66.

Ullerup

Munin.

Udgivet af Ullerup sogns Hjemstavnsforening.

Nr. 11. 1980. Indhold: N. P. Thuesen: Gode gamle husråd mod forskellige sygdomme – Et lille fortællende digt fra Blans fra den tyske tid – N. P. Thuesen: En af de mange – N. P. Thuesen: Et brev – Peter Clausen: Peter Jessen. Danmarks første kvægavlskonsulent – Peter Clausen: Den gamle Avnbøløstenvvej og Kineserhuset – N. P. Thuesen: Lidt af Ullerup Kommunes forhandlingsprotokol 1871/83 – N. P. Thuesen: Russiske krigsfanger i Ullerup og Brobøl under første verdenskrig 1914/18 – N. P. Thuesen: Een af dem, der rejste – Ib Andersen: Oprindelsen til slægten Kaufmann i Blans.

Skriftet fås ved henvendelse til N. P. Thuesen, Kalvetoft, 25, Ullerup, 6400 Sønderborg, Telf. 46 13 46.

Varnæs

Varnæs Birk.

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening.

Nr. 6. 1981. Indhold: Peter Petersen: Varnæs 1710–1980 – Ib Andersen: Slægten Møller fra Blåmølle – Peter Petersen: Skålstenen fra stranden – Urban Schrøder: Nogle hidtil ukendte vers fra degn Gammelgårds ungdom – Peter Petersen: Erindringer – Ib Andersen: Ornumgård – Thomas Kaufmann: Glædesdagen med den dybe sorg – Ib Andersen: Hejmdal 1906–1907 – Ib Andersen: Varnæs Birks Borgerforening 1979–80.

Skriftet fås ved henvendelse til Svend Agertoft, Vodagergård, Nørskovvej 5, Varnæs, 6200 Åbenrå, Telf. 68 01 94.

Med denne oversigt over indholdet af de lokalhistoriske publikationer skulle kendskabet til disse blive udbredt. Historisk Samfund medtager i årbogen meget gerne oplysninger om, hvilke andre årsskrifter og periodica, der bliver udgivet.

Ib Andersen-Varnæs

Noter og nyt

Nekrologer

Tage Holm. 15.6.1911–6.1.1981

Den 6. januar 1981 døde pastor Tage Holm, forhenværende sognepræst i Vojens og Jegerup. Han blev begravet fra Haderslev Domkirke.

Tage Holm var født d. 15.6.1911 i Jebjerg i Salling. Faderen, Poul Holm, var grundtvigsk højskolemand. Børnene blev undervist hjemme. Efter et kort ophold i Askov flyttede familien til Sjælland. Tage Holms ungdomstid vekslede mellem forskelligt arbejde og skolegang. Han blev student i 1933 og samme år yngste lærer på Rødding højskole. Det var året, da Hitler kom til magten. Forstander Hans Lund arbejdede med sidste bind af Sønderjyllands historie og holdt foredrag om emnet. Tage Holm blev betaget af livet på skolen og forholdene i Nord- og Sydslesvig. Han blev i Rødding i 2 år: »Man lærer ved at undervise«, sagde han.

Pastor Tage Holm. (Foto i privat eje).

Han fortsatte på Københavns Universitet og blev teologisk kandidat i 1941, kom igen til Rødning og blev i 1943 kaldet til sognepræst i Skrave. Her havde forgængeren Niels Bundgaard virket samlende på sognet og sat en aktiv studiekreds igang. Tage Holm fortsatte dette arbejde. Krigens sidste dage i Skrave endte lidt dramatisk, og deri var også præstefamilien inddraget.

Pastor Tage Holm var en flittig mand og kunne til tider virke knuget over ikke at slå til. Men der er ingen tvivl om, at han var en stor prædikant og en god præst.

Den 10. februar 1948 foreslog pastor Holm at oprette en hjemstavnskreds i Langetved. En lignende var dannet i Københoved. De to kredse lod sig ikke forene. Pastor Holm skrev kirkens historie. I 1950 udkom Københovedbogen. Arbejdet med Langetvedbogen blev afbrudt, da han i 1955 blev præst i Vojens og Jegerup. Året efter blev amtsudvalgene under Historisk Samfund oprettet, og pastor Holm blev formand for Haderslev amt. Gennem 15 år gjorde Tage Holm der en stor indsats for Historisk Samfunds folkelige arbejde. De årlige egnsvandring, udflugterne til udgravningerne i Ejsbøl, dyssen i Vedsted og gravpladsen i Aarup, samlede mange. Der var altid et godt samarbejde mellem pastor Holm og Hans Neumann, Haderslev museum. Inden for foredragsrækken deltog pastor Holm med foredrag om Frimenighedernes historie. Og enten hans foredrag var af kirkelig eller historisk art, var de omhyggeligt udarbejdet. Vi mindes i taknemmelighed Tage Holm, og hvad han har ydet.

Kresten Hansen

Anders Andersen 27.3.1889–22.6.1981.

I slutningen af juni 1981 døde tidligere missionær og sognepræst, Anders Andersen, og et virksomt og særpræget levnedsløb havde dermed fundet sin afslutning.

Anders Andersen var født i Rurup i Branderup sogn i 1889 og kom som fjortenårig til Breklum, hvor han i 1911 bestod den såkaldte missionseksamen, og efter ordination i Bevtoft blev han det følgende år udsendt til Breklum-missionens arbejdsmark i Jeypore i det østlige Indien. Han var her sammen med andre unge fra missionske kredse i Døst-Jeypore, der havde søgt til Breklum for at komme til at virke for kristendommens udbredelse.

Under første verdenskrig internerede englænderne i Indien straks i 1914 alle tyske statsborgere, men i 1916 fik missionærerne lov til at vende tilbage til deres hjemland. Anders Andersen var en kort tid præst i Augsburg, hvor han i 1917 fandt sin hustru, der fulgte hans gerning til sin død i 1973. Under krigen blev han sognepræst i Arrild i sin tørninglenske hjemstavn. Her var han fra 1917 til 1924. Den tidligere tyske missionsmark i Jeypore var alt i mens blevet overtaget af Den forenede lutherske kirke i Amerika, og den antog i 1924 Anders Andersen som missionær. Anders Andersen var sidenhen en drivende kraft i bestræbelserne for at få Det danske Missionselskab til at overtage missionsarbejdet i Øst-Jeypore, og fra 1931 til 1958 havde han derefter sit virke under DMS, under anden verdenskrig afskåret fra sin hustru og deres otte børn, der havde taget bopæl i Haderslev.

Haderslev blev derfor hans hjem efter pensioneringen som DMS-missionær, og her påtog han sig i en årrække et virke som hjælpepræst ved Gl. Haderslev kirke.

Anders Andersen var en naturbegavelse, og hans enestående sprogtalet gjorde ham selvskeven som oversætter af Ny Testamente fra det græske grundprog til oriya, ligesom han også har oversat adskillige danske og tyske salmer, samt Luthers

Pastor A. Andersen. (Foto fra tiden i Arrild. Historiske Samlinger for Sønderjylland).

Katekisme og den Augsburgske Trosbekendelse til dette sprog, der tales af mange millioner i den nordøstlige del af Indien. En oversættelse af Gammel Testamente fra hebraisk til oriya nåede han ikke at få afsluttet, men en datter, der har sit virke i Indien, fortsætter dette arbejde. Hans betydelige virke som lærer ved den indiske præsteuddannelse bør ej heller lades uomtalt.

Som det så ofte sker for den, der har været borte fra det hjemlige miljø i mange år, blev Anders Andersen på sine gamle dage optaget af at søge sine rødder, og her bragte hans enestående sproglige kunnen og hans omhyggelige læsning af gamle håndskrifter ham videre end de fleste slægtsforskere. Således dukkede han en dag op i ens stue, medbringende en ny læsning af en vanskelig tekst (se: Sønderjysk Månedsskrift 1962, side 48). Det førte ham videre til et stort og påskønnet arbejde som udgiver af gamle og vanskeligt læselige sønderjyske/slesvigske tekster. Han har selv i forordet til sin første udgivelse fortalt om den »overrumpling«, han var blevet udsat for, men det blev en interesse, som han fastholdt til sine dages ende. »Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617–44« kom i 1964, »Johannes Oldendorphs Selvbiografi« i 1966 og »Quattuor Centuriæ Epistolarum, Provst Johannes Pistorius' Brevsamling 1541–1605(1614)« i 1971. Inden sin død nåede han desuden at afslutte en udgivelse af Hansborg-arkivets domme, forberedt af Caroline Emilie Andersen. En historisk interesseret læserkreds i Sønderjylland vil derfor altid mindes ham med taknemmelighed.

H. V. Gregersen

Det slesvig-holstenske landsarkivs tidligere leder, dr. Kurt Hector død.

På ny er en af de mænd, der har haft stor betydning for denne landsdels historiske arbejde, afgået ved døden. Den tidligere leder af det slesvig-holstenske landsarkiv, professor, dr. Kurt Hector døde den 11. april i en alder af 72 år, idet han var født i Heide den 20. januar 1909. Han fik i sin ungdom en grundig uddannelse som historiker og arkivmand. Han læste ved universiteterne i Tübingen og Kiel, sidstnævnte sted navnlig under professor Carl Petersens vejledning. Dissertationen: Die politischen Ideen und Parteibildungen in den schleswigschen und holsteinischen Ständeversammlungen 1836 bis 1846 blev udsendt som nr. 20 i Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, 1938. En bebudet fortsættelse af denne bog kom imidlertid ikke, idet Hector 1937–39 fortsatte sin uddannelse ved arkivskolen i Berlin-Dahlem og derefter blev ansat ved Staatsarchiv i Kiel. Han måtte som alle andre unge mænd med i krigen, blev krigsfange og kunne først nogen tid efter kapitulationen genoptage sit arbejde ved det i 1947 til Landesarchiv på Gottorp omdannede Staatsarchiv. Ved at samle og på ny tilgængeligøre de evakuerede og splittede arkivmasser – et arbejde, som i efterkrigsårene måtte udføres under overordentligt vanskelige forhold, har han indlagt sig stor fortjeneste. Han tjente sig op i graderne og afløste 1963 dr. G. E. Hoffmann som direktør for Landesarchiv og forvaltede denne stilling med fremragende dygtighed til sin pensionering 1974. Sammen med kollegerne dr. Hoffmann og dr. W. Suhr udgav han 1953: Übersicht über die Bestände des schleswig-holsteinischen Landesarchiv in Schleswig. Denne summariske oversigt over Landesarchivs arkivalske skatte er senere blevet fulgt op af en række specialregistraturer, og blandt disse rager Kurt Hectors registrant over de gottorpske hertugers arkiver med sine to store bind på tilsammen 852 sider op som en gigant, jfr. min anmeldelse i Sønderjyske Årbøger 1979. Denne registrant, der først udkom et par år efter hans afgang, vil nok for kommende generationer af historikere leve videre som hans arkivalske hovedindsats, men vi hans kolleger er vidende om, at han brugte mange kræfter på andre presserende opgaver inden for Landesarchiv. Bl.a. var han meget optaget af opbevaringsforholdene for de uerstattelige arkivalier, som var blevet anbragt på Gottorp slots øverste etager under yderst usikre forhold. Hans ud fra arkivmæssige bevæggrunde meget forståelige ønske om at få Landesarchiv flyttet tilbage til Kiel, til den slesvig-holstenske centraladministrations hovedsæde og universitetet så han ikke gå i opfyldelse, men han måtte opleve, at hans bange anelser slog til, og at man blev nødt til at evakuere større arkivmasser fra det gamle slot for at hindre dets sammenstyrtning. Sine forhåbninger om, at Landesarchiv igen kunne blive flyttet til Kiel, har han bl.a. givet udtryk for i den smukke, lille vejledning for Landesarchivs benyttere, som han 1973 udsendte kort før sin afsked.

Trods meget krævende embedsvirksomhed formåede han at genoptage sit historiske forfatterskab. Han skrev større eller mindre afhandlinger til forskellige slesvig-holstenske tidsskrifter og kredsårbøger, hvoriblandt kan fremhæves to bidrag i Eckernförde-årbogen, det ene 1959 om "Die Gettorfer Schulbücher von 1494 bis 1534" og det andet 1961 om »Die Kirche und das Kirchspiel Gettorf im ausgehenden Mittelalter«. I Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte publiceredes 1980 den også for danske historikere betydningsfulde afhandling: Von den alten Landtagen und von der Stadt Schleswig als Landtagsort und Landstand, som indeholder en kronologisk

fortegnelse med stedangivelse over de slesvig-holstenske landdage 1460–1675. Det lokalhistoriske arbejde interesserede ham meget, og han var i en årrække medlem af redaktionsudvalget for det fornemme *Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte*. I P. Ingwersen: *Methodisches Handbuch für Heimatforschung*, 1954, skrev han det vigtige administrationshistoriske afsnit. Han var medlem af bestyrelsen for *Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* og af redaktionsudvalget for selskabets tidsskrift 1964–79, og han bidrog her især med anmeldelser af arkiv- og administrationshistorisk litteratur, men anmeldte også litteratur fra de to perioder, der havde hans særlige interesse: 1400–1500-årene og første halvdel af 1800-tallet. Især var han en kyndig og vidende anmelder af dansk historisk litteratur. Dette kommer også til udtryk i hans bibliografiske oversigter over slesvig-holstensk historisk litteratur i »Blätter für deutsche Landesgeschichte«.

Flid, dygtighed og venlig imødekommehed var kendetegnene for arkivmanden og historikeren Kurt Hector. For sine fortjenester belønnedes han med professortitlen; kort før hans afsked blev forbundsrepublikkens fortjenstkors overrakt ham af den slesvig-holstenske kultusminister, og nogle uger, før han døde, fik han i Kiel overrakt fortjenstkorset af 1. klasse. Også danske historikere vil i taknemmelighed bevare mindet om Kurt Hector.

Peter Kr. Iversen

Gottlieb Japsen. 1.10.1908 – 4.3.1981

Med Gottlieb Japsens død har den sønderjyske historieforskning mistet en af sine betydeligste kræfter. Et enestående, nytænkende og inspirerende forfatterskab, der for størstedelens vedkommende er udkommet i *Historisk Samfund for Sønderjyllands regie*, er nu afsluttet.

Gottlieb Japsen var født 1908 i Åbenrå og var af gammel Åbenråfamilie. Hans fader drev et uldspinderi i byen. Hjemmet var dansksindet og historisk bevidst, og Japsen læste efter studentereksamen 1927 historie ved Københavns Universitet. I studietiden vakte hans politiske og sociale bevidsthed som hos så mange af hans jævnaldrende studiekammerater under indtrykket af den alvorlige krise i økonomi og samfund. Fra 1932 var han medlem af det kommunistiske parti og bevarede hele sit liv troen på den grundlæggende idées bærekraft. Efter embedseksamen 1933 virkede Japsen 1934–37 ved forlaget for udenlandsk litteratur i Leningrad og Moskva. Her oversatte han til dansk bl.a. Marx/Engels udvalgte skrifter, der udkom på Mondes forlag 1937/38.

Et påbegyndt historisk forfatterskab blev udskudt i mange år. Efter hjemkomsten til Danmark arbejdede Japsen ved forlaget Gyldendal 1938–41. Da kommunisterne under besættelsen i 1941 blev tvunget ud i illegaliteten, måtte Japsen gå under jorden. I januar 1945 blev han taget til fange af en af de danske grupper, der gik besættelsesmagtens ærinde, og endte i Frøslevlejren. Han blev dog forskånet for deportation til Tyskland.

Efter besættelsen levede Japsen fortsat af forlagsarbejde, til 1953 ved Schultz forlag, hvor han bl.a. var redaktør af *Den nye Salmonsen*. I årene 1955–59 drev han forlaget *Mega*, der udgav russisk skønlitteratur. Hans ønske om at komme til et for en historiker mere relevant arbejde lod sig ikke let opfylde i den kolde krigs tid, for at sige det taktfuldt. I en forholdsvis sen alder blev han 1961 ansat som lærer ved Tønder Statsseminarium. Her blev han en afholdt underviser og fandt sig godt tilrette i det

Dr. phil. G. Japsen. (Foto: Svend Japsen, maj 1979).

kollegiale samvær. Samtidig fandt han tid til at udvikle et stort historisk forfatterskab, der skal behandles nærmere nedenfor. Et resultat heraf blev hans ansættelse 1970 som lektor ved Aarhus Universitet, hvor han fandt ind i det videnskabelige miljø, som han naturligt hørte hjemme i. Universitetsårene blev meget lykkelige for Japsen, og han bidrog bl.a. til at videreføre Aarhus Universitets tradition for sønderjysk forskning. Han var som lærer åben og udogmatisk og blev en god støtte og inspiration for mange på de første prøvende skridt i historikerbanen. Han kom til universitetet i ungdomsoprørets og ny-venstreorienteringens turbulente periode, men lod sig aldrig bruge som et koryfæ fra 30'erne, der kunne tjene som det nærmeste forbillede for tidens nyorientering akademikerverdenen. Han forstod behændigt at lægge luft imellem sig og ungdomsoprørets mere udflippede udskjelser. Det var ham magtpåliggende, at tingene først og fremmest skulle fungere.

Et vidnesbyrd om den store agtelse, Japsen nød som forsker og for sin menneskelige integritet, var det, at en kreds af kolleger og elever ved hans pensionering i et hæfte af tidsskriftet *Historie* 1979 offentliggjorde et slags festskrift til Japsen, noget ganske usædvanligt for en universitetslektor med kun otte års virke bag sig. Heri bragte kolleger bl.a. en meget udførlig analyse og diskussion af Japsens forfatterskab.

Denne anerkendelse var velfortjent. Japsen var som forsker alt for selvudslettende. Hans forskning blev inspireret af en indre nødvendighed og erkendelsestrang, og hans produktivitet var lidet påvirket af omgivelsernes applaus. Han hørte med andre ord ikke til de historikere, der kagler højt og længe, når det er lykkedes dem at lægge et lille æg. Der stod derfor ingen sensation om hans arbejder, der i begyndelsen stort set ikke blev mødt med den opmærksomhed, de havde krav på. Et sent vidnesbyrd om denne indstilling til Japsen må siges at være den ultrakorte biografi i den nye, stærkt københavnsk orienterede udgave af Dansk biografisk Leksikon, hvor flere mindre betydelige historikere tildeles langt mere spalteplads.

Japsens forfatterskab havde rod i hjemstavnen, ja, i fødebyen, men åbnede for vide perspektiver i udforskningen af det nationale spørgsmål. Hans første trykte arbejder blev to store afhandlinger: Aabenraa Bys økonomiske Historie 1850–64 (Sønderjyske Årbøger 1935 og 1943). Det var noget nyt at behandle Slesvigs økonomiske forhold i perioden og formålet var at nå til en dybere indsigt i drivkræfter i den nationale udvikling. Interessen for den materielle baggrund var hos Japsen marxistisk inspireret. Han har i 1978 i en redegørelse for sit forfatterskab skrevet, at »mit marxistiske grundsyn går som en rød tråd gennem mit forfatterskab (eller rettere: er dets røde fundament)...«. For at undgå misforståelser skal det tilføjes, at de marxistiske teorier brugtes som en videnskabelig inspiration og ikke foranledigede, at Japsens værker blev politisk agiterende, således som man kan se det hos nogle af de historikere, der påberåber sig samme idégrundlag. – Allerede Japsens første arbejde rummede de elementer, der skulle blive karakteristiske for hans produktion: den klare stil, det grundige arbejde med arkivstoffet og den skarpe kildekritiske sans, der betød, at kilderne ikke overfortolkedes, men at generelle teoretiske forudsætninger hele tiden blev kritisk sammenholdt med kildeudsagnetes faktiske muligheder. Hans konklusion på artiklerne om Åbenrå bys økonomiske historie 1850–64 var bl.a., at tiden mellem de slesvigske krige ikke udgjorde noget særligt afsnit i byens økonomiske historie. Derimod havde 1850 markeret et skel i nationalpolitisk henseende, da Åbenrå dengang var blevet til en overvejende dansk by.

Denne undersøgelse peger således direkte frem mod Japsens næste værk: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850 (1961), der må betegnes som hans mesterværk, og som burde have kunnet give ham doktorgraden, hvis han havde indleveret den til bedømmelse ved et af universiteterne. – Med udgangspunkt i forholdene i Åbenrå analyserer Japsen heri udviklingen fra omkring 1800, hvor byen prægedes af en dansk helstatspatriotisme – et rammende udtryk, som det er Japsens fortjeneste at have fundet – frem til splittelsen i 1840'erne i to fjendtlige nationale lejre. Hovedvægten i analysen ligger på byens økonomiske forbindelser, kirken, skolen og den politiske udvikling. Han påviser bl.a., at først fra 1845 kan man sige, at den nationale konflikt til dels faldt sammen med en social. Byens økonomiske afhængighed af Hamborg gjorde overklassen slesvig-holstensk orienteret, og sociale modsætninger befordrede en stærk dansk orientering hos de brede lag. Det ville være for vidløftigt her at gå i detaljer med denne meget nuancerede analyse af udviklingen af den nationale konflikt; men en hovedsag for Japsen var det at afvise den gamle, idealistiske teori fra historikeren P. Lauridsen, der forklarede udviklingen som et resultat af »folkeåndens« opvågningen. Nu er Japsens forklaringsmodeller almindeligt respekterede; men folkeåndsteorien spøjede længe, bl.a. i Politikens Danmarkshistorie 1964, og har vel stadig sine tilhængere her og der.

Stilistisk betegnede den nationale udvikling i Åbenrå også et højdepunkt i Japsens produktion. Mange afsnit er elementært spændende, og selv om et meget stort, utrykt kildemateriale er brugt, tynger det ikke den velskrevne fremstilling, der lader sider af livet i Åbenrå fremtræde levende for læserens øjne.

Japsen fortsatte ikke med en tilsvarende undersøgelse af tiden efter 1850, måske fordi en ny Åbenrå-historie var under udarbejdelse. Han vendte sig nu mod den sønderjyske skolehistorie. Det var hans hensigt at undersøge, hvilken betydning skolen måtte have haft for den nationale opvågningen 1814–50. I den forancerede redegørelse for forfatterskabet fortæller han: »Jeg syntes imidlertid, jeg også måtte have klarhed over de nordslesvigske skoler forud for denne periode, og det førte til, at den ene kilde tog den anden, så jeg endte med reformationen og skrev en helt anden bog (sværere og ikke bedre) end den, jeg ville have skrevet.«

Det blev disputatsen *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814* (1968). Det er et umådeligt grundigt og detaljeret værk. Den udførlige dokumentation må dog siges at belaste læseligheden og overblikket; men detaljeretheden gør også bogen til en guldgrube for lokalhistorikeren. Værkets hovedtese er, at landsbyskolen i Slesvig udviklede sig i takt med den borgerlige økonomis og den borgerlige idéverdens voksende beherskelse af bondesamfundet. Fra ca. 1600–1770 bestemte bønderne skoleforholdene på landet, og de såkaldte bondeskolers oprettelse var et tegn på en begyndende borgerliggørelse som følge af pengeøkonomiens og udskiftningens fremtrængen. Efter 1760 var landsbyfællesskabets opløsning så vidt fremskredet, at den store agrarreformtid medførte en økonomisk og åndelig omvæltning på landet. For at opretholde en tidssvarende folkeskole var statsmagtens overtagelse af skolestyret ikke blot mulig, men også nødvendig. Skoleloven af 1814 konfirmerede og systematiserede blot resultaterne af denne udvikling. – Japsens fremstilling af forholdet mellem øvrigheds- og bondeskoler og den dermed sammenhængende opfattelse af samfundstilstanden blev i øvrigt sat under debat af Troels Fink. Der skal her blot henvises til diskussionen i Sønderjyske Årbøger 1969.

Om skolens historie 1814–50 fik Japsen ikke udarbejdet noget større værk, hvortil han ellers havde samlet et stort kildemateriale. Hans studier sammenfattedes i oversigtsartiklen *Udviklingslinjer i sønderjysk skolehistorie fra 1814 til Treårskrigen* (Årbog for Dansk Skolehistorie 1972), hvor han kunne konkludere, »at skolens direkte betydning for den nationale opvågningen i Nordslesvig har været ganske sekundær.« Lærerne var i den periode simpelthen så lavt placeret i samfundet, at de ikke gjorde sig gældende som opinionsledere. Derimod var det naturligvis af stor betydning på længere sigt, at børnene lærte at læse dansk.

Fra den skolehistoriske del af Japsens forfatterskab skal endelig fremhæves detailstudien *Debat om Tønder seminarium før 1848* (Tønder Samfundet 1971), der belyser fejlslagne bestræbelser i 1840'erne for at gøre det tysksprogede seminarium egnet til at uddanne lærere til danske skoler i Slesvig.

Andre opgaver førte efter disputatsen Japsen bort fra skolehistorien. Den første blev *De nordslesvigske sparekassers historie* (1970), et centralt værk om landsdelens økonomiske historie, idet sparekassernes historie sættes ind i sammenhængen med hele den almindelige økonomiske udvikling. Hovedafsnittet er skildringen af fremmedherredømmets tid. Den danske bevægelses økonomiske tyngdepunkt lå på landet, og sparekasserne fik fra 1890'erne en vigtig rolle i den nationale kamp som ét af de midler, der hjalp de dansksindede til at bevare den økonomiske uafhængighed.

Som aldrig før bliver der i denne bog trængt dybt ned i den materielle side af nationalitetskampen i denne periode.

I Japsens senere år koncentreredes hans interesse om det tyske mindretals politisk-ideologiske udvikling. Allerede i Japsens bidrag til bd. 3 af Åbenrå bys historie (1974) om tiden 1920–39 var dette spørgsmål et centralt tema. Han fremhæver heri kejsertidens fortsat virkende idealer som en vigtig faktor i den udvikling, der førte til den nazistiske beherskelse og ensretning af mindretallet. Denne tese blev stærkt angrebet fra hjemmetysk side af historikeren Gerd Callesen, uden at en sammenhængende modtese dog blev opstillet (se diskussionen i *Schriften der Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig* 31/32, 1975 og 33, 1976). – Japsen fortsatte dog ikke med mellemkrigstidens historie, men arbejdede i sine sidste år med det tyske mindretals historie 1864–1914. Han anså det for nødvendigt at udforske dette ret ukendte emne for at skabe en bedre forståelse for Sønderjyllands nationale historie i almindelighed. Af dette projekt er den spændende bog *Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender* (1980) blevet færdig. Han skildrer heri bl.a. pastor Jacobsen som en karakteristisk overgangsskikkelse mellem perioden før 1890, hvor der ikke fandtes en organiseret tyskhed i Nordslesvig uden for byerne, og tiden derefter med organiseringen i Den tyske Forening, der arbejdede snævert sammen med myndighederne i deres stadig mere målbevidste og vidtspændende germaniseringspolitik. For første gang analyseres samspillet mellem embedsmændene og mindretallet med mange nuancer. Et større efterladt manuskript om Den tyske Forenings historie vil forhåbentlig snart kunne udgives.

Kun i kort form fik Japsen sammenfattet sine teser om den nationalpolitiske udvikling, særlig i artiklen *Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig* (*Sønderjyske Årbøger* 1973). Heri opridses han dels de materielle forudsætninger for udviklingen, dels fremhæver han forskellene på de to nationale strømninger, der resulterede i slutfacit'et i fremmedherredømmets tid: »Folkelighed og demokrati var begreber, der var synonyme med danskhed, mens tyskhed blev forbundet med begreber som magtbegær, hovmod over for andre folkeslag og underdanighed over for egne ledere.« – Vigtige kilder til belysning af udviklingen samlede Japsen i kildesamlingen *Dansk og tysk i Sønderjylland*. Fra 1864 til vore dage (1979).

Til slut skal nævnes, at Japsen var medlem af styrelsen for *Historisk Samfund for Sønderjylland* 1966–78. Han var i denne periode medlem af redaktionen for *Sønderjyske Årbøger*, der nød godt af hans store viden og kritiske jugement. Hans anmeldervirksomhed her og i andre historiske tidsskrifter blev ikke så stor, men desto mere kvalitetspræget.

Ovenstående præsentation af Gottlieb Japsens forfatterskab giver kun et ufuldkomment indtryk af dets mange facetter og perspektiver. Derfor skal der her også henvises til den udførlige diskussion i artiklen: *National udvikling og borgerliggørelse*. Hovedlinjer i Gottlieb Japsens forfatterskab (skrevet af et forfatterkollektiv i *Historie XIII*, 1–2, 1979). Sammenfattende kan man sige, at Japsen har fremdraget betydelig ny viden om den nationale udvikling og dens åndelige og materielle forudsætninger. Han har formuleret teser, der vil være en vigtig inspiration for fremtidig forskning, og som ingen forsker af nationale problemer bør undlade at tage stilling til.

Dorrit Andersen

Arkiver, samlinger og institutioner.

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, 1980

Året har ikke medført de store overraskelser. Antallet af besøgende på læsesalen har haft en stigning på godt 10% fra 2451 til 2761 i 1980, men på grund af den fortsatte forøgelse af xeroxkopierede kirkebøger på læsesalen er ekspeditionen til publikum der gået tilbage fra 21.200 enheder i 1979 til 10.211 i 1980. Den øgede selvbetjening i kirkebøger betyder ikke blot en lettelse for personalet, men også et mindre slid på kirkebøgerne. Indlånet fra andre arkiver var 78 enheder i 1980 mod 77 i 1979. Udlånet såvel til administrationen som til andre arkiver eller biblioteker er derimod gået meget tilbage, fra et samlet tal på 2113 i 1979 til 314 i 1980. Årsagen hertil er, at der 1979 ekspederedes ekstraordinært mange enkeltbreve fra privatarkiver.

Personalet har imidlertid ikke savnet arbejde, idet der såvel fra statsmeder, kommuner som private er sket store afleveringer, ialt 491 løbende hyldemeter mod 430 løbende meter i 1979. Blandt disse afleveringer skal især nævnes store supplerende afleveringer fra Invalidenævnet i Sønderborg, så at dette arkiv nu er et af de største, der opbevares i Landsarkivet. På grund af disse sagers meget private karakter vil de dog for en lang årrække være helt utilgængelige, men til sin tid vil de være med til at belyse den nød, som første verdenskrig medførte for vor landsdel, og den hjælp, som af den danske stat blev ydet de invaliderede og deres familier. Også fra dommeren i Åbenrå er der kommet en større aflevering, og endvidere er afleveret arkiver fra husmandskommisionerne for Haderslev, Sønderborg og Åbenrå Amter. Der er fortsat afleveret kirkebøger fra præsteembederne, og især fra Sønderborg provsti er der også afleveret andre præstearkivalier. Sønderjyllands amtskommune har afleveret sager fra Fællesudvalget vedrørende etablering af den sønderjyske amtskommune og ganske betydelige mængder af arkivalier fra Åbenrå amtsråd, skoleråd og skoledirektion. Fra primærkommunerne er modtaget en større aflevering ældre socialsager fra Åbenrå kommune og fra Sønderborg og Vojens kommuner folkeregisterkort. Fra en række personregisterførere er modtaget hovedregistre, der er 100 år gamle, og som af sikkerhedsmæssige grunde er sendt til opbevaring i et andet landsarkiv, da hoved- og biregistre ikke må opbevares i samme bygning.

Foreningen D.S.K. (Danskisindede sønderjyske Krigsdeltagere) er under opløsning. Foruden en betydelig aflevering fra hovedbestyrelsen er der afleveret forhandlings- og regnskabsprotokoller fra Vonsbæk og Åbenrå. Endvidere er der afleveret dele af Feltham-foreningens arkiv. »Danske Samfund« er helt opløst, men endnu ligger der enkelte afdelingers arkivalier ude omkring i sognene. I 1980 afleveredes Åbenrå-afdelingens protokoller og papirer. Også de nationale foreningers nu opløste samarbejdsudvalgs arkivalier er afleveret. Vælgerforeningens arkiv er blevet suppleret med en forhandlingsprotokol 1919-20 og nogle sager vedr. »Den nordslesvigske Gruppe«. Endvidere er af ældre arkivalier af privat oprindelse modtaget sager fra Udvalg for kristelig virksomhed i Nordslesvig. Fra de politiske partier er afleveret forhandlingsprotokol for Venstres Ungdom i Sønderjylland 1960-78 og en nyere forhandlingsprotokol for den Socialdemokratiske Forening i Åbenrå. Fra erhvervsvirksomheder er modtaget den likviderede karosserifabrik DAPA's arkivalier og sager fra nedlagte eller sammenlagte mejerier i Åbenrå, Abild, Hostrup og Tønder. Endvidere er modtaget lokale sager fra Jysk Husmandskreditforening og protokoller fra Vojens Handelskole.

Samlingen af private personarkiver er blevet øget med afleveringer hidrørende fra bl.a. amtskontorchef J. P. Caspersen, malerinden Franciska Clausen, amtsborgmester Peter Gorrssen, stiftamtmand Tyge Haarløv, rigsdagsmand H. A. Krüger, fru Marie Skau Petersen, Sommersted og stiftamtmand Jens Pinholt. Disse arkiver er meget betydningsfulde og bidrager hver på sin vis til at belyse forskellige sider af udviklingen i landsdelen. Af håndskrifter skal især nævnes arkivar Henning Heilesens biografiske oplysninger om sønderjyske amtmænd og gårdejer Ellen Rossen Jacobsens optegnelser om Hjordkær sogn.

Såvel de meget omfattende afleveringer af offentlige arkiver som de mindre, men mere arbejdskrævende afleveringer fra private har lagt beslag på megen arbejdstid hos personalet, både m.h.t. forberedelse, kontrol og ordning som til anbringelse og i enkelte tilfælde omflytninger i magasinerne.

Selvom der føres en meget restriktiv politik m.h.t. undersøgelser for private, er antallet dog vokset fra 231 i 1979 til 271 i 1980, og samtidig er antallet af tilføjelser og rettelser i personregistre og kirkebøger vokset fra 797 til 897. Når den nye navnelovs virkninger slår igennem, vil både antallet af undersøgelser og tilføjelser øges yderligere og blive en ganske betydelig belastning for landsarkivets personale, som i forvejen i de senere år er reduceret.

Sidste år døde den mangeårige medarbejder H. P. Schmidt, der foruden at hjælpe til ved ekspeditionen på læsesalen, forestod xeroxkopiering af kirkebøger. Hans død og senere omfattende reparationsarbejder på xeroxmaskinen, har i 1980 medført en nedgang i antallet af kopier til 22.000 stk. mod 31.000 stk. det foregående år.

Publikums interesse for landsarkivet viser sig også på den måde, at antallet af rundvisninger er fordoblet fra 5 til 10, og deltagernes antal i disse er vokset fra 29 til 179. Endvidere har landsarkivet givet husrum til 16 møder og to kurser.

Peter Kr. Iversen

Historiske Samlinger for Sønderjylland 1980

Der er fortsat arbejdet videre med planerne for udgivelsen af en sønderjysk lokalbibliografi. Som nævnt i beretningen 1979 er der fremsendt ansøgning til Sønderjyllands Amtskommune om støtte til udgivelsen, og der har derefter været ført forhandlinger med amtsrådets undervisnings- og kulturudvalg. Det bibliografiske udvalg undersøger derefter muligheder for billiggørelse dels af udarbejdelsen, dels ved udeladelse af det generelle afsnit og dels af fremstillingen af bibliografien. Disse overvejelser, som bl.a. omfatter at søge hovedparten af arbejdet udført ved hjælp af arbejdsløse cand. mag.'er og bibliotekarer, er ikke afsluttet.

Men hensyn til indsamling af traditionsstof er der til låns modtaget nogle kassettebånd fra Skrydstrup sogn til overspilning på arkivbånd. I den anledning er der indkøbt en mindre kassettebåndoptager, så at Historiske Samlinger nu er i stand til selv at overtage overspilingen og i øvrigt til internt brug selv optage nogle af regionalradioens udsendelser. Opbevaring af disse udsendelser har i øvrigt i en større sammenhæng været drøftet i det sønderjyske museumsråd, og Historiske Samlinger har erklæret sig villig til at være med i et samarbejde her.

I sidste årsberetning omtales et påbegyndt samarbejde med Sanghistorisk Arkiv ved Århus Universitet om udnyttelsen af afdøde lektor Karl Clausens samlinger af sanghistorisk materiale. Dette samarbejde er senere udvidet med inddragelse af

Institut for Grænseregionsforskning i et projekt under ledelse af universitetslektor Kirsten Sass Bak.

Afleveringerne af fotografier har ikke været så store som i 1979, men de afleverede billeder er til gengæld af høj kvalitet. Afleveringerne omfatter 1936 fotografier og postkort, 30 fotografiske plader og 6 ruller negativer. Blandt de mest værdifulde afleveringer kan nævnes fhv. museumsdirektør Gudmund Boesens samling af familie- og skolebilleder fra Vester Vedsted efterskole og dele af fhv. museumsdirektør Jørgen Paulsens billedmateriale til Trap: Sønderjylland. Udlånet til brug ved illustrering af artikler og bøger har været ca. 250 stk., et tal der vidner om, at billedsamlingen bruges mere og mere. Også til fjensynets udsendelser har der nu og da været anvendt materiale fra billedsamlingen. Registreringen og ordningen af billederne er som hidtil blevet foretaget af fruene Vibeke Gribsvad og Birthe Wive; en tid lang har også frk. Karen Michelsen medvirket.

I bestyrelsen har Historisk Samfunds formand Poul Andersen afløst viceskoleinspektør Chr. Stenz.

Peter Kr. Iversen

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Ved årsskiftet 1980 skete der en ændring i tilsynsrådets sammensætning, idet landsarkivar Peter Kr. Iversen trådte fra som formand for Historisk Samfund for Sønderjylland og dermed, efter 16 års væsentlig indsats, også som medlem af studieafdelingens tilsynsråd. Historisk Samfund blev midlertidigt repræsenteret ved foreningens næstformand, tidl. viceskoleinspektør Chr. Stenz, Åbenrå. I maj 1980 blev fhv. filialdirektør Poul Andersen, Gråsten, valgt til formand for Historisk Samfund for Sønderjylland. Han tiltrådte samtidig som Historisk Samfunds repræsentant i studieafdelingen.

Året 1980 har været et godt arbejdsår. J. Runge afsluttede et manuskript på 265 sider til en bog om Chr. Paulsen. Fremstillingen skulle give et rimeligt billede af Christian Paulsens indsats for Sønderjyllands danskhed i første halvdel af 1800-tallet. Hans virksomhed som politisk skribent og hans aktivitet på den politiske scene skildres såvel som hans liv og levned. Og der gøres rede for, hvordan hans liv var indflettet i landets nationalpolitiske udvikling.

Desuden har J. Runge offentliggjort artikler på dansk og tysk: »Gegenpole: Uwe Jens Lornsen und Christian Paulsen« (Grenzfriedenshefte 1980, s. 132-140), »Helligåndskirkens menighed i Flensborg (1588-1902)« (Flensborg Avis 3.-6. maj 1980). o.a.

Bjørn Rosengreen var stipendiat ved studieafdelingen til den 30. juni. Han afleverede et stofmættet råmanuskript på 217 sider plus noter og bilag om »Den politiske udvikling i Slesvig-Holsten 1925-1934«. Han fortsætter sit arbejde med manuskriptet også efter stipendiets ophør.

Den 1. oktober blev cand. phil. Ole Ventegodt, København, stipendiat. Han vil kulegrave Flensborgs handel og skibsfart i den florissante periode (1750-1807), for derved at klarlægge både de flensborgske skibes fartområder og den bagved skibsfarten liggende handelsstruktur.

I november måned udkom »Egernførde bys historie« (291 s.), som er redigeret af Harald Jørgensen, O. M. Olesen og Frants Thygesen. Bogen har fået en god

modtagelse i dagspressen. Og i december udgav studieafdelingen Jane Bossens og Helge Krempins »Granit i Angel«. Dette værk om Angels granitkirker og døbefonte fik begejstrede presseanmeldelser.

Danske og tyske studerende og faghistorikere har søgt og fået vejledning og har samtidig trukket på studieafdelingens gode muligheder for adgang til information gennem Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Johann Runge

Institut for grænseregionsforskning

1980 har været et travlt år på Institut for grænseregionsforskning. Medarbejderne har fortsat arbejdet med projekterne om egnsudvikling i det dansk-tyske grænseområde, grænseregionen under den økonomiske lavkonjunktur, kommunalt selvstyre i Danmark og Slesvig-Holsten, grænsependling, uddannelsesforhold i Syd- og Sønderjylland, grænsehandel samt Hørvejen i Sønderjylland. Resultaterne heraf vil blive publiceret i løbet af 1981. I det forløbne år har instituttet også fortsat opbygningen af sin databank vedrørende den økonomiske udvikling i grænselandet under den nuværende lavkonjunktur. Sigtet hermed er at nå frem til en bedre forståelse af arbejdsløshed og erhvervsstruktur i Sønderjylland.

I 1980 udsendte instituttet fire arbejdsrapporter. Som et led i grænsehandelsprojektet foretog Susanne Bygvrå således en analyse af trafikken over landegrænsen (arbejdsrapport nr. 2), mens Nils Groes offentliggjorde resultaterne af en undersøgelse om skoleuddannelsernes betydning for arbejderes indtjening i 70'ernes Danmark (arbejdsrapport nr. 3). Andreas P. Cornett behandlede i to artikler det teoretisk-metodiske grundlag i grænsependlingsprojektet (arbejdsrapport nr. 4). Som et led i undersøgelsen af grænseregionen under den økonomiske lavkonjunktur forfattede Andreas P. Cornett også et arbejdsrapport (nr. 5) om befolkningsudviklingen i 1970'erne nord og syd for den dansk-tyske grænse.

Lige som de foregående år har instituttets medarbejdere i 1980 vejledt mange studerende fra gymnasier, handelsskoler, seminarier, universiteter og andre højere læreanstalter. Hertil kommer talrige henvendelser fra såvel enkeltpersoner som private og offentlige institutioner om information og bistand med hensyn til emner, der ligger inden for instituttets virkekreds. Der har således f.eks. været stor interesse for problemer vedrørende grænsehandel, uddannelsesforhold og grænsependling samt mere historisk og kulturelt betonedede spørgsmål i grænselandet.

Instituttets medarbejdere har holdt foredrag i institutioner, foreninger og oplysningsforbund. I 1980 afholdt instituttet også selv et symposium på Kiers gård i Højer om grænselandet under økonomisk lavkonjunktur.

Ved instituttets oprettelse i 1976 blev det bestemt i vedtægterne, at instituttets virksomhed skulle evalueres inden for en fem-årig prøveperiode. Denne evaluering blev i 1980 foretaget af Planlægningsrådet for forskningen, der ikke kun anbefalede en fortsættelse, men også en styrkelse af virksomheden. I udtalelsen hedder det bl.a., at instituttet har »præsteret et ganske omfattende og solidt arbejde« af »god kvalitet«. I 1980 blev instituttets fremtidige eksistens derfor sikret ved indgåelse af en ny tilkudsaf tale mellem Sønderjyllands amtsråd og Undervisningsministeriet. Instituttet vil således også i de kommende år være i stand til at drive regional forskning og oplysningsvirksomhed til gavn for grænselandets beboere.

Henrik Becker-Christensen

Museer

Haderslev Museum

Bortset fra fortsatte undersøgelser på jernalderbopladsen ved Hjemsted og på middelalderborgen Nørrevold ved Arrild har museets arkæologiske undersøgelser i 1980 næsten udelukkende været præget af den forestående nedlægning af naturgasledninger i landsdelen. De kolossale anlægsarbejder, som i denne forbindelse skal finde sted, har affødt en bølge af redningsudgravninger. Alene på strækningen mellem Frøslev og Farris, hvor hovedledningen skal gå, har museet gennemført 14 større og mindre udgravninger. Også i forbindelse med sideledningerne ventes der mange undersøgelser, men her er arbejdet først ved at komme igang. Udgravningerne har bragt megen ny viden om Sønderjyllands oldtid for dagen. Således har museet via denne specielle opgave fået en særkommen lejlighed til at foretage udgravninger på endog særdeles store bopladser fra jernalderen. De fleste af disse stammer fra romersk jernalder og fra overgangen til germansk jernalder, men også vikingetiden, som hidtil for Nordslesvigs vedkommende har været ret uudforsket, er godt repræsenteret.

Også på andre fronter har 1980 været et særdeles frugtbart år. Som vanligt er der indkommet en lang række gaver: oldsager, tekstiler, møbler, husgeråd og meget andet. Skal noget fremhæves, må det blive 2 portrætter af amtsforvalter Th. Lorenzen og hustru, malet af C. A. Jensen – en fornem gave fra et medlem af familien Hiort-Lorenzen bosat på Sjælland.

Den i 1979 påbegyndte gennemgang og omordning af museets samling af glaspladenegativer er fortsat. I foråret afsluttedes gennemgangen af en ca. 10.000 plader stor samling stammende fra fotograf Charles Sundbølls atelier i Hoptrup. Det drejer sig i al væsentlighed om gårdfotografier fra en meget stor del af Midt-, Syd- og

P. Hiort Lorenzens forældre: amtsforvalter Th. Lorenzen og hustru Martha Hiort, malet af C. A. Jensen. Gave til Haderslev Museum 1980. Foto: H. H. Rathje.

Sønderjylland, optaget omkring 1930. Fotografierne giver et righoldigt billede af, hvordan landbobygninger så ud for 50 år siden; et værdifuldt materiale både i lokalhistorisk og i arkitekturhistorisk sammenhæng. I samarbejde med Historiske Samlinger for Sønderjylland er museet derfor gået i gang med at undersøge mulighederne for at få de mange plader reproduceret, så en større kreds af arkiver, museer og evt. andre kan få glæde af dem.

Projektet vedr. en ajourføring af museets topografiske arkiv med oplysninger fra andre museer skrider godt frem. I december påbegyndtes en kopiering af Gottorp-museets arkæologiske arkiv for Nordslesvig, der indeholder oplysninger om hovedparten af de arkæologiske undersøgelser, som i tidsrummet 1864–1920 blev foretaget i landsdelen.

Arbejdet i museets konserveringsafdeling har især været koncentreret om genstande til den permanente bronzevalderudstilling, Hjemsted-gravpladsen, Enderupskovudgravningen 1979 samt i årets sidste halvdel: de mange oldsager fra naturgasudgravningerne. Endvidere er en del jerngenstande fra Nørrevold taget under behandling, ligesom en lang række redskaber, møbler m.v. fra museets magasin er gennemgået. Hertil kommer mere specielle opgaver som konservering af malerier og tekstiler, der foretages af udenbys konserveringsværksteder.

Museet har i årets løb haft en intens særudstillingsvirksomhed, ligesom der har været afholdt en række arrangementer udenfor huset. I alt blev der vist 13 udstillinger, emnemæssigt spændende fra kunsthåndværk og maleri til arkæologi og naturhistorie. Hovedparten er blevet til i samarbejde med Haderslev Kunstforening, andre museer og med enkeltpersoner. Størst publikumsbevågenhed havde efterårsferiens udstilling om Guldhornene, men også keramikerne Heidi og Aage Birch's udstilling »Profiler i ler« og udstillingen »Vesttysk kunst idag« havde fine besøgstal. Nyopstillingen af den permanente udstilling er i 1980 fortsat i det omfang, de mange særudstillinger og andre gøremål har tilladt det. Arbejdet har især været koncentreret om sten- og bronzevalderafsnittene, men også i »historisk tid« er der foretaget en række ændringer og suppleringer. Endvidere er museets undervisningsmateriale i årets løb blevet revideret og fornyet, og i forbindelse hermed er der udarbejdet en vejledning om brugen af museet i undervisningen. I tilknytning til den udadvendte virksomhed skal desuden nævnes det stigende antal af faglige forespørgsler, der for nogles vedkommende kan være ret tidkrævende, samt de mange foredrag, som museets medarbejdere i årets løb har holdt rundt omkring i landsdelen.

I 1980 er der sket en del ændringer i museets medarbejderstab. Den 15/1 tiltrådte Anne Marie Jakobsen en delvis nynormeret stilling som $\frac{1}{2}$ tids-kontorassistent, og fra samme tidspunkt ændredes assistent Elna Sørensens heldagsstilling til $\frac{3}{4}$ tid. Pr. 19/5 blev cand. phil. Flemming Rieck ansat i en tidsbegrænset stilling som udgravningsleder i forbindelse med naturgasudgravningerne, og endelig tog museet den 30/9 afsked med konserveringsmedhjælper Peter Lepik, som måtte lægge op på grund af sygdom. Lepik's arkæologiske karriere startede i 1945 med fundet af den berømte Simmerstedskat. Siden blev det til lejlighedsvis deltagelse i museets udgravninger og fra slutningen af 60-erne heltidsansat udgraver. I de seneste år arbejdede Lepik af helbredsmæssige grunde dog hovedsageligt i konserveringsværkstedet. På museet vil Lepik blive husket for sin faglige dygtighed og for sit legendariske lune.

Steen Wulff Andersen

Aabenraa Museum

Nyheder i museets drift

Den udbygning af Aabenraa Museums muligheder, der blev indledt i 1979, blev i 1980 fulgt op med en stor udvidelse af driftsbudgettet. En nynormeret halvtidsstilling for en kontorassistent blev besat med Annelise Kragh Petersen, og museet fik midler til videnskabelig medhjælp i et par måneder, hvor stud. mag. Ole Mørkegård registrerede og interviewede. Der blev taget fat på restaurering og konservering af museets enestående samling af skibsbilleder. Det foregår dels på Kunstmuseernes Fælleskonservering, hvor der årligt kan istandsættes 2–3 oliebilder. Dels kan konservatorstuderende Eskild Beck som led i sit studium klare et antal af papirbillederne. Endvidere indledtes et samarbejde med indretningsarkitekt Jan Fischer, der i 1980 tilrettelagde museets egen særudstilling, så salen kom til at virke på en ny og meget mere spændende måde. Endelig fandt vi i årets løb frem til en kustodeafløser, Michael Hansen, der er så interesseret i museet, at han kan affinde sig med et mindre og tilmed svingende timetal.

Ved siden af personaleudvidelserne blev bygningen og sikkerhedsforholdene forbedrede. Særudstillingssalen fik en hårdt tiltrængt istandsættelse. Som led i sikringen blev skibsbillederne gennemfotograferede, og de mest kritiske rum blev udstyrede med natalarmer. Trods forbedringer i år og sidste år lider museet dog stadig under pladsmangel. F.eks. forhindrede det manglende magasin dels modtagelse af en større gave i 1980, dels binder denne mangel den faste udstilling til den nuværende form.

Særudstillinger og anden formidling

Til dels som en følge af pladsmangelen vil museet i de nærmeste år gøre nogle større særudstillinger til det drivende led i undersøgelser, indsamling og formidling. Ved at vælge emner, der hænger tæt sammen med de eksisterende samlinger og med udbygningsplanerne, kan man gradvist finde frem til ændringer i den faste udstilling, sideløbende med, at der indsamles nyt materiale. Samtidig vil disse udstillinger være en lejlighed til at afprøve forskellige metoder i f.eks. skoleformidling. I efteråret blev den første i en sådan række af særudstillinger lavet. Den udsprang især af ønsket om at sige tak for nogle større gaver, som vi ellers ikke kunne udstille, og den fik titlen »Gaver og beretninger til Aabenraa Museum«. Den omfattede gaver fra fem familier, bl.a. to kjoler, der havde tilhørt kaptajn C. C. Fischers kone i 1870-erne, mens hun sejlede med ham på Kinakysten. Endvidere to barnekjoler fra genforeningstiden, et bødkerværksted fra Hellevad, genstande fra to slægtled af Tøgesen-familien i Aabenraa, især møbler og pynteting fra Kinakysten, og endelig redskaber til tørvestrykning. Næsten alle genstandene kunne belyses ud fra fyldige beretninger, og udstillingen gav den ønskede genklang. Der blev lejlighed til at indsamle supplerende oplysninger hos flere ældre, der kunne huske de beskrevne tidsrum, ligesom nogle forærede os ting, der manglede bl.a. i værkstedet.

Ved siden af denne særudstilling vistes i række tæt efter hinanden i hele året både kunstudstillinger og kulturhistoriske udstillinger i salen. Først på året fik museet en vandredstilling om unge fra Randers, »Når asfalten gynger«, der gav et meget direkte indblik i unges helt forskellige vilkår. I Aabenraa fortsatte udstillingens fotografer, Lars Johansson og Finn Larsen, deres arbejde ved at undersøge ungdomsarbejdsløs-

Olieportræt af agent Jørgen Bruhn malet i 1850-erne af Thomas Marlin Jensen efter en daguerotypi. (Foto: Rolf Larsen).

hed. Det blev til en vandrestilling og et arbejdshæfte, der indtil nu har været brugt på biblioteker og skoler i amtet og nu er sendt videre ud i landet.

Fremhæves kan endvidere to udstillinger, hvor kvindelige kunsthåndværkere deltog. Det var henholdsvis fem sydjyske, Heidi Guthmann Birck, Hilde Joensen,

Marianne Permin, Anna Nørgaard, Grethe Sørensen og i følgeskab med Jane Muus og Vera Myhre keramikeren Gutte Eriksen. Endelig den store og fine samling af gamle jyske dynetøjer, som Esther Sørensen ved Viborg har ladet vandre landet rundt. Den blev iøvrigt anledning til, at museet fik to barnesenge fra Svennesens gård på Barsø.

Mod årets slutning samlede oldemors juletræ traditionen tro mange børn fra hele Sønderjylland, og museet fik over 4.000 besøgende i december. Årets samlede antal gæster var 16.550.

Undersøgelser og indsamling

Den mest krævende opgave har været udarbejdelsen af en bog om Aabenraa rådhus i anledning af bygningens 150 års jubilæum. Arbejdet var bestilt af kommunen, og det kunne indpasses i museets speciale, købstadskultur. Bygningshistorien blev gennemgået arkivalisk og ved interview og sat i sammenhæng med rådhusets skiftende rolle i byens borgerlige liv. Både i interesserne bag rådhusets opførelse og i bygningens arkitektur afspejles tydeligt den magt, som byens elite af førende familier havde.

Da et stort »købmandspalæ« fra år 1900, der ejedes af kunstmaleren Franciska Clausen, uigenkaldeligt stod for nedrivning, blev det anledningen til, at museet indledte en mere aktiv bybevaringsindsats. I dette tilfælde blev det til en nødtørført registrering af rumindretningen, samt at museet købte visse enkeltheder som døre og gaslamper. Senere er andre tidstypiske bygningsdele bl.a. støbejerns-altangitter indsamlet.

Som nævnt blev særudstillingen om museets større gaver anledning til, at der blev optaget interview om tørvefremstilling og bødkeri. Endelig indebar ansættelsen af Ole Mørkegaard, at det blev muligt at begynde at indføre et nyt registrerings- og nummereringssystem. Det er et såkaldt hovednummersystem, der gør, at forskelligartet materiale som interviews, genstande, fotografier umiddelbart kan henføres til den saglige helhed, de stammer fra.

Gaver og erhvervelser

I det foregående er nogle af de nytilkomne genstande i museets kulturhistoriske afdeling allerede nævnt. Men uden sidestykke var erhvervelsen af et stort olieportræt af agent Jørgen Bruhn. Han er nok den enkeltperson, der har betydet mest i Aabenraas nyere økonomiske historie ved, at han forenede lokale søfartstraditioner med en kapitalistisk udvikling. Hans initiativ var afgørende for, at Aabenraa meget tidligt, nemlig i 1820-erne, optog den moderne amerikanske skibsbygningsteknik og derved kunne konkurrere i den indbringende, oversøiske fragtfart på Sydamerika og senere Kina. Det var en efterkommer af Jørgen Bruhns eneste datter, Constanze Volgenau, der ejede portrættet. Hun var bosat i Tyskland, og her havde Holger Jacobsen, museets tidligere leder, opsporet hende og gjort opmærksom på byens og museets interesse. Efter hendes testamentariske bestemmelse kunne museet erhverve portrættet med støtte fra Statens Museumsnævn og fra A. P. Møller og hustrus fond.

Ved siden af dette har museet stadig kunnet glæde sig over at modtage en del gaver bl.a. sølvgenstande, der har tilhørt rådmand Martin Bahnsen. Endvidere kan nævnes et komplet håndmedet sæt af bor og jernstænger til udboring af træpumper. Det stammer fra Øster Løgum sogn, ca. 1910-20.

Ligesom forrige år har indkøbene af kunst været lidt nedskåret til fordel for

anskaffelse af en håndbogssamling m.m. Der blev købt ind dels på Grænselandsudstillingen af Sophie B. Nielsen og Erik Rohde, dels på museets egen udstilling af Jane Muus, Vera Myhre og Gutte Eriksen.

Birgitte Kragh Rasmussen

Museet på Sønderborg slot

Efter færdiggørelsen af den permanente, kulturhistoriske afdeling på 2. sal i 1979, er der ikke i 1980 sket væsentlige udvidelser af de faste udstillinger. Mange steder suppleres til stadighed montror og plancher, og stadig flere genstande bringes på plads. Samtidig er i årets løb, takket være et generøst tilskud fra Krista og Viggo Petersens Fond, kommet flere tekster og bedre belysning i flere rum, især i kunstafdelingen.

Selve bygningen stod som bekendt færdigrestaureret 1973, men udviklingen af energipriserne har gjort en række supplerende isoleringsarbejder bydende nødvendige, hvis ikke varmeudgifterne helt skal tage magten fra museets økonomi og umuliggøre ethvert egentligt musealt arbejde. I 1980 skete en forsigtig begyndelse med tætning af døråbninger og automatisk dørlukning, og i 1981 fortsætter dette arbejde. En effektiv løsning af vindues-problemerne, der er overordentlig hårdt tiltrængt, kommer så forhåbentlig i de følgende år.

Udenværkerne står stadig ufærdige. Genskabelsen af den nordøstre del af forborgsanlægget kom endnu et lille stykke længere i 1980. Der blev under arbejdet gjort en række nye iagttagelser, og der føjedes ny viden til, hvad man hidtil har vidst om danske vindebroer fra ca. 1500. Det viste sig, at den hidtidige opfattelse af en vindebro med ensidigt placeret kontravægt, som blev fremsat efter arkitekt Charles Christensens gravninger i 1936–38, ikke er holdbar. Der har været tale om en vindebro af en type, svarende til en netop udgravet bro ved Hald – der er så nært beslægtede, at udgraveren, arkitekt J. Hertz, i en arikel om broerne i »Antikvariske Studier«, 4, 1980, har fremsat formodning om en fælles ingeniør eller bygmester for begge. Desværre bliver arbejderne heller ikke, som ventet, færdige i 1981, idet de er ramt af fornyede nedskæringer.

I 1980 fik museet sit hidtil største besøgstal, ialt 91.071. De tre sidste år havde vist en stabilisering omkring 85.000 gæster, men de nye udstillinger, særudstillinger og vejret har nok tilsammen været medvirkende til den nye fremgang på ca. 7%. Glædelig er, at stigningen ikke alene faldt i juli, men også var fordelt over de ellers forholdsvis besøgsfattige vintermåneder. Skolerne benytter også museet i usvækket grad, og antallet af omvisninger er fortsat meget stort, – museets faste omvisere er i sæsonen uafbrudt i gang og ofte er museets kapacitet på dette område, både lokale- og personalemæssigt, udnyttet til det yderste.

Interessen for museet viser sig også i mange gaver til samlingerne. Til de historiske samlinger er som gave fra kunstnerens søn modtaget to malerier fra Dybbøl, malet i Genforeningsåret af P. H. Wilhardt. De blev, sammen med de Genforeningsmalerier af P. H. Wilhardt, museet allerede ejede, straks benyttet i den særudstilling, der blev arrangeret i 60-året for 1920. Til samme udstilling skænkede Sydbank en enestående samling af ikke mindre end 60 afstemningsplakater, danske og tyske, så museet nu kunne vise en næsten komplet samling af de plakater, der benyttedes forud for afstemningerne i 1920. Særlig værdifuld var en del sjældne plakater fra 2. zone. Til den

Jørgen Sonne: Feltvagt ved Hammelev, 1848. Skitse til maleri fra 1853 25×38 cm. Akvarel og pen, sign. J. S. Maleren Jørgen Sonne (1801–90) fulgte under Treårskrigen med den danske hær som feltmaler. Købt af Museet på Sønderborg slot i 1980. Den har tidligere bl.a. tilhørt grosserer S. Just og arkæologen, museumsinspektør Carl Neergaard, Nationalmuseet.

historiske samling modtog museet iøvrigt flere fine uniformer og nogle uniformsdele. De kulturhistoriske samlinger forøgedes især med adskillige tekstiler, bl.a. en del særke, skørter, seks meget fine natskjorter, flere duge og håndklæder, en samling stofprøver, et fornemt køretæppe og – fra Kegnæs – en samlet gruppe tekstiler og brugsgenstande. Kunstsamlingen har som gave fra Ny Carlsbergfondet modtaget en buste af maleren Sv. Wiig-Hansen, udført af Paul Hansen. Sønderborg Kommunes Kunstfond har foræret museet et meget ønsket maleri af Jeppe Madsen Ohlsen med motiv fra Christiansfeld. Endelig har museets billedarkiv haft en meget betydelig tilvækst, især af ældre billeder fra Sønderborg.

De vigtigste indkøb er som sædvanlig sket til Kunstafdelingen. Her er erhvervet en tegning af M. Rørbye, der forestiller maleren C. A. Lorentzen, som var født i Sønderborg, i sit atelier. Desuden er købt en meget charmerende akvarel af Jørgen Sonne fra Treårskrigen: En feltvagt nær Hammelev. Endelig erhvervedes en mappe med farveraderinger af Leif Kath. Til museets øvrige afdelinger er der købt enkelte ting.

Medvirkende til et øget besøgstal er nok også særudstillingerne. Året indledtes med en helt speciel udstilling – en mindeudstilling for Jens Raben, der den 21. marts 1980 ville være fyldt 100 år.

Repræsentanter for Historisk Samfund for Als og Sundeved og for museet nedlagde om morgenen krans på Jens Rabens grav, og senere åbnedes en stor og alsidig mindeudstilling. Her belystes en række sider af Jens Rabens virksomhed, hans udgravninger, hans opbygning af museet, hans registreringer af fortidsminder og folkeminder, hans forfatterskab og først og fremmest hans enorme produktion af værdifulde malerier, akvareller og tegninger. Udstillingen gav et overvældende indtryk af en myreflittig samler og forsker, der kendte sin hjemstavn, som samlede ind til et rigt museum, og som efterlod en skat i billeder og beskrivelser til eftertidens glæde og berigelse. Udstillingen kom i stand takket være talrige lån udefra og ikke mindst ved støtte og hjælp fra fru Hertha Raben Petersen, der har udlånt en lang række genstande, herunder en del malerier og fotos af Jens Raben, der således kan ses på hele tre malerier og en hel række fotografier.

Foruden denne udstilling, der stod sommeren over, har museet dels haft enkelte mindre, dels to større udstillinger, der begge var meget velbesøgte. Den ene arrangeredes som nævnt af museet i anledning af 60-året for Genforeningen. Senere medvirkede museet ved Genforeningsudstillinger andre steder i landet. Den anden udstilling, den hidtil største præsentation af malerier af Jeppe Madsen Ohlsen, arrangeredes i samarbejde med Sønderjyllands Kunstmuseum og Sønderborg Kunstforening. Bibliotekar Jørgen Maagaard, der har et indgående kendskab til denne særprægede kunstner, stod for indsamling og ophængning, og resultatet blev, med henved 60 malerier, en meget alsidig og spændende udstilling. Begge udstillinger vakte meget interesse, og de var meget velbesøgte.

Formidlingsafdelingen har for amtscentralen udarbejdet emnekasser om tekstil og et hefte om tegl til orienteringsundervisningen, ligesom afdelingen har afholdt lærerkurser med lokalhistoriske emner og med byvandring. I december udsendtes desuden et »Julebrev«. Museumspædagog Inge Adriansen har publiceret en række indlæg vedrørende museumsformidling. Vigtigst er her nok to teoretiske artikler i »Nordslesvigske Museer« bd. 7, der desuden tryktes på tysk og fransk i et internationalt formidlingstidskrift. Hertil kommer et debatindlæg (sm.m. Stine Wiell) og en boganmeldelse i »Museumsmagasinet«. Til formidlingsarbejdet hører også udarbejdelsen af diasserier med tekstile emner under medvirken af Henning Lind og Tove Slettebo.

Inge Adriansen har udover det nævnte publiceret en artikel i Præste-Aarbøger, skrevet forord til en kagebog og redigeret Max Müllers erindringer. P. R. Madsen har skrevet nogle militærhistoriske artikler, Tove Slettebo har bidraget med tekster til et par lysbilledserier om danske tekstiler, og J. Slettebo har skrevet en artikel i Skalk, redigeret »Nordslesvigske Museer« bd. 7 og deltaget i redaktionen af »Fra Als og Sundeved«, bd. 58 og af »Fortid og Nutid« og »Arv og Eje«.

J. Slettebo

Tønder Museum

Mens vore venner på museet på Sønderborg slot har kunnet glæde sig over, at en skæmmende toldbygning, der til en vis grad tog synet fra slottet, er blevet fjernet, er

Tabatiere, ustemplet, 1817. Har tilhørt Keitumpresten Gans H. A. Meier (1829–91). Formentlig Tønder-arbejde. Flusser og indesøjle i medaljon senere indsat.

der siden sidste beretning opad Tønder Museums hovedfacade opført et lidet opmuntrende rådhus, og ved kommunal ekspropriation er en offentlig vej anlagt langs bygningens facade, så hverken port eller vinduer kan lukkes op. Byggeriet har foranlediget store beskadigelser i murværket med endnu ikke overskuelige konsekvenser. Hvorvidt bygningsværket på længere sigt vil være egnet til museale formål, vil være et spørgsmål, der inden længe skal tages stilling til.

Ejheller er der noget opmuntrende at berette om, når man ser på den vestlige del af museets område: slotsrekonstruktionen på slotsbanken, som fortidsmindeforvaltningen har ansvaret for. Her er intet sket siden sidst, og det hele ligger hen som en forkommen ruin. Det har nu stået på i seks år.

En trøst er det måske, at hverken museets ledelse eller den amtsrådsvalgte del af bestyrelsen har ansvaret for disse begrædeligheder.

For så vidt angår Tønder Museums »indre« liv 1980/81, er alt forløbet tilfredsstillende. Nedlæggelsen af museets parkeringsplads og kaotiske tilstande i forbindelse med rådhusbyggeriet førte en ca. 10% nedgang i besøgstallet med sig, og det må påregnes, når rådhuset tages i brug, at der kommer yderligere svind i besøget. Men glædeligt er det, at de, der kommer, altid synes at være glade for det.

Udviklingen har medført, at de fagområder, museet har specialiseret sig i, lavstidens kunsthåndværk, har opnået en usandsynlig popularitet. Inflationen har skabt en enorm stigning i samlerinteressen, som har intensiveret museets konsultationsvirksomhed tilsvarende. Men den vanskeliggør samtidig museets muligheder for at sikre sig de objekter, der udbydes på markedet, ligesom den medfører, at det kulturgods, der endnu er tilbage i museets virkeområde, fastholdes af ejerne eller sælges til højerebydende udlændinge. Uanset at museets indkøbsbudget er henved 20-

doblet siden 1960, kan der ikke erhverves mere for disse penge end før. Og hertil kommer, at museet ikke som fordem modtager fondsbidrag.

Alligevel er det lykkedes at udvide samlingerne med fornemme ting. Sølvsamlingen er forøget med henved 25 numre, heriblandt 3 hovedvandsæg og en fornem ustemplet Louis XVI-tabatiere. Kortsamlingen med Piscators store Slesvig-kort og bogsamlingen med det sjældne bind VII af Pontoppidans Danske Atlas med samtlige stik.

Museets årspublikation, skriferække III.4, udkom i november 1980 og handler om gamle huse i Tønder. Ligeledes er udkommet en ny udgave af sølvsamlingens katalog og en række nye postkort.

Med bistand af stud. mag. Bent Ommen har museet igen fået udstillet sin oldsagssamling. Det er ikke et område, museet nogensinde har lagt vægt på, da Haderslev er landsdelens arkæologiske museum, men nu er perioden i hvert fald dokumenteret med et pænt udvalg i sten og bronze.

Med de energiske lærere i den levende mølle i Højer har museet et fint samarbejde, ligesom det påtænkes i denne sæson at deponere en række af museets møbler i det nye kulturhus i Højer, Kiers gård.

I december 1980 arrangeredes af Tønder Museum en alsidig udstilling fra Ingeburg v.d. Trencks keramiske værksted i Kellinghusen.

Bearbejdelsen af den nye udgave af Chr. A. Bøjes Danske Guld- og Sølvmedemærker, hvis 3. bind skal omhandle Sønderjylland, og som påregnes udgivet i løbet af 1981, er foregået på grundlag af Tønder Museums store sølvregistrant.

Sig. Schoubye

J. Madsen-Ohlsen: Skærslipperen i byen.

Sønderjyllands Kunstmuseum

Siden sidste beretning i Sønderjyske Årbøger foreligger de officielle udnævnelser af mag. art. Lise Funder til museumskonsulent og lærer Ove Møgensen til museums-pædagog ved Sønderjyllands Kunstmuseum. Til kunstmuseets bestyrelse er yderligere nyvalgt seminarirektor O. Jessen Bruun, Haderslev, og ungdomsskoleinspektør Preben Rasmussen, Tønder.

Balancen mellem indkøb og udstillingsvirksomhed er på grund af de stigende omkostninger forrykket til fordel for den sidste. Der har i indeværende periode måttet gennemføres en vis tilbageholdenhed med hensyn til nyerhvervelser af kunst efter de meget store indkøb, man foretog i 1979. Af de større indkøb skal her nævnes nordmanden Steinar Christensens følsomme kobberskulptur »Din ven fuglen«, tre oliemalerier af Paul Janus Ipsen og ét af Loui Michael. Specialsamlingen af Bjerke-Petersen er suppleret med et oliemaleri fra 1938, og Jeppe Madsen-Ohlsen-samlingen med to: Hjem fra aftengudstjenesten og Skærslipperen i byen. Grafiske arbejder er erhvervet fra Ib Geertsen, Arne Haugen Sørensen og Pia Schutzmann.

Efter den meget kostbare BAUHAUS-udstilling i 1980 er der arrangeret 14 mindre udstillinger, 4 af dem i andre lokaliteter, 6 separatudstillinger, 1 gruppeudstilling, 2 tema-udstillinger og 1 kunsthåndværkerudstilling. Samarbejde har vi haft med Kastrupgård, Glyptoteket, Kunstforeningen i København og museerne i Gram, Haderslev og Sønderborg og kunstforeningerne i Haderslev og Sønderborg, samt Løgumkloster Højskole.

Fra kunstmuseets Bauhaus-udstilling i 1980. I forgrunden ses Marcel Breuers berømte stol, og i baggrunden th. Klees fugletæppe.

Årets betydeligste nydannelse er uden tvivl det omfattende kunstpædagogiske arbejde, den nye museumspædagog har sat igang.

Som tidligere har der i perioden været foranstaltet en række koncerter og musikalske arrangementer, delvis i samarbejde med den lokale musikforening.

Kunstmuseet har med glæde kunnet konstatere, at det er blevet et efterspurgt udstillingssted for såvel danske som tyske kunstnere.

Sig. Schoubye

6510 GRAM

Midtsønderjyllands Museum

I 1980 begyndte arbejdet med at udfylde de i 1979 tilvejebragte rammer.

Som en forsmag på, hvad der ventede publikum, åbnedes den 30. marts en foreløbig udstilling om 73-hvalen i museets nyrestaurerede loftsetage med titlen: »Portræt af en hval«.

Udstillingen bestod af forskellige hvalskeletdele, som i årenes løb er blevet indsamlet i Gram teglværksgrav, samt et omfattende billedmateriale af udstillingens hovedperson, den i 1973 fundne og udgravede bardehval, som desværre ikke selv kunne være tilstede ved begivenheden. Den befinder sig p.t. på faste hænder på Geologisk Museum i København. Men det skal siges, at Helle Carlslund Andersens studier af hvalens skeletdele i rigt mål erstattede det manglende.

I festsalen åbnedes samtidig en stor kunstudstilling, arrangeret af Sønderjyllands Kunstmuseum, med titlen: »Vesttysk kunst idag«. Udstillingen åbnedes af konsul Heinz Meier, Åbenrå.

I samme forbindelse bør nævnes, at urmagerværkstedet og snedkerværkstedet, som blev skænket museet i 1979, nu har fundet deres plads i udstillingen. Der er i stueetagen blevet indrettet et kulturhistorisk afsnit af mindre omfang, hvor ting af lokal oprindelse og interesse er blevet anbragt og herefter kan glæde interesserede besøgende.

»At portrættere sig selv og andre«, var titlen på den efterfølgende særudstilling i festsalen, også arrangeret af Sønderjyllands Kunstmuseum.

Årets sidste særudstilling viste arbejder af lokale amatørkunstnere, arrangeret af handelsstands- og håndværkerforeningen.

I årets løb har museet igen modtaget rige gaver hovedsageligt bestående af geologisk og naturhistorisk materiale.

Som et eksempel på interamtligt samarbejde modtog vi en del vågehvalkranier og

to underkæbeknogler af en finhval fra Esbjerg Fiskerimuseum, ligesom vi ved samme lejlighed hjembragte en dybfrossen halvt år gammel sælunge til skelettering.

Medio maj erhvervede museet en gave, der i sin formrigdom og veldokumenteretthed var så overbevisende, at den fortjente en speciel plads. Det var tidl. stationsforstander Laurids Peder Rosenvind Rieck og hans kone Lis Riecks sten- og fossilsamling, der blev skænket museet af arkæolog Flemming Rieck, barnebarn til ovennævnte stationsforstanderpar.

Et repræsentativt udsnit af den store samling er nu udstillet på museets loftsetage og udgør to selvstændige montrer.

Som gave fra Geologisk Institut i København modtog museet 18 kasser lermateriale. Det var prøver fra en boring i Gram teglværksgrav, der skulle klarlægge Gramformationens og de underliggende lags sammensætning. En del af materialet er blevet brugt til fremstilling af en illustrativ »boresøje«.

Desuden modtog vi fra lektor Mikkelsen, Vordingborg, en imponerende sten- og fossilsamling. Alt i alt ca. 1,5 tons! Dele af samlingen vil senere indgå i museets udstillinger.

Som en sidste, men ikke mindre væsentlig ting, skal nævnes, at Åbenrå Statsskole betænkte museet med skelettet af en tumling og en udstoppet sværdfisk. Vi er meget glade for disse ting, da det er vores store interesse netop at samle på den slags »værdiløse« genstande, i håb om senere, på trods af vore trange pladsforhold, at udvide udstillingen med en form for raritetskabinet.

Vi mener, at disse gamle præparater kan have interesse, hvis de bruges som et billede på tidligere tiders museumssprog. Vi håber meget, at læsere af dette indlæg vil have vores interesse in mente, hvis lejlighed skulle byde sig.

Lidt mindre fremtrædende er så det almindelige museale arbejde gået sin gang i årets løb. De permanente udstillinger er blevet planlagt. Montrer er blevet designet og fremstillet, nogle skræddersyede til vore lokaler af egne folk, foredrag er blevet holdt, rundvisninger foretaget, bestemmelsesarbejde for fremmede udført osv., samtidig med at huset har dannet ramme om forskellige kulturelle aktiviteter uden for den almindelige åbningstid.

Ved siden af alt dette er så det meget vigtige præparationsarbejde på hvalknoglerne foregået, udført af museets folk, der, selv om de ikke er egentlig kvalificerede til et sådant arbejde, succesfuldt har færdig-konserveret 13 hvirvler, begge skulderblade, to ribben, begge overarmsknogler, et spoleben og et albueben, altsammen fra den bardehval, der blev fundet i Gram teglværksgrav i 1979. Det meget krævende præparationsarbejde, som endnu mangler at blive udført på det velbevarede kranie, er en stor opgave, som endnu står tilbage at løse i 1981.

Derudover har museumsinspektøren deltaget i en geologisk vinterkongres i Bergen, foretaget studierejse til London, Geological Museum og British Museum of Natural History samt deltaget i skeletteringen af en sejhval, som strandede på Pøl strand på Als.

Året 1980 blev et efter vores mening lovende år, med mange begivenheder, der sammenlagt giver et fingerpeg om, hvordan vort fremtidige arbejde vil forme sig.

Selvom besøgerantallet kun sneg sig op på små 7000, (da man til stadighed var generet af opbygningen af den permanente udstilling), ser vi nu med stor forventning frem til det kommende år.

Flemming Roth og Martin Abrahamsson

Kunstmuseet Holmen

I sæsonen 80 har man i Holmen kunnet udstille ikke mindre end 3 hidtil ikke viste malerier – de to: »Spansk dans« og »Fra et vandingssted«, begge tidligere i privateje, men købt og udlånt af Sønderjyllands Kunstmuseum, samt det tredje: »Teater«, der er skænket til Holmen af Bent Brock, Rødovre.

I sommerferiesæsonen har der været særudstilling af Marianne Permin, Løjtved, der viste billedbatik og keramik, og af væversken Grethe Sørensen, Bastrup, hvis smukke abstrakte billedtæpper var ophængt frit ned fra loftet i det store rum, hvor Olivia Holm-Møllers malerier lagde beslag på vægpladsen. På en mærkelig måde fremhævede disse to, af sind og udtryksmåde så forskellige kunstnere, hinandens arbejder: Olivia Holm-Møllers klare stærke farver og Grethe Sørensens afdæmpede farvevalg.

Åbningerne af særudstillingerne blev ikke markeret, men midt i udstillingsperioden inviterede Marianne Permin til koncert i Holmen, hvor Marsktrioen, bestående af Bente Moesmann, Løgumkloster og Else og Karen Valeur, Tønder spillede, assisteret af Fr. Mylius-Nielsen, Løgumkloster på violin. Aftenen sluttede med sammenkomst i haven i Løjtved – en meget harmonisk aften, ligesom hele sæsonen har været det, med besøgene koncentreret i sommermånederne.

Ester Kappelgaard

Lokalhistoriske foreninger, samlinger og arkiver

LASS

Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS) blev stiftet den 8. december 1979 ved et møde på Landsarkivet i Åbenrå. Foreningens formål er at fremme det lokalhistoriske arbejde i landsdelen. Medlemskredsen omfatter p.t. 32 arkiver og samlinger. I de første 1½ år har foreningen arrangeret kurser i lokalhistorisk arkivarbejde den 17. maj 1980 i Haderslev (med 23 deltagere) og den 4. april 1981 sammesteds (med 18 deltagere). Desuden er der afholdt to mindre registreringskurser den 29. oktober 1980 og den 22. januar 1981 i henholdsvis Gråsten og Rødding med ialt 30 deltagere. På årsmødet den 7. marts 1981 fik bestyrelsen tilslutning til at undersøge mulighederne for en fotokopierings-kampagne (hvorved i første række kirkebøger kan gøres tilgængelige i de enkelte lokalhistoriske arkiver) og til et fællesindkøb af tryksager. Formanden, H. P. Drescher, Haderslev ønskede ikke genvalg, og ny formand blev Ester Feddersen, Tinglev. Kasserer er Knud Nielsen, Bredebro og sekretær Niels H. Kragh Nielsen, Rødding.

Niels H. Kragh Nielsen

Samlingen af arbejdsredskaber og bondemøbler på Jacob Michelsens gård i Kolstrup

På styrelsesmødet d. 13. november 1980 kunne det meddeles, at den ønskede beskrivelse af gårdens historie og opmåling af gårdens bygninger var fuldført.

Arbejdet med registreringen af de mange effekter går planmæssigt fremad. »Æ Linnenklub« har indtil nu besørget 14 papkasser med håndsyt tøj og broderier, der er registreret og fotograferet.

Anne-Helene Michelsen vasker storvask med banketræ og askelud under udstillingen i 1980.

Der er i årets løb modtaget gaver fra pastor Urban Schrøder, Varnæs, fru Anna Ølgård, Åbenrå og fru Rigmor Vestergaard, Skrydstrup.

Den årlige udstilling havde titlen: »Bonden og bondekones virke og hverdag o. 1880« og viste bl.a. gammeldags storvask med askelud og banketræ.

Besøgstallet har ligget på lidt over 500.

N. C. Michelsen

Historisk forening for Vis herred, Bov museum

Bov museum har nu været i gang i 2 år. På trods af, at museet kun er åbent et meget begrænset antal timer ugentlig, har det haft et meget tilfredsstillende besøg. Mange lokale foreninger og enkeltpersoner har besøgt det. Der er tilgået museet mange nye museumsgenstande siden åbningen, så museet lider allerede under pladmangel.

I et par måneder havde museet arrangeret en særudstilling i anledning af 40-årsdagen for angrebet d. 9. april 1940. Der var lånt udstillingsgenstande fra Tøjhusmuseet, Frihedsmuseet, Sønderborg slot og forskellige private. Ved åbningen fortalte fru Bothilde Hansen, Høkkerup om sine oplevelser under kampene der.

Museet deltog med en stand i »Byg - Bo« i Grænseshallen i Kruså, hvor man gennem billeder og uniformer m.m. viste noget om grænsen før og nu.

Der var stor interesse fra publikum herfor.

Den 11. juni 1980 var foreningen på en aftenudflugt til Husumegnen med besøg i Fjælde kirke, og resterne af koncentrationslejren ved Husum. Via den vestlige oksevej endte man på Husumhus, hvor man hørte om Husums fortid som markedsby. Der var ca. 100 deltagere.

D. 25.11. holdt museumsinspektør Steen Andersen, Haderslev, lysbilledforedrag på Frøslev kro om udgravningerne i Sønderjylland i forbindelse med nedlægning af gasledninger.

D. 26. marts fortalte højskolelærer Mads Lidegård, Krogerup højskole, om Hærvejen. Frøslev-Padborg sangkor underholdt.

Foreningens årsskrift for 1980 er på 80 sider og redigeret af politiassistent Knud Jensen, Padborg. Det omhandler især landsbyen Bov, bl.a. natvægteren i Bov, og Bov skole.

Den 28. april 1981 afholdtes generalforsamling i Frøslev kro. Foreningen har nu godt 250 medlemmer. Efter generalforsamlingen vistest nogle gamle film, som afdøde dr. Hans Lorenzen havde optaget under sit virke i Bov sogn.

H. H. Bang

Historisk forening for Gråsten by og egn

Traditionen tro var foreningen på sommerudflugt, der i år foregik med bus fra Gråsten, gennem Rinkenæs og ad Fjordvejen til Bov, derfra videre ad Hærvejen til Bommerlund og Urnehoved. Undervejs blev deltagerne orienteret om mindsten, der passeredes, og der blev fortalt om sagn og historien med tilknytning til Hærvejen. Efter besigtigelse af Urnehoved kørte vi til Klipleve kirke, hvor provst Møller Sørensen viste rundt og fortalte kirkens historie. De mange velbevarede gravsten over ahlefeldterne, der har haft tilknytning til Gråsten, blev nøje studeret. Efter aftenkaffe på Mørks kro afsluttedes turen, der havde godt 50 deltagere.

Vort efterårsmøde havde samlet stor tilslutning. Henved 90 medlemmer var mødt op for at høre læge Uwe Møller fortælle om: Barn af mindretallet. Et meget spændende og åbenhjertigt foredrag om familieforhold og et grænselands særlige problemer, hvor to nationaliteter og kulturer brydes.

Samme aften kunne vi udlevere vort årsskrift for 1980, der i denne årgang beskæftigede sig med en gård og to huse: Buskmose i Rinkenæs, hvor der fortælles om gården og dens ejere gennem 500 år. Gråsten-Adsbøl fattiggård, dens tilblivelse og om fattigvæsen i tidligere tid. Og som den tredje artikel en beretning om Kværs forsamlingshus, der i 1980 kunne fejre sit 50-års jubilæum.

D. 6. april var foreningen sammen med Historisk Samfund for Sønderjylland og Borgerforeningen med til at arrangere et møde i Adsbøl, hvor Poul Andersen fortalte om: Det gamle Adsbøl.

29. april afholdt foreningen sin generalforsamling, og det fremgik af beretningen, at

medlemsantallet atter er steget, så der nu er 254 medlemmer. Aftenens taler var arkivar Lars N. Henningsen, der glimrende redegjorde for »Levevilkår i Gråsten og den store verden og dermed forbundne sociale eksperimenter.« Foredraget blev påhørt med stor interesse, og det affødte en lang række spørgsmål til foredragsholderen.

Endelig kan nævnes, at foreningen har været med til at arrangere en byvandring, hvor formanden og skovrider P. Morville på turen fortalte om gamle huse og træer i Gråsten. Deltagerantallet var på denne tur over 100, og deltagerens betaling for turen gik til flygtning 81.

Poul Andersen

Rettelse og tilføjelse til Sønderjyske Årbøger 1980:

Side 5, linje 12 fra oven: forfatteren til »Oplevelser i Sønderjylland 1. maj–9. juli 1920«, maleren Mogens Kai Nørregaard, er født 1898, og var således fyldt 22 år, da genforeningsbegivenhederne fandt sted.

Side 59 note 57: Om disse transaktioner (side 46 linje 2 fra neden), se H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne. Slægt – slotte – skæbne. 1980, s. 195.

Et medlem ytrer sig:

I Sønderjyske Årbøger 1980, side 56, note nr. 19 oplyser Mogens Nørregaard, at det var gdr. Nis Nissen, Nordborg, der talte til de danske soldater ved festen i Katrinelund den 16. maj 1920. (se side 22) Det fandt jeg ikke sandsynligt, og referatet i Dybbøl-Posten oplyser da også, at det var Nis Nissen-Vibøge, der fortalte om krigen.

En bagatel, men alligevel!

Venlig hilsen

L. S. Ravn

Historisk Samfund for Sønderjylland

Jubilæumspris for sønderjyske levnedsløb

Historisk Samfund for Sønderjylland besluttede på sit årsmøde d. 10. maj 1981 at udsende en opfordring til ældre sønderjyder om at skrive deres erindringer.

Erindringer er værdifulde historiske kilder, og mange sætter pris på at læse erindringsbøger. Historisk Samfund for Sønderjylland har siden 1955 udgivet 20 erindringsbøger i rækken »Sønderjyske Levnedsløb«, og rækken skulle gerne fortsættes i fremtiden. Derfor opfordres alle ældre, som har levet og virket i grænselandet, til at nedskrive deres erindringer. Manuskripter af et omfang, så de egner sig til udgivelse i bogform, kan indsendes til foreningens kontor, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå, og vil blive bedømt af et sagkyndigt udvalg. Det bedste erindringsmanuskript, som er egnet til trykning, honoreres ved foreningens 60 års jubilæum i december 1982 med 5000 kr. og vil blive udgivet i bogform.

Også ældre manuskripter kan indsendes, men for at komme med i bedømmelsen skal manuskripterne være kontoret i hænde senest 1. sept. 1982. Alle med noget på

hjerter bør derfor gribe pennen, og Historisk Samfund for Sønderjylland giver gerne yderligere råd og vejledning.

Amtskredsens arbejde

Haderslev Amtskreds

Søndag den 3. august havde amtsudvalget arrangeret en byvandring i Christiansfeld. Den var nær druknet i en skybrudlignende regn, men de, der vovede sig ud, fik en god eftermiddag ud af det. Turen blev ledet af Otto Grell, medlem af ældsterådet. I kirken fortalte han om hernutterne og brødremenigheden.

Ved kaffen på Frej fik vi Frejs historie genopfrisket – og så fik vi et foredrag om Christina Frederikke von Holstein på Favrskovgård, der testamenterede sin store formue til velgørende formål, blandt andet 8000 rigsdaler til fattigstiftelsen i Tyrstrup, der kom til at hedde Christina Frederikke Stiftelsen og 25000 rigsdaler til et sygehjem i Haderslev, det senere amtssygehus. Favrskovgården testamenterede hun til brødremenigheden med mark, have og anlæget Christinaro, hvor hendes grav og mindesmærke findes. De, der deltog i byvandringen, kunne tage hjem med betydelig større viden, end de kom med.

Den 28. april holdt amtskredsen generalforsamling i Gram. Der var først rundvisning på Midtsønderjyllands museum på Gram slot med museumsinspektør Flemming Roth. Ved kaffen på den gamle kro afvikledes generalforsamlingen. Formanden redegjorde for arbejdet både inden for amtskredsen og for hovedkredsen, samt reklamerede for at få flere abonnenter til Sønderjysk Månedsskrift.

Til bestyrelsen genvalgte Anker Eriksen, Christen Madsen og Jørgen Svane. Efter generalforsamlingen holdt arkæolog Flemming Rieck et interessant lysbilledforedrag om Enderupskovudgravningerne. Der var god tilslutning til mødet.

Ved åbenthusdagen på Nørrevold ved Arrild, hvor Hans Stiesdal orienterede, var der mange af Historisk Samfunds medlemmer, der deltog.

S.R.

Åbenrå amtskreds

Efter at amtskredsens formand, Poul Andersen, ved årsmødet 1980 blev valgt til formand for Historisk Samfund, efterfulgtes han i amtskredsen af Ib Andersen.

For at styrke samarbejdet blev amtskredsens tillidsmænd 28. oktober 1980 indbudt til møde på Folkehjem, hvor Poul Andersen indledte ved at give en orientering om Historisk Samfund. Efter en god aften var man enige om at fortsætte med tillidsmandsmøder alene for amtskredsen.

I det forløbne år har amtskredsen fortsat med foredragsaftener og hjemstavnsaftener ude i sognene: i Adsbøl, Nr. Hostrup, Bovrup, Tombøl og Varnæs. Møderne er blevet afholdt i samarbejde med de lokale foreninger.

I Varnæs holdt Per Madsen, Sønderborg Museum, et lysbilledforedrag om to personligheder i 1864. Til denne årlige hjemstavnsaften, 2. december 1980, var der 130 deltagere.

21. januar 1981 holdt undertegnede i Tombøl et foredrag om den af ahlefeldterne 1716 nedlagte landsby Kiding.

Ved hjemstavnsaftenen 18. marts 1981 i Bovrup gjorde overlærer Peter Petersen, Ny Skovbøl, rede for sten- og bronzealderfund på egnen, og fhv. gdr. Chr. Clausen,

Bovrup, fremdrog minder fra det gamle Bovrup. En udmærket aften i samarbejde med Bovrup Borgerforening og Historisk Sogneforening for Bovrup-Varnæs.

I Nr. Hostrup holdt museumsinspektør Steen Andersen 31. marts 1981 et meget interessant lysbilledforedrag om naturgasarkæologi – om arkæologiske undersøgelser i forbindelse med nedlægningen af naturgasledningen. Foredragsaftenen var arrangeret i samarbejde med den lokalhistoriske forening for Rødekro kommune.

6. april 1981 i Adsbøl fortalte Poul Andersen for en lydhør forsamling om det gamle Adsbøl.

Den 28. april afholdtes den årlige generalforsamling på Folkehjem. 60 medlemmer var mødt frem. Hans Bang og Ib Andersen blev genvalgt. På generalforsamlingen blev der udtrykt en tak for Poul Andersens virke som formand i amtskredsen. I forbindelse med generalforsamlingen holdt arkivar Henrik Becker-Christensen et interessant lysbilledforedrag med titlen: Hærvejen – dens historie og udvikling i lyset af den seneste forskning.

I.A.

Sønderborg amtskreds

Ved generalforsamlingen d. 26.6. 1980 genvalgtes adjunkt Henning Ladefoged Sørensen, Dybbøl. Nyvalgt blev lærer Hans V. Graversen, Nordborg. I forbindelse med generalforsamlingen talte formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, Poul Andersen, Rinkenæs. Før generalforsamlingen samledes deltagerne i Notmark kirke, hvor sognepræsten, pastor Christensen, fortalte om kirken og dens historie.

Da Olav Bonefeld, Snogbæk, ønskede at trække sig tilbage som amtsudvalgsformand, valgte bestyrelsen i stedet Aage Rasmussen, Broager.

I løbet af vinteren 1981 afholdtes i samarbejde med L.O.F. fire foredragsaftener i Sundeved kommune. Tilslutningen var særdeles god, og det er meningen, at denne succes skal følges op med lignende arrangementer i 1981–82.

Onsdag d. 14.1. var der møde i Ullerup, hvor Niels Peter Thuesen på en meget interessant måde kyndigt fortalte om det gamle Ullerup sogn gennem tiderne.

Onsdag d. 28.1. var der møde i Vester Sottrup, hvor Olav Bonefeld fortalte om det gamle Sottrup sogn. En særlig grundig behandling fik Nydam mose og Sandbjerg slot.

Onsdag d. 11.2. fortalte Peter Petersen i Nybøl om det gamle Nybøl sogn. Foredraget var ledsaget af interessante lysbilleder, der på en udmærket måde supplerede foredraget.

Onsdag d. 4.3. var der igen møde i Vester Sottrup. Borgmester Christian Hansen Møller fortalte på en meget interessant måde om storkommunens tilblivelse, om de resultater, der var nået, og om planerne for fremtiden.

A.R.

Tønder amtskreds

Aftenvandring for kredsens medlemmer fandt sted mandag d. 31. maj med forsøgsleder Lorenz Hansen, Marskens Forsøgsstation, som leder.

Udgangspunkt Rudbøl grænseovergang – en køretur gennem marsken til Højer, hvor det nye digeanlæg besås. Derfra til Emmerlev Klev, hvor der blev drukket kaffe, og hvor Lorenz Hansen redegjorde for digebyggeriet. 50 medlemmer deltog.

Historisk Samfund Tønder kreds markerede sit 25-års jubilæum onsdag den 18. februar med en festaften på Tønderhus. Aftenens festtaler var formanden for Historisk Samfund i Sønderjylland Poul Andersen, Gråsten. Han gav en orientering om foreningens udvikling og kom derefter med en særdeles fornøjelig skildring af de ni år, han tilbragte på »Søgård« i Højer Kog. Formanden for Tønder kreds S.N. Christensen, Ravsted, kom med tilbageblik over foreningens mange aktiviteter i de forgangne 25 år. Ved kaffebordet havde flere medlemmer ordet for at mindes fælles oplevelser. 80 medlemmer havde givet møde.

Generalforsamling og årsmøde er henlagt til efteråret.

S.N.C.

Sydslesvigs amtskreds

I året 1980 tilbød Sydslesvigs amtskreds sine medlemmer et varieret program. Følgende møder og historiske vandringer blev gennemført:

Torsdag, den 24. april holdt vi vor generalforsamling på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Lars Schubert aflagde sin formandsberetning, og kasserer Anna Schrøder redegjorde for regnskabet. Begge beretninger blev godkendt.

Lars Schubert, som havde været amtskredsens formand siden 1967, ønskede at trække sig tilbage. Der blev på generalforsamlingen udtrykt en varm tak for hans mangeårige gode virke både i styrelsen og som formand. Til hans efterfølger valgtes Dr. Johann Runge, Harreslev/Nyhus. L. Schubert fortætter som medlem af styrelsen, hvor han varetager de »kontormæssige« opgaver.

Efter generalforsamlingen klarede fru Inger Bjørn Svensson en meget vanskelig opgave med bravur: aftenens foredragsholder var blevet syg, og hun læste redaktør Bjørn Svenssons manuskript op. De 45 mødedeltagere hørte et spændende foredrag om det i Sydslesvig altid aktuelle emne »Flensborgbevægelsen«.

Den 12. juni mødtes 42 medlemmer og interesserede til en aftenvandring gennem det gamle fæstningsværk Rendsborg. Peter Hæbel fortalte først om »Amtmandsgården«s betydning for det danske arbejde i dag. Derefter startede vi vor vandring rundt i Rendsborg. Det blev en gang gennem byens historie fra middelalder til nutid. Aftenen afsluttedes på restaurationen »Martje Flor« lige ved Kiel-kanalen. Her fortalte vor kyndige guide gennem Rendsborg anekdoter, der genspejlede den stemning, der herskede blandt efterkrigstidens dansksindede ungdom i Ejderområdet.

Sommerudflugten gik til godset Damp (Waabs sogn, Egernførde amt). De 69 deltagere oplevede den 30. august en kølig, men dog næsten tør sommerdag med sol og en charmerende grevinde Nina Reventlow, der gav en bred skildring af godsets historie. Under rundgangen gennem herresædets pragtfulde gemakker beskrev hun stedets kulturelle rigdomme. Og hun berettede om den glæde og de vanskeligheder, der er forbundet med at eje og bevare disse kostbarheder.

Traditionen tro arrangeredes efterårsmødet i Slesvig. »Hærvejen – dens historie og udvikling i lyset af den seneste forskning« var emnet for det foredrag, som arkivar mag. art. Henrik Becker-Christensen fra Institutet for Grænseregionsforskning i Åbenrå holdt. Nordens 5.000 årige navlestreng til Europa havde mange navne: Kongevej, adelsvej, oksevej, studevej, sakservej, Roma-vej osv. Navnene røber vejens eller rettere vejnettets funktion som hær-, pilgrims- og handelsvej. Becker-Christen-

sens grundige og velfunderede fremstilling blev til en fængslende oplevelse for de 56 tilhørere, der havde fundet vejen til Slesvig.

Styrelsen har på sit møde den 6. april 1981 forberedt tilbuddene for det kommende år.

Fortid, nutid, fremtid, det er treklangen, der bestemmer vort arbejde. Vi ved, at vor stillingtagen til nutidens problemer til dels hviler på vor viden om vor hjemstavns fortid, og vi ved ligeledes, at vor kulturelle og politiske indsats vil præge Sydslesvigs fremtid. Således bidrager vort arbejde inden for Historisk Samfund for Sønderjylland til at skabe det danske miljø, som vi ønsker at leve i i Sydslesvig.

J.R.

Årsberetning 1980–81

Ved Poul Andersen

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde i Hygum forsamlingshus søndag den 10. maj 1981. Formanden bød velkommen til de ca. 120 fremmødte, og rettede en særlig velkomst til æresmedlemmerne, redaktør Kamphövener, museumsinspektør Neumann og landsarkivar P. Kr. Iversen. En særlig velkomst rettedes ligeledes til mødets foredragsholder, formanden for Historisk Samfund for Ribe amt, seminarielektor Verner Bruhn, Esbjerg.

Efter man havde sunget: Du skønne land med dal og bakker fagre –, blev gdr. Søren Rasmussen, Hygum valgt til dirigent. Efter dirigenten havde konstateret, at generalforsamlingen var lovligt indvarslet, gav han ordet til formanden.

Poul Andersen indledte med at udtale mindeord over pastor Tage Holm, Vojens og dr. Gottlieb Japsen, hvorefter han aflagde følgende beretning:

Da jeg sidste år sagde ja til det ærefulde hverv at beklæde formandsposten, fremkom jeg ikke med en programerklæring, da det kun er et begrænset åremål, jeg har lovet at fungere, og i øvrigt er af den mening, at man ikke straks skal indføre store ændringer. Jeg tror mere på evolution end på revolution. Vi bør bevare gode traditioner og forny Historisk Samfunds virke i takt med tiden og de krav, den stiller.

Et år er nu atter forløbet, og dets forløb har været traditionelt. Det imponerende antal nye medlemmer – godt 300 – vi fik som tilgang i 1979, kan vi ikke møde op med i år. Den store fremgang kom i tilslutning til udgivelsen af billedbogen og den husstandsomdelte brochure, vi da udsendte. Det skal ikke nægtes, at vi i styrelsen var spændt på, om den store medlemstilgang kunne holde, eller om frafaldet ville blive stort blandt de nye medlemmer.

Frafald har der været både blandt de nye, men også blandt de gamle på grund af dødsfald og fraflytning, men heldigvis har året også bragt tilgang, så vi kan stadig melde om et smukt medlemstal, 3.109, hvilket er 8 mindre end i fjor.

Jeg kan sige, at *årbogen 1980* er blevet modtaget med mange rosende ord. Det er altid rart med en positiv reaktion, og de venlige ord om årbogen for såvel indhold som udseende tilkommer de tre redaktører for deres arbejde. Årbogen var som vanlig af høj kvalitet, og på de mere end 300 sider behandles emner fra ældre historie og samtidshistorie. Jeg har set fremført den anke imod de historiske samfunds årbøger, at de giver det indtryk, at historien slutter omkring 1870. Det er glædeligt, at Historisk Samfund for Sønderjylland her kan melde hus forbi, for i årbogen 1980 bringes syv

spændende, alsidige og meget læseværdige artikler fra 1500-tallet og helt til dato. Bogens sidste ca. 65 sider bringer anmeldelser af bøger med tilknytning til Sønderjyllands historie og oplysninger om museernes, amtskredsens og de lokalhistoriske foreningers aktiviteter, og dette stof giver vidnesbyrd om en vældig historisk interesse i landsdelen. Hvert sogn har snart sin egen historiske forening, og her ligger en opgave til Historisk Samfund, at vi gennem vor tillidsmandsordning knytter og styrker forbindelsen til det arbejde, der er i gang ude i sognene. Her ligger en vid arbejdsmark, som vi fra Historisk Samfund har en naturlig forpligtelse til at tage os af.

Udover årbogen har det forgangne år bragt yderligere et par *bogudgivelser*. I serien »Sønderjyske Levnedsløb« er udkommet Hans J. Muusmann: Stavedskov-Ejstrup-Kragelund. Det er en velskrevet erindringsbog, der beretter om landmandsliv fra århundredskiftet over krisen i trediverne og op til anden verdenskrig. Bogen er blevet solgt godt. I disse erindringsbøger kan læseren ofte nikke genkendende til begivenhederne, og de er yndet læsning. Desuden redder de et vigtigt kulturhistorisk stof for eftertiden, og jeg kan derfor kun stærkt opfordre mange flere til at nedskrive deres erindringer. Den lange række af sønderjyske levnedsløb, vi har udgivet, er med til at tegne et billede af sønderjysk historie og kulturhistorie af stor værdi, og vi vil gerne kunne fortsætte rækken også i kommende år. Kort før dr. phil. G. Japsens død udkom hans bog om pastor Jacobsen i Skærbæk. Som den grundige og velskrivende historiker har dr. Japsen med denne bog kastet lys over den særprægede Skærbækpræst. Vi møder en mand med store ambitioner og også visioner, en mand, der vil frem i første række, og vi ser også, hvorledes man fra tysk side støtter denne mand. Men da korthuset ramler sammen, vender regeringen ham ryggen og lader ham falde. Bogen bringer mange illustrationer, bl.a. farvebilleder af nogle af de vægtæpper, præsten lod fremstille på væveskolen i Skærbæk. Det er tæpper af enestående betydning for Jugendstilens udformning. Nogle hænger endnu i sønderjyske hjem, og de bedste kan ses på museer i ind- og udland. Vi kan varmt anbefale denne bog. Med sine mange kvaliteter viser bogen, hvilket tab sønderjysk historie har lidt ved dr. Japsens død.

Det ser ud til, at det år, vi nu er inde i, vil fordoble antallet af bogudgivelser. Går trykkerierne da ikke helt i baglås, vil der udkomme fire bøger. Ja, den første er allerede udkommet. Den kom den 1. maj. Det er rektor Buchreitz, der har beskrevet Nordeuropas ældste kolonihaver, kolonihaverne i Åbenrå, der netop har fejret 150 års jubilæum. Bogen skildrer havernes opståen og videre udvikling. De blev til på magtbud fra oven, fra statholderen, og dette påbud havde socialt sigte. Man ville gavne de mindst bemidlede ved at give dem mulighed for at dyrke kartofler og andre grøntsager til eget forbrug. Det er en rigt illustreret bog, og takket være store tilskud kan vi tilbyde vore medlemmer bogen for 30,- kr.

Fra kolonihavehistorie springer vi med næste bog over i skolehistorien. Her er det en god bekendt af Historisk Samfunds medlemmer, der er forfatter, nemlig fhv. stadsskoleinspektør L. S. Ravn. Som den første har han givet en sammenfattende skildring af skoleforholdene under fremmedherredømmet. Han fortæller levende om de konflikter og problemer, der opstod, da fortyskningen satte ind. Bogen illustreres med et væld af ikke tidligere publicerede billeder. Bogen bliver off-set-trykt og sælges for kun 40,- kr.

Årets tredje bog er et omfattende værk, der ligeledes beskæftiger sig med skolehistorie. Også her er forfatteren kendt for læsere af årbøgerne og månedsskriftet.

Den flittige fhv. skoleinspektør Børge L. Barløse har gennem en lang årrække arbejdet med en registrering af lærerne i Sydslesvig fra reformationen til 1864, og resultaterne kan udgives om kort tid. Det bliver en af de dyreste udgivelser, vi endnu har vovet. Vi er vel vidende om, at dette værk ikke vil være blandt de bøger, vi sælger flest af. Men vi føler, at vi med dette helt enestående værk, der bringer 3700 biografier af lærere, der har virket og levet i Sydslesvig, og tillige en topografisk afdeling med hver enkelt skoles historie, er med til at løse en opgave, der er naturlig for de mål, vi har sat os, med vore udgivelser i Historisk Samfund. Det er et værk, som vil blive stående, og som vil være uundværligt for studiet af skolehistorien i helstaten. Ikke mindst vil det være af uhyre værdi for personalhistoriske studier. Vi føler det som en stor tilfredsstillelse, at denne store og kostbare bogudgivelse realiseres fra dansk side.

Den fjerde bog vil, om alt går vel, udkomme som vort juletilbud til medlemmerne. Det er et erindringsværk skrevet af gårdejer og møller P. Anholm i Fole. Som ung befør han i 1850'erne og i 1860'erne de syv have, og en årrække var han guldgraver i Australien og New Zealand, uden dog at gøre det helt store fund. I de sidste dage af krigen 1864 nåede han atter tilbage til hjemstavnen. Det er en bog, som fortæller om sømandslivet, da skibene var af træ og mændene af jern, og om utrolige strabadser. Det er en bog, der fængsler læseren fra først til sidst. Det er et vægtigt kulturhistorisk dokument, et helt specielt stykke Sønderjyllands historie.

Alle de her nævnte gode bøger kan De bestille på det postkort, De har modtaget. Vi håber, at mange vil gøre det, og De vil ikke fortryde det.

Endelig må nævnes en sidste udgivelse. Det er et tillæg til årbøgerne. Som det vil være bekendt, kom der i 1940 et register til årbøgerne fra 1889–1940. Nu følger vi dette op med et foreløbigt register, der nævner artiklerne i årbøgerne 1940–81. Det er altså ikke et lige så udførligt register som tidligere, men en vejviser, idet vi håber at kunne markere årbøgernes 100 års jubilæum i 1989 med et udtømmende og endeligt register.

Alle disse udgivelser kan vi i Historisk Samfund kun klare, fordi vi modtager meget betydelige tilskud fra det offentlige, forskellige fonds og institutioner, og for denne værdifulde hjælp vil jeg gerne udtale Historisk Samfunds hjerteligste tak.

Et par ord om *Sønderjysk Månedsskrift*. Det er vort hjerte barn, men også lidt af et smertensbarn. Der findes andre historiske tidsskrifter i Danmark, men Sønderjysk Månedsskrift skiller sig ud fra dem dels ved at være et månedsskrift og dels ved sin alsidighed i stofvalget. Det bør også nævnes, at mange af skribenterne ikke er professionelle historikere, men historisk interesserede fra vor medlemskreds. Månedsskriftet behandler lokalhistorie, kulturhistorie, personalhistorie og dagsaktuelt stof i korte artikler, skrevet i letlæselig form og ledsaget af et stort billedmateriale. Alt med tilknytning til Sønderjylland. Måned efter måned kommer der et hæfte, og når året er omme, har man en bog på mellem 450 og 500 sider, i 1980 således 450. Når jeg sagde, det var lidt af et smertensbarn, så er det økonomien, der trykker. Ifjor havde vi et betragteligt underskud, i år er det til at overskue, men trykkeriet har allerede forberedt os på kraftige stigninger. Vi må derfor have flere abonnenter. Vi har haft en beskedent stigning i år fra 1718 til 1750, men 2–300 mere ville være en god hjælp, og jeg vil ved denne lejlighed så indtrængende, det er mig muligt, bede alle vore medlemmer være medvirkende til månedsskriftets udbredelse. Agiter for det blandt venner og bekendte. Det er billigt. For 65 kr. årligt bliver det frit tilsendt. De vil glæde redaktionen, der gør et stort arbejde for stedse at holde bladets kvantitet og kvalitet højt.

For den, der beskæftiger sig med og interesserer sig for Sønderjyllands historie, er Historisk Samfunds årlige publikationer, årbøgerne og månedsskriftet simpelthen nødvendige. Gang på gang må man søge oplysninger her, og gang på gang kan man få svar. Derfor siger jeg endnu engang, hjælp med til at skaffe Historisk Samfund flere medlemmer og Sønderjysk Månedsskrift flere abonnenter.

Egnsvandringen langs Kongeåen blev et tilløbsstykke, så turen måtte køres både lørdag og søndag, og begge dage var de store busser fyldt til sidste plads. I alt godt 300 deltog, og der blev under turen fra vest til øst givet god orientering af højskolelærer Richard Andersen, Askov. Stor gæstfrihed blev udvist af familien Kloppenborg-Skrumsager, der åbnede deres stuer for os og fortalte om familien, der gennem traditioner har været med til at præge denne egn. Efter middagen i Skibelund krat var der tid til at bese de mange mindsten, før det gik videre til Skamlingsbanken, hvor dr. phil. H. V. Gregersen fra »Grundtvigs talerstol« fortalte levende om Skamlingsbankens historie og baggrunden for de store møder der. På grænsekroen afsluttedes dagen med kaffe, og her fik deltagerne om søndagen en ekstra oplevelse, idet tidligere mosteriejer Jensen fra Halk fortalte erindringer om forholdene ved Kongeågrænsen i årene før og under genforeningen.

Den historiske søndag gav vi en pause i 1980. Men fra medlemsside er der udtalt ønske om at genoptage denne form for udflugt, og det vil da også ske i år. Det er Åbenrå amt, der står for arrangementet, og man er i fuld gang med planlægningen. Udflugten vil finde sted i juni måned, men det vil der komme nærmere besked om.

Fra *amtskredsene* meldes der også om livlig aktivitet. Der har i de fem kredse i Nord- og Sydslesvig været holdt 20 møder og by- eller egnsvandring med et deltagertal på tæt ved 800. Nogle af møderne i amtskredsene har været holdt i forbindelse med lokale sognehistoriske foreninger. Disse sognemøder, hvor foredraget som regel har lokal tilknytning, er der stor interesse for. Vi mener, det er vigtigt, at amtskredsene forstærker denne mødeaktivitet, så Historisk Samfund kommer ud til så mange sogne som muligt, og vi ser fra styrelsen gerne samarbejdet mellem amtskredsene og de lokalhistoriske foreninger forstærket.

Vi har vel lov at sige, at Historisk Samfund ikke har ligget på den lade side i det forløbne år. Aktiviteten kommer ikke af sig selv. Det er manges fælles virke, der har muliggjort resultatet, og jeg retter en tak til vore to medarbejdere på kontoret, der har det daglige arbejde med ekspeditionerne. Til de tre redaktioner af skriftrækken, årbøgerne og Sønderjysk Månedsskrift, til vor omhyggelige kasserer, der nøje holder styr på indtægter og udgifter, og til styrelsen som helhed vil jeg gerne sige tak for et rart samarbejde.

Men først og sidst vil jeg rette en tak til Historisk Samfunds medlemmer, der med interesse slutter op bag os. Det store medlemstal er en spore for styrelsen til at arbejde for Historisk Samfunds formålsparagraf: at vække og nære interessen for Sønderjyllands historie.

Derefter aflagde kassereren fhv. bankdirektør H. Lildholdt det reviderede regnskab. Under drøftelse af beretning og regnskab efterlyste Richard Michelsen kortere artikler i Sønderjysk Månedsskrift. Kassereren redegjorde for de forskellige tilskud, der var tilgået Historisk Samfund. Museumsdirektør Sigurd Schoubye gjorde opmærksom på det tilskud, der blev ydet fra amtsrådet i form af stoffet fra museumsbogen, som delvis stilles til rådighed for Sønderjysk Månedsskrift. Herefter godkendtes såvel beretning som regnskab enstemmigt.

Under pkt. 4. Vedtægtsændring, vedtoges enstemmigt at ændre §9, sidste stykke til: Ved opløsning af Historisk Samfund skal kassebeholdningen og andre aktiver anvendes som nævnt under §1. §1 lyder: Samfundets formål er at vække og nære sansen for sønderjysk historie.

På valg var S. N. Christensen og Lars N. Henningsen, der genvalgte. Chr. Stenz, Jens Rosendal og Henrik Fangel, ønskede ikke genvalg. Formanden takkede de tre, der nu trådte ud af styrelsen for deres arbejde. En særlig tak rettede formanden til Chr. Stenz, der havde haft sæde i styrelsen i 31 år og i samme antal år været et virksomt medlem af Sønderjysk Månedsskrifts redaktion, hvor han har øvet en betydelig indsats. Men ikke nok med at sidde i redaktionen. Chr. Stenz har også været en flittig skribent både til månedsskriftet og til årbøgerne. En artikel om sprogforhold i Sydslesvig i årbogen 1946 indbragte ham DHF.s årbogspris, og hans kommentarer til valgresultaterne ved folketings- og kommunale valg i Sønderjysk Månedsskrift har blivende værdi. Chr. Stenz har tillige som sekretær og næstformand siddet i Historisk Samfunds forretningsudvalg og dermed været med til at sætte præg på Historisk Samfund.

Formanden sluttede sin tak til Stenz med at sige: »Historisk Samfund har været en stor del af Chr. Stenz's liv, og selv om han nu træder tilbage, synes vi i styrelsen, at vi gerne vil bevare forbindelsen. Som tak for et veludført arbejde for Historisk Samfund beder jeg derfor om forsamlingens tilslutning til, at Chr. Stenz udnævnes til æresmedlem.« Formandens forslag blev vedtaget med akklamation.

Styrelsens forslag til nyvalg var arkivar Dorrit Andersen, Rigsarkivet, der blev valgt. Styrelsen består således kun af 16 medlemmer, hvilket formanden motiverede med, at man under hensyntagen til en snarlig styrkelse af Historisk Samfunds samarbejde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver ønskede at lade en plads stå åben til nyvalg af en repræsentant for dette folkelige element.

Under eventuelt udtrykte overlærer Peter Petersen, Ny Skovbøl, ønsket om, at de slesvigske løver skulle vende tilbage på årbogens titelblad. Endvidere mente han, at alle medlemmer, der ønskede det, havde krav på at kunne deltage i egnsvandringen. Overtegnede ture burde følgelig dubleres. Formanden udtalte, at de fremførte bemærkningen ville blive taget under overvejelse.

Hermed var generalforsamlingen afsluttet. Efter kaffebordet holdt seminarielektor Verner Bruhn et veloplagt foredrag om: Folkelige foreninger, forsamlingshuse og uregerlige mennesker. Foredraget blev påhørt med stor interesse, og forsamlingen kvitterede for det med et kraftigt bifald. Årsmødet sluttede med: Velkommen lærkelil.

Årsmødedeltagerne havde derefter lejlighed til at besøge Sdr. Hygums smukke gamle kirke samt hjemstavnsgården.

Regnskab

Ved H. Lildholdt

Driftsregnskab for tiden 1. januar til 31. december 1980

Indtægter:

Medlemsbidrag	172.650,00
Skrifter	204.927,95
– tilskud	118.000,00
Sdj. Månedsskrift	119.158,79
– tilskud	38.000,00
Andre tilskud	108.756,75
Renter	25.044,32
Udlæg retur	9.692,15
Reservation	2.750,00

798.979,96

Beholdning pr. 1.1.80

21.973,92

820.953,85

Udgifter:

Sønderjyske Årbøger	152.096,92
Skrifter	215.184,54
Sdj. Månedsskrift	158.440,47
Kontorhold	8.352,10
Lønninger	70.263,19
Årsmøde	581,00
Andre møder	2.848,57
Repræsentation	3.980,85
Forsikringer o.l.	3.230,70
Bidrag til amtskredsene	6.000,00
Kontingent SLF	5.446,40
Porto	3.346,90
Annoncer o.l.	724,38
Telefon, kørsel o.l.	1.745,05
Brochurer	5.749,00
Bogbinding	1.553,65
Fragt, gebyrer o.l.	1.936,83
Afstemningsfest	720,47
Honorar	1.500,00
Egnsvandring	2.982,74

646.683,76

Beholdning pr. 31.12.80

174.270,12

820.953,88

*Status pr. 1. januar 1981**Aktiver:*

Beholdninger	174.270,12
Tilgodehavende for salg	19.000,00
» » moms	15.500,00
» » lønref.	12.500,00

221.270,12

Passiver:

Egnsvandringsskud	6.590,92
Til udgivelser	72.500,00
Register Sdj. Årbøger	10.000,00
Jubilæumsfond	15.000,00
Publikationsfond	100.000,00
Overførsel til næste år	17.179,20

221.270,12

H. Lildholdt

Foranstående regnskab har vi revideret og fundet i overensstemmelse med bilag, giro-, bank- og sparekassekonti.

Åbenrå, den 6. marts 1981

Sv. Lyck

C. O. Henningsen

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1980 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle de nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge, indmeldt i tiden 1. januar–31. december 1980.

Pr. 31. december 1980 udgjorde medlemstallet 3109, der fordelte sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	262
Haderslev amt	444
Sønderborg by	129
Sønderborg amt	205
Tønder by	147
Tønder amt	301
Åbenrå by	292
Åbenrå amt	357
Sydslesvig	162
Storkøbenhavn	260
Øvrige Danmark	515
Udlandet	35

Afgang ved død

Andresen, Chr., Overlærer, Alnor
 Blume, Margrethe, frøken, Toftlund
 Callesen, Nis H., gårdejer, Lerskov
 Christensen, Frederik, fhv. skolekonsulent, Åbenrå
 Daetz, Emmy, frue, Flensborg
 Emmertsen, Estrid, tandlæge, Hellerup
 Favrholt, M., lektor, Haderslev
 From, Knud, Holsteinsborg
 Hansen, Frede, seminarielærer, Tønder
 Hansen, Kaj Schou, toldinspektør, Kvistgård
 Harck, Eduard, prokurist, Haderslev
 Henningsen, Hans, skibsmægler, Flensborg
 Holm, Tage, sognepræst, Vojens
 Iversen, Meta, lærerinde, Tønder
 Jebsen, H. J., skibsreder, Åbenrå
 Jensen, Hans, gårdejer, Årslev
 Jensen, J. H., førstelærer, Felsted
 Johannsen, Gert Busch, laboratoriejer, Tønder
 Jørgensen, Christen, førstelærer, Nybøl
 Jørgensen, Hans, Brejning
 Jørgensen, Vera, frue, Haderslev
 Kyllsbech, L., toldkontrollør, Hellerup

Lassen, E., rektor, Haderslev
 Lorenzen, Emil, viceskoleinspektør, Flensborg
 Mortensen, Anders, gårdejer, Strandelhjørn
 Neddermann, Gertrud, fru, Flensborg-Engelsby
 Oksen, Laust, gårdejer, Alslev
 Olsen, Asger Svava, gynmasieoverlærer, Flensborg
 Plum, Frederik, direktør, Kåls Mølle
 Rosendal, Erik, ekspeditionsekretær, cand. jur., København
 Sandholdt, H., bygmester, Bevtoft
 Truelsen, K. P., overlærer, Bredebro
 Warncke, Chr., overlærer, Nordborg

Tilgangsliste

Amtscentralen for undervisningsmidler, Åbenrå
 Andersen, Bodil, pædagog, Møgeltønder
 Andersen, Leif, Åbenrå
 Ballum gamle skole v/J. Wraa, Ballum
 Berrig, Poul, Vamdrup
 Billum, Jørgen K., mejerier, Bovrup
 Birck, Maria, frue, Åbenrå
 Bojesen, Chr. Bo, adjunkt, Høruphav
 Borum, Ingrid, frue, Silkeborg
 Busk-Petersen, E. M., beskæftigelsesvejleder, Flensborg
 Bærenholdt-Jensen, Gregers, Bredebro
 Christensen, Chr., gartner, Uge
 Christensen, Jørgen, Øster Sottrup
 Christiansen, Arne Frees, provst, Sjølund
 Christiansen, Folmer, fhv. skoleinspektør, Højer
 Christiansen, Peer Brøchner, adjunkt, Sønderborg
 Clausen, Henny, Sædding
 Clausen, Peter Hansen, værkfører, Sønderborg

- Clausen, Sven, stud. mag., Højbjerg
 Deutsches Gymnasium, Åbenrå
 Fanø, Søren, lærer, Mårslet
 Fokdal, Mogens, Rødding
 Franke, Edith, frue, Åbenrå
 Frederiksen, Eilif Ølgaard, Sønderborg
 Frees, Peter, Rise
 From, Karen og Jens Peter, Grarup
 Gildberg, S., Gråsten
 Grell, Otto, Christiansfeld
 Greve-Thomsen, Klaus, advokat-
 fuldmægtig, Åbenrå
 Groes, Nils, direktør, cand. polit., Åbenrå
 Hansen, Andreas, urmager, København S
 Hansen, Leif Nyegaard, stud. mag., Åbenrå
 Hartmann, Dorte, skoleelev,
 Augustenborg
 Hell, Christian, Kværs
 Hempel, Søren, stud. jur., Stadil
 Holm, Harald, gårdejer, Olling
 Hvid, Børge, Kollund
 Hyldtoft, Bent, København N
 Haarløv, Britt, dr. phil., Odense
 Haarløv, Viggo Tryde, forlagsredaktør,
 København
 Iversen, Elisabeth, frue, Hamborg
 Jacobsen, Cathrine Marie, Fredericia
 Jacobsen, Søren, stud. polit., Glostrup
 Jensen, Margrethe, frue, Rødding
 Jensen, Sonja Lillholm, Tønder
 Jensen, Thomas, adjunkt, Ulkebøl
 Johansen, Lola, sygeplejerske, Sønderborg
 Johannsen, Wilhelm, Tønder
 Jokumsen, Aage, Rask Mølle
 Jørgensen, Anne E., Skærbæk
 Jørgensen, Gerda, Nyborg
 Jørgensen, Inger, lærer, Hokkerup
 Jørgensen, Jens Randerup, Højer
 Jørgensen, Poul Quist, afdelingsleder,
 Rødekro
 Knudsen, Dorte, Jyderup
 Knudsen, J. Gregers, sognepræst, Rabsted
 Krab, Sofie, overlærer, Haderslev
 Kristensen, Børge, lærer, Alnor
 Kristensen, Gerda, Alnor
 Kristensen, Rasmus, kordegn, København
 Langholz, Alfred, Guderup
 Lund, Hanne, frue, Sønderborg
 Madsen, Else, sygeplejerske, Esbjerg
 Madsen, Niels Peder, lærer, Broager
 Madsen, Olav, Tønder
 Madsen, Verner, uddeler, Tønder
 Markussen, Olav, lærer, Rødding
 Michaelsen, Lau, lærer, Hygum
 Momsen, Ingwer E., Dr., Heikendorf
 Møller, Anders, adjunkt, Ikast
 Møller, Louis, bagermester, Tinglev
 Mørk, Astrid, frue, Gram
 Nielsen, Anne Schouenborg, adjunkt,
 Sønderborg
 Nielsen, Birgit Rix, frue, Gråsten
 Nielsen, Carl, Skærbæk
 Nielsen, Niels E., landmand, Hjertingskov
 Nielsen, Niels Kragh, overbibliotekar, Sdr.
 Hygum
 Nielsen, Ilse, frue, Ballum
 Nielsen, Tage, Gråsten
 Nissen, Annelise, købmand, Taulov
 Nissen, Helene, lærer, Gjesium
 Nissen, N. J., Åbenrå
 Okkels, Hans Olav E., sognepræst, Hygum
 Olldag, Elise Schack, Toftum
 Olsen, H. A., ingeniør, Skærbæk
 Olsen, Aage Kamp, Vojens
 Pedersen, Jes, Åbenrå
 Petersen, Svend Peter, Nordborg
 Petersen-Røm, A., maler, Havneby
 Ratzler, Andreas, pens. lærer, Rødekro
 Reinhard, Ernst P., bogtrykker,
 Soest/Westf.
 Reyé, Carsten, bibliotekar, Frederiksstad
 Roessen, Børge, domprovst, Rabsted
 Rosenbom, Carl, Ikast
 Rosenstand, Lis, pens. afdelingssygepl.,
 Skærbæk
 Schmidt, Frederik C., Hønsnap
 Schmidt, Holger, gårdejer, Abild
 Schøning, Peter, Århus
 Schönwandt, Martha, frue, Åbenrå
 Seeberg, Peter, stud. theol., Brændstrup
 Sell, Wilhelm, Flensborg
 Sivertsen, Anders, Gram
 Skov, Harry, Kolding
 Spies, Elke, distriktschef, Haderslev
 Spies, Hans Ditlef, Rødovre
 Staub, Villy, landmand, Sommersted
 Steenild, Karl Ole, lærer, Gelting
 Svarrer, Anni og Anker, Bolilmark
 Sønderjyllands Voksenuddannelse,
 Haderslev
 Sørensen, Jens Dixon, Sølsted
 Sørensen, Sv. E., uddeler, Fynshav
 Theilgaard, Jens Peter, gårdejer, Rinkenæs
 Tobiasen, Grethe, overlæge, Sønderborg

Tomzak, Johannes, Tønder
Tychsen, Petra, frue, Flensborg
Warncke, Holger, gårdejer, Bovrup
Ventegodt, Ole, cand. phil., Flensborg
Vernier, Inge, frue, Åbenrå
Vestergaard, S. T., sognepræst, Broager

Wortmann, Andreas, fuldmægtig,
Møgeltønder
Østergaard, Lene, adjunkt, Sønderborg
Aaskov, Erling, viceskoleinspektør,
Rødding

Æresmedlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland:

fhv. viceskoleinspektør
W. Christiansen, Tønder
professor, dr. phil. Troels Fink,
Åbenrå
fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen,
Åbenrå

fhv. redaktør
Morten Kamphövener, Åbenrå
fhv. museumsinspektør
Hans Neumann, Haderslev
fhv. viceskoleinspektør Chr. Stenz,
Åbenrå

